De Afscheiding van 1834. Deel 6. Het Réveil en ds. H.P. Scholte. Correspondentie

C. Smits

bron
C. Smits, *De Afscheiding van 1834. Deel 6. Het Réveil en ds. H.P. Scholte. Correspondentie*. J.P. van den Tol, Dordrecht 1984

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/smit303afsc06_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

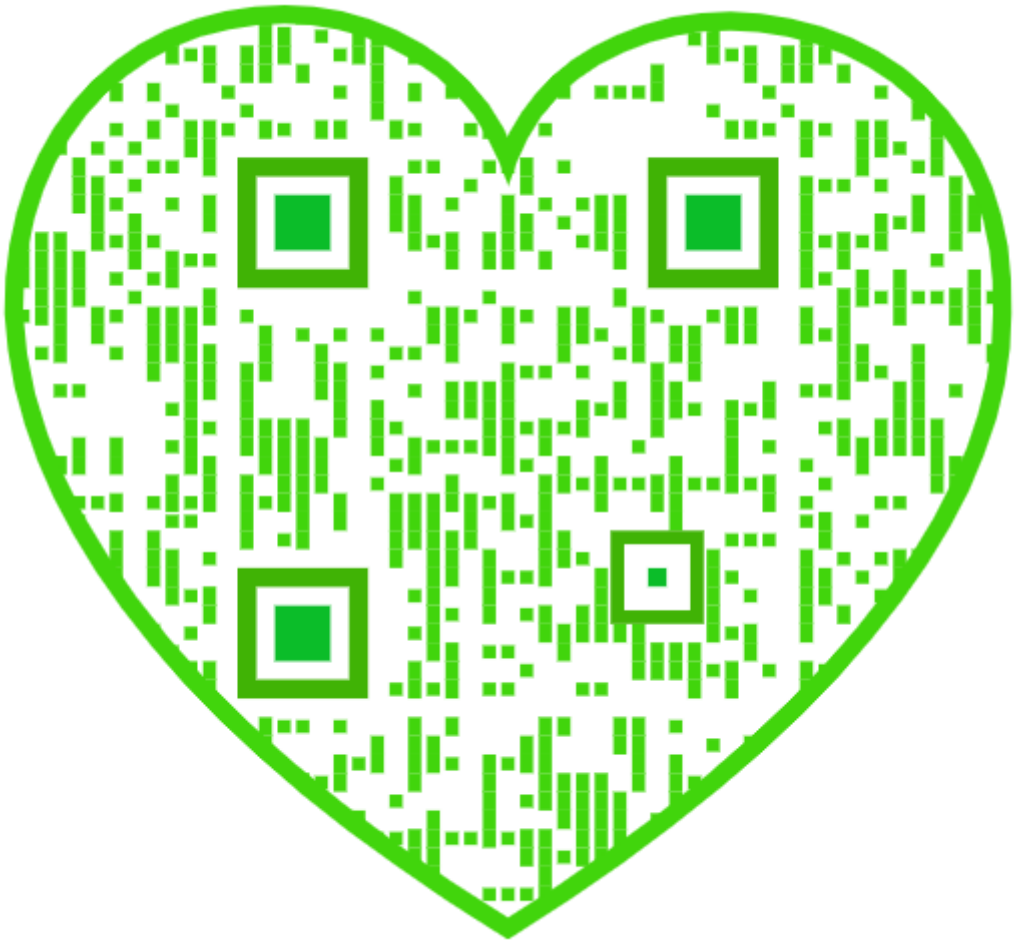

Jezus dan zeide tot hen:
Voorwaar, voorwaar zeg Ik ulieden:
Tenzij dat gij het vlees
van de Zoon des mensen eet,
en Zijn bloed drinkt,
zo hebt gij geen leven in uzelf...
Want Mijn vlees is ware spijs en
Mijn bloed is ware drank.

Johannes 6 vers 53, 55

Opgedragen aan
mijn vrouw Tine

aan onze kinderen
Anneke, Henk
Elen, Wouter
Dirk, Geja
Jan, Gisa
Kees, Marieke
Tineke, Jan
Hans

Ook dit is een gedicht
over
zonen en dochters
van de Afscheiding

Woord vooraf

We zouden van ds. H.P. Scholte kunnen zeggen dat hij - hoewel één van de leiders van de Afscheiding van 1834 geworden - in een bepaald tijdvak van zijn leven, ongeveer 1826 tot zijn emigratie in 1847, heeft gestaan op de grens van de geestelijke wereld van Réveil en Afscheiding. Dit boek legt hiervan getuigenis af.

We komen in een ander klimaat, een ander geheel van personen en landstreken, dan in de voorgaande delen uit deze reeks over de Afscheiding van 1834. Dit deel bevat behalve 44 briefjes en blaadjes, in bijlage I genoemd, onder meer 131 brieven aan H.P. Scholte, geschreven door personen die, op misschien enkelen na, allen behoren tot de kring van het Réveil in Nederland of daarbuiten.

De brieven werden gevonden in de Scholte Papers, bewaard in Central College, Pella, Iowa, U.S.A. Met het DERDE, VIJFDE en dit ZESDE DEEL is het Scholte-archief - een gering aantal minder belangrijke stukken daargelaten - in druk verschenen, met uitzondering van een gedeelte van de 'Handelingen van de Opzieners der onderscheidene Gemeenten in de Provinciën Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Holland' - deze handelingen zijn de notulen van provinciale vergaderingen (particuliere synoden) over de jaren 1836-1840. Die van (Beneden-)Gelderland zijn in substantie gepubliceerd in het EERSTE DEEL (293-298), die van Noord-Holland in hun geheel in het DERDE DEEL (333-365). Wij hopen de overige notulen op te nemen in het ZEVENDE DEEL: Zuid-Holland; classes Rotterdam en Leiden.

We willen gaarne enige personen bedanken, die ons op de een of andere wijze hebben geholpen. Voor ons waren zowel persoons- als aardrijkskundige namen minder vertrouwd dan die welke voorkomen in eerdere delen: de bewoners van de Alblasserwaard werden die van Brussel, de rivier de Waal het Meer van Genève - in plaats van discussies over de Dordtse kerkenorde kwamen vragen over de waarde van de Drie formulieren van enigheid en over het Nederlandse staatsrecht...

Ook nu, evenals in drie vorige delen, willen wij de dames en heren van het Department of Archives, Central College, Pella, Iowa, hartelijk danken voor hun medewerking bij het zoeken en reproduceren van de documenten in het Scholte-archief. We ondervonden hulp van prof. dr. H. Boudin te Brussel ten aanzien van de geschiedenis van het Belgisch protestantisme in de vorige eeuw; de heer J. van Egmond, leraar Frans, te Groningen, hielp ons bij de transcriptie en vertaling van enige Franse teksten; dr. A. de Groot, redacteur van het *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, te Utrecht, verschafte ons een aantal biografische gegevens; dra. R. Hoorn, lerares geschiedenis, te Groningen, deed hetzelfde en daarnaast verrichtte zij een onderzoek in een tweetal archieven te Genève; de heer J. Meinema, ver-

bonden aan het Rijksarchief in Groningen, zorgde voor de ontcijfering van een aantal Duitse handschriften van circa 1830; dr. J. Smits, classicus, te Eindhoven, vertaalde enige Griekse en Latijnse teksten, en gaf daarbij vindplaatsen en commentaar.

Verder gaat onze dank uit naar tal van beambten van bibliotheken, rijks- en gemeentearchieven, zonder dat wij allen kunnen noemen.

De bijlagen II en III bevatten de originele teksten van brieven in het Frans of Duits, die in respectievelijk de hoofdstukken 7 en 13 in vertaling zijn opgenomen. De oorspronkelijke teksten die in Bijlage I (‘Album amicorum’) ter sprake komen, zijn verwerkt in enige noten.

Het is ons voornemen de collectie fotocopieën der opgenomen stukken, na het verschijnen van dit boek, te deponeren in het Réveil-Archief te Amsterdam.

Wij danken God, de HEERE, dat Hij ons de kracht gaf dit werk te schrijven en het vele eraan verbonden onderzoek te verrichten.

Haren-Gn., januari 1984
C. Smits

Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.
Arch. Hoge Raad	Archief Hoge Raad der Nederlanden 1838-1919, Algemeen Rijksarchief.
Arch. Hoogger.	Archief Hooggerechtshof 's-Gravenhage 1811-1838, Algemeen Rijksarchief.
GA	Gemeentearchief (volgt plaatsnaam).
Herv. Ered.	Archief Departement Hervormde Eredienst, Algemeen Rijksarchief.
HO	Handelingen van de Opzieners der onderscheidene Gemeenten in de Provinciën Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Holland, tijdvak 1836-1840. Afschrift door I. Overkamp, secretaris van ds. H.P. Scholte. Scholte Papers, geen inventaris-nummer.
Lijst der texten	Lijst der texten waarover gepredikt is door Ds. H.P. Scholte, Pred. te Doeveren, Genderen c.a., 1833-1838. Scholte Papers, inv. no. 33.
RA	Rijksarchief (volgt provincie).

Verkorte titels van bij herhaling geciteerde boeken

Anet, *Hist. Soc. Ev. Belge*
Léonard Anet, *Histoire des trente premières années de la Société Evangélique ou Eglise Chrétienne Missionnaire Belge*, Brussel 1875.

Bos
F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834* I-IV, Kampen 1939-1946.

BWPGN
J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland* I-V, 's-Gravenhage ...-1943.

Chr. Enc.paedie
Christelijke Encyclopaedie I-VI, Kampen 1925-1931.

Chr. Enc.pedie[2]
Christelijke Encyclopedie I-VI, tweede druk, Kampen 1956-1961.

Code Pénal
Code Pénal (Wetboek van Strafregt), Amsterdam 1811.

Gedenkboek NZG
Gedenkboek honderdjarig bestaan van het Nederlandsche Zendelinggenootschap 1797-1897, Rotterdam 1897.

Keizer, *Afscheiding*
G. Keizer, *De Afscheiding van 1834*, Kampen 1934.

Kluit, *Réveil*
M. Elisabeth Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970.

NNBW
Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek I-X, Leiden 1911-1937.

Offic. Stukken
Officiëele Stukken betreffende den uitgang uit het Nederl. Herv. kerkgenootschap van de leeraren H.P. Scholte, A. Brummelkamp, S. van Velzen, G.F. Gezelle Meerburg en Dr. A.C. van Raalte, Kampen 1863.

Ref. 1e S.
De Reformatie, Tijdschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, I-VIII, Amsterdam 1837-1840.

Ref. 2e S.
De Reformatie, Tijdschrift ter bevordering van Gods Koningrijk in Nederland, tweede serie, I-VIII, Amsterdam 1841-1845.

Ref. 3e S.
De Reformatie, Tijdschrift ter bevordering van Gods Koningrijk in Nederland, derde serie, I-III, Amsterdam 1845-1846.

RGPgs 114

Rijksgeschiedkundige Publicaties, grote serie 114 - C. Gerretson en J.L. van Essen, *Groen van Prinsterer, Schriftelijke nalatenschap* III, 's-Gravenhage 1964.

Rullmann, *Afscheiding*
J.C. Rullmann, *De Afscheiding*, vierde druk, Kampen 1930.

Rullmann, *Kerkherstel*
J.C. Rullmann, *De strijd voor kerkherstel in de Nederlandsch Hervormde Kerk der negentiende eeuw*, derde druk, Kampen 1928.

Volger, *Leer Hervormde Kerk*
W. Volger, *De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk* - I (1816-1852), tweede druk, Franeker 1946.

Wormser, *Schat in aarden vaten*
J.A. Wormser, J.C. Rullmann, *Een schat in aarden vaten*
I. *Albertus Christiaan van Raalte*, Nijverdal 1915.
II. *Hendrik Peter Scholte*, idem.
III. *Hendrik de Cock*, idem.
IV. *Simon van Velzen*, Nijverdal 1916.
V. *George Frans Gezelle Meerburg*, Baarn 1919.

Zij die bleven
K. Exalto, W. van Gorsel, H. Harkema, *Zij die bleven* - schetsen over leven en werk van acht predikanten die niet met de Afscheiding meegingen, Nijkerk 1981.

Een verwijzing naar
EERSTE DEEL (etc.)
heeft betrekking op de vorige delen in deze serie verschenen:
De Afscheiding van 1834, EERSTE DEEL: *Gorinchem en 'Beneden-Gelderland'*, Oudkarspel 1971.
Idem, TWEEDE DEEL: *Classis Dordrecht c.a.* Dordrecht 1974.
Idem, DERDE DEEL: *Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte*, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A., Dordrecht 1977.
Idem, VIERDE DEEL: *Provincie Utrecht*, Dordrecht 1980.
Idem, VIJFDE DEEL: *Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A.* (vervolg), Dordrecht 1982.

Inventaris-nummers Scholte Papers

Ons baserend op *Guide to the Archives of Central College*, Central College, Pella, Iowa, 1978, bevat dit boek brieven uit de volgende inventaris-nummers van de Scholte-Papers (het archief van ds. H.P. Scholte).

no.	***omschrijving***	***hoofdstuk***
3.	Bilderdijk, William[1]	1
10.	Capadose, Abraham	2
13.	De Clercq, Willem	3
11.	Da Costa, Izaak	4
17.	Gefken, Jan Willem	5
31.	Van Hogendorp, Dirk }	6
27.	Scholte, Hendrik Peter; Letters, 1830-1852 }	6
21.	L.G. James	7
27.	Als boven	8
22.	Koningsberger, V.	9
27.	Als boven	10
33.	Van Nyevelt, Cornelius van Zuylen[2]	11
9.	Callenbach, C.C. }	12
27.	Als boven }	12
27.	Als boven	13
-.	Album amicorum[3]	bijlage I

1 Bedoeld is Lodewijk Willem Bilderdijk.
2 Bedoeld is Hugo baron van Zuylen van Nijevelt.
3 Zie blz. 311.

Inleiding

Het lijkt ons noodzakelijk bij wijze van inleiding enige opmerkingen te maken over zowel het Réveil als over Hendrik Peter Scholte.

Uiteraard moeten we ons daarbij beperken, wat ook mogelijk is omdat er reeds verscheidene voortreffelijke publicaties zijn verschenen. Voor wat het Réveil betreft denken we dan aan de uitmuntende studie van Dr. M. Elisabeth Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865* (Amsterdam 1970), alsmede aan het uitstekende artikel van dezelfde schrijfster in de *Christelijke Encyclopedie*, vijfde deel.[1] Over Scholte bestaan - afgezien van een uitgebreide literatuur waarin aspecten van zijn leven en optreden worden beschreven - twee biografieën: J.A. Wormser, *Een schat in aarden vaten* II - *Het leven van Hendrik Peter Scholte* (Nijverdal 1915) en Lubbertus Oostendorp, *H.P. Scholte - Leader of the Secession of 1834 and Founder of Pella* (Franeker 1964).

Bepaalde ontwikkelingen zullen vanzelfsprekend breder aandacht in de hierna volgende hoofdstukken krijgen, zoals in hoofdstuk vier naar aanleiding van de brieven van I. da Costa, en in hoofdstuk negen; de in laatstgenoemd hoofdstuk opgenomen brieven van V. Koningsberger vergen enige kennis van het Geneefse Réveil.

Nog een beperking was geboden. In dit boek zijn brieven en 'albumblaadjes' (een term die wij in bijlage I nader zullen toelichten) opgenomen, geschreven door ongeveer tachtig vrienden en kennissen van Scholte; naast hen worden in de brieven weer anderen genoemd die behoren tot het Europese Réveil. Het bleek niet doenlijk van al deze personen, van wie sommigen meer, anderen minder bekend zijn, uitvoerige biografische aantekeningen te geven. Hoewel wij ons af en toe naar onze mening noodzakelijke uitweidingen hebben veroorloofd, zagen wij ons anderzijds genoodzaakt naar de literatuur te verwijzen. Zeker was dit de aangewezen methode als over een bepaalde persoon een biografie is verschenen.

1 Tweede druk, Kampen 1960, 627-629. Verder willen we vermelden: Allard Pierson, *Oudere tijdgenooten*, vierde druk, verzorgd door Peter L. Schram, Amsterdam 1982; speciaal 'Nabeschouwing' (Schram) 235-267. In A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde kerk vanaf 1795*, Kampen 1974, wordt bij de hoofdstukken VI 'Het Réveil in Europa en Nederland' (71-88) en VII 'Het Nederlandse Réveil in kerk, politiek en maatschappij' (89-99) door de schrijver vermeld: 'De feitelijke gegevens in hoofdstuk VI en VII verwerkt, zijn grotendeels ontleend aan M. Elisabeth Kluit, Het Protestantse Réveil...'. (388) Deze opmerking moge dienen als een bewijs voor de stelling, dat mevrouw Kluit met haar publicaties een onuitwisbaar stempel heeft gezet op de Réveilstudie in Nederland.

Het Réveil

Wie eenmaal de definitie van het Réveil heeft gelezen die mevrouw Kluit, na een levenslange studie van deze beweging heeft geformuleerd, kan er zich moeilijk aan ontworstelen:

> ‘Réveil, opwekking, een geestelijke opleving uit het laatst der 18e en de eerste helft der 19e eeuw in West- en Midden-Europa, zich voltrekkend als reactie op het deïstisch rationalisme en als verzet tegen een al te star dogmatisch confessionalisme. Een nauwe begrenzing van deze beweging leidt tot onjuiste conclusies, het Réveil doet zich van land tot land anders voor. In velerlei opzicht is deze opleving een voortzetting van het Protestantse piëtisme en mysticisme der 17e en van het begin der 18e eeuw.’[2]

De schrijfster laat op deze woorden volgen, dat tot de directe voorgeschiedenis van het Réveil moet worden gerekend de ontwikkeling van het Methodisme (van John Wesley en George Whitefield), de geschiedenis van de Moravische Broeders en Herrnhutters (Graaf von Zinzendorf), Johann Caspar Lavater en zijn correspondentie-kring, en het werk van de ‘Deutsche Christentumsgesellschaft’.

We maken een paar kanttekeningen bij het bovenstaande. In de door dr. Kluit gegeven omschrijving vinden we enige, noodzakelijke, speling: ‘Een nauwe begrenzing... leidt tot onjuiste conclusies...’. Maar deze speling moet er ook zijn, als we ons bezighouden met de wortels van deze opwekking. Niet spoedig zal daarover het laatste woord worden geschreven. In de tweede plaats: in de definitie van mevrouw Kluit ligt - onzes inziens terecht - een negatief element: reactie op het deïstisch rationalisme, verzet tegen een al te star dogmatisch confessionalisme. In positieve zin over het Réveil sprekende, kan worden gezegd, dat er een verwantschap was met de Romantiek, het legde de nadruk op het gevoelsleven, ‘de intuïtie en de religieuze ervaring’; daarnaast was er in de Réveil-bewegingen in Zwitserland, Frankrijk, België, Duitsland, Engeland en Nederland een grote belangstelling voor zending, evangelisatie en hulpverlening aan wat zwak, arm of ziek was.[3]

Aan de wieg van het Réveil stond een bont gezelschap. Wij noemden reeds John Wesley (1703-1791) en George Whitefield (1714-1770). Het methodisme van de eerste vertoonde een arminiaanse kleur, de laatste stond dichter bij de Contra-Remonstrantse traditie[4]; beider invloeden vinden we bijvoorbeeld omstreeks 1840 te Brussel terug, tengevolge waarvan een zwakke protestantse gemeente aldaar - die van ds. Ph. Boucher - in twee groepen uiteenviel.[5]

Nicolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-1760), samenwerkend met een deel der Moravische Broeders, vestigde in 1727 een godsdienstige gemeenschap, waaruit de Herrnhutters zijn voortgekomen. In haar statuten spreekt deze beweging uit, dat de bewoners van Herrnhut met alle kinderen Gods onder alle kerkgenoot-

2 *Chr. Enc.pedie*[2] III, 627.
3 Rasker, *Nederlandse Hervormde kerk* 71.
4 Kluit, *Réveil* 30-36.
5 Anet, *Histoire Soc. Ev. Belge* 23-24.

schappen in broederlijke liefde verbonden zijn, en een afwijking van belijdenis niet veroordelen, doch zij (de Herrnhutters) zullen de eigen geloofsbelijdenis getrouwelijk opvolgen. Maar ook: alle menselijke verdienste inzake de rechtvaardigmaking moet worden buitengesloten, en in het najagen der heiligmaking moet volle ernst worden betracht. De beweging kenmerkte zich voorts door een sterke zendingsdrang.[6]

Zonder nu alle personen die worden beschouwd als voorlopers van het Réveil te bespreken, willen we wel nog noemen - ook als voorbeeld - Johann Caspar Lavater (1741-1801). In den brede schetst M.E. Kluit zijn contacten met Nederland; zij noemt ook het feit dat Willem Bilderdijk met hem bekend en geestelijk aan hem verwant was.[7]

Lavater, geboren en overleden te Zürich, was predikant, dichter en gelaatskundige. Als predikant heeft hij steeds te Zürich gearbeid, maar hij had - naar men zou kunnen zeggen - een gemeente die zich verder uitstrekte dan deze plaats, ja dan Zwitserland, want in grote delen van Europa was zijn invloed merkbaar. Na allerlei geestelijke ontwikkeling - hij was aanvankelijk een groot bewonderaar van de geschriften van de mysticus Jacob Böhme (1575-1624) - begeerde hij uitsluitend te leven uit wat hij verstond onder het christelijk geloof. Maar hij wilde daarbij een onafhankelijke geest blijven. De orthodoxen van elke richting hield hij voor ‘bekrompen domkoppen’. ‘Voor zijn overspannen fantastische opvattingen zocht hij een redelijke grond in de Bijbel.’ Wat deze opvattingen betreft - wij zouden ze als volgt kunnen samenvatten: ontkenning van het dogma der erfzonde, het niet-aanvaarden van het plaatsbekledend lijden en sterven van Christus - Christus zou God niet hebben verzoend, maar de mens. Alle mensen zullen uiteindelijk worden gered, de mens is immers ook het wonder Gods in de natuur. Met dit laatste in verband staat ook zijn belangstelling voor de gelaatskunde: de mens is het beeld van God; in de mens openbaart God zich.

Er is geen sprake van dat men van een groot gedeelte van de mensen van het Réveil - in Nederland of daarbuiten - zou kunnen zeggen, dat zij leerlingen waren van Lavater, of volgelingen van een andere mystisch-theosofische denker, of dat zij Arminiaan waren. Wel willen wij als onze overtuiging naar voren brengen, dat het aan de wieg van het Réveil te veel heeft ontbroken aan een teruggrijpen op de gedachtenschat van de kerk, bewaard in de belijdenisgeschriften van de Reformatietijd. Daarom menen we te mogen zeggen dat Réveil en kerkreformatie niet identiek zijn. In Nederland was het Réveil ook beslist geen kerkelijk-gerichte beweging: het was gevoelsmatig en individualistisch, legde de nadruk op de persoonlijke verhouding tot God, stelde de dienst aan Hem en de naaste hoger dan de stipte trouw aan de kerkleer en de kerkelijk-organisatorische eenheid der gelovigen. Deze eigenschappen vormen de zwak-

6 *Chr. Enc.paedie* I, 379-382, met name de leer der Herrnhutters. De leden, predikanten en zendelingen werden niet verplicht tot het aanvaarden van een bepaalde belijdenis. Von Zinzendorf zelf leerde, dat de Heilige Schrift niet Gods Woord is, maar Gods Woord bevat.

7 Kluit, *Réveil* register; *Chr. Enc.pedie*^{2} 389-390.

heid van het Réveil en hebben deze opwekking in meer dan één land doen verzanden. Stellen wij naast het Réveil de Afscheiding, dan mag het zo zijn dat dit gebeuren klein en zwak is begonnen, dat de Afgescheidenen te kampen hebben gehad met mateloos veel moeilijkheden - naar buiten vervolging, naar binnen grote verdeeldheden, ja zelfs tal van twisten van persoonlijke aard - maar uiteindelijk is de Afscheiding bewaard gebleven, zijn de vele moeilijkheden overwonnen. Door een luisteren naar Gods Woord en naar de belijdenisgeschriften - waarin naar onze stellige overtuiging de leiding wordt gevonden die de Heilige Geest aan de kerk heeft gegeven - is deze reformatie opgebloeid en heeft ze uitbreiding gekregen. En al die taken van zending, evangelisatie, schoolstichting, politieke en sociale arbeid, die ook door het Réveil werden gezocht, konden na enige tientallen jaren door de Afgescheidenen worden ter hand genomen. Later verenigd met de Dolerenden (1892) mocht er sprake zijn van een ontwikkeling van de theologische wetenschap, met name van de exegese en de dogmatiek.[8]

Onzes inziens zijn het Réveil in Nederland en enige personen die zich afscheidden van de Hervormde kerk, sterk beïnvloed vanuit Zwitserland. Daarom geven we in het kort iets weer van de wording en beginperiode van het Zwitsers Réveil, inzonderheid van dat in Genève. Bijzonderheden zullen we in de hoofdstukken vier, zeven en negen noemen.

Op 3 mei 1817 nam de Vénérable Compagnie des Pasteurs te Genève een reglement aan, waarbij werd bepaald dat het voortaan zou zijn verboden in een preek te bespreken of te noemen: de wijze waarop de Goddelijke en de menselijke natuur in Jezus Christus waren verenigd; de erfzonde; de wijze waarop de Goddelijke genade in de mens werkt; de uitverkiezing. Uiteraard kwamen deze bepalingen niet uit de lucht vallen. Reeds enige jaren waren er te Genève en omgeving invloeden die aan het godsdienstige leven een andere richting trachtten te geven dan die was gekozen door de rationalistisch-getinte nationale kerk. Daar waren de invloeden van de gemeente der Moravische Broeders, in 1741 bij Genève gesticht door Graaf von Zinzendorf, de ‘Société des Amis’ waartoe behoorden Ami Bost, J.G. Gonthier, E. Guers, C. Malan, J.H. Merle d'Aubigné, F. Monod en H. Pyt, en het verblijf te Genève van de mystisch-religieuze Barbara Juliana von Krüdener (1764-1824).[9] In 1816 vertoefde de Schot Robert Haldane te Genève. Hij hield aldaar een Bijbelcursus voor enige studenten, waaraan onder anderen L.G. James, L. Gaussen en César Malan deelnamen. Opgemerkt dient hierbij, dat de Schotse opwekkingsbeweging waartoe Robert Haldane behoorde, weliswaar een calvinistische signatuur had, maar dan een Calvinisme getekend door de Schotse common-sense filosofie. Daarbij staat de Heilige Schrift in het centrum van de theologie. De theoloog dient de tekst van de Heilige Schrift te kennen, want deze is het Woord van God. Exegese bete-

8 We noemen slechts een breed-opgezette commentaar op de Heilige Schrift: *Korte Verklaring*, Kampen 1930-1940 (met een aantal herdrukken); H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek* I-IV, vierde druk, Kampen 1928-1930.

9 *Chr. Enc.paedie* III, 526-527.

kent de Bijbeluitspraken in een zodanig verband plaatsen, dat het waarheidssysteem van het geheel aan het licht treedt. Dit systeem is logisch en met het algemeen-menselijk kenvermogen (common-sense) te begrijpen.[10]

Toen nu in maart 1817 César Malan een preek hield over het onderwerp: De mens kan slechts door Jezus Christus worden gered, greep de Compagnie in, en kwam bovengenoemd reglement tot stand. Deze maatregel van de Compagnie had de afscheiding van een kleine groep tot direct gevolg. De gemeente Bourg de Four werd gesticht. César Malan ging echter een eigen weg: hij liet in zijn tuin een kapel bouwen. Zijn gemeente kreeg de naam Eglise de Témoignage.

Omstreeks 1831 ging zich te Genève een tweede uittocht voltrekken: de Société Evangélique werd opgericht; L. Gaussen en A.J.L. Galland waren hierin aanvankelijk de stuwende krachten. Deze Société opende in 1832 een Theologische School (Ecole de Théologie); in 1834 volgde de stichting van de Eglise de l'Oratoire. De drie genoemde gemeenten werden in 1849 samengevoegd tot de Eglise libre de Genève. Het Geneefse Réveil was het resultaat van het samengaan van in Genève zelf gegroeide tradities bovenvermeld (Moravische Broeders/Herrhutters etc.) en de met rationalistische tendenzen geladen invloed van Robert Haldane.

In Waadtland (Vaud) was er een overeenkomstige ontwikkeling als in Genève. Met dit verschil echter dat daar een hevige vervolging heeft gewoed tegen degenen die zich verwijderden van de nationale kerk. De aanhangers van het Réveil in dit canton werden uitgescholden voor Mômiers (huichelaars). De hierna nog nader te noemen predikant Alexandre Chavannes verliet het land en ging naar het Britse Kanaaleiland Guernsey. Anderen volgden. Afgezien van de vervolging: zowel uit Genève als uit andere delen van Zwitserland hebben verscheidene Réveil-mensen als predikant of evangelist gearbeid in Frankrijk of België. De zendings- en evangelisatiedrang die het Réveil overal kenmerkte, was ook hierin de stuwende factor.

In Duitsland werden het Wupperthal - het gebied van Elberfeld-Barmen - en Berlijn centra van Réveil-leven.

De invloed vanuit het buitenland op het ontstaan van het Nederlandse Réveil kan niet in elk opzicht worden geanalyseerd. Maar terecht merkt onzes inziens M. Elisabeth Kluit op, dat voor ons land geldt dat de kern van het Réveil in Nederland zelf ligt, ‘daar het geheel aansluit op het piëtisme en conventikelwezen van de 17e en 18e eeuw, op heel dat geloofsleven van de huiskamer naast en buiten de kerk.’[11]

De ontwikkeling van het Nederlandse Réveil kan niet worden gezien zonder het optreden van Willem Bilderdijk te noemen. In 1817 opende deze te Leiden een privatissimum in de vaderlandse geschiedenis. Van de studenten die de lezingen volgden, vermelden we Isaäc da Costa, diens neef Abraham Capadose en Dirk

10 Wij ontlenen deze formuleringen aan een niet-uitgegeven manuscript van prof. dr. K.U. Gäbler te Amsterdam ‘De weg naar het Réveil te Genève’ (1982).

11 *Chr. Enc.pedie*^{2} V, 628.

van Hogendorp; drie personen op wier leven en arbeid we in dit boek zullen terugkomen. Da Costa en Capadose gingen uit het Jodendom over tot het Christendom; zij werden 20 oktober 1822 te Leiden in de Hervormde kerk gedoopt door ds. L. Egeling.

Midden 1823 verscheen te Amsterdam het door Da Costa geschreven boekje *Bezwaren tegen den geest der eeuw* - waarover nader in hoofdstuk vier. Het veroorzaakte in de wereld van het Nederlandse Protestantisme van die dagen een storm van verontwaardiging en afgrijzen.[12]

In 1826 begon Da Costa met zijn 'zondagavonden' te Amsterdam, samenkomsten waar door hem de Heilige Schrift werd besproken en verklaard. Dit voorbeeld werd nagevolgd, ook in andere plaatsen: de 'réunions' van het Réveil. Was er zo te Amsterdam een Réveil-kring gevormd,[13] te 's-Gravenhage en te Rotterdam gebeurde hetzelfde. Over de Haagse kring spreken we meer uitvoerig in hoofdstuk zes (Dirk van Hogendorp c.s.).

Wij menen, dat de buitenlandse factoren die het Nederlandse Réveil en de wording van de Afscheiding van 1834 hebben beïnvloed, voor een deel bestaan in zaken die ogenschijnlijk kleinigheden zijn geweest.

In de eerste plaats: in 1826 introduceerde ds. L.G. James, dan Waals predikant te Breda, de uit Waadtland verdreven ds. A. Chavannes bij Isaäc da Costa. Als Chavannes heeft verteld van de Bijbelbesprekingen in zijn geboorteland die worden gehouden onder dreiging van overheid en publiek èn van de zegen die van deze bijeenkomsten uitgaat, besluit Da Costa zijn Zondagavonden in te stellen. 'Hier stoten wij op het werkelijk begin van het Amsterdamse Réveil.'[14] Verder: de tijdschriften van het Zwitserse en Franse Réveil werden, zoals we zullen zien, in de Nederlandse Réveilkringen trouw gelezen.

Tenslotte, wat de Afscheiding betreft: de, van een loszinnig leven bekeerde A.J. Twent van Roozenburg[15] wordt op zijn buitengoed Raaphorst te Wassenaar, de gastheer van de 'club van Scholte', waartoe onder anderen Scholte, Brummelkamp, Van Velzen, Gezelle Meerburg, Van Raalte en Louis Bähler behoorden. Twent, geheel op de hoogte met en thuis in de kringen van het Zwitserse en Franse Réveil, licht de studenten in, over wat buiten de grenzen wordt gevonden aan verzet tegen het rationalisme. Wellicht ligt hier de oorsprong van de grote belangstelling van Scholte voor het kerkelijke leven buiten Nederland; maar vast staat: 'Het separatisme maakte een en andermaal onderwerp van gesprek uit als de club van Scholte op Raaphorst te gast was.'[16]

12 A. Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek* I, Haarlem 1888, 261-267.
13 Kluit, *Réveil* 167-168; mevrouw Kluit noemt de Zondagavonden 'het ware begin van het Amsterdamse Réveil'.
14 Kluit, *Réveil* 168.
15 Men zie voor hem bijlage I.
16 Kluit, *Réveil* 251.

H.P. Scholte

Hendrik Peter Scholte[17] werd 25 september 1805 te Amsterdam geboren als zoon van Jan Hendrik Scholte (overleden 22 januari 1821) en Johanna Dorothea Roelofsz (overleden 21 maart 1827). Het gezin Scholte behoorde tot de Hersteld Lutherse gemeente te Amsterdam, maar Hendrik Peter ging in 1825 over tot de Hervormde gemeente aldaar. Vader Scholte dreef een kandijkistenfabriek, en deze werd na zijn overlijden voortgezet door de weduwe, waarin deze al spoedig door haar zoon werd bijgestaan. Reeds in 1826 moet Scholte het voornemen hebben gehad predikant te worden. In dit opzicht levert het 'Album amicorum' interessante gegevens. In de literatuur[18] wordt vermeld, dat Scholte in 1829 in aanraking kwam met een predikant uit Noord-Amerika, die een collectereis door Nederland en Duitsland maakte. Onder diens invloed besloot hij predikant te worden. De 'albumblaadjes' 4 tot 7 en 9[19] tonen aan dat Scholte reeds midden 1826 zijn besluit had genomen. Daarom achten wij het nagenoeg zeker, dat met de 'predikant uit Noord-Amerika' is bedoeld James R. Reily.[20]

In 1827 werd Scholte ingeschreven als student aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam, in mei 1829 vertrok hij ter voortzetting van zijn studie naar Leiden. Van oktober 1830 tot september 1831 was Scholte onder de wapenen als 'Leidsche Jager'; hij nam in die kwaliteit van 2 tot 12 augustus 1831 deel aan de Tiendaagse veldtocht. Het candidaatsexamen in de theologie werd afgelegd 20 januari 1832; 5 oktober daaraanvolgende deed hij zijn proponentsexamen voor het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland. In november 1832 werd hij beroepen als predikant van de Hervormde gemeente te Genderen, Doeveren en Gansoyen; hij nam dit beroep 18 december 1832 aan en werd bevestigd 17 maart 1833. Inmiddels was hij te Amsterdam - 20 december 1832 - gehuwd met Sara Maria Brandt.

Nadat Scholte 29 oktober 1834 was geschorst wegens het aanleiding geven 'tot... ongeregeldheden op den 12 October (1834) te Ulrum...' en wegens zijn optreden, zonder verlof van de consulent, in de kerk van de geschorste predikant Hendrik de Cock te Ulrum, scheidde hij zich reeds 1 november 1834 met het grootste gedeelte van zijn gemeente af van het Hervormd kerkgenootschap. Hij werd één van de leiders van de Afscheiding; zijn werkterrein was niet gering in omvang: Zuid-Holland, 'Beneden-Gelderland', Utrecht en Noord-Holland.

17 Voor dit gedeelte maken we - behalve van de genoemde biografieën van Scholte - gebruik van gegevens die in het EERSTE tot en met het VIJFDE DEEL zijn vermeld, en ook van die welke in dit ZESDE DEEL zullen worden genoemd.

18 Bijvoorbeeld: Wormser, *Schat in aarden vaten* II, 7-8. In H.P. Scholte, *Nieuwejaarsgeschenk aan Nederland*, Amsterdam 1847 (Kon. Bibl. pamflet 28390) lezen we op blz. 41:
'Een diensknecht van Christus uit Noord-Amerika, eene collectereis door Nederland en Duitschland doende, was in Gods hand het middel, om de begeerte tot de bediening des Goddelijken Woords in mij op te wekken.'
Wij merken op, dat hierbij geen jaartal wordt genoemd.

19 Men zie de bladzijden 315-317.

20 Bladzijden 312-314, 317.

Op 22 februari 1837 ontving hij ontslag van de provinciale vergadering van de Afgescheiden gemeenten in Noord-Brabant; na een vestiging in Gorinchem, verhuisde hij naar Utrecht; dit laatste gebeurde eveneens in 1837. Hij bleef daar wonen tot aan zijn emigratie in 1847. Hoewel hij gedurende deze jaren de Afgescheiden gemeente te Utrecht diende - na een scheuring in 1841 slechts het deel dat hem volgde - werd hij niet alleen aldaar nimmer bevestigd, maar nam hij evenmin de roeping van deze gemeente aan. Hij bleef zichzelf beschouwen als predikant van vele, ten dele door hem geïnstitueerde Afgescheiden kerken in de zojuist genoemde provincies. Op 9 december 1840 werd Scholte door de derde synode der Afgescheiden gemeenten geschorst, wegens laster inzake de prediking van ds. S. van Velzen, het aanrichten van scheuring in de Amsterdamse gemeente en wegens het niet willen aanvaarden van de Dordtse kerkenorde.

In de Utrechtse gemeente voltrok zich kort daarna een scheuring; een deel volgde Scholte en kwam met circa achttien andere gemeenten buiten het kerkverband te staan. Deze situatie bleef bestaan tot Scholte in april 1847 met ongeveer 800 personen, van wie een groot gedeelte kerkelijk met hem was verenigd gebleven, naar Noord-Amerika vertrok en daar Pella, Iowa, stichtte.

Op 23 januari 1844 overleed te Utrecht Sara Maria Brandt, de eerste echtgenote van Scholte. Scholte hertrouwde te Utrecht 13 juni 1845 met Maria Hendrika Elizabeth Krantz, geboren te Maastricht 26 maart 1820. Zij schonk hem negen kinderen, van wie er zes zeer jong zijn overleden. Scholtes eerste vrouw kreeg zes kinderen, van wie er drie reeds na enige maanden stierven. Drie dochters uit het eerste huwelijk gingen in 1847 mee naar Pella; de kinderen uit het tweede huwelijk die in leven bleven - twee zoons en één dochter - werden in Pella geboren.

Tot slot een enkel woord ter typering van de ‘geestelijke ligging’ van Scholte. Deze kan het best worden samengevat met zijn eigen woorden:

> ‘Hoewel van harte de leer der Gereformeerde kerk geloovende en belijdende, was toch niet zoo zeer de Kerkleer voor mijne aandacht, veel minder de vorm van kerkbestuur. Onafhankelijk van eenig kerkgenootschap tot kennis der waarheid gekomen door het gebruik der Heilige Schriften, was mijn aandacht hoofdzakelijk op den persoon van Christus. In Hem gevonden hebbende den weg, de waarheid en het leven, en, gedurende mijne studiejaren in broederlijke betrekking gekomen met levendige geloovigen uit verschillende kerkgenootschappen en landen, was, en is voortdurend voor mijne aandacht de gemeenschap waarvan Christus het Hoofd is. Daardoor waren de Heilige Schriften mijn model, en nooit heb ik het van mij kunnen verkrijgen, om eenige kerkvereeniging, in eenig tijdvak der geschiedenis, als het voorbeeld van volmaaktheid te beschouwen, noch in leer, noch in vorm. Daarom heb ik ook nooit veel bekommernis gehad over: quia (omdat) en quatenus (voor zoo verre) in het onderteekeningsformulier der Hervormde predikanten.’[21]

21 *Offic. Stukken* I, ‘Aan de geloovigen in Nederland’ 231-232.

Wij spreken hier niet over de Amerikaanse jaren van Scholte - 1847 tot 1868 - aangezien deze in dit boek niet aan de orde komen. Wel moet vermeld dat Scholte, na reeds circa 1838 onder invloed te zijn gekomen van John Nelson Darby, in zijn Amerikaanse jaren hoe langer hoe meer de leer van het duizendjarig rijk - beter gezegd de mening dat Christus tweemaal zal wederkomen - heeft voorgestaan. Trouwens, ook in Nederland droeg hij deze gedachten uit. Maar in zijn latere levensjaren komt daarbij het zich verzetten tegen elke vorm van kerk-organisatie, het eindpunt van zijn gaan op de weg van het independentisme.

Scholte, de Afscheidings-voorman met zijn vele Réveil-vrienden, blijft innerlijk een positie innemen tussen Réveil en Afscheiding. Ook in dit boek komt bij herhaling naar voren, dat men in de kring van het Nederlandse Réveil, ondanks vriendschap, bezwaren tegen en kritiek op hem had. De kloof die er daardoor was en bleef, vond echter, zoals we zullen zien, allereerst haar oorzaak in een verschil in kerkelijk standpunt.[22]

22 Een drietal brieven van mr. G. Groen van Prinsterer, gedateerd 22, 25 januari 1844 en 5 september 1845 alsmede een brief van E.M. M. Groen van Prinsterer geb. van der Hoop, gedateerd 3 december 1846, zijn niet opgenomen, aangezien deze zullen worden gepubliceerd door drs. J.L. van Essen in de serie Briefwisseling van mr. G. Groen van Prinsterer (RGP).

Hoofdstuk 1
Twee brieven van L.W. Bilderdijk

Inleiding[1]

Lodewijk Willem Bilderdijk werd 7 april 1812 te Amsterdam geboren[2] als één der kinderen van mr. Willem Bilderdijk (1756-1831) en Katharina Wilhelmina Schweickhardt (1776-1830). Door Kollewijn wordt hij op de leeftijd van vijftien jaar beschreven als een 'bleeke, magere jongen... wel goedwillig, maar stil en in zich zelf gekeerd.'[3] Verder:

> 'Hij (Lodewijk) was niet sterk en leerde moeilijk. Maar het was vooral zijn gemoedsleven, dat zijn vader en moeder met bezorgdheid gadesloegen. De arme jongen, die weinig of geen anderen omgang had dan met zijn prikkelbaren, nu klagenden, dan onverbiddelijk zwijgenden vader en met zijn afgetobde en neerslachtige moeder, werd stil en stroef. Wrevelig kon hij soms zeggen, dat het leven hem zwaar viel en dat hij dood wenschte te zijn. Zijn vader, die wel begreep, dat de opvoeding welke hij Lodewijk gaf, niet was zooals ze moest zijn, zuchtte en klaagde over den jammerlijken toestand, maar zag geen kans dien te veranderen.'[4]

Niet lang na het overlijden van zijn moeder (1830), verklaarde de toen achttienjarige Lodewijk neiging te gevoelen voor het militaire leven. Maar eerst kort na het overlijden van zijn vader (18 december 1831) trad hij in dienst. Op 30 april 1832 werd hij soldaat en in december 1837 officier. In het laatst van 1843 werd hij als tweede luitenant der infanterie gepensioneerd. Isaäc da Costa wendde zich daarop tot enige militaire autoriteiten, die de Koning wisten mede te delen, dat de gepensioneerde luitenant Bilderdijk een zoon was van wijlen de bekende dichter; waarop ogenblikkelijk het bevel volgde, Lodewijk in zijn rang te herstellen. In 1870 ging hij voorgoed met pensioen. Tien jaar daarvoor was hij gehuwd met Michtilda Jissellina Hogerzeil. Uit dit huwelijk werd in 1864 een zoon Maurits Lodewijk Simon geboren. Op 22 december 1888 overleed Lodewijk Willem Bilderdijk te Scherpenzeel in de ouderdom van 76 jaar.[5]

De schrijver komt in beide brieven naar voren als iemand, die zich intensief

1 Enige bijzonderheden in deze inleiding ontlenen wij aan R.A. Kollewijn, *Bilderdijk - zijn leven en zijn werken* I en II, Amsterdam 1891.
2 *Kollewijn* II, 21.
3 *Ibidem* 291.
4 *Ibidem* 342.
5 *Ibidem* 365, 377-378.

bezighoudt met de Heilige Schrift, de daarop betrekking hebbende literatuur en met de ontwikkeling van de godsdienstige zaken in Nederland.

De datum waarop de eerste brief is geschreven, staat niet geheel vast. Aangezien in het begin ervan wordt gesproken over een verblijven van Scholte te Zandvoort en de 'Heeren Examinatores' nemen we aan dat hij moet worden gedateerd met een dag in september 1832, kort voor het kerkelijk examen van H.P. Scholte, 5 oktober 1832.

Het tweede schrijven draagt als kenmerk 'Tusschen September en October 1832'. Dit zou er op kunnen wijzen dat het in gedeelten is tot stand gekomen. De schrijver duidt opnieuw op het onderzoek van Scholte door het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland.[6]

I. Zonder datum en plaats; waarschijnlijk september 1832

Geliefde Vriend en Broeder in den Heer ons Hoofd!

Voor Uw vertrek had ik mij gevleid nog eenige oogenblikken het genoegen te zullen hebben van UEd. te zien. Althands niets van Uw vernemende, denk ik dat Gij Zandvoort verlaten hebt, en wellicht druk met de Heeren Examinatores aan den gang zijt.

Schoon het nu wel geen kristelijke plicht is iemand te wenschen hetgeen (in zijn oog althands) kwaad is (neen zeker! dit is de juiste kracht van het gr.w.[7] door de onze(n) 'ik meene neen' overgezet - Luc. XVII: 9 - volgens Herveys[8] aanmerking) zoo wensch ik deze Heeren (Dii majores![9]) alevel wel een dubbele dosis dwaasheid toe, waarin ik meen niet tegen de kristelijke liefde te zondigen, opdat het blijke hier de opperste Wijsheid Gods de wijze vat in hunne arglistigheid, voor de wederhelft gevuld met de dwaasheid Gods die wijzer is dan het wijze in hunne onverlichte rede en natuurlijk gezond verstand. (Grooter Paradox is er wel niet alsdat de zieke op het genot van gezondheid roemen wil die hij niet bezit.) - En zoude ik Uzelve nu niets toewenschen? o ja! dat het God behagen moge door U de wijsheid der wereld tot dwaasheid te maken zoodat zij, hetgeen Gij zegt horende, daar niets tegen zullen hebben intebrengen en hun tot overtuiging zijn moogt.

Hoe is het thands met onze vriend Cohlbrugge en zijne Zwitsersche reis, en zijn uittegeven geschrift?[10]

6 H.P. Scholte deed candidaatsexamen te Leiden 20 januari 1832; hij werd geëxamineerd door het Provinciaal kerkbestuur van *Zuid*-Holland 5 oktober 1832. (Wormser, *Schat in aarden vaten* II, 9, vermeldt ten onrechte *Noord*-Holland 14 mei 1832); Oostendorp, Scholte 41.

7 Grieks woord. De nu volgende regels zijn enigszins duister gesteld.

8 James Hervey (1714-1758), Engels predikant; kwam onder invloed van John Wesley en de Oxfordse methodisten; stichtelijk schrijver.

9 Oppergoden.

10 Over een reis van H.F. Kohlbrügge vóór het overlijden van zijn eerste vrouw - 12 februari 1833 - is uit de literatuur niets bekend. In maart 1833 verscheen te Amsterdam een geschrift van de hand van Kohlbrügge getiteld: *Het Lidmaatschap bij de Hervormde Kerk hier te lande mij willekeurig belet;* VIERDE DEEL 192.

Het zou mij niet vreemd voorkomen indien het thands de weg des Heeren voor velen worden zal, die Hij in zijn wijngaard roept om elders gevormd te worden en wel ter plaatse als Genève,[11] dat zulk een lichtende star ook voor ons vaderland dat zijn aanwezen aan de Hervorming te danken heeft, geweest is. Wij zijn overtuigd dat het geestelijk verval inzonderheid in de prediking de grootste en billijke proef is die God over een volk kon brengen, dat weigerde Zijn stemme te horen en zich Zijn Heerschappij (met de Heidenen psalm II) bij staatsbesluit onttrokken heeft.[12]

Doch wanneer het Hem nu behaagt de Muren van Sion weder op te bouwen, moet de verandering dan niet in de eerste plaats (niet via verbetering der bestaande inrichtingen tot opleiding van Leerraars en uit de terechtbrenging dier dwaalgeesten), maar voornamelijk uit de boezem der door haar verleid(e) en door die verleiding gestraft wordende kerk zelve? Het strijd(t) met de aart van een straftuig dat het in een voorwerp van zegen veranderen zou dat zegen uitstortte, hoezeer het oogmerk der toezending ook was dat er zegen het gevolg van zou zijn. - Hoe nader aan de toekomst van den Heer hoe nadrukkelijker de overeenkomst worden moet met de staat der kerk bij Zijn Hemelvaart. Daar is iets eigenaardigs in, dunkt mij, dat met de orde die God in Zijn bestuur houd(t) wel overeen schijnt te komen. Immers de eerste evangelieverkondigers hadden het niet van de wijze Schriftgeleerden geleerd, maar had de Heiland uit de boezem des Israelitischen volks zelf gekozen opdat het blijken zou dat dat werk niet uit de menschen maar uit God was, en op die wijze Hem de meeste eer zou worden toegebracht. En zoo schijnt het thands met de staat van het koningrijk des Heeren op de aarde ook te zijn.

Immers niet alleen op de Hogescholen en leerstoelen horen degenen die zich op de prediking des Woords wenschen toeteleggen, hoort de gemeente de waarheid niet, (niet met die kracht van de zuiverheid; en niet der onderscheiding, hetgeen vooral voor hen zoo volstrekt vereischt wordt). Indien zij kennis aan de waarheid krijgen, het is door God den Geest, Die hen de Schrift leert verstaan, maar van die middelen van opleiding gebruik maken, wordt hun die wenschen eenmaal de waarheid te verkondigen belet. En dit is tot zegen voor velen, die anders zouden afgetrokken worden. En dit is geen verlies indien zij dus leerlingen des onfeilbaren Meesters worden. Aan Zijn voeten nederig en afhankelijk onderwezen te zijn, is genoeg om al de wijsheid der wereld te schande te maken. - Hoe komt dit alles UE voor?

Bijzonder is het dat de geleerden het niet eens kunnen worden over de cholera en dat het een nieuwe ziekte is.[13] Had God een bekende kwaal gekozen om Europa te kastijden, waarvan de besmettelijkheid, natuur, oorsprong en strekking bewezen was, men zou zich vergenoegd hebben met te zeggen: ‘ja, zoo en

11 De schrijver doelt op de École de Théologie te Genève, welke 30 januari 1832 werd geopend; Kluit, *Réveil* 279-294, inzonderheid 283-284.

12 Deze woorden zullen slaan op de invoering door Koning Willem I in 1816 van het Algemeen reglement van het Nederlands Hervormd kerkgenootschap.

13 De cholera die sedert onheuglijke tijden in India endemisch voorkomt, drong in 1832 voor het eerst tot Europa (en ook tot Nederland) door.

zoo is het' en 'het komt daar en daar van', en daarmee af. Maar nu wekt de onbekende ziekte te meer vreze en niemand weet haar natuur (en) oorsprong te verklaren dan die van de opperste Medicijnmeester geleerd heeft hoe ziekte en pestilentie geessels in de hand der Godheid zijn en van haar geheellijk afhangen, en niet aan een toevallige samenloop van omstandigheden zijn toeteschrijven. Het is in deze ziekte bijzonder optemerken: van de plaats **a** wordt zij naar **x** en **z** overgebracht, terwijl **b** tot **w** en **y** verschoond blijven of als alles gedaan schijnt, aangetast worden. Wij zien zoo de engel der pestilentie het bevel ontvangen om die en die dorpel voorbij te gaan, en daar alleen de eerstgeborene te slaan waar God hem toezend. - Wij zien zoo in deze kwaal bijzonder dat zij geheel buiten de menschelijke berekening en kennis is en geen breidels aanneemt dan van God.

Intusschen is zooveel uitgemaakt dat het een versterving is beginnende in de extremiteiten des lichaams, (Een ophouding van het leven.) die allerspoedigst toeneemt, tot zij het hart bereikt dat haar niet kan weerstaan. - Nu heeft onze vriend, de Hr. Capadose al voor vijf of acht jaar in zijn 'bijdragen tot de bestr.d.vacc.' of in de 'herhaalde waarschouwing' aangetekend, hoe hij een zwakheid en voosheid in de werking van het hart heeft waargenomen, als gevolg der vaccine... opmerkelijk![14]

Mocht[en] nu, daar de gerichten des Heeren op aarde niet te miskennen zijn, de volken en inzonderheid Nederland gerechtigheid leeren. Mochten het Israël Gods vooral en wij die beter inzicht in het bestuur der Godheid wanen te hebben en anderen vermanen, zelf niet verwerpelijk worden! Ik althands moet met Newton, Cardiphonia 1:12 betuigen: hoewel ik deze dingen weet, treffen ze mij nauwelijks zoo veel als nodig is om mij indachtig te maken, dat dit weten niet genoeg is, en dat mijn gevoel er van niet groot genoeg is.[15]

Nu, lieve vriend! De genade zij met U. Bidden wij veel voor elkaar. Wij weten dat wij een goede grond hebben van de gerechtigheid van onzen Borg de zijnen toegerekend, om onzen Drieëenigen VerbondsGod te smaken.[16]

Dat het ons gegeven worde om zijn aangezichte te zoeken in oprechtheid, en geloof mij, in de hoop dat gij in een gelegen oogenblik mij met een regeltje overtuigen zult aan mij te denken,

Uw liefhebbende en heilwenschende Broeder in den Heere
L.W. Bilderdijk

Verschoon stijl en schrift. Ik wilde niet langer uitstellen met schrijven, anders schreef ik deze brief nog over!

14 A. Capadose, *Bestrijding der vaccine*, Amsterdam 1823, idem, *Herhaalde waarschuwing tegen de koepokinenting*, Amsterdam 1825.

15 John Newton (1725-1807), Engels theoloog, schreef onder meer: *Cardiphonia, or the Utterance of the Heart*. De eerste druk verscheen in 1781, het werk werd vele malen herdrukt en ook in het Nederlands vertaald onder de titel *Cardiphonia of (de taal van het hart in) gemeenzame brieven.* Zo in een vertaling van M. van Werkhoven, Amsterdam 1828 (vierde druk) - Kon. Bibl. Den Haag.

16 Zin loopt niet.

2. Haarlem ‘Tusschen September en October 1832’[17]

Zeer waarde Heer, Beminde Vriend!

Zoo zijt Gij dan gelukkig de engte van het Sinodale Thermopylae[18] doorgekomen, en den zegevierenden standaart des geloofs, welken gij droegt, en voerde, is ongekreukt het moeilijk *défilé*[19] doorgetrokken! Uw wapenen waren krachtig door God tot nederwerping der sterkte van het Neologisme, en alle hoogte die zich tegen de kennisse Gods verheft. Zoo heeft het de vijand niet mogen gelukken u het voorrecht te schenken van om de waarheid vervolgt te worden, iets hetgeen wij, de overvloed der genade predikende, en ons in rust en zekerheid bevindende, niet vrezen, maar als het ons opgelegd wordt, bevinden hard voor het vleesch te zijn en niet zoo begeerlijk als wij ons te voren voorspelden. Wij moeten in het geval zijn, om onze zwakheid te gevoelen, maar God evenzeer danken dat Hij ons bewaard van niet in het geval en daaruit voortvloeiende verzoeking tot vallen en afvallen, te komen, als er in gekomen zijnde dat Hij er ons in ondersteund en voor verlo(o)chening bewaard! Hebt Gij nog iets van den verwachtten toeleg bemerkt of heeft men alle pogingen daartoe achterwege gelaten? Ik ben verlangend de afloop van dezen zaak van UWEd. zelf te vernemen.

Ik heb mij dezer dagen bijzonder bepaald gevonden bij valsche stellingen van algeme(e)ne genade en algeme(e)ne verzoening, vooral bij de algemeene aanbiedingen van het Evangelie. Gaarne wil ik UWEd. de uitslag daarvan mededeelen, in de hoop van met Uwe terechtwijzing begunstigd te worden of door Uw overeenstemming versterkt te worden.

Tot de tegenwoordige onbestemde voorstelling van de leer der vrije genade heeft (dunkt mij) de leer der algemene aanbieding van het Evangelie of Christus en zijn heilgoederen in het Evangelie geopenbaard, door de andersints rechtzinnige evangelieverkondigers van de vorige eeuw den weg gebaand. Geheel anders deden onze oude leeraars, b.v. een Alberthoma[20] bij wien men daar niets van vindt. Immers wanneer men het evangelie dus voordraagt, dat God elk zondaar (tot wien Hij het Evangelie in Zijn Woord of de prediking brengt) Zijn Zoon aanbied, en dan met het hinkende paard achteraankomt, doch slechts de uitverkorene ontvangen deel aan dien Christus, zoo is de sluitrede gemakkelijk op te maken; ergo: bied God deze of gene zondaar de zaligheid aan zonder van zints te zijn, hem die zaligheid deeláchtig te maken. Een zwarigheid waaruit de

17 Wij menen dat het hier niet de plaats is in te gaan op het complex theologische redeneringen dat in deze brief naar voren komt. Naar onze overtuiging houdt Bilderdijk Jr. in zijn beschouwing te weinig rekening met de Dordtse Leerregels, met name derde en vierde hoofdstuk VIII, IX; anderzijds waarderen wij het dat de schrijver heeft willen waarschuwen tegen remonstrantisme en methodisme.

18 Zinspeling op de pas van Thermopylae waar in 480 voor Christus de Spartanen het Perzische leger trachtten tegen te houden.

19 Defilé = (hier) engte, nauwe pas.

20 Thomas Alberthoma (1631-1680), predikant onder meer te Groningen. Schreef: *De Richter in 't Paradijs* (1667).

Arminiaanen dan ook niet ten onrechte de leer der vrije genade van onbestaanbaarheid met de trouwe Gods, de oprechtheid Zijner beloften, van bedriegelijkheid beschuldigen. Eene beschuldiging die geenzints weg te nemen is met aan te merken; de zondaar is ook niet gewillig, de zaligheid hem in het Evangelie aangeboden, aan te nemen, want de aanbieding geschied volgens hun, uit naam en op last van God, en is dus niet minder een daad van God als de toepassing en ligt in Gods onveranderlijke gezindheid om den zondaar te zaligen, hetzij hij gewillig zij op die wijze behouden te worden of niet.

Indien de vrijheid des Evangeliums dus verstaan moet worden: dat God betuigt aan den zondaar: 'Ik wil u zaligen' en hij bij de uitkomst toch verloren gaat, blijkt het a posteriori dat het Zijn welbehagen niet geweest is hem te behouden, en dat dus die betuiging welke gezegd wordt dat het Evangelie behelsd, en tot ieder zondaar te spreken, tot wien het gebracht wordt, onwaarachtig is. Neen, wanneer God inderdaad aan elk zondaar laat verkondigen: Ik wil u zaligen, zoo moet dit waarheid zijn, en Hij zal hem zaligen en gewillig maken om in dien weg behouden te worden.

Geheel anders is het met de Evangelie voorstelling zooals die in de H.S. wordt voorgedragen als *een verkondiging.* Zoo leerden de profeten: Het Kind *is* ons *gegeven, de Zoon is* ons *geboren.* En voor wien wordt verkondigd en bekendgemaakt - Eph. II:17 - dat zulks geschied is? *Ons* die geloven en geloven zullen, of wil men: ons menschen in tegenstelling van afgevallen geesten. Zoo droegen de Apostelen het Evangelie voor: '*Zoo zij u allen dan bekend dat* door Dezen *vergeving der zonden verkondigd wordt* en dat door alles waarvan' enz.[21] *Zoo zij u allen kennelijk dat er geen naam gegeven is* onder den ganschen hemel *dan Jezus enz.*[22] De leer der zaligheid, bekend makende, aan elk waar zij kwamen, verkondigende; maar niet God bied(t) u, tot wien ik spreek, de zaligheid aan (maar stelt het al of niet in uw keus den Zaligmaker aan te nemen).

Immers het Goddelijk oogmerk der Evangelieprediking moet dat zijn hetwelk er door bereikt wordt: de toebrenging der uitverkoornen. Aan zijn Heiligen zegt Paulus Col. 1:26 heeft God de verborgenheid der heerlijkheid, Christus, bekend willen maken. Deze leer verkondigen wij ieder en elk trachten wij dus tot de omhelzing derzelven te brengen. Wij leeren: er is geen zaligheid buiten Christus. Wij vermanen: neemt dan Christus aan en dringen die vermaning door 100.000 redenen aan; en die vermaning indien de kracht des H. Geestes dezelve vergezelt, bereikt dit oogmerk in alle uitverkoornen. Maar wij zeggen niet: ontvangt de Christus, want God bied(t) u Hem aan, terwijl het ons onbekend is of degeen[23] tot wien wij dus spreken onder het zegel der verkiezing liggen; maar wel bekend is dat aan de zoodanigen alleen den Zaligmaker door God gegeven zal worden. Dat wij niet weeten of degeen tot wien wij spreken, verkoren is,

21 Handelingen 13:38, 39. Zo zij u dan bekend, mannen broeders, dat door Dezen u vergeving der zonden verkondigd wordt; En (dat) van alles, waarvan gij niet kondet gerechtvaardigd worden door de wet van Mozes, door Dezen een iegelijk, die gelooft, gerechtvaardigd wordt.

22 Verwijzing naar Handelingen 4:10, 12.

23 degenen?

gerechtigd ons niet, daar wij in het boek des levens niet in kunnen zien, te veronderstellen hetgeen wij niet weten, en op die veronderstelling God gedachten des vredes toe te dichten en uit Zijn naam betuigingen aan die en die zondaar te doen, die ons onbekend zijn, en welken Hij misschien niet van voornemen is uit te voeren. En wat zegt Jezus zelve: Mijn Vader *geeft* u (niet bied(t) slechts aan en laat al of niet in uw keus) het brood des levens (aan te nemen).[24] Indien gij het van den Vader gehoort en geleert hebt, en gij begeerte gevoelt om mij aan te nemen, zoo weest verzekert: Hij *geeft* u dat waar brood des levens, die (en die alleen) zal ik geensints uitwerpen.[25]

En is er na een voorbeeld hoe profeten en apostelen en de uiterste Hoeksteen[26] derzelven, Christus onze groote Profeet en leeraar (hebben geleerd), nog eenig beroep op geringere gezanten nodig! welaan, laat het ons dan ook van de engelen uit den hemel gaan hooren, hoe zij het Evangelie verkondigen: *Heden is geboren* de Zaligmaker voor U die Hem aanneemt; ons getuigenis gelooft.[27]

Ziet hier, beminde Vriend! wat mij over dit onderwerp, zonder ik het merkte, uit de pen vloeide, en hetgeen ik verzekerd ben dat ook met Uwe wijze van zien, wat meer is, met de leer der waarheid die wij beiden wenschen meer en beter te leeren kennen en doordringen, overeenkomt. De Groote Herder die U verwaardigt tot den arbeid in zijn wijngaard te roepen, legge het woord der prediking in Uwen monde en verzelle hetzelve met de alleenwederbarende kracht des door Hem verworvene Geestes, opdat Gij tot rijken zegen moogt zijn voor vele zijner afgedwaalde, maar in eeuwige liefde gekende schapen.

Te lang heb (ik) U reeds opgehouden; verschoon mijne onbedachtzaamheid, en bestraf mij door dezelfde daad. Zulks zal tot genoegen zijn van die zich teekend, met oprechte broederlijke groeten in den Heere,

UWEd dienstw. dienaar en vriend
L.W. Bilderdijk

24 Johannes 6:32b.
25 Onzes inziens een redenering die uitloopt op een verkeerde parafrase van Johannes 6:37.
26 Efeze 2:20; 1 Petrus 2:6.
27 Als noot 25; parafrase van Lucas 2:11.

Hoofdstuk 2
Twee brieven van A. Capadose

Abraham Capadose werd 22 augustus 1795 te Amsterdam geboren en overleed 16 december 1874 te 's-Gravenhage. Hij studeerde te Leiden medicijnen. Samen met de eveneens van Joodse afkomst zijnde Isaäc da Costa ging hij tot het christelijk geloof over; beiden werden in oktober 1822 te Leiden gedoopt door de Hervormde predikant L. Egeling. In 1827 werd Capadose door allerlei oorzaken genoodzaakt zijn practijk als geneesheer te Amsterdam neer te leggen. Eind april 1831 verhuisde hij naar Scherpenzeel en van 1833 tot aan zijn overlijden woonde hij, met enige onderbreking, te 's-Gravenhage.[1]

1. 's-Gravenhage 16 augustus 1838

> Deze brief heeft tot onderwerp het sterfbed van mr. A.M.C. van Hall en is geschreven één dag na diens overlijden (15 augustus).[2]

Waarde Vriend en Broeder in den Heere!

Alle de beloftenissen Gods zijn in Christus Jesus Ja en Amen![3] - In de wereld zult gij verdrukking hebben; maar hebt goeden moed, Ik heb de wereld overwonnen.[4] Zoo sprak Hij, die de Waarheid zelve is en zou Hij dan niet ook de vrucht dier overwinninge aan de zijnen geven te smaken? - Zou Hij, die de getrouwe Herder Zijner schapen is, niet ook in 't dal der schaduwe des doods met hen zijn? O! dat mocht onze geliefde Broeder van Hall ondervinden, die gisteren tusschen half een en een uur zalig, zacht en kalm in Jesus is ontslapen en nu door de bloedverdiensten Zijns Borgs, Hem zonder zonden dienen, zonder smerten zich in Hem verheugen mag. De lieve Suze,[5] die bijzonder door den Heere gesterkt word en in alle die dagen geweest is, heeft mij verzocht u kennis te geven van dit ja smartelijk en onherstelbaar verlies voor vrouw en kinders,

1 Men zie voor hem: David Kalmijn, *Abraham Capadose* (dissertatie Utrecht), 's-Gravenhage 1955; Kluit, *Réveil*, register; VIERDE DEEL (speciaal over de periode te Scherpenzeel) 117-124.
2 Capadose schreef gedateerd 23-24 augustus 1838 aan Da Costa: ‘Het heengaan van onzen Van Hall heeft bij mij opnieuw de eeuwige gelukzaligheid als present doen zijn: het is mij weer als ik wel vroeger soms mocht kennen, een levendige voorstelling der toekomende dingen.’ (Réveil-Archief, verzameling Da Costa, brief no. 229).
3 Verwijzing naar 2 Corinthe 1:20.
4 Johannes 16:33b.
5 De echtgenote van Maurits van Hall: Helena Susanna van Schermbeek (1816-1844).

maar ook zalig, vertroostend en zielverheffend sterven, waarbij ik zoo goed als tegenwoordig geweest ben, daar hij nog geen half uur nadat ik een geruime tijd van zijne stervende lippen de innigste geloofstaal met eene bijzondere helderheid van gedachte en vastheid des vertrouwens hooren mocht, zijn geest in de handen des Verlossers geven mocht. Niets hartstochtelijk maar innig, stichtend en zoowel belijdenisse van schuld als van geloof ten aanhooren van vele der familie met klaarheid en eenvoudigheid gedaan hebbende, zoo is zijn sterven een prediking geweest en wij mogen de stille en biddende hope hebben, dat zijn broeders en zusters,[6] die hem veel, veel liefde en hartelijkheid bewezen hebben en kennelijk diep getroffen waren, door de genade Gods een blijvende indruk zullen ontvangen hebben. O! mocht zijn huis een Rachabswoning geweest zijn, waar de bloedverwanten *ter behoudenisse* verzameld waren.[7]

Hij rust in zijn God! Zalig zijn de dooden die in den Heere ontslapen! Het was letterlijk een inslapen. Hij liet zich kort nadat ik hem verlaten had, op 't bed leggen en zeide tot zijne vrouw, dat hij nu wat zou gaan slapen, en zoo is hij ingeslapen om eenmaal op 't geluid der bazuijne te ontwaken. Ik ben bij hem in de laatste dagen zeer dikwerf en soms uuren achter een geweest en mag den Heere danken, dat ik 't altoos zoo bijzonder getroffen heb, dat hij steeds allerlevendigst over de innigste dingen des heils met mij gesproken heeft. In Christus is het middelpunt der vereeniging voor allen die Hem in onverderfelijkheid liefhebben, zijnde eerst door Hem gezocht en bemind. - O! op die woorden drukte hij met zijne reeds koud geworden hand de mijne en ik mocht henengaande gevoelen, dat de Heere niet verre van die plaatse was.

Ik kan begrijpen, hoe ook u dit sterfgeval treffen zal, maar ik begrijp tevens hoe bij u ook bij de tranen der droefheid die der vreugde zullen vloeijen, dat Koning Jesus op dit sterfbed verheerlijkt is geworden. Zijn Koninkrijke kome, Zijn Wille geschiede.

Hopende dat u deze in welstand zal geworden en de uwen, noem ik mij met broederlijke liefde in Christus onzen Heer

uwen vriend en broeder

A. Capadose

2. 's-Gravenhage 27 januari 1844[8]

Hoezeer de brief, die mij het droevig bericht bragt van het overlijden van uwe waarde vrouw zonder opschrift en met gedrukte handteekening zijnde, geen antwoord scheen tegemoet te zien, kan ik echter niet nalaten met weinige woorden u van mijne hartelijke deelneming in deze smartvolle beproeving de

6 Aan zijn graf stonden veertien broeders en schoonbroeders; J. Bosch, *Een korte, maar moeilijke levensdag (A.M.C. van Hall),* Heusden s.a. 61.

7 Jozua 2, 6:22-25.

8 Brief geschreven naar aanleiding van het overlijden van Sara Maria Brandt, Scholtes eerste vrouw, Utrecht 23 januari 1844. Vergelijk voor de in deze brief genoemde rouwcirculaire hoofdstuk 12 en VIJFDE DEEL, hoofdstuk 15.

uitdrukking te doen toekomen. - Ik versta uwe diepe droefheid en harte-wonde. Maar ook de vertroosting en de krachtige ondersteuning die gij van boven ondervinden moogt.

Hij, die niet antwoordt van Zijne daden maar toch die alle door wijsheid en liefde voor de zijnen regelt, heilige de beproeving aan uwe ziele en vermeerdere de vertroostinge Zijnen heiligen Naam ter eer. Hij vermenigvuldige ook Zijne zegeningen over uwe thands moederlooze kindertjes en bereide hen voor Zijn Koninkrijk en heerlijkheid.

Neem deze weinige regelen aan als de uitdrukking van de oprechte gevoelens van

uwen deelnemenden broeder

Capadose

Hoofdstuk 3
Drie brieven van W. de Clercq

Willem de Clercq[1] werd 15 januari 1795 te Amsterdam geboren en overleed aldaar 4 februari 1844. Hij mag genoemd worden één der merkwaardigste figuren van het Amsterdamse Réveil.

Hoewel aanvankelijk bestemd predikant te worden bij de Doopsgezinden, ging hij reeds op jeugdige leeftijd in de graanhandel. Toen in 1824 de Nederlandse Handel-Maatschappij werd opgericht, werd hij daar benoemd tot secretaris. Het jaar 1831 bracht zijn opneming in de directie, maar in 1842 werd hij in een vacature voor president gepasseerd.

Nadat zijn gedachten over de kinderdoop zich hadden gewijzigd, brak hij met de Doopsgezinde gemeente te Amsterdam en werd in deze plaats lid van de Waalse gemeente, waarvan zijn echtgenote Charlotte Boussevain reeds lidmate was. Hoewel veel sympathie hebbende voor de Afgescheidenen, heeft hij zich niet bij hen aangesloten.

De Clercq kende naast Grieks en Latijn vele moderne talen. Hij staat bekend als iemand met wetenschappelijke aanleg en als een begaafd improvisator.[2]

1. (Amsterdam 10 september 1839)[3]

> In onderstaand schrijven gaat het voornamelijk over J.W. Rosenthal, van wie maar weinig bekend is. In de acta van de synode van de Afgescheidenen van 1840 vinden we aangaande hem het volgende: ‘J.W. Rosenthal, vroeger Joodsch Leeraar en overgegaan tot de Gemeente, doch vervolgens tot de Joden teruggekeerd, had een paar brieven met schuldbekentenis aan Ds. de Cock geschreven... Daaruit bleek, dat Rosenthal naar Holland wenscht terug te keeren, en nog een bekeerde Israëliet uit Berlijn wil medebrengen, die verkondiger van het Evangelie wenscht te worden. Dewijl die brieven tevens behoefte aan dagelijksche nooddruft openbaarden, is in de Vergadering eene Collecte gedaan. Doch daarbij is besloten, naar aanleiding van hetgeen verhaald werd, dat vooraf onderzoek naar hem zou gedaan worden, alvorens hem de opbrengst dier Collecte werd toegezonden.’[4]

1 Literatuur: A. Pierson en De Clercq's jongste kleindochter, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, 2 delen, Haarlem 1888; Kluit, *Réveil*, passim (en de aldaar genoemde werken); *Chr. Enc.pedie*^{2} II, 224-225. Het Réveil-Archief bevat enige honderden aan hem gerichte brieven (Verzam.-de Clercq).

2 Met improvisator wordt hier bedoeld, iemand die mondeling proza of poëzie, door hem op het ogenblik zelve bedacht, voordraagt.

3 De brief vermeldt deze gegevens niet; onzes inziens kunnen zij uit de volgende worden afgeleid.

4 *Verslag synode 1840 Amsterdam* 58-59.

Daarvóór had de ex-rabbijn zich aangemeld als lid van de Afgescheiden gemeente te Groningen. In de notulen van de kerkeraad aldaar wordt gesproken over ‘met zijn huisgezin’.[5] In dezelfde notulen van enige dagen later vinden we dat uit een brief van ds. H.P. Scholte te Utrecht blijkt, dat ‘die broeder van de gemeente te Utrecht wordt verstoten, alwaar hij lidmaat is’ aangezien hij zijn van hem gescheiden vrouw ‘wederom heeft aangenomen, 't welk Z.E.W. meent strijdig te zijn met Gods Woord, te meer daar hij oordeelt dat zijne vrouw heeft gehoereerd.’[6] Na bovengenoemde synode zorgt de kerkeraad te Groningen er voor, dat de *ƒ* 30,- welke voor Rosenthal te Amsterdam is gecollecteerd, aan hem zal worden gezonden ‘indien hij een christelijke wandel leide’.[7]
De persoon Rosenthal blijft ondanks al deze gegevens in de mist. Uit onderstaande brief kan worden afgeleid, dat De Clercq en Scholte circa september 1839 zich zijn lot enigszins hebben aangetrokken. Blijkbaar is hij kort daarna (weer) als christen naar Berlijn gegaan. Na 1841 is hij uit het gezichtsveld van de mannen van de Afscheiding en van het Nederlandse Réveil verdwenen.

Waarde Broeder in onzen Heere Jezus Christus,

Die band bestaat, daar het ons om Christus en zijn heil te doen is; mogten wij eenstemmig wandelen in alles waarin wij tot de zelfde overtuiging gekomen zijn, door de Genade Gods.

Ik zag gaarne dat het met Rosenthal nu goed gaat, en gij de beste verwachtingen omtrent hem koestert. Toen ik hem zag, was ik niet zoo geheel met hem vereenigd daar er iets onbestemds in zijn spreken was en daar er in de Recommandatie brief iets was, dat ons eenig vooroordeel moest geven.

Er komen dikwijls zoodanige aanrakingen en het ontbreekt dikwijls aan geduld en wijsheid van boven om elke zoodanige verschijning goed te beoordelen. - Beschouwden wij elk die aan onze deur schelt, als van God gezonden, het zoude dikwijls anders zijn, maar de menschelijke natuur blijft lui en als wij misleid worden, maakt het ons schuw. - Gij zijt nu in de gelegenheid geweest zijn gemoedsbestaan te onderzoeken en verheugt mij de liefde waarmede hij bij u ontvangen is.

Naar ik verneem is de beste weg na[ar] Berlijn thans per stoomboot over Hamburg. De gehele reis kost *ƒ* 75 à *ƒ* 80 voor een persoon en men komt op den 5[den] dag aan. Nu vertrekt de stoomboot van hier het eerst weder de 15 Sept. maar de reiziger moet dan den 14[den] des nachts te twaalf uur aan boord zijn. Hij kan dus met het geld dat gij verzameld hebt reeds ver komen en moet toch maar kort te Berlijn blijven. Ik zou niet alles in specie medegeven, maar voor een gedeelte een Wissel nemen.

Vergun mij ook het inleggende bij uw fonds te voegen, en geloof mij, ter medewerking in dezen bereid en met opregte heilbede voor u en uw huisgezin

Uw Vriend en Broeder

Willem de Clercq

5 Kerkeraadsboek der Chr. Afgesch. Gemeente te Groningen, no. 1; vergadering van 9 december 1839.
6 Idem; vergadering van 14 december 1839.
7 Idem; 29 november 1841.

2. Amsterdam 11 september 1839

Vriend en Broeder!

Gisteren heb ik u geschreven, zoo als ik toen over de zaak en den door u genoemden persoon gevoelde. - Sedert echter is mij iets voorgekomen dat mijn eerste indruk enz. over R. eenigsints verlevendigde, en dat geheel zonder mijn wil of verlangen tot mij kwam. Ik wil u dus in geen werk der liefde terug houden, nog eenigsints doen verflaauwen, maar alleen die voorzigtigheid aanbevelen, die ook dikwijls bij die liefde zoo noodzakelijk is. Ik mogt het niet op het hart houden. Het is om de eer van Christus en van Zijn gemeente op aarde, dat ik mij er toe gedrongen voel.

Nog eens, volbreng uw plan maar doe het in voorzigtigheid, en beproef alles waartoe aanleiding zou kunnen bestaan.

Uw Vriend en Broeder
Willem de Clercq

3. Amsterdam 18 maart 1840

De in dit schrijven genoemde Betsy (Elizabeth) Gurney (1780-1845) geboren te Norwich, Midden-Engeland, huwde in 1800 Joseph Fry.[8] Het echtpaar kreeg twaalf kinderen. Kort voor haar trouwen voltrok zich in haar een grote geestelijke verandering; zo legde zij al haar sieraden af en ging spreken tijden de 'meetings' van de Quakers, tot welke religieuze groepering zij door geboorte behoorde.
Elizabeth Fry staat bekend als de grondlegster van een actie, die, begonnen in Engeland, zich na enige jaren ook over een deel van het vaste land van Europa uitstrekte, en een aanzienlijke verbetering van het lot speciaal van vrouwelijke gevangenen ten gevolge had.
Van februari tot april 1840 bezocht zij Nederland en maakte kennis met enige vooraanstaande Réveilmensen, zoals Groen van Prinsterer, De Clercq en Da Costa.

Vriend en Broeder!

Ik geraakte hier dezer dagen in kennis met Elizabeth Fry en hare beide geleiders de Heeren Gurney[9] en Allan.[10] Hoewel niet in alles met hen eens trof mij toch hunne levendige belangstelling in de verbreiding van het Evangelie, en hunne hartelijke gezindheid omtrent hunne medemenschen.
Dergelijke broederlijke aanrakingen laten toch altijd eene liefelijke vrucht na. - Zij houden zich slechts zeer kort te Utrecht in het hotel des Pays Bas op en zal het Mevrouw Fry ook regt aangenaam wezen Uwe kennis te maken. - Kunt gij die Vrienden dus eens opzoeken, zoo zult gij hen zeker verpligten, en ik heb op mij genomen U met een woord hierover berigt te geven. - Ik weet niet of Suze

8 Kluit, *Réveil*, register; Gera Kraan-van den Burg, 'Elizabeth Fry', *Trouw* 7, 14, 21, 28 januari 1956.
9 Samuel Gurney, de broer van Elizabeth Fry-Gurney.
10 Kluit, *Réveil* 433-434, spreekt van W.G. Alexander.

van Hall[11] Engelsch genoeg verstaat om er iets aan te hebben. Doe haar s.v.p. onze hartelijke groeten. Haar brief is wel ontvangen.

Uw Vriend
Willem de Clercq

11 Helena Susanna van Schermbeek, weduwe mr. A.M.C. van Hall.

Hoofdstuk 4
Achtentwintig brieven van mr. I. da Costa

Inleiding

Isaäc da Costa werd te Amsterdam geboren 14 januari 1798, en overleed aldaar 28 april 1860. Hij was de zoon van Daniël da Costa en Rebecca Ricardo. De Da Costa's behoorden tot de Portugese Joden. Hoewel zijn biografie nog niet is geschreven - hetgeen ook geen eenvoudige zaak is, gezien het vele dat Da Costa zelf op meer dan één terrein heeft gepubliceerd - mag toch worden gezegd, dat er een groot aantal publicaties aan deze vooraanstaande Amsterdamse Réveilman is gewijd.[1]

Na zijn studie aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam ging Da Costa naar de Leidse universiteit. In 1818 promoveerde hij aldaar in de rechten, in 1821 ook in de letteren.

Het jaar 1821 brengt zijn huwelijk te Amsterdam met zijn nichtje Hanna Belmonte (1800-1867), dochter van Jacob Belmonte en Simcha da Costa.[2]

In hetzelfde jaar aanvaardden Da Costa, zijn vrouw en Abraham Capadose het christelijk geloof. Zij werden 20 oktober 1822 te Leiden door de Hervormde predikant Lucas Egeling (1764-1835) gedoopt.

Hoewel Da Costa zich als advocaat te Amsterdam vestigde, ging zijn leven al spoedig in een andere richting dan die van rechtskundig raadsman. Hij is de geschiedenis ingegaan als dichter, man van theologische studie en verhandeling, als bekleed ‘met de profetenmantel van Willem Bilderdijk’, als docent in een verscheidenheid van onderwerpen en als leider-voorganger van de ‘zondag-

1 Wij noemen: Kluit, *Réveil* 62 en passim; J. Meijer, *Isaäc da Costa's weg naar het Christendom*, diss. Univ. van Amsterdam 1941; J.G. Bomhoff, M.E. Kluit e.a., *Isaäc da Costa - Op 28 april 1960, honderd jaar na zijn overlijden herdacht*, Nijkerk 1961; J. Kamphuis, *Isaäc da Costa en de Afscheiding van 1834*, Groningen 1975.
Verder wordt over hem geschreven in onder meer:
A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*, vierde druk, Amsterdam 1982 (inzonderheid ‘Tot inleiding’ 1-33), G.M. den Hartogh, *Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam*, Delft s.a.
Van Da Costa's eigen omvangrijk werk zullen we in dit hoofdstuk één en ander noemen; verder zij hiervoor verwezen naar bovengenoemde literatuur. Evenwel mogen op deze plaats niet onvermeld blijven, zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, Amsterdam 1823; zijn vele dichtwerken (bijvoorbeeld in: J.P. Hasebroek, *Da Costa's Kompleete Dichtwerken*, Leiden 1876) en zijn Schriftverklaringen (*Chr. Enc.pedie*^{2} II, 307-308).

2 Men zie voor de ‘geslachtslijst Da Costa’, Meijer *a.w.* 163.

avonden', bijeenkomsten van Réveilmensen.[3] Wij lezen over die bijeenkomsten bij dr. M.E. Kluit:[4]

> 'Lange, lange jaren stelde Da Costa iedere Zondagavond zijn huis open voor een ieder die zocht naar opwekking en bijbeluitleg. Da Costa las een stuk uit de Bijbel, bad en gaf uitleg van het gelezene of wel hij hield een wat langere meditatie. Veel werd er ook gezongen op deze avonden. Er kwam al spoedig een talrijk en zeer gemengd bezoek. Ook van buiten Amsterdam kwamen belangstellenden als zij in de stad waren op Zondagavond bij Da Costa...'.

Als één van de meest opzienbarende publicaties van Da Costa geldt zijn in 1823 te Amsterdam uitgegeven *Bezwaren tegen den geest der eeuw.* Bij vijanden en tegenstanders bracht dit geschrift haat en fel verzet te weeg. Het verschijnen betekende niet het begin van het Réveil in Nederland, maar het fungeerde wel als 'ijsbreker'.[5]

Met het oog op de inhoud van de 28 brieven, die wij zullen noemen, een enkel woord over drie speciale onderwerpen. In de eerste plaats de overtuiging van Da Costa ten aanzien van de Heilige Schrift als geheel; ten tweede zijn eschatologie; ten derde zijn beschouwing over de Nederlandse Hervormde kerk en de Afscheiding.

Wat het eerste punt betreft: Da Costa kan worden getypeerd als een apologeet van de inspiratie, van het gezag van de Heilige Schrift, als werkelijk te zijn het onfeilbare Woord van God. Als zodanig bestreed hij de vele neologen van zijn tijd, van wie wij slechts David Friedrich Strausz noemen in zijn *Leben Jesu.*[6] De zaken van rationalisme en Schriftkritiek komen sterk naar voren in de derde en de vierde brief van dit hoofdstuk. Naar wij menen wordt het oordeel van A. Pierson, in zijn *Oudere Tijdgenoten*[7] over Da Costa's werk geveld, niet gestaafd. Als we bij Pierson lezen: 'Zoolang de kerkelijke rechtzinnigheid zich...

3 Men zie voor deze termen en zaken Kluit, *Réveil* 157-161.

4 Kluit, *Réveil* 168. Op pagina 413 van hetzelfde werk lezen we, dat - omstreeks 1840 - 'zijn Zondagavonden een steeds grotere kring mensen bereikten.'

5 *Ibidem* 151.

6 Men zie voor Strausz: *Chr. Enc.pedie*^{2} VI, 277. Voor het verzet van Da Costa tegen Schriftkritiek: E.L. Smelik, 'Da Costa en de Bijbel' in Bomhoff, Kluit e.a. *Isaäc da Costa* 39-57.

7 Vierde druk, Amsterdam 1982, 4-11; de citaten worden gevonden op de bladzijden 5, 8 en 9.
Pierson bedoelt in het tweede te geven citaat met Baur: Ferdinand Christian Baur (1792-1860), Duits theoloog; het meest bekend geworden door zijn kritiek op de boeken van het Nieuwe Testament. De genoemde (David Friedrich) Strausz (1808-1874) was een leerling van Baur; in verscheidene publicaties verklaarde hij wonderen niet voor mogelijk te houden. Bruno Bauer (1809-1882) werd, na de rechtzinnige leer te hebben verdedigd met de filosofie van Hegel, een radicaal bestrijder van de orthodoxie en aan het eind van zijn leven kreeg hij een afkeer van alle theologie.
Da Costa had dus voldoende reden de leer van deze denkers te bestrijden, maar Allard Pierson zet, zoals uit de citaten zal blijken, een streep door de kritiek van eerstgenoemde.

stelselmatig aan de beoefening van de geschiedenis, gelijk aan die van de historisch-litterarische kritiek der Bijbelboeken blijft onttrekken, zal zij het eigenlijk karakter van den nieuwen geest die over de godsdienstwetenschap gekomen is, nooit begrijpen.', dan verbaast ons niet, dat dezelfde eveneens schrijft, dat ook in Da Costa's verzen 'de Straussen, de Baurs en Bruno Bauers over het toneel (rukken) als een bende hemelbestormers met grimmige aangezichten.' Men gevoelt dat hier twee geloofsovertuigingen uiteen gaan. Echter, dat Da Costa 'nooit eenig Bijbelboek tot een voorwerp van opzettelijke, streng wetenschappelijke studie heeft gemaakt.', wordt door de zo juist genoemde brieven weersproken. Da Costa gaat juist nogal diep in en levert immanente kritiek op de modernistische ideeën die Scholte ongetwijfeld tijdens zijn studie in de theologie aan de Leidse universiteit heeft moeten aanhoren.

Verder, wat de eschatologie van Da Costa betreft: naar wij menen is door J. Kamphuis in zijn *Isaäc da Costa en de Afscheiding van 1834*[8] duidelijk aangetoond dat Da Costa overtuigd was van een 'openbaring van den Messias in heerlijkheid, en eene daarmede gepaard gaande wederoprichting van Davids troon, van Israëls stammen.'[9] Hij ziet dit als het duizendjarig rijk van Christus op aarde. Niet los daarvan staat, tenslotte, zijn beschouwing van de Hervormde kerk en van de Afscheiding, zoals deze ook tot uiting komt in de 23e en 24e brief van dit hoofdstuk. Da Costa verwachtte een 'nieuwe toekomst' en wilde daarom niet terug, zoals de 'Zeven Haagsche Heeren' (Groen van Prinsterer c.s.), naar een handhaving van de Drie formulieren van enigheid en hij verzette zich tegen het breken met de 'kerk', gelijk dit was gedaan door de Afgescheidenen als consequentie van hun strijd tegen het loslaten van de leer der Gereformeerde kerk. Da Costa schreef 9 mei 1842 aan Groen:[10]

> 'Ik gevoel mij meer dan ooit overtuigd dat eene geheele omsmelting op het gebied der Theologie op handen is, waaruit heerlijker wellicht dan immer de waarheid, zoo als die in het Woord, zooals die in Christus is, zal te voorschijn komen. Geheel eenstemmig derhalve ten aanzien van de klacht in het protest tegen de Synode, tegen Groningen, tegen het rationalismus in alle zijne vroegere en latere vormen, verwacht ik noch kan ik iets verwachten van de herstelling der Formulieren.
> Zelfs het woord schijnt mij niet in harmonie te zijn met de levende verwachting van een wezenlijk herstel. Toen *belijdenis* tot *formulier* werd, was juist dit een aanvang van de levenloosheid, die later het algeheel verval heeft doen geboren worden.
> Met alle waardering derhalve van uwe verklaring omtrent het ondergeschikte van zelfs de beste en volledigste belijdenissen aan het eeuwig levend Woord van God, zoude ik evenwel, dunkt mij, mijzelven niet gelijk blijven, en van een mij steeds dierbaarder geworden beginsel afwijken, indien ik mij vereenigde met eenige aanvraag, hoe ook gewijzigd, om herstelling van het gezag der Formulieren.'

Dezelfde gedachtengang komen we tegen in het tijdschrift *Nederlandsche Stemmen*, waar Da Costa schrijft:[11]

8 Kamphuis (vergelijk noot 1)
9 Kamphuis 14.
10 G. Groen van Prinsterer, *Brieven van Mr. Isaäc da Costa* I, Amsterdam 1872, 105.
11 *Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde* VI, 187. Genoemd tijdschrift verscheen te Amsterdam van 1834-1838, aanvankelijk onder redactie van W. de Clercq, I. da Costa, A.M.C. van Hall en H.J. Koenen.

> ‘De Hervorming der zestiende eeuw herstelde een gedeelte der Kerken, niet tot den toestand van de tweede, derde of vierde eeuw der Christenheid, maar zij voerde haar, zonder eigenlijk een enkelen voetstap achterwaarts te treden, bij de volkomene ontrolling van de banier *der gerechtigheid uit den geloove alleen*, op een onvergelijkelijk hooger standpunt, dan zij immer sedert de Apostolische prediking-zelve nog hadden betreden. Mag men zich dus, zoo God met Zijne Kerk is, niet op gelijksoortige wijze voorstellen, dat de levensbeweging, die in de Christenheid over geheel de wereld zoo onmiskenbaar begonnen is, iets meer, iets hooger zal teweeg brengen, dan de terugbrenging tot den Kerkstaat, die vóór den inval der Neologie bestond?
> Mogen wij in ons Vaderland mede op een deel in die wederopwekking van geestelijk leven hopen, dan zal ook hier geen bloot herstel van de oude formulieren het gevolg zijn, maar eene wederopstanding in nieuwe, levend uitgesprokene (of even op levend schrift gestelde) belijdenissen, van die aloude, altijd nieuwe, maar ook zich steeds meer ontwikkelende en in den Persoon en de toekomst van Christus concentreerende waarheden, te voorschijn treden.’

In de toekomstverwachting van Da Costa is iets mystieks, we zouden ook kunnen zeggen iets vaags; het verwachten van nieuwe tijden door God gegeven op een wijze waarbij slechts woorden als ‘verborgen’ en ‘speculatie’ passen. Deze gedachtengang krijgt niet eerst gestalte in hem als de Afscheiding daar is en het georganiseerd zoeken naar ‘kerkherstel’ een aanvang neemt, want reeds in 1823 vinden we:[12]

> ‘Wij mogen in Christus op een naderend herstel van de afdwalingen en van de gruwelen die wij betreuren, hopen. Te midden van eene algemeene overstrooming over de aarde verheft zich een eiland uit de baren, waarop Godsdienst en waarheid op nieuw gevestigd zullen worden.
> Reeds zijn aan verschillende kanten de kiemen zichtbaar van een beter tijd, van een tijd van herstel en hereeniging, van een tijd van geloof, en liefde, en onderwerping aan de machten van God, van een tijd, waarin het Jodendom zal erkennen dat Jezus is de Christus, en de Roomsche wereld zal belijden, dat Hij-alleen door Zijnen Heiligen Geest het Hoofd is van de Algemeene Christelijke Kerk, en dat Hij-alleen onze rechtvaardigmaking, buiten eenige verdiensten van menschen, met zijn bloed verkregen heeft; van een tijd, waarop alle de schoone kunsten hulde zullen bieden aan het Christendom, en alle de wetenschappen getuigenis zullen afleggen van Zijne Waarheid. De bekeeringen tot het waarachtige Christendom vermenigvuldigen zich zoo uit Joden als uit Heidenen...
> Doch dit alles geschiedt in het verborgen en door wegen, die niet de wegen der voorbarige menschen zijn. Daarom vermoedt ook de trotsche Geest der Eeuw niets van dit alles, en, terwijl hij met hersenschimmen van steeds toenemenden voortgang en steeds vernieuwde zegepralen zijne verbeelding onophoudelijk streelt, bemerkt hij volstrekt niets van dat leger, hetwelk onder zijne oogen wordt zamengesteld, en hetwelk, ieder oogenblik aangroeiende, eenmaal onder de aanvoering van Hem, die de wereld overwonnen heeft, de woedende krijgsbenden van Ongodisterij en Menschenhoogmoed moet ten onder brengen en in ketenen slaan.’

12 I. da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, derde druk, Leiden 1823, 91-92.

Tenslotte: ook in de 26e brief - 8 februari 1843 - komt de chiliastische overtuiging van Da Costa sterk naar voren in wat hij schrijft naar aanleiding van de brochure van Scholte, getiteld *Het Strafregt in verband beschouwd met de vrijheid van geweten en Godsdienst* (Amsterdam 1842).

Wij menen het beste te doen te eindigen met de conclusie van J. Kamphuis, als hij schrijft:

> ‘Da Costa heeft als romanticus gekozen tegen de Afscheiding en vóór de Medische weg' van kerkherstel... Een mythe, een droombeeld kwam in de plaats van de gehoorzaamheid.’[13]

Maar is dit oordeel in feite niet hetzelfde als hetgeen mr. A.M.C. van Hall aan Da Costa tegenwierp, toen hij schreef:[14]

> ‘Verlangt gij dat wij u eene leer brengen die bijbelsch oud en kerkelijk nieuw is...? Wel nu, wij brengen u die leer van de gemeenschap der heiligen, van het ligchaam der Kerk, van de zigtbare vergadering der geloovigen, waarvan CHRISTUS Koning is.
> ...
> Mochten wij dan toonen, dat CHRISTUS onze Koning is. Niet zulk een Koning, die heerscht als in een verafgelegen land, maar een Koning, die hier, nabij ons, in deze kerken, huizen en harten, gekend, gehoord, gehoorzaamd wordt. Dan zal de naderende komst van dien Koning, zonder wien wij niets kunnen, met wien wij zelven koningen zijn en alles vermogen, waarlijk onze troostvolle verwachting zijn.’

1. Amsterdam (‘van huis’) 4 december 1828

Waarde vriend en broeder in den Heere!

Met innige deelneming vernamen wij gister avond door uw hartelijk schrijven het overlijden van uwen dierbaren Grootvader[15] en God zij daarbij gedankt, dat uwe droefheid niet is als de genen, die geene hope hebben. Moge deze nieuwe slag[16] in de gevolgen tot bevestiging uws geloofs zijn, en gij bij de smertelijke afsterving en verwijdering van uw maagschap en geslachte, des te overvloediger de beloften Gods ondervinden, Mare. X. 29, 30.[17] In het bijzonder moge uwe aangeknoopte band gezegend zijn tot die tijd toe eener geheiligde en van boven bezegelde huwelijksvoltrekking.[18] Ik had mij wel in persoon tot u begeven, om u onze hartelijke deelneming in uw verlies te brengen, doch waarschijnlijk zoude ik u niet te huis vinden. Mocht dit evenwel anders zijn, doet mij dan per brenger toch vooral weten, hoe het met u gaat en of ik u ook ergens in zoude mogen van dienst zijn. Wij hopen u in allen gevalle weldra zoo de Heere wil te ontmoeten.

13 Kamphuis 44.
14 *Ref.* 1e S. II, ‘Een woord over de Scheiding aan de *Nederlandsche Stemmen*’ 390-391.
15 Andries Roelofsz, de vader van de moeder van H.P. Scholte - Johanna Dorothea Roelofsz - overleed te Amsterdam 2 dec. 1828; EERSTE DEEL 48.
16 Op 21 maart 1827 was de moeder van Scholte (zie vorige noot) overleden en op 10 aug. 1827 Scholtes enige broer Jan Andries. Scholte studeert in deze tijd aan het Amsterdams Athenaeum. EERSTE DEEL 48-52.
17 Deze tekstverwijzing - over het verláten van verwanten - zou er op kunnen duiden, dat (een deel van) de familie van Scholte diens overgang van de Hersteld Lutherse gemeente naar de Hervormde kerk zeer kwalijk heeft genomen.
18 In deze tijd verloofde Scholte zich met Sara Maria Brandt, die hij eind 1832 zal huwen.

De Heere leide u in alle waarheid en bevestige u steeds meerder in de voorbereiding tot het treffelijkste der ambten. Weest van mij en mijne vrouw, van Chevallier[19] en Henriette,[20] met liefde en deelneming gegroet, en gelooft mij van ganscher harte

Uw liefhebbende en heilwenschende broeder in den Heere,
I. da Costa

2. Amsterdam 6 oktober 1829

In deze tijd studeert Scholte te Leiden.[21] Blijkbaar heeft iemand (Nieuwenhuizen?) aan Da Costa hulp gevraagd voor 'v.d.V.'. Uit de brieven 4 en 12 van dit hoofdstuk weten we dat is bedoeld Petrus Philippus van der Velde, theologisch student te Leiden.[22]

19 Mathile Jacques Chevallier, zoon van de in 1825 overleden Pierre Chevallier (van 1795 tot 1825 Waals predikant te Amsterdam); Kluit, *Réveil* register.

20 Henriëtte Belmonte, verloofde van M.J. Chevallier, met wie zij in 1830 trouwde. Volgens de huwelijksacte was haar voornaam Est(h)er (GA Amsterdam, huwelijksacte 6 mei 1830; no. 139). Henriette was een zuster van mevrouw Hanna da Costa-Belmonte; zij en M.J. Chevallier bezochten ook voor hun huwelijk, getrouw de Zondagavonden bij de familie Da Costa. (Kluit, *Réveil* 168).

21 Wormser, *Schat in aarden vaten* II, 8: Scholte ging 22 mei 1829 naar Leiden 'ter voortzetting zijner studiën'.

22 Petrus (Philippus) van der Velde werd 2 februari 1808 te Sommelsdijk geboren als zoon van Philippus van der Velde (tuinier) en van Trijntje de Vogel. (Huwelijksacten Leiden 1832, no. 124; GA Leiden.) Op 18 september werd hij ingeschreven als student in de theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (*Album Studiosorum*, Utrecht 1886, 265); 29 april 1829 was zijn inschrijving te Leiden, met vermelding 'anno studiorum 3' (*Album Studiosorum*, Leiden 1875, 1282). Ook daar voltooit hij zijn studie niet - zoals mede uit brief no. 12 blijkt - en vertrekt hij naar Groningen, onder meer wegens ongenoegen met hoogleraren en studenten (zie hieronder).
Te Groningen wordt hij ingeschreven 29 augustus 1832 (*Album Studiosorum*, Groningen 1915, 290), en na éénmaal te zijn afgewezen (7 jan. 1833), slaagt hij 27 juni 1833 voor zijn candidaatsexamen (Archief Rijks Univ. Groningen, inv.no. 579).
Inmiddels was hij vóór zijn vertrek uit Leiden, namelijk 19 juli 1832, gehuwd met Jannetje Cornelia Richter, oud 19 jaar, dochter van Gerrit Richter, koopman te Leiden (men zie voor deze noot 121). In juli 1832 woonde Van der Velde bij de familie Richter op kamers.
Op 15 november 1832 wordt te Groningen een zoon geboren: Philippus Petrus.
In juli 1833 verhuist hij met zijn vrouw en kind naar de stad Goes, maar overlijdt aldaar reeds na enige dagen - 27 juli - aan de cholera.
Wij vinden verscheidene gegevens over Petrus van der Velde in 'De "Memories' van Jannes van de Luyster 1829-1845' (P.R.D. Stokvis, *Archief, Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, Middelburg 1980, 1-20). Jannes van de Luyster was één van de leiders der Afscheiding in Zeeland; hij werd geboren te Cadzand in 1789, verhuisde in 1817 naar Borssele, emigreerde in 1847 met een groep Zeeuwen naar Michigan, U.S.A., en stichtte aldaar de kolonie Zeeland. In genoemde 'Memories' lezen we onder meer, dat Van der Velde in mei 1829 te Borssele preekte; eveneens vier malen in augustus d.a.v. 'Dit tegen de wet van de school zijnde heeft voor hem veel nadeel veroorzaakt, zoodat hij tot Lijden van de proyessoren en studenten gescholden wierd. En is na Groningen vertrokken in 1832 en voor zijn vertrek met een... dogter van de heer Richter getrouwd.' (blz. 5)
Uit het vervolg van dit hoofdstuk zal blijken dat in 1832 ds. L.G. James te Breda verzocht te worden ingelicht omtrent Van der Velde. Deze had zich tot eerstgenoemde gewend met het verzoek een beurs voor de studie aan de Ecole de Théologie te Genève te mogen ontvangen. We vinden hierover bij Kluit, *Réveil* 288, dat James 13 juli 1832 naar Genève moest schrijven, dat de inlichtingen zeer tegenvielen: Van der Velde was te Utrecht driemaal gezakt bij voorbereidende examens en studeerde nu theologie te Leiden; op zijn gedrag viel veel aan te merken.

Waarde Vriend en Broeder in den Heere!

Ik dank u voor de genomen moeite en vriendelijke informatie. Ook gaf uwe bereidwilligheid om met den mij aanbevolen jongeling in kennis en betrekking

te komen veel genoegen en uwe broederlijke liefde verheugt mij in allen deele.

Doch deze zelfde liefde dringt mij heden van mijne zijde, om niet lang uit te stellen hetgene ik tot u[w] beider waarschuwing, in de onaangename verplichting ben u te moeten mededeelen. De informatieën, die ik uit Utrecht wegens den voormelden v.d.V. ontfangen heb zijn van een gantsch niet gunstigen aart, en ofschoon de persoon, die mij dezelve gezonden heeft, in geene bestemde bijzonderheden treedt, evenwel zeer afschrikkende van eenige broederlijk gemeenschap zoo met den jongeling als met zijnen vader.

Daarbij komt, dat ik, even na het ontfangen van uwen brief de Heer Nieuwenhuizen[23] zelven bij mij zag, die mij over de zaak mondeling kwam spreken. Ik deelde hem mijne ingewonnene berichten mede, en hij was niet in de gelegenheid iets daartegen met kennisse in te brengen. Ook zeide hij mij, dat v.d.V. te voren wel met Fijnebuik[24] omgegaan had, doch dat die hem thands volstrekt vermeed, en als den rug toekeerde. Dit alles tot uw governo.[25] Merkt er op, en de Heere geve u en mij en ons allen wijsheid in alle dingen.

Dit schrijf ik u uit dringende verplichting, om u toch voorzichtigheid in dezen en allen andere omgang aan te raden, en dat te meer, daar ik zelve daartoe gelegenheid hebbe gegeven, hetgeen ik mij bijna verwijten zoude, ware het niet dat ik mijner intentie bewust ben en wist dat dit zelve ten goede medewerken kan en zal. Schrijf mij bij gelegenheid iets nader van uwe bevinding in dit geval.

Ook moet ik nog opgeven de volgende adressen, alwaar gij u naar hem beter zoudt kunnen informeren; behalve de door v.d.V. zelve aangewezene adressen te Utrecht (ik weet niet of ik ze u alreeds geschreven hebbe) v.d. Berg, Schipper op Leyden, Ludwig den zilversmid en Horst buiten de Waardpoort.[26] Zoo

23 Daar zijn woonplaats ontbreekt, kan niet worden nagegaan wie is bedoeld.

24 De latere ds. Barend Fijnebuik (1800-1881). Hij was van 1833 tot 1842 Hervormd predikant. Daarna gedurende enige jaren predikant van de Afgescheiden gemeenten te Schiedam en Zwolle. Na 1846 ambteloos burger te Zwolle. Men zie voor hem: *Chr. Enc.pedie*^{2} III, 41.

25 Per governo = tot richtsnoer (in de handelswijze).

26 De drie hier genoemde personen kennen we als leden van een Utrechts conventikel, VIERDE DEEL 190-191. Simon van den Berg woonde in de Hardenbollenstraat; Jacob Dirk Ludwig, één der leiders, woonde op de Ganzenmarkt; Willem Horst (onder meer) koopman, woonde later op de Oudegracht. Van den Berg en Horst voegden zich bij de Afgescheidenen.

verwijst mijn vriend mij nog tot van Rijn, tuinier te Gouda,[27] en Ver Meulen, lakenkoper te Dordrecht.[28] - Nu, lieve Vriend en Broeder! houd mij alle deze last ten goede. Groet alle de vrienden, bij name onzen geliefden broeder en ouden discipel des Heeren Le Feburé.[29] En weest van mij en alle de mijnen op het innigste in liefde gegroet en de Woorde der genade aanbevolen. Gelooft mij van harte

Uw liefhebbende broeder in den Heere
I. da Costa

3. Amsterdam 9 november 1829

Waarde vriend en broeder in het geloof!

Ziet hier enige punten in het kort aangegeven, die u wellicht in uwe overdenkingen wegens de mij in uwen aangenamen [brief] voorgestelde vrage[n] dienstig zullen kunnen zijn.

De stelling, waartegen met recht uw hart zich verzet, al kunt gij dezelve nog niet zoo geheel voldoende met uw verstand wederleggen, is hoofdzakelijk deze: *De natuurlijke Godsdienst, gegrond op de menschelijke rede, is het fundament der Geopenbaarde; - de laatste is eene aanvulling van de eerste; - de rede is het, die de geopenbaarde waarheden onderzoekt, beoordeelt, bevestigt.* Een behoorlijke bepaling en onderscheiding der denkbeelden in deze woorden vervat, en eene eenvoudige vergelijking derhalve met de uitspraken der onfeilbare Schrift, zal genoegzaam zijn, om het bedriegelijke en onwaar achtige, onder dezelve bedekt, of door dezelve uitgedrukt, te ontdekken en te wederleggen. Laat ons hierin met eenige orde te werk gaan.

1°. Reeds dadelijk is, volgens de Schrift de onderscheiding tusschen *natuurlijke* en *geopenbaarde* Godsdienst onjuist en gebrekkig. Immers ook de kennisse, die de Heidenen *uit de Schepping* (Rom. I. 19, 20) en uit *hunne conscientien* (Rom. II. 11-15) van God konden hebben, was een *geopenbaarde* kennis, ὁ γαρ θεος ἐφανερωσεν αὐτοις.[30]

Het onderscheid zoude beter aldus moeten gesteld en uitgedrukt worden: *Kennis van God uit de Schepping in den mensch*, en dit is dan het voorwerp der zoogenaamde *Theologia naturalis; en positieve Theologie*, of *kennisse Gods uit het Woord.*

27 In het volkstellingsregister 1830 van Gouda vinden we: Pieter van Rijn, oud 49 jaar, geboren te Gouda, tuinman, met zijn vrouw Johanna Frundt, 52 jaar, geboren te Gouda; Wijk X 131: Karnemelksloot. In het volkstellingsregister 1840 ontbreekt van Rijn, maar hij is in het tijdvak 1830-1840 niet te Gouda overleden.

28 Hoewel te Dordrecht in de staat van de bevolking van 1826 en in het bevolkingsregister de namen Vermeulen en Van der Meulen meerdere malen voorkomen, ontbreekt in deze registers een lakenkoper van een van deze namen. (Mededeling Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht.)

29 Johannes le Feburé (1776 of 1777 - 29 maart 1843); van beroep greinwasser en -droger. Beïnvloedde door zijn oefeningen ‘de club van Scholte’: J. de Lange, *De Afscheiding te Leiden*, Rotterdam 1934, 43; Bos I register.

30 De juiste tekst luidt: ὁ θεός γὰρ αυτοῖς ἐφανέρωσεν. Want God heeft het hun geopenbaard. (Romeinen 1 vers 19b)

2°. Geen van beiden intusschen heeft *haren grond* in de Rede. Het verstand of de *rede* is een vermogen der ziele, waardoor zij de denkbeelden der voorwerpen ontfangt, en vergelijkt, en is derhalve een werktuig tot bevatting van Waarheid, geen grond of richtsnoer van derzelver bestaan. Even zoo als het gezicht onzer oogen geen grond is of beginsel van het licht of van de met licht bestraalde voorwerpen, maar het middel, waardoor wij het licht dat buiten ons is, gewaar worden, en daarvan het denkbeeld door ons gepercipiëerd[31] wordt.

3°. De rede derhalve mag noch kan iets a priori in haar zelve beslissen, maar heeft alleenlijk waar te nemen, en aan te vatten, hetgene dat haar van buiten af wordt voorgesteld.

4°. Alle kennisse Gods diensvolgens komt den mensch door de beschouwing der werken Gods (Ps. 19, en elders) door het getuigenis der conscientie, door het Woord van God, het zij bij monde het zij bij geschrifte, door hem vernomen.

5°. Zoo kende de mensch zijnen God voor den val. Adam zag Gods werk, en Schepping, en erkende en aanbad Hem als Heer en Schepper; - hij droeg het beeld Gods in gerechtigheid en heiligheid; daarenboven sprak God tot hem, en hij hoorde Zijne stemme.

6°. Na den val blijven de bronnen wel dezelfde - doch het verstand is *verduisterd* (Eph. IV. 17, 18), de wil bedorven, *het bedenken des vleesches vijandschap* geworden tegen God. En van dien stond aan kon er geene ware kennisse Gods uit een eenigen dier bronnen *tot zaligheid* zijn, dan door de *opening* en *omkeering* allereerst beide van het verstand en van den wil.

7°. Intusschen niet voor alle menschen of volken bestaat deze driedeelige bron der kennisse Gods. Het Woord Gods is niet bij allen bewaard gebleven. Aan alle volken en menschen derhalve, buiten Israël eertijds, buiten het Evangelium thands, betuigt God zich nu alleenlijk door de Schepping en door de conscientie.

8°. De *Theologia naturalis* moet ons nu eigenlijk leeren tot hoe verre die kennisse zich uitstrekt of uitstrekken zoude kunnen.

9°. De Apostel Paulus leert uitdrukkelijk dat eene zoodanige kennisse niet verder gaat, dan tot *veroordeeling* en tot *onverontschuldigbaarmaking*, Rom. I. 18, 19, 20, 23, 24, 25, 28, 32 en Rom. II. 12. *Zij zullen zonder wet verloren gaan;* want *dat de gedachten haar zoo wel ontschuldigen als beschuldigen.* Dit wordt uitdrukkelijk gezegd niet voor God, maar *onder malkanderen* (v. 15): μεταξυ ἀλληλων.[32]

10°. De *zaligmakende* kennisse Gods dan niet anders zijnde te vinden dan in *dat Woord*, hetwelk niet alleen God als Schepper en Wetgever, maar ook tevens als *Verlosser* en *Herschepper* verkondigt, zoo volgt van zelve, dat de *positieve*, of gelijk men gewoonlijk zegt, de *geopenbaarde* Godsdienst met geene mogelijkheid eene *aanvulling* van - of nadere opbouwing op - de zoogenaamde *natuurlijke Godsdienst* kan zijn. Want hoe kan *aangevuld* worden, hetgene dat in beginsel nog niet bestaat? N.B. Zie het Postscriptum.

11°. Doch ook daarbeneven: het Woord van God bevat alle van Hem mededeelbare kennis *volmaaktelijk*. Zoo heeft het derhalve niet eerst eenig ander

31 Percipiëren = ontvangen, waarnemen; ook: gevoelen, begrijpen, doorgronden.
32 Verwijzing naar Romeinen 2 vers 15b: onder elkander.

fundament noodig, om daarop als ware het voort te gaan, en hooger op te klimmen. - Gij hebt, om dit door een gemeen voorbeeld op te helderen, een incompleet deel van eenig werk b.v. de *Opera Calvini;* wanneer ik u een compleeten Calvijn nu ten geschenke geve, kan ik dan gezegd worden, uw afzonderlijk deel *aan te vullen?* Geenszins, Gij verkrijgt daardoor *een geheel* dat in zich zelven volkomen is en uw vroegere bezitting van een enkel brokstuk wordt *vervangen*, niet *aangevuld*, door eene collectie, waarin alles bevat is, dat gij noodig hebt te kennen, en dat u door een afzonderlijk gedeelte niet genoegzaam kon bekend gemaakt worden.

12°. Merkt in den op deze materie bij uitstek toepasselijke Psalm 19 de krachtige tegenstelling van de *overtuigende kennisse die door het werk der Scheppinge* te weeg gebracht wordt, vs. 1-7 en de *bekeerende kennisse* die alleen door het Woord of de Wet gegeven wordt, vs. 8-11 en vergelijk hiermede Hand. XIV. 15-17 en vooral XVII. 23-27, voorts *30*, 31.

13°. Ten blijke verder, dat deze *natuurlijke* kennisse Gods, of liever *kennisse* uit de *natuur*, nooit anders dan tot overtuiging van schuld heeft kunnen leiden, en geenszins tot eene eigenlijke *dienst*, of *vereering* van God, veel minder tot *zaligmakende gemeenschap met God*, diene de eenvoudige opmerking, dat *nimmer* bij eenig volk op aarde, eenige *religie* hoe ook genaamd uit dezelve geformeerd is geworden. Alle de godsdiensten der volken dragen de onmiskenbaarste blijken, dat zij verbasteringen van eene vroeger bekende Openbaring zijn, en worden derhalve niet tot de *Theologia naturalis*, als tot hare bron, maar wel tot de menigvuldige afwijkingen en verdervingen eener eenmaal van God ingestelde ware en oorspronkelijke *Godsdienst* terug gebracht. Getuigen hiervan de offeranden, de overleveringen en velerlei overblijfsels van de in den Bijbel alleen echt en ongeschonden bewaarde Waarheid, die wij overal onder alle volken en in alle tijden wedervinden. Op dezen doelt de Apostel kennelijk Hand. XVII. 13 en 28. - Doch dat hij van dezelve tot verdere overtuiging der Heidenen in den Brief aan de Romeinen Cap. II geen gewag maakt, is, omdat de heilige Schrijver zich op geene *door menschen verbasterde Openbaring* wilde beroepen, maar wel op de steeds, onafhankelijk van der menschen dwalingen, en onveranderlijk hetzelfde getuigende, Schepping en inwendige conscientie van het menschelijk hart. Deze beide laatsten alleen maken het voorwerp der Theologia naturalis. De eerste behoort eerder tot de geschiedenis der Geopenbaarde Godsdienst, even als de ketterijen tot de Kerkelijke historie behooren.

14°. Wat aangaat voorts de derde stelling, aangaande het aan de rede toegeschreven *onderzoek*, en *oordeel* van en over de geopenbaarde waarheden; hier kan wederom door eene eenvoudige bepaling der woorden, uit de Schrift de quaestie uitgemaakt worden. Nergens getuigt de Schrift, dat hare inhoud (quod absit![33]) aan het goed- of afkeurend *oordeel* van menschen zoude zijn onderworpen! - dat het *onderzoek* mag en moet plaats hebben, blijkt uit Hand. XVIII. 28, XVII. 11 enz. enz. en dat het onderzoek geschiedt door middel van het *verstand* is ontwijfelbaar. Doch (en hier ligt de oplossing der zake geheel)

33 Quod absit = wat mocht (kon) afwezig zijn. Deze term is in het verband niet doorzichtig.

welk verstand? Geen ander immers dan het door God, door den Heiligen Geest, tot en onder dit onderzoek *geopend verstand* of *hart.* Zie Hand. XVI. 14, Eph. I. 17, 18, Luc. XXIV. 25, 2 Cor. IV. 3, 4, 6. Het onvernieuwde verstand wordt beschreven 1 Cor. II. 13, Eph. II, 12, IV. 18, 19, Hand. XXVI. 17, Joh. XII. 39, 40 enz. enz. Dat 2 Cor. X. 5 niet van de *recta ratio*[34] gesproken wordt, zij zoo! Maar men vergeet dat onze *ratio* met betrekking tot God en onze zaligheid niet meer *recta* is, maar...,[35] en alzoo eerst door de genade der wedergeboorte tot de bevatting van deze dingen kan worden bekwaam gemaakt. Col. II. 8 en 1 Tim. VI. 20 getuigen niet alleen tegen *Joodsche*, maar tegen alle ook naamchristelijke wijsheid des vleesches tot in eeuwigheid! Of hebben de uitspraken der Schrift geene toepassing verder dan de tijd, waarop ze geschreven, of de Gemeenten, tot welke zij het eerst gericht werden! - Wat dwalingen en verwarringen. - Dit weinige moge aan uwe intentie vooreerst voldoen kunnen. Verlangt gij ook nog eenige nadere uiteenzetting of verklaring van deze beknopte wellicht niet duidelijk genoeg ontwikkelde punten - ik zal gaarne op uw wederschrijven aan dit verlangen nader trachten te voldoen. - De Heere zelve geve u in alle dingen, en voor alles in het Woord Zijner waarheid, licht, wijsheid, genade! Hij zelve fondere, bevestige, versterke ons in het allerdierbaarst geloove. Amen.

- Groet de vrienden, bij name den geliefden vriend Le Feburé. - Weest van de mijnen op het innigst gegroet, en de Woorde der Genade aanbevolen. Ik ben van harte

Uw liefhebbende en heilbiddende vriend en broeder
I. da Costa

P.S. (Bij) N.B. De natuurlijke kennisse van God heeft geen zaligmakend beginsel.

4. Amsterdam 5 december 1829

Lieve vriend en broeder in den Heere!

Op uwe vragen wegens het gewichtig stuk van de volkomene en algehele ingeving der Heilige Schrift spoede ik mij u het volgende zoo kort mogelijk ter overdenking voor te stellen. De Heere zelve van Wien alleen de wijsheid en de kennisse is van Zijn gezegend Woord en tot verdediging en vrijmoedige belijdenis Zijner Waarheid leere u en sterke u in alle goede oefening en strijd aangaande het allerheiligst geloof dat ons is overgeleverd.

Ik heb in het derde deel mijner Voorlezingen blz. 120 en volg.[36] het artikel der

34 recta ratio = het zuivere (onverduisterde) verstand.
35 Eén woord weggevallen.
36 I. da Costa, *Voorlezingen over de Handelingen der Apostelen* I-III, Amsterdam 1826-1827. In het derde deel schrijft Da Costa n.a.v. Handelingen 23 vers 1-5 op de bladzijden 120-134 uitvoerig over 'De volstrekte onfeilbaarheid der heilige Apostelen zoo wel als Propheten des Ouden en nieuwen Verbonds...' (120).

volstrekte onfeilbaarheid der heilige Schrijvers in hunne prediking zoo *bij schrifte* als *bij monde* aangevoerd en eenige beginselen tot recht verstand van deze fundamenteele geloofswaarheid aangegeven. Daartoe kan ik u dan, naar uw eigen schrijven deswegens, vooreerst verwijzen, mij vergenoegende voorts hierbij eenige nadere opmerkingen, en wel bepaaldelijk hetgene tot uitlegging der door u aangevoerde plaatsen dient, naar mijn best weten en vermogen, te voegen. En om dan nu maar onverwijld ter zake te komen, zoo is het noodig *Allereerst:* dat wij acht geven op twee plaatsen in de Schrift, die den grond leggen, tot alles wat in deze materie eenigszins kan te pas komen, tot leeringe en wederlegginge te kennen. De eene is de bekende en alles beslissende plaats van den 2den Brief aan Timotheus Hoofdst. 3 v. 14-17,[37] in welke van *alle de Schrift* zonder uitneming, beperking, of onderscheid getuigd wordt dat zij van Goddelijke ingeving is en tegen welke al het gene de Neologie door gedwongene en ongerijmde uitleggingen heeft zoeken in te brengen, bij eene eenvoudige en *grammaticale* beschouwing en echt *critische* onderzoeking ten eenenmale wegvalt.

De tweede, (en deze meer bepaaldelijk betreffende *de wijze, waarop* de Goddelijke ingeving geschiedt) is die van den 2den Zendbrief van Petrus, Hoofdst. I. vs 21 alwaar de *heilige menschen Gods*, in het gene zij als propheten des Heeren spraken, gezegd worden van den Heiligen Geest *gedreven* te zijn geweest. Dit woord *drijven* (gedreven zijnde, φερομενος[38]) geeft op het eigenaardigst en volkomenst de aard der werking van den Geest te kennen door welke de heilige schrijvers in hun spreken en schrijven *onbedriegelijk* en *onfeilbaar* werden gemaakt, zoo in de zaak zelve, als in voorstel en woordelijke uitdrukking tot den minsten tittel en jota toe, zonder dat er aan den anderen kant eenige aanleiding blijve bestaan, om (het gene ons de Neologie zoo gaarne aanwrijft) het middellijke en personeele in de Schrijvers zelve, die door God alzoo onfeilbaar bestuurd werden, in het minste weg te nemen of te belemmeren. Wij moeten ons, zoo het mij voorkomt, de zaak zelve aldus naar de Schriften voorstellen. De Geest in Zijne werking op het hart en op het verstand der geheiligden wordt vergeleken bij de blazinge van den wind; dit geeft reeds de zaak zelve te kennen το πνευμα[39] - verg. Joh. III. 8. En overeenkomstig daarmede worden dan nu in de aangehaalde plaats van Petrus, de heilige Schrijvers vergeleken bij schepen of vaartuigen, wier opgespannen zeilen de drijving van den wind ontfangende, alzoo juist in die richting zich bewegen en gaan, naar welke zij door die werking en *drijvinge* van buiten gestuwd worden. De Geest nu, welke ook zelve de waarachtige God is, is ook in deze zijne werking onwederstaanbaar en almachtig, en werkt alzoo ook te dezen *gelijkerwijs Hij wil.* - 1 Cor. XII. 11. Het Woord of de Schrift derhalve door deze drijving des Geestes voortgebracht, is het woord van den Geest zelven (verg. Hebr. III. 7; Hand. XXVIII. 25 enz.) - het Woord van God. En van dat Woord kan tittel noch jota ter aarde vallen (Matth. V. 18; Mare. XIII. 31; 1 Petr. I. 23, 24, 25, enz. enz.). Doch deze onfeilbare en

37 Met name 2 Timotheus 16 vers 16a: Al de Schrift is van God ingegeven,...
38 Verwijzing naar 2 Petrus 1 vers 21b.
39 De geest, wind.

almachtige werking des Geestes sluit evenmin, in de beschrijvinge van het Woord, de middelen, gelegenheden, omstandigheden en werktuigen uit, als zij dat doet in het werk van 's menschen bekeering, heiligmaking en zaligheid. Daarom, ofschoon het Woord door Paulus, door Johannes, door Petrus, door Daniel, door Jesaja, door Moses, beschreven, altijd en overal en gelijkelijk het Woord Gods is in gezag en volstrekte onfeilbaarheid, zoo is evenwel Paulus en Petrus en Johannes en een iegelijk der heilige schrijvers van den ander *onderscheiden* en blijven een iegelijk hunne persoonlijkheid of individualiteit behouden in stijl, aart, leidinge, en in oneindige bijzonderheden meer. Vergelijk ook 1 Cor. XIII geheel. Ook neemt die werking des Geestes niet weg de omstandigheden, door welke middellijkerwijze de Apostelen, b.v. Paulus aan de Romeinen of aan de Corinthiers, op deze en gene door de gelegenheid der zaken in de Gemeenten aanleiding ontfangen om te schrijven; ook sluit zij niet uit, maar onderstelt veeleer alle mogelijke werkingen van verstand, geheugen, redenering, gevoel, enz. enz., welke een iegelijk der heilige mannen bij hun schrijven zoo duidelijk blijk geven te hebben ondervonden, niet als werktuigen zonder zelfbewustheid of wetenschap van het gene zij spreeken of schrijven, maar als redelijke en met hun hart en verstand zelf werkzame menschen, die ook het gene zij schreven en spraken, tevens *uit* hun eigen hart en uit hun eigen verstand spraken en schreven, maar *in* hun hart en verstand geheel en volmaakt van den Heiligen Geest ontfingen. De *drijving* des Geestes, in één woord, gaat over alle de vermogens en werkzaamheden van de door God ingegevene schrijvers, zoodat hun woord of schrift (en daarin gaan ons de heilige Schrijvers zelve met hun voorbeeld voor) te gelijk en met dezelfde waarheid aan Petrus, of Johannes, of Moses, en te gelijk aan God, den Heiligen Geest, toegeschreven kan en moet worden. - Hier in is de Wijsheid Gods en de onderscheiding van het geestelijk verstand. Doch daar is nog eene andere *préalable* aanmerking te maken, voor dat wij tot de verklaring der aangegevene texten kunnen overgaan. - Het is een werk van uitnemende domheid, of kwaden trouw, wanneer ons door de bestrijders van de *volstrekte ingeving* wordt tegengeworpen dat, indien de Schrift alzoo in ieder woord en uitdrukking van den Heiligen Geest is, wij ook de woorden van booze of onwijze menschen (als b.v. *Laat ons eten en drinken* enz. 1 Cor. XV. 32) aan God moeten toeschrijven, dewijl wij dezelve in de heilige boeken en door de Apostelen en Propheten des Heeren beschreven vinden. - Het ongerijmde van deze tegenwerping, gelijk zij naauwelijks wederlegging of tegenspraak waardig is, loopt in het oog; doch verliest ook zelfs zijnen sophistischen schijn, wanneer wij ons slechts bij eene goede bepaling der zake houden, en de *drijving des Heiligen Geestes tot zamenstelling der Schriften* aldus beschrijven: dat zij is *die werking van den Geest, waardoor de heilige Schrijvers van de Boeken in den Canon van het O. en N.T. vervat, behoudens en middellijk hunne eigene persoonlijkheid, en de werkzaamheid van hunne eigen vermogens, gaven, en wijze van zien, schrijven, en spreken, tevens alzoo volkomen en volstrekt in dit werk, van God bestierd en in alle waarheid geleid werden, dat al het gene zij leeren en voorstellen zoo in de zaken zelve, als in de uitdrukking der zaken, zoo volkomen en volmaakt waarheid, eeuwigblijvende en altoos toepasselijke waarheid is, als of God met eigene hoorbare stemme uit den hemel ons dezelve nog*

heden ten dage onmiddellijk voorhield en onderwees. - Wanneer zij derhalve dus eenig gevoelen, woord of uitdrukking, *met afkeuringe* voorstellen, zoo is ook hierin de waarheid hunner ingeving openbaar, dat zij naar waarheid en als uit God, met volkomene juistheid en onberispelijkheid van uitdrukking, ons die dwaling, *als dwaling*, leeren kennen en onderscheiden, en waar het noodig is, wederleggen of bestrijden.

Passen wij nu deze eenvoudige en voor oneindig meerdere ontwikkeling vatbare beginselen op de aangeteekende plaatsen toe, wat zal er uit volgen, anders dan de bevestiging van het rechtzinnige gevoelen, naar de Schriften, van derzelver *volstrekte ingeving en onfeilbaarheid?*

1°. De plaats 2 Cor. XI. 17[40] bewijst niets tegen ons, zoo wij slechts in acht nemen het onderscheid tusschen *de waarheid in zaak en uitdrukking*, hier als overal elders in de Heilige Schriften plaats heeft, en *het persoonlijke en individueele* van de Apostel die spreekt, *als een mensch, naar den mensche.* Doch dit spreken zelve als naar den Vleesche, met de protestatie van den Apostel tegen allen roem, dien hij door al het gene hij daar ter plaatse van zich zelven zegt kon schijnen te roemen, dat zelve, zeg ik, is van den Heiligen Geest, en zoo komt het ten slotte wederom daarop neder, dat het gene aldaar geschreven is *volkomene, volmaakt uitgedrukte leeringen der waarheid is*, onfeilbaar van wege de drijving des Heiligen Geestes. Want dat hij zegt, *ik spreke niet na(ar) den Heere*, dat ziet uitdrukkelijk en kennelijk niet op de zaak zelve, want het was immers waarachtig waar, noch op de uitdrukking, want die is immers volkomen juist, maar op de vermelding dezer dingen uit de eigen mond des Apostels, die alzoo zich zelven eenigermate lof geeft, en *dat* was niet naar den Heere, niet overeenkomstig de leere en het voorbeeld Christi, namelijk *in zich zelve;* doch nu hij dezen roem als zoodanig *eene dwaasheid* noemt, zoo werpt hij alle eer en lof wederom van zich zelven weg; en daarin juist is het werk van den Heiligen Geest kenbaar. Vergelijk vooral Bengel ad hoe loco bijzonder het laatste gedeelte zijner aanteekening.[41]

- Vergeten wij nimmer dat de drijverij des Geestes op den heiligen Schrijver werkt *behoudens* niet alleen, maar ook *op* alle de werkzaamheden van zijn gemoed; ja die ook in hem te weeg brengt, en te weeg gebracht hebbende, in de volkomenste uitdrukking daar stelt. De Apostel schrijft hier dingen, die zijne roeping en ampt als Apostel moeten getuigen en bevestigen. Dit schrijven, menschelijkerwijze beschouwd, had eenen doem in zich, en was in zoo verre met betrekking tot den *persoon* van Paulus, *niet naar den Heere.* Maar wel degelijk *van den Heere*, voor zoo verre met bijgevoegde protestatie tegen deze

40 Deze tekst luidt: Dat ik spreek, spreek ik niet naar den Heere, maar als in onwijsheid, in dezen vasten grond der roeming.

41 Johann Albrecht Bengel (1687-1752), Duits theoloog. Schreef onder meer *Gnomon Novi Testamenti*, Tübingen 1742.
Wij raadpleegden: Secundum editionem tertiam (1773), Berlijn 1855; het commentaar op 2 Cor. 11 vers 17 vinden we daarin op blz. 460.

roem, al het gene hij zegt, betuigt, en schrijft waarachtig is met eene waarheid der onfeilbaarheid, als onder de blijvende drijving des Heiligen Geestes.

2°. Evenmin blijken zij de aart dezer drijving en ingeving te verstaan, die ons de groetenissen of menschelijke voornemens of beschikkingen, hoedanige wij vinden Rom. XV. 20-28; XVI; 2 Tim. IV. 13 enz. tegenwerpen, als of zulke dingen met eene onfeilbare leiding of inspiratie van den Heiligen Geest niet overeenkwamen? Weten zij dan niet, dat die God, aan welks onbedriegelijke en eeuwig zekere ingeving wij de gantsche Schrift moeten toeschrijven, ook zelfs het vallen ter aarde van *een mosjen, waar van er twee voor een penningsken verkocht worden* niet buiten of beneden Zijne albestierende Voorzienigheid geacht of gesteld heeft? En waarom zouden wij dan moeten (of liever hoe zullen wij dan mogen) onderstellen, dat de Heilige Geest, onder wiens bestiering de heilige Schrijvers hunne brieven of schriften opstelden, juist van hun week en weg ging, telkens wanneer zij in persoonlijke bijzonderheden traden of wanneer zij zich begaven tot de groetenissen der broederlijke liefde en vermaning? - Hoe naauwgeestig en onverstandig, om niet te zeggen, onheilig en Godonterend! - Te meer, daar ook in die groetenissen en bijzondere persoonlijke betrekkingen altijd, voor wie oogen heeft om te zien, zoo kennelijk van toepassing is hetgene de Apostel zegt van de Schriften in het algemeen 1 Cor. X. 6, 11. Ziet maar eens wat uitnemende leeringen onze voortreffelijke Bengel alleen uit enkele groetenissen van het 16de Hoofdst. aan de Romeinen al heeft afgeleid; en hij kon er nog zoo oneindig meer uit afgeleid hebben! Is hier dan juist niet wederom kenbaar in, de diepte des rijkdoms, der wijsheid Gods, en is het niet eene zake der ingevinge van den Heiligen Geest waardig, dat in zulke schijnbaar geringe en dagelijksche bijzonderheden, zoo vele en zoo uitnemende voor alle tijden der kerke hoogst nuttige en gewichtige leeringen der wijsheid en der liefde verborgen liggen? - Doch ziedaar de wijsheid der wereld en des vleesches, die het kleine en geringe, dat bij God zoo dierbaar en gewichtig is, veracht en verwerpt. - Aangaande Rom. XV. 20-28 en alle andere plannen, door den Apostel in zijn brieven medegedeeld, naar menschelijke wijze, merkte ik nog aan, dat hier wederom alles aan komt op het juiste begrip van de *ingeving*, welke niet bestaat in het *instorten alleen van hoogere bovennatuurlijke* kennis en wetenschap, prophecy en verkondiging, maar in eene zulke volmaakte en volledige werking op den heiligen Schrijver en alle zijne gemoeds- en verstandswerkzaamheden, dat hij (hetgene anders voor een iegelijk mensche en ook voor de heilige mannen zelve buiten deze onmiddellijke ingeving onmogelijk ware) in *alles alle waarheid*, zonder *eenige uitlating, toevoeging*, of *gebrek* in zijn schrijven te voorschijn brenge, en dat wel zoodanige, dat niet hij zelve, maar alleen de Geest Gods alle de diepten kennen konde van al het gene zoo voor de personen tot welke hij zich onmiddellijk richtte, als voor volgende tijden en geslachten in deze hunne Schriften, door de oneindige Voorzienige wijsheid Gods bevat en besloten was. - Zoo b.v. ligt in de plaats 1 Tim. V. 23 eene krachtige wederlegging tegen alle eigenwillige onthoudingen van monniken of andere diergelijke instellingen der menschen. Zoo insgelijks in 2 Tim IV. 13 een krachtig bewijs voor het plichtmatige van de inachtneming van middelen en behoorlijke verzorginge in de afhankelijkheid van boven. Zoo b.v. herinnert gij

u dat onze geliefde broeder ter Borg[42] eens twee der zoogenaamde Scheppianen[43] den mond stopte, uit Philemon vs. 18,[44] tegen hunne beweerde *gemeenschap van goederen*, en zoo voorts in het oneindige. - Wat voorts 2 Tim. IV. 16[45] betreft, gij ziet van zelve dat dit dezelfde objectie des ongeloofs is, welke tegen de prophetische psalmen van David wordt ingebracht; en ik kan mij derhalve daaromtrent vergenoegen met u te verwijzen naar de plaats in mijne Voorlezingen over de Handelingen, nl. waar ik dit punt breeder hebbe behandeld, Dl. III, pag. 130 en I, 96 en 97.[46]

3°. Aangaande voorts de gewichtige woorden 1 Cor. VII. 12[47] is uwe oplossing voldoende, en zoo gaf ik ze ook ter aangehaalde plaatse mijner Voorlezingen bl. 123 en 124.[48] Doch hetgene in het bijzonder over den waren zin en bedoeling van de onderscheiding tusschen het gene *de Heere zegt*, en het gene *de Apostel zegt* licht verspreidt, is de vergelijking van vs. 12 met vs. 25 en voorts van deze beide verzen met 2 Cor. VIII vs. 8 en vs. 10, waaruit blijkt, dat hetgene hier genoemd wordt *een zeggen des Heeren*, elders verklaard wordt door ἐπιταγη[49] dat is *een bevel, een stellige wet of gebod;* terwijl daarentegen hetgene de Apostel uitdrukt door *ik zegge het, niet de Heere*, een γνωμη[50] of gevoelen of raad is, doch zulk een raad, als om welken te geven de Apostel *door barmhartigheid des Heeren getrouw was gemaakt*, een raad derhalve van den Heere en door den Heiligen Geest aan de geloovigen gegeven, en alleen daarin onder-

42 Ds. Jan ter Borg (1782-1847). Aanvankelijk Doopsgezind predikant. Legde in 1828 zijn ambt neer. Behoort tot het Amsterdams Réveil. Uitvoerig over hem Kluit, *Réveil* 139, 168, 214-217.

43 De Scheppianen vormden een kleine secte (of een conventikel) te Amsterdam, gesticht door zekere Schep. Vergelijk Dr. R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* V, Baam 1978, 90-91. De door laatstgenoemde vermelde Elise van Calcar (men zie voor haar J.H. Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, Haarlem 1921) bezocht een tijdlang de vergaderingen der Scheppianen.

44 En indien hij u iets verongelijkt heeft of schuldig is, reken dat mij toe.

45 In mijne eerste verantwoording is niemand bij mij geweest, maar zij hebben mij allen verlaten. Het worde hun niet toegerekend.

46 Da Costa, *Voorlezingen* III, 130-131. Vermoedelijk was door een hoogleraar aan Scholte voorgehouden dat het 'Het worde hun niet toegerekend' uit 2 Tim. 4 vers 16, in strijd is met andere woorden van de Heilige Schrift, waar het 'wee' tegen de zondaren wordt uitgesproken. Da Costa handelt hierover op de bovenstaande bladzijden.
I, 96-97. Op deze pagina's schrijft Da Costa over dezelfde zaken: hij noemt David enerzijds zachtmoedig, terwijl hij constateert dat laatstgenoemde 'hier profeteert van de oordeelen Gods over de onbekeerlijke vijanden en verraders van Christus, van de kerk,...'.

47 Maar den anderen zeg ik, niet de Heere: Indien eenig broeder eene ongeloovige vrouw heeft, en dezelve [t]evreden is bij hem te wonen, dat hij ze niet verlate;...

48 *Voorlezingen* III, 123-124. We vinden op blz. 123 onder meer: 'En al is het, dat hij' - Paulus - 'ook eenmaal ergens een onderscheid heeft gemaakt tusschen zijn gebod, en dat des Heeren (1 Cor. VII. 10, 12), niemand leide hieruit iets af tot vermindering van het beslisschend en onfeilbaar gezag van het Apostolisch woord, alzoo hij zelve nog te dier plaats (vs. 40) over die zelfde zaak zich daarop beroept, dat hij ook den Geest Gods meynt te hebben..
Da Costa spreekt dan verder van een onderscheid in de wijze van openbaring.

49 ἡ ἐπιταγη = een gebod.

50 ἡ γνωμη = een gevoelen.

scheiden van een uitdrukkelijk *zeggen* (dat is *gebieden*) des Heeren, dat het laatste eene volstrekte *gebiedend* bevel of gebod te kennen geeft, hetwelk *niet zonder zonde* kon vernalatigd worden, terwijl daarentegen in het andere geval de gene die des Apostels raad niet opvolgde, geen eigenlijk gezegde *zonde* beging (vs. 28). Even zoo 2 Cor. VIII. vs. 8 en 10 wordt de overvloedigheid en mildheid in de gave bij wijze van *raad* en als *iets oorbaars* aanbevolen, niet *als gebiedende* (οὐ)(κ) κατ' επιταγην, sed γνωμην διδωμι - τουτο γαρ ὑμιν συμφερει).[51]

Zal iemand nu zeggen dat de Apostel aldaar niet schreef door den Heiligen Geest, of dat het de Heilige Geest niet was, die den Corinthiers vermaning deed, om in hunne gave overvloedig te zijn? - Nogmaals, in korte woorden, de tegenoverstelling is deze: daar zijn sommige dingen, die de Heilige Geest in de Schriften aan de gewillige keuze der gelovigen overlaat, hun aanradende en vermanende tot het gene niet *wettelijke verplichting*, maar *oorbaar* en *nuttig* is: zoodanige dingen zijn b.v. het ongetrouwd blijven voor de genen, die zich kunnen onthouden, het blijven bij eenen ongeloovigen echtgenoot of huisvrouw, indien deze daarmede te vrede is, (meent iemand dat de Apostel dien heiligen raad van liefde en verdraagzaamheid in *tegenoverstelling* van de ingevinge des Heiligen Geestes gegeven hebben? dat ware immers ongerijmd) eindelijk het geven aan de armen met meerdere overvloedigheid enz.

Dat zijn de vrijwillige offeranden ook des Ouden Testaments, wel van God *ingesteld*, maar niet *onder dreiging geboden* (zie b.v. Exod. XXXV. vs. 4, 5, 21, 22). - Het blijkt derhalve meer dan overvloedig, dat hier niet op de *al* of *niet-ingevinge* van het gebod, maar op het onderscheid tusschen *verplichtend* en *aanradend*, tusschen *noodzakelijk* en *gewillig* gezien wordt. - Nog iets: het aanraden des Apostels aangaande het huwelijk (vs. 8 en 9) *ik zegge den ongetrouwden* enz. is niet anders dan hetgene de Heere zelve gezegd heeft, Matth. XIX. 10-12; doch op beide de plaatsen is het geen *gebod*, of *eigenlijke wet*, of ἐπιταγη,[52] maar een raad, *aan die het vatten kan, aan die het gegeven is*, eene γνωμη.[53] - Ik hoop dat gij uit deze zonder behoorlijken zamenhang aangegevene punten wel eenigzins mijne meening en den waren zin dezer gewichtige plaatsen zult kunnen verstaan. Anders ben ik, zoo God wil, tot nadere uiteenzetting van harte gaarne bereidwilligheid.
In allen gevalle hope ik hiermede eenigzins aan uw verlangen voldaan te hebben. - En thands, waarde vriend! moet ik, voor ik deze besluite, u wel hartelijk van alle de mijnen, en van alle onze goede vrienden alhier in den Heere groeten, met toebiddinge van vermenigvuldigde genade en vrede naar den Geest, en van goede en spoedige beterschap naar het lichaam; voorts aan u en onzen geliefden

51 Niet naar het gebod, maar ik geef mijn mening, want dat is nuttig voor u (verwijzing naar 2 Corinthe 8 vers 10).
52 Vergelijk noot 49.
53 Vergelijk noot 50.

Bähler[54] (wiens lieve broeder[55] gister van ons is uitgegaan tot de werkzaamheden van de fabriek bij den Heer Weyrathe;[56] gelief dit onzen vriend te melden) en aan alle die des Heeren zijn sterkte en goeden moed in den Heere, die Zijn Woord waar maakt, en waar maken zal, gelijk wij naar den Psalmist zingen! *Wie heeft lust den Heer te vreezen*, en wat er volgt. - Mathile en Henriette[57] groeten u, en zijn van lichaam welvarende, doch zeer aangedaan, gelijk ook wij, wegens de smertelijke en waarschijnlijk doodelijke toestand van hunne en onze zeer lieve zuster Mevr, *de Wit*,[58] die naar den uitwendigen mensch zeer zwak en krank, naar den inwendigen mensch vol des geloofs is en der hope in dezen wellicht allerlaatsten strijd, en den omstanderen tot verwondering en zegen.

Nogmaals weest van alle de vrienden gegroet. Wij zijn redelijk welvarende, vooral de kinderen door Gods groote ontferming. - De Heere heeft onze lieve zuster ter Borg[59] voor eenige dagen volkomen weder opgericht! o, wonder van reddende goedertierenheid en genade. - Ik hadde nog wel veel te zeggen. Doch ik moet eindigen. Alleenlijk meld mij, zoo dra gij eenigzins zult kunnen, hoe het toch met dien student v.d. Velde[60] staat? Ik worde wederom over hem aangesproken met vele aanbeveling; doch ik vinde nog geene vrijmoedigheid, mij hiermede in te laten; ook ben ik niet in de gelegenheid iets bijzonder voor hem te doen.

Van harte
Uw liefhebbende Vriend en Broeder in den Heere
I. da Costa

54 C.D.L. Bähler, theologisch student te Leiden, behorende tot de ‘club van Scholte’. Zoon van Louis H. Bähler (1766-1836), van 1798-1836 predikant bij de Waalse gemeente te Zwolle. Bähler Jr. was in 1842 Hervormd predikant te Aalst (Geld.). Kluit, *Réveil* register; *Bos* I, 72; Rullmann, *Kerkherstel*, 16-18.

55 Pierre Benjamin Bähler (1807-1882); men zie voor hem Boudin, *Les relations* etc. (genoemd bij ‘Literatuur’), Annexe I, 170. Deze Bähler heeft vele beroepen uitgeoefend; onder meer: chocolade-fabrikant, huisonderwijzer, koopman in granen; koster- voorzanger-onderwijzer te Antwerpen; evangelist te Mons (Bergen); tuinier te Breda; fokker van konijnen, fabrikant van azijn en sigaren te Meppel. In 1859 werd hij predikant van de Afgescheiden gemeente te Hellendoorn/Nijverdal, in 1861 te Deventer. In 1865 ging hij naar de Verenigde Staten, waar hij de gemeenten van de Reformed Church of America te Albany, Paterson en Rochester diende. In 1873 werd hem emeritaat verleend. Drs. H.H. van der Laan (Oostzaan) heeft over P.B. Bähler een monografie geschreven (tot nu toe niet gepubliceerd wegens het vinden van meer gegevens), onder de titel ‘Een wonderlijk hovenier in 's Heren wijngaard’.

56 De heer Weyrathe was compagnon van de suikerfabriek ‘Rupe & Co’ te Amsterdam; er werd tevens chocolade geproduceerd. De fabriek stond naast de woning van de familie H. Gildemeester. Nadat bij deze fabriek financiële moeilijkheden waren ontstaan, bleek P.B. Bähler een schuld aan dit bedrijf te hebben van *ƒ* 2.500, waarover hij per jaar 4½% rente moest betalen. (Mededelingen van de in de vorige noot genoemde drs. H.H. van der Laan.)

57 M.J. Chevallier en H. Belmonte.

58 Baldina Adriana Chevallier, echtgenote van Cornelis Abraham de Wit, te Amsterdam; zuster van M.J. Chevallier. Evenwel overleed zij eerst 5 dec. 1834. Vergelijk L.C.J.A. de Vogel, *Geslachtsregister de Vogel- de Wit*, Utrecht 1878, 19.

59 De echtgenote van ds. J. ter Borg; zij overleed in 1831. Men zie voor haar Kluit, *Réveil* 216-217.

60 Petrus Philippus van der Velde; men zie noot 22.

5. Amsterdam 11 december 1829

Waarde vriend en broeder in den Heere!

Ik verheuge mij dat het met uwe responsie[61] zoo wel is afgeloopen. De Heere verleene u verder in alle uwe onderzoekingen en ondervindingen den Geest der kracht, der liefde en der gematigdheid (2 Tim. I. 7) welken allen die naar het ampt van Timotheus staan zoo zeer in het bijzonder behoeven. Doch onze God is goed en genadig, gevende een iegelijke mildelijk, die Hem om wijsheid bidt (Jac. I. 5) en ons leerende en leidende door Zijn Woord en Geest.

Beproeft op deze wijze de geesten, als het is oude of nieuwe gevoelens, en gij zult door het midden van alle dwalingen henen geleid worden op dien heiligen weg, op welken de eenvoudigen van harte zekerlijk niet zullen verdwalen. - Aangaande het gevoelen onzer oude Gereformeerde Leeraars wegens den Raad des Vredes en de plaats Zach. VI. 12, 13. Daarover is het niet wel mogelijk in het kort bestek eens briefs (vooral daar ik heden maar zeer weinig tijd hebbe, en met omgaande niet uitvoerig zal kunnen antwoorden) het noodige te zeggen. Gaarne spreke ik er eens mondeling met u over, zoo de Heere wil en wij leven, en gij uw plan om Zaterdag herwaarts per diligence over te komen, ten uitvoer kunt brengen. Want het is een stuk in actuali[62] het wezenlijke der zaak, hetgeen de tegenpartij wil wegredeneeren, van het uitwendige van systematische form en uitdrukking wel moet onderscheiden worden, zoo ik meene. - Groet de vrienden, bij name Le Feburé en uwen waarden commilito Bähler. Geloof mij van harte

Uw liefhebbende vriend en broeder in den Heere
I. da Costa

In grooten haast

P.S. Verzoeke zoo spoedig gij kunt *adres* voor de inliggende.[63] - Het ware goed om voorloopig over het stuk des Vrederaads Brakel[64] en Witsius (Oeconomia foederum)[65] na te zien.

6. Amsterdam 28 april 1830

De hulp of bemiddeling van Da Costa was blijkbaar ingeroepen voor een Joods meisje dat het christelijk geloof had aangenomen. Verder: Scholte heeft financiële steun gevraagd voor de latere predikant Anthony Brummelkamp, theologisch student te Leiden.

61 Beantwoording van vragen tijdens college.
62 in dit geval.
63 'inliggende' werd, zoals kan worden verwacht, niet gevonden.
64 Wilhelmus à Brakel (1635-1711), Nederlands theoloog, schreef onder meer *Redelijke Godsdienst;* de eerste druk verscheen te Dordrecht in 1700 - genoemd werk wordt tot heden herdrukt.
65 Hermannus Witsius (1636-1708), Nederlands theoloog, schreef onder meer *De oeconomia foederum Dei cum hominibus*, Leov. 1677; het boek beleefde vele herdrukken - vertaling in het Nederlands, o.a. Amsterdam 1716.

Evenwel is in A. Brummelkamp, *Levensbeschrijving van wijlen Prof. A. Brummelkamp*, Kampen 1910, geen aanwijzing te vinden voor het feit dat laatstgenoemde in zijn studententijd hulp nodig heeft gehad of deze heeft bekomen.

Waarde broeder in den Heere!

In vliegende haast te midden van vele drukte schrijve ik u deze weinige regelen, ten einde het antwoord wegens het Joodsche dienstmeisje,[66] over welke ik zoo even den Ouden[67] gesproken heb, niet uit te stellen. Wees dan zoo goed met de aangevangene onderhandeling deswege eenig kort oponthoud te verkrijgen, dan zal binnen weinige dagen de Heer van Reenen[68] zelve, die zich nog hier ter stede bevindt, van alles de noodige informatie schrijven, ik heb uw adres opgegeven, en wilde u dit alleenlijk melden.

Veel kan ik hier niet meer bij voegen, dan dit eene nog dat den Ouden met den weg en bekeering van deze Israelitische zeer ingenomen scheen; van de bekwaamheid tot huisdienstbaarheid kon hij niets zeggen, wel dat het hare begeerte was. - Aangaande Brummelkamp heb ik u bij uw verblijf alhier niet kunnen melden, door de tusschengekomen omstandigheden te Haarlem,[69] dat ik, hoe gaarne ook voor dezen lieven jongen broeder eene uitzondering wenschende te maken, evenwel geene vrijheid gevonden hebbe sints lang om op lijsten van wat aart ook te teekenen, vooral niet voor meer dan een jaar en bij nadere overweging van uw voorstel heb ik gemeend hier bij te moeten blijven. Om mijne bereidwilligheid en hartelijke belangstelling in den waarden jongeling niet ongetuigd te laten evenwel, zoo hope ik dat eene geringe bijdrage van *ƒ* 10,- in eens, aangenaam zal kunnen zijn. Gelief die dan op mij te disponeeren wanneer gij het best zult achten. - Heden ochtend hadden wij het genoegen uw lieve aanstaande[70] hier te zien, tot gelukwenschinge aan onzen waarden Bruidegom en Bruid.[71] - Weest van harte van ons allen gegroet. Groet de vrienden Bueno[72] en Bähler in de Heere. - Hoe verblijde mij de berichten wegens de heer

66 Niet kan worden nagegaan, wie is bedoeld.

67 J.H. den Ouden, boekdrukker en uitgever te Amsterdam, die het geruchtmakende *Adres aan al mijne Hervormde geloofsgenooten*, geschreven door ds. D. Molenaar in 1827 drukte. Men zie voor hem *Bos*, register; Kluit, *Réveil*, register.

68 Niet duidelijk wie is bedoeld; in aanmerking zou kunnen komen mr. J.H. van Reenen (1783-1845), Amsterdammer, politicus; vertoefde in deze tijd veel in Den Haag.

69 Wellicht gebeurtenissen in het gezin van Willem Bilderdijk. Bilderdijks tweede echtgenote Katharina Wilhelmina Schweickhardt overleed 16 april 1830; vergelijk hoofdstuk 1.

70 Sara Maria Brandt.

71 Vergelijk de noten 19 en 20. M.J. Chevallier en H. Belmonte huwden 6 mei 1830 (Huwelijken Amsterdam 1830, GA Amsterdam). Als beroep van de bruidegom wordt genoemd 'amanuensis bij het Nederl. Bijbelgenootschap'.

72 Abraham Curiel Bueno werd 27 april 1803 te Amsterdam geboren als zoon van Immanuel Curiel Bueno en H. de A. da Costa (GA Amsterdam, geboorten Port. Isr. Synagoge 1803). Hij werd 20 okt. 1828, komende van het Athenaeum Illustre te Amsterdam, te Leiden ingeschreven als student in de theologie (*Album Studiosorum*, Leiden 1875, 1281). Cand.ex. theologie 2 okt. 1830 (Arch. R.U. Leiden, nieuwe afdeling, Theologie Ia 14/15).
In een artikel in *De Navorscher*, jrg. IX (1859) van de hand van Is. da Costa, 'Adellyke geslachten onder de Israëlieten', 368-377, lezen we op blz. 371:
'...(De oudste broeder van mijne nicht Mejonkvr. Ester Curiel Bueno) Abraham Curiel Bueno overleed omstreeks dertig jaren geleden, even na dat hij het geloof in den Christus beleden hebbende, na volbrachte studiën in de Theologie zijn eerste beroep als Leeraar in de Ned. Hervormde Kerk ontfangen had.'
Nog dient te worden opgemerkt dat de families Da Costa en Bueno in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw behoorden tot de vooraanstaande leden van de Sefardische

Twent.[73] Groet dien waarden broeder bij gelegenheid voor mij ten hartelijksten, schoon nog van aangezichte onbekend. - Van Kohlbrugge zult gij ook wel het goede verblijdende nieuws vernomen hebben, dat hun een jonge zoon geboren is,[74] en alles naar wensche is. Zoo gij hem schrijft, meld hem (hetgeen onze Chevallier heden op zijne vraag verzuimd heeft te antwoorden) dat zijn huwelijk bepaald is op Donderdag 6 Mei.[75] Mochten wij allen te zamen bij alle deze vreugde en zegen dankzeggende en biddende gemaakt worden. Ik ben van harte

Uw liefhebbende vriend en broeder
I. da Costa

7. Amsterdam 27 oktober 1830[76]

Op 5 oktober 1830 richtte Koning Willem I een proclamatie tot het Nederlandse volk naar aanleiding van de Belgische Opstand, welke 24 augustus te Brussel was uitgebroken en zich daarna over het gehele huidige België had uitgebreid.
In deze proclamatie lezen we:
'Uwe krachten, bewoners dier getrouwe gewesten! worden in deze oogenblikken tot bescherming van uw geboortegrond vereischt. De toestand van dit Rijk vordert, dat eene algemeene wapening te dien einde spoedig tot stand gebragt zij.... De Grondwet schrijft, in omstandigheden, gelijk die waarin Wij thans zijn geplaatst, het dragen der wapenen voor, als eene der eerste pligten van alle ingezetenen van het Rijk. Dit voorschrift komt met uwe wenschen overeen. Welnu! Te Wapen op de dringende bede van uwen Vorst. Te Wapen voor de zaak van orde en van regt. Te Wapen, onder ootmoedig en biddend opzien tot den almagtigen God, die Nederland en Oranje zoo dikwijls uit de grootste gevaren heeft gered.'[77] In Leiden, waar Scholte studeerde, vond deze oproep bijval en werd het corps 'Vrij willige Jagers der Leidsche Hoogeschool' gevormd. Reeds dadelijk gaven zich 280 studenten op; na keuring etc. en de toevoeging van officieren en onderofficieren kwam het corps op 270 man.[78]
Na een eerste oefening vertrokken de jagers op 13 november 1830 uit Leiden naar Breda. Van 15 tot 30 november waren Scholte en zijn medestudenten in deze plaats gelegerd; daarna lagen zij in Oosterhout, Oisterwijk en enige andere plaat-

(Portugees-Joodse) gemeente te Amsterdam en elkaar dus hebben gekend. Voor meer bijzonderheden: Meijer, *Isaäc da Costa's weg naar het Christendom* 109.

73 A.J. Twent van Roosenburg (1788-1868).

74 Gerrit Kohlbrügge werd 26 april 1830 te Utrecht geboren; GA Utrecht, Geboorten 1830, no. acte 576. Men zie voor de vader, de bekende theoloog H.F. Kohlbrügge: J. van Lonkhuijzen, *Hermann Friedrich Kohlbrügge*, Wageningen 1905.

75 Zie eerder in deze brief, alsmede noot 71.

76 Bij deze brief is de adressering bewaard gebleven; zij luidt:
'WelEdel Heer, de Heer H.P. Scholte, Theol. Stud. te Leyden bij den Hr. van Mantgem Bode van Rhynland, Haarlemmerstraat.'

77 *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden*, no. 62, 5 oktober 1830.

78 B.W. Wttewaal van Wickenburgh en P.W. Alstorphius Grevelink, *Het Leidsche Jagerscorps*, Leiden 1881, 12.

sen van Noord-Brabant. In april 1831 kwamen zij te Eindhoven, uit welke plaats zij tijdens de Tiendaagse Veldtocht (2 tot 12 augustus 1831) oprukten via Hasselt naar Leuven.[79]
Als Da Costa deze brief schrijft heeft Scholte Leiden dus nog niet verlaten. Kennelijk heeft laatstgenoemde Da Costa opgewekt tot het houden van een 'biddag' of althans tot het beleggen van een al dan niet wekelijkse 'bidstond'. Dit laatste werd ook in andere plaatsen gedaan, zo te Utrecht door het conventikel van Keja, Klijn en Ludwig[80] en, zoals we nog zullen zien, te Breda. Ook te Utrecht baseerde men zich op de zo juist geciteerde proclamatie van Koning Willem I, en wel op de zinsnede: 'Te Wapen, onder ootmoedig en biddend opzien tot den almagtigen God...'.

Waarde vriend en broeder in den Heere!

Ja! het is een dag van donkerheid, een dag van verschrikkinge en groote bedreiging der oordeelen Gods over ons dierbaar, maar schuldig vaderland, en zoo er voor de gemeente nog eene hope is van behoud voor het land en zijne inwoonders en het beminde Stamhuis zijner Vorsten, het zal eene hope als tegen hope zijn, niet vast te houden dan in het geloove aan de loutere, ondoorgrondelijke rijkdommen des ontfermenden Gods. Wat blijft ons dan overig dan met gebogene knieën en harten, een iegelijk naar dat het hem van des Heeren Geest gegeven zal worden, te bidden, te smeeken, te zuchten als aan de voeten van Jesus Christus, onzen eeuwig Getrouwen Hoogepriester en Koning. Mochten wij dit allen doen, zoo vele ons God het verstand heeft geopend om hem te kennen in de Waarachtigen, niet als afzonderlijk een iegelijk op zich zelve, maar allen te zamen in een band en verbond der broederlijke liefde in het geloof! In deze stemming des harten, ook in uwen lieven brief[81] en daarin uitgedrukt denkbeeld doorstralende, deelt met u, met alle de geliefden in de Heere, ook het mijne volkomen, en immers kan het niet anders of zij moet ons, waar wij ook zijn, en aan wat plicht of roeping verbonden, dicht bij elkander houden in den Geest, al zijn wij ook naar het uitwendige niet aan eene plaatse vergaderd. Want anders, om eene geregelde te zamenkomst tot bidstonden aan te leggen onder de vele en zeer verspreide broederen in deze groote stad, vinde ik weinig uitzicht, en weet ik niet, of de gelegenheid der zake zoo iets wel medebrengt. Het uitschrijven van een Biddag is het werk der Overheid, het verordenen van bidstonden behoort tot de bediening der Leeraars en Herders - ik zoude denken, dat onze roeping ons al meer en meer, op het stuk der gebeden en smeekingen in dezen dringenden nood, bij de afzonderingen in de binnenkameren (Jes. 26 vs. 20) bepaalt, en voorts, als van zelve spreekt, tot overige waarneming van alle gelegenheden, *die God geeft*, om ook twee of drie of zoo velen er te zamen zijn, met vereenigde harten de knieën te buigen, en te bidden met psalmen en onderwijzingen uit het Woord. Het is tot nog toe kennelijk Gods weg met ons geweest, alle deze dingen op eene meer voor de wereld verborgene, ja dikwijls voor ons zelven onmerkbare wijze, te werken, die wij eenmaal

79 *Ibidem* 12-111.
80 VIERDE DEEL 186.
81 De brief werd niet gevonden in de verzameling-Da Costa (Réveil-Archief; deze bevat slechts twee brieven van Scholte aan Da Costa en wel van 1841 en 1848).

bidden in volle ontwikkeling en kracht over de geheele uitgestrektheid der Gemeenten, en openbaar te zullen mogen zien.[82] Uw voorstel intusschen om den Zaterdagavond van 7 tot 8 uren tot eene bidstonde onder ons af te zonderen voor de zaken van ons fel bedreigde, diep gevallen Vaderland, blijft daarom niet minder belangrijk, al geeft het ook tot geene bepaalde zamenkomsten (waartoe noch onze broeder Capadose noch ik voor het oogenblik de gelegenheid zien, noch zelfs de meerdere nuttigheid boven eene meer ongezochte, meer enkel geestelijke, en onder Gods onmiddellijke leiding staande gemeenschap der geloovige) aanleiding. Immers, en zoo denkt er insgelijks onze geliefde ter Borg over, die ik zoo even uwen brief mededeelde; indien wij een iegelijk, tot wiens kennisse dit voornemen en deze afspraak zal komen, den voorgemelden tijd tot het zoo dierbaar en gewichtig einde, voor de gedachte en in het harte houden, om op die ure wekelijks, het zij in onze eenzaamheid, het zij in vereeniging met dezen of genen, naar dat de Heere bestieren en geven wil, ons tot deze overdenkingen af te zonderen, zoo is het doel, onder den alleen wasdom gevenden zegen Gods, wat het geestelijke der zaak betreft, bereikt, en dat zonder de vele ongelegenheden, die naar den ons wel bekenden toestand der dingen en der menschen, anders met zulke zamenkomsten gepaard zouden gaan. - Ik verneme gaarne nader uw denkbeeld, en wat er de broeders met wien gij hierover gesproken of geschreven hebt, van gezegd zullen hebben, om zich omtrent zulk eenen tijd met elkander een iegelijk aan zijne plaatse te verstaan.

Is de dag der uittrekking van de jongelingen uwer Hoogeschool nog niet bepaald? Ik verneem dat gij druk bezig zijt te exerceeren dagelijks. De Heere zelve, de God der heerscharen zij met u en met alle de geroepenen ten dage uwer uittocht. Hij zij u tot een schild en tot eene sterkte in allen strijd en nood, en brenge u allen weder in vrede. - Komt gij wellicht nog afscheid nemen te Amsterdam? Anders hoe zal u het Albumblaadje[83] geworden; meld mij dit, zoo gij kunt, nog met een woord. - Aanstaande vrijdag vertrekt eene eerste afdeeling van onze schutterij, ten getale van 600 man, naar Bergen op Zoom;[84] onder

82 Da Costa doelt hier op de ‘Zondagavonden’, bijeenkomsten met een klein aantal deelnemers, door de Réveil-mensen sedert 1826 te zijnen huize belegd; Kluit, *Réveil* 167-168.

83 Dit ‘Albumblaadje’ werd bij de andere - Album Amicorum (Bijlage I) - niet gevonden. Wij kennen de inhoud van het er op geschreven gedicht uit *Da Costa's Kompleete Dichtwerken* 425-426: ‘Aan mijn vriend, den Theol. Stud. H.P. Scholte, uitgetrokken met de Leidsche studenten, oct. 1830’.
Men zie ook Wormser, *Schat in aarden vaten* II, 9. Wormser suggereert, dat Scholte tijdens de Tiendaagse Veldtocht geen ‘krijgsmanseer’ heeft behaald. Echter, volgens onder meer de literatuur vermeld in noot 78, zijn de Leidse Jagers steeds in de voorhoede en op tal van plaatsen in het vuur geweest.

84 Het *Algemeen Handelsblad* van 30 okt. 1830 vermeldt, gedateerd Amsterdam 29 okt. 1830, dat ‘hedenmorgen van hier’ zijn vertrokken ‘vier compagniën uitmakende het eerste veldbataillion der Amsterdamsche schutterij’, onder majoor Falck (vgl. noot 85).

dezen onze Bousquet,[85] ook Bähler,[86] en waarschijnlijk ook Koenen.[87] - Ik schrijf u dit slot in haast; ik heb niet veel tijd en nog het een en ander te doen, eer wij ons heden avond nog al vroeg bij Mevr. Koenen[88] vergaderen, al waar Ds. Sander[89] ook komt. - Nu! de genade zij onzer aller algenoegzame sterkte in dezen nood. De zake van Kerk en Nederland en Oranje, ook met bijzondere betrekking tot de hope voor de terechtbrenging van de Prins,[90] blijft steeds onafscheidelijk verbonden in onze smeekingen en verwachtingen der Goddelijke ontferming. - Naar de mensch is alles verloren, verbeurd. Maar bij Hem zijn alle dingen mogelijk, en Hij doet het uit enkel genade en onveranderlijke trouw. Amen.

Uw liefhebbende Vriend en Broeder in den Heere
I. da Costa

8. Amsterdam ongedateerd; vermoedelijk zaterdag 4 december 1830

Dit 'vermoedelijk' hierboven berust in de eerste plaats op de analyse van het poststempel dat de brief vertoont: 'Amsterdam 5.. c'.
In de tweede plaats: het schrijven is een reactie op een brief door Scholte uit Breda verzonden. In de inleiding bij de vorige brief zagen we reeds dat Scholte te Breda was gelegerd van 15 tot 30 november 1830. Laatstgenoemde zal dit antwoord van Da Costa dus niet meer te Breda hebben ontvangen.
Het is duidelijk dat Scholte aanstonds ds. L.G. James, Waals predikant te Breda - men zie voor hem hoofdstuk 7 - heeft bezocht en dat hij daardoor kan melden, dat deze een artikel heeft geplaatst in de *Bredasche Courant* (van 26 november 1830).
In de derde plaats: Da Costa schrijft over gezinsuitbreiding 'in den loop der aanstaande maand'. Op 2 februari 1831 werd Jacobus da Costa geboren.[91]
Tijdens de Tiendaagse veldtocht en de voorbereidingen daartoe, was de in de brief genoemde Anthony Brummelkamp (1811-1888) één van de 'wapenbroeders' van Scholte. Brummelkamp werd evenals Scholte, één van de eerste Afgescheiden predikanten; in 1854 werd hij docent aan de Theologische School te Kampen.

Waarde vriend en broeder in onzen Heere en Heiland!
Door uwe beminde, die ons dezer dagen een alleraangenaamst bezoek bracht,

85 Abraham Everardus Dudok Bousquet (1803-1856). Men zie voor hem DERDE en VIJFDE DEEL register. In de 'Aanteekeningen', niet uitgegeven manuscript door zijn broer Jean (Jan) Bousquet (Scholte Papers, Pella, Iowa), lezen we, blz. 49, dat A. E.D. Bousquet in 1830 uittrok in de rang van eerste luitenant, met het bataillon, eerste afdeling mobiele Noord-Hollandse schutterij, onder majoor Falck; hij kwam in garnizoen te 's Hertogenbosch.
86 Vergelijk noot 55.
87 Hendrik Jacob Koenen (1809-1874). Koenen trok niet mee: in zijn *Autobiografie* (manuscript, Réveil-Archief deel 1, 28) schrijft Koenen bij de Amsterdamse schutterij te zijn geweest, maar niet te zijn 'uitgetrokken'; hij verrichtte 'stedelijke diensten'.
88 F.A.C. Koenen-Pauw, moeder van H.J. Koenen. Men zie voor haar Kluit, *Réveil* register.
89 Ds. I.F. Sander; men zie voor hem hoofdstuk 13 en Bijlage I.
90 Da Costa had speciale verwachtingen voor de kerk in Nederland van de kroonprins, de latere Koning Willem II. Kamphuis, *Da Costa en de Afscheiding* 17; Kluit, *Réveil* 160.
91 GA Amsterdam, geboorten 1831 (acte 3 febr. 1831).

en ons de van u ontfangene tijding kwam mededeelen, vernam ik, dat gij eenig schrijven van mij verlangdet, en werd daardoor des te meer opgewekt, om hierin, gelijk het reeds buitendien mijn voornemen geweest was, U eenige letteren van hartelijke broedergroete en heilstoebidding te zenden, niet te vertragen.

En thands, geliefde broeder! dat ik tot dat einde de pen opvatte, waarmede zal of kan mijn hart anders beginnen dan met aanroeping over u en over alle onze geliefde broederschap in denzelfden loop en strijd met u vertoevende, van die genade en vrede welke is van God onzen Vader door Jesus Christus onzen Heere machtig om u tot alle dingen in dezen uwen gewichtigen weg bekwaam te maken, en U inwendig te versterken, te bemoedigen, en te verblijden te midden van alle de rumoeren des oorlogs, en al het aan uwen tegenwoordigen stand verbondene van moeite en zwarigheid beide naar het lichaam en naar de ziele. Dat mijn hart, zoo wel als dat van alle te huis bepaalde broeders en vrienden en vriendinnen in den Heere met U allen in de zelfde gemeenschap in den strijd der gebeden en der smeekingen voor het aangezichte van Hem die de Overwinninge Israëls, de Rotsteen onzer hope ook voor ons dierbaar Vaderland is, op het innigste steeds verbonden blijft, is wel overbodig bijna te zeggen.

Gij weet dit, gij gevoelt dit aan uw eigen hart. Dierbaar is ons de gedachte dezer gemeenschap, die geen afstand, geen omstandigheid van wat aart ook kan belemmeren of hinderen; allerdierbaarst vooral in die uren, waarin het ons gegeven mag worden, meer bepaaldelijk het zij gezamenlijk of in de afzondering, aan de zake van het Vaderland in nood, en aan de geliefde vrienden voor die heilige zaak uitgetrokken te gedenken in den gebeden, gelijk gij weet het geval te zijn bij ons op den Rustdagavond, en in de afgesprokene ure op den avond der Sabbathsvoorbereiding, welke wij met zoo veel zegen het eerst ten onzent met ulieden mochten aanvangen, en als zaaijden. Met bijzondere blijdschap verneme ik, dat er een artikel van onzen hooggeachten Ds. James in de Bredasche Courant staat,[92] om de geloovigen van diergelijke reeds plaats hebbende oefeningen als in de plaatse der anders zoo gewenschte openbare Biddagen,

92 In de *Bredasche Courant* (Staat-, Letterkundig en Wetenschappelijk Nieuwsblad) van vrijdag 26 november 1830 (Kon. Bibl.) vinden we onderstaand artikel. Het is niet ondertekend, heeft geen titel en is ook niet in een bepaalde rubriek geplaatst.
‘Een algemeene boet- en bededag in ons vaderland, om den zegen des Allerhoogsten over onze krijgsverrigtingen in te roepen, en de belangen des lands in het zorgelijk tijdsgewricht, waarin wij ons bevinden, Zijner heilige hoede aan te bevelen, is de vurige wensch van alle weldenkende Nederlanders. In afwachting, dat onze beminde en geëerbiedigde Koning aan dit regtmatig verlangen, bij eene algemeene oproeping goedgunstig zal voldoen, vernemen wij met het uiterste genoegen, dat, in onderscheidene steden en dorpen van ons vaderland, de godvrezende ingezetenen bedestonden houden, en wel bepaaldelijk alle donderdag- en zaterdagavonden van 7 tot 8 uren, om de nooden van ons land, kerk en Koning aan de Goddelijke Voorzienigheid op te dragen, en de genadige afwering van alle ons dreigende gevaren af te smeeken. Mogen velen, ook onder ons, zich opgewekt gevoelen, om dit prijzenswaardig voorbeeld te volgen; mogten alle die verzugtingen en smeekgebeden, welke tot den troon der genade opgezonden worden, niet onverhoord blijven. Moge de geest des gebeds in ruime mate uitgestort worden, tot redding van ons dierbaar vaderland, en tot het herleven van de ware godsvereering! Nu, meer dan ooit, is de tijd gekomen, om eene zedelijke en godsdienstige verbetering daar te stellen! Nu, meer dan ooit, is het dringende pligt, om zich voor den Hoogen en Heiligen God te verootmoedigen, en de naam aan te roepen van Hem, die tot ons gezegd heeft: ‘Roep Mij aan in den dag der benaauwdheid, en Ik zal u er uithelpen.’

kennis te geven, en er hen toe op te wekken tot deelneming. De Heere geve genadig Zijnen alleen vruchtbaar makenden zegen over dit voornemen, hetwelk ik verneme en meene te gevoelen, dat zich onder velen uitbreidt en van Boven bevestigd wordt.

Heden acht dagen hield ik het uur nog met onzen beminden broeder Bähler; en op het oogenblik bevindt hij zich waarschijnlijk reeds te Nimwegen! Wij zagen hem Dingsdag 1.1. vertrekken, denzelfden dag waarop ook onze vriend en gebuur de jonge van Houten[93] van ons afscheid nam, en met zijne Groningsche Commilitiones verder optrok naar Breda. Wat ijver! wat wonderbare zamenvoegingen van omstandigheden.

Ja! ik mag zeggen, dat alles wat ik waarneme aangaande de dingen van ons lieve vaderland in betrekking met de kleine altijd voor de oogen der wereld weinig zichtbare kerk, en in verbinding met het gezegend Oranjestamhuis, mij eerder in de hope bemoedigend is. *Is Nederland in nood, Daar zal verlossing komen*, mogen wij naar den 130sten Psalm nog wel eens uitroepen, ziende de wonderen die de Heere doet, onder alle de ellende, ja, onder den afval zelven dezer eeuw, waaraan ons schuldig land en volk anders zulk een gewichtig deel heeft. Doch wij wachten dan ook de herstelling, den wederopbouw van Gods heiligdom, niet van eenige gerechtigheid bij ons zelven, maar alleen van Gods loutere ontferminge om Zijns zelfs wille, en dat in benaauwdheid der tijden, als ten tijde van Zerubbabel en Nehemia, enz.

De vrienden alhier zijn door 's Heeren goedheid welvarende, ook over het algemeen in goede hope, bij en onder alle afwisselende geruchten het zij van de Mogendheden, het zij van België, het zij van de toneelen des oorlogs. Wij moeten slechts op de baniere, die God zelve opgericht heeft zien! Jes. 50 v. 19. - Alleenlijk gedenken wij met aandoening des harten aan u lieve dierbare vrienden en broeders! die nu aan alle de kansen en gevaren van een hachelijken krijg het naaste staat blootgesteld. De tijdinge heden ten dage in de nieuwspapieren doen ons denken, dat uwe posten met een vernieuwden aanval van den in meerder getale aanloopenden vijand bedreigd worden.

Wat nood, zoo op het ootmoedig smeekgebed de Heere zelve zich gesteld heeft als een vurige muur rondom onze grenzen, gelijk tot hier toe, en eenen geest des levens en des ijvers tot en voor de goede zake aan het volk heeft ingeblazen. Immers zijn alle de beloften in Christus Jesus voor ons Ja en Amen, zoo wij in

93 Vermoedelijk is bedoeld de latere notaris Johannes Bernardus van Houten, geboren te Amsterdam 17 nov. 1805, als zoon van B.A. van Houten en S.M. Lisman (GA Amsterdam, dopen Westerkerk 1805). Hij werd in 1824-1825 ingeschreven als student van het Athenaeum Illustre (*Album Academium*, Amsterdam 1882, 57). Later woonde de familie Van Houten op de Keizersgracht, tussen Lelie- en Brouwersgracht, thans 142.
Het *Algemeen Handelsblad* van 7 dec. 1830 vermeldt dat dinsdag 30 nov. de keurcompagnie van de Groninger en Franeker studenten uit Amsterdam naar Utrecht vertrok na de vorige avond op de studenten-societeit van het Athenaeum te zijn ontvangen.

der waarheid tot eenen grond der hope in ons gesteld mogen hebben de heerlijkheid des Heeren, des Gods van Israël en van OudNederland. Die Heere bekwame u in den dag des strijds en midden onder alle gevaren en nooden, en brenge u psalmzingende weder.

Gelukkig die *in de vreeze Zijns Naams* tot dien heerlijken strijd verwaardigd worden mochten uit te gaan; gelukkig die ook maar als eene bazuine mochte zijn aan den mond der Priesteren, die de Arke des Verbonds dragen rondom het van God vervloekte Jericho, dat vallen zal, van ongeloof en Antichristendom.

Groet uwen wapenbroeder Brummelkamp van ons op het innigst, gelijk hij ook de onze is, en wij de zijne en die van allen die den Heere volgen wensche te zijn, met innige toegenegenheid der broederlijke belangstelling. Groet den waardigen voorganger Ds. James en zijne vrouw. Groet ze alle die den Heere volgen onder de banier van Nederland en Oranje! - De vrienden alhier groeten u innig, Chevallier en zijne Egade, Capadose en de zijne, enz., alle door 's Heeren goedheid welvarend.

Ds. ter Borg was heden bij mij: hij laat u weten, dat hij u een schuldenaar is voor eenen brief. Denk ook eens, zoo gij tijd en opwekking vindt, om aan ons een lettertje schrift te doen geworden van wederzijde. - Onder de onzen alhier gaat veel tot verandering onzer tegenwoordige plaatsinge om. Capadose gaat hoogstwaarschijnlijk in het Utrechtsche wonen aan de grenzen van Gelderland met aanstaande Mei.[94] Ter Borg insgelijks zeer waarschijnlijk te Nichtevecht[95]; en ook wij verhuizen (ons huis is alreede verhuurd)[96] - waarheen? - dit is nog geheel onzeker, en hangt van vele omstandigheden in het middellijke af, en zal van den Heere beslischt worden. - Nu, waarden vriend en broeder! gedenkt onzer ook te dezen opzichte in uwe gebeden en nadering voor den troon. De vrede Gods zij onzer aller deel aan alle plaatse, en in alle maniere διὰ τῆς χάριτος τοῦ μεγάλον Θεοῦ καὶ ωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὃν ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ἀπεκδεχομεθα σὺν πασι τοῖς ἡγιασμένοις... ἐ δόξῃ.[97]

94 Vergelijk de inleiding van hoofdstuk 2. Capadose woonde met zijn gezin te Scherpenzeel van ongeveer 1 mei 1831 tot ongeveer 1 mei 1833.

95 Ds. J. ter Borg ging voor de gezondheid van zijn vrouw in 1831 te Nigtevecht wonen. 'Het mocht niet baten, zijn vrouw werd zwaar zenuwziek, was zeer melancholisch en pleegde zelfmoord'. Kluit, *Réveil* 216.

96 Volgens mededeling van de heer R. Richard, beheerder van het Réveil-Archief te Amsterdam, blijkt uit brieven aan en van I. da Costa dat diens gezin in het jaar 1830 en tot medio maart 1831 woonde aan de Prinsengracht 'over het Amstelveld naast de Roomsch-Katholieke kerk Het Duifje'.
In een brief van 18 maart 1831 schrijft Da Costa aan Willem de Clercq over zijn '...aanstaande woonplaats: wij hebben na veel zoeken, en overleggen, een zeer goed huis, voor onze behoefte, gehuurd op den gracht waar nu Capadose woont (hetzelfde daar Prof. Capelle in gewoond heeft tot zijnen dood), waarachter zich een vrij ruime tuin bevindt...'.
Gedateerd 7 mei 1831 schrijft hij aan De Clercq, dat de drukte van verhuizen achter de rug is. Latere brieven doen zien: het adres is Prinsengracht bij de Amstel, nr. 886.

97 door de genade van onze grote God en onze Heiland Jezus Christus wiens wederkomst (letterlijk: dien) in heerlijkheid uit de hemel wij met al de geheiligden verwachten.

Amsterdam, ἐν τῇ παρασκευῇ τοῦ Σαββάτου hora sexta promeridiana.[98]
t.t.
I. da Costa

(P.S.) Bijzondere groetenissen moet ik hier nog vooral bijvoegen met heilbede van wege mijne lieve vrouw; kushandjes van de kindertjes, die onder den Goddelijken zegen in de loop der aanstaande maand een broertjen of zustertjen te wachten hebben. - Is er ook iets waarmede wij u in Amsterdam, of van uit Amsterdam, of elders, zouden kunnen dienen? Gij hebt in vele manieren op onze liefdedienst aanspraak, waarde jongelinge! Maar allermeest als onze veelbeminde broeder in Hem, aan Wien door Zijne eigene Genade ons leven, ons bloed, onze adem geheel toegewijd zij, en toebehoort.
Hij is getrouw, ὁς και ποιησει. Ἀμην.[99]

9. Amsterdam 27 juli 1831

Scholte had blijkbaar gedateerd 27 juni aan Da Costa geschreven. Onderstaande brief is daarop een antwoord. De Leidse Jagers bevinden zich in deze dagen te Eindhoven. Het is slechts een paar dagen voor de Tiendaagse Veldtocht (2 tot 12 augustus 1831), zodat het de vraag is of Scholte de brief nog heeft ontvangen vóór zijn vertrek uit Eindhoven.

Veel geliefde Broeder in den Heere!
Gij zult het toch wel aan geene onverschilligheid omtrent uwen ons steeds zoo dierbaren en belangrijken weg en persoon toegeschreven hebben, dat ik u in zoo langen tijd niets van mij deed hooren, ook zelfs nog niet na de ontfangst van uwen lieven aangenamen brief van 271.1.
Van dag tot dag neem ik mij voor om U te schrijven, en u een woord der innigste en hartelijkste gemeenschap, gelijk die in Christus onzen eeuwig gezegenden Heere en Heiland is, toe te spreken; doch overstelpende bezigheden hebben mij belet, en beletten mij ook nog eenigzins uitvoerig te wezen. Waar zoude ik ook beginnen, en waar zoude ik eindigen, wilde ik u van al het geen ik weet u van hier belangrijk en gewichtig te zijn maar iets te melden? Dit alleen zij u in plaats van vele woorden: dat wij hier zonder ophouden in onze gedachten en gebeden met u en onze uitgetrokken broeders en landgenooten bezig zijn; dat de hope eener geestelijke wedergeboorte voor Nederland, wanneer en voor zoo lang het den Heere behaagt en Hem alleen bekend is, levendiger bij mij is (in mijne anders zeer zwakke toestand van hoofd dikwijls, en geheel het zenuwgestel; doch de Heere ondersteunt mij krachtdadig) dan immer, en dat ik mij dus wel op het innigst heb kunnen vereenigen met uwe gewaarwordingen en uitboezemingen omtrent Psalm 46, waarvan de Heere aan u, in uwen geestelijken en militairen loopbaan, aan ons allen, aan Kerk en Nederland en Oranje, te

98 Amsterdam, op de dag van voorbereiding op de Sabbat; het zesde uur voor de middag.
99 Hij zal het ook doen. Amen.

zamen nog overvloedig eenmaal de krachten doe ondervinden.[100] Dit is mijne dagelijksche verzuchting voor den Heere, in welke al wat ik zie, al wat ik hoor, mij meer dan ik uitdrukken kan bemoedigt en versterkt in de sedert lang mij van den Heere geschonken verwachting.

Ja, al is het dan ook onder donkerheden, en in benaauwdheden, de heerlijkheid des tweeden huizes zal grooter zijn wellicht dan zelfs die des eersten[101]; alleenlijk de God aller genaden zij met ons en met het van Hem ja! afgeweken maar toch nog niet *van Hem* verlaten volk. De Heere, die God der legerscharen sterke u, dierbare broeder! tot den gewichtigen op handen zijnde strijd. Hij zal zich verheerlijken aan de Zijnen: dit is, wat ook gebeure, *zeker.* Groet uwen lieven wapenbroeder en onzen broeder in den Heere, Brummelkamp voor ons op het innigste. De broeders groeten u bij name. Insgelijks onze vrouwen, uwe zusteren in den Heere.

Ik werd bij deze treffende beslisschinge onzer houding met betrekking tot België en Europa[102] opgewekt, weder iets in het licht te geven. Het is *eene herinnering aan de Verbondsverklaring van 1573*[103] (De Brief aan Sonoy[104] door Willem van Oranje!). Ik wensche er u zoo spoedig mogelijk Exemplaren van te zenden, *onder kruisband met de post*, vindt gij dat niet den besten weg? Of weet gij iets beters daarop? Schrijf mij, inzonderheid in het laatste geval, een woordjen ten antwoord, zoo spoedig gij zult kunnen. Intusschen zal ik de afzending niet vertragen.

Broeder! bidt voor mij: wij hopen het ook voor u te doen, en (voor) onze dierbare broederschap en jongelingschap aan de grenzen. De Heere volbrenge Zijne kracht in onze zwakheid. Nogmaals ook broedergroetenisse in de gemeenschap der genade Christi. - Jacob Kohlbrugge[105] is van China behouden te rug gekeerd, doch voor de wal gekomen, heeft hij een zwaren val gedaan waarvan evenwel, door Gods bijzondere bestiering en hulpe, de gevolgen zeer gunstig

100 Slaat vermoedelijk op een passage in de zo juist genoemde brief van Scholte van 27 juni 1831. Wij vonden geen verhandeling van Scholte over Psalm 46.

101 Verwijzing naar Haggaï 1 vers 10a. Da Costa bedoelt dat Nederland als het 'Israël van het westen' in de nabije toekomst grotere luister zal hebben dan in het verleden (tachtig-jarige oorlog enz.).

102 Op 12 juli 1831 had Koning Willem I aan de Europese mogendheden laten weten dat hij de opgestelde achttien artikelen inzake de scheiding van Nederland en België verwierp. Kort daarna werd de nieuwe Belgische koning, Leopold, ingehuldigd, nadat hij genoemde artikelen had aanvaard. Koning Willem I deed verder weten dat hij tot militaire maatregelen tegen België zou overgaan. P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* VII, Leiden 1907, 470-472.

103 I. da Costa, *De verbondsverklaring van 1573 aan Nederland herinnerd*, Amsterdam 1831. De schrijver kiest zijn uitgangspunt in de bekende woorden van Willem van Oranje in 1573 geschreven aan Sonoy (zie volgende noot): '... hebben wij met den Alleroppersten Potentaat der Potentaten alsulcken vasten Verbont gemaeckt...' (blz. 5).

104 Diederik Sonoy (1529-1597), Nederlands bevelhebber, 1572-1588 gouverneur van Willem van Oranje in het Noorderkwartier; veroverde onder andere Hoorn en Medemblik.

105 Jacob Kohlbrügge, broer van H.F. Kohlbrügge, was een zeeman; hij overleed 8 okt. 1832 te Pasoeroean (Java). Van Lonkhuijzen, *Kohlbrügge* 62, 144.

zijn afgeloopen. Doch onze lieve broeder uit Utrecht[106] had zich daarbij zeer geschrikt, en was voor eenige dagen bij ons, gantsch geschokt en getroffen, ook door de Goddelooze behandeling van het Provinciaal kerkbestuur. Nu! de Heere geve ons stil te zijn, en op Zijn heil te wachten. De genade zij met U!

Uw liefhebbende broeder
I. da Costa

(P.S.) Wij zijn allen, ook de lieve kinderen, door Gods goedheid welvarende.
ἡ χαρις υετα σου. Ἀμην.[107]

10. Amsterdam 30 januari 1832

Op 20 januari 1832 legde Scholte het candidaatsexamen theologie af aan de universiteit van Leiden.[108]
Hij heeft blijkbaar op 23 januari aan Da Costa geschreven en daarin ook goede wensen voor het jaar 1832 geuit.

Waarde vriend en broeder in onzen Heere en Heiland!

Uw brief van 23 dezer was mij in allen opzichte welkom en verblijdend. Gode zij dank, die u wederom in dezen weg zoo krachtig heeft bijgestaan, dat gij bij uw Examen verwaardigd werd met vrijmoedigheid en getrouwheid te antwoorden, en uw gebed, door den meest gewenschten uitslag, verhoord te zien. Ziedaar nu wederom een steen van het hart, en eene bemoediging van den Heere, om met vernieuwde ijver u tot Zijne heilige en gezegende dienst als een geroepen arbeider in den oogst aan te gorden. De liefde onzes Heeren Christi worde in onzer aller harten overvloedig uitgestort, op dat wij een iegelijk naar Zijne gave en in Zijne kring, het zij als Leeraars en Herders, het zij als behulpsels mogen medewerken tot den opbouw en te zamenvoeginge van het huis Gods in den Geest, van hetwelk Jesus Christus zelve is de Uiterste Hoeksteen, bij de bouwlieden wel verworpen, maar bij God uitverkoren en dierbaar.[109] Heb dank voor de hartelijke broederwenschen bij deze gelegenheid tevens ook over mij en de mijnen geúit. Ja! moge het voor ons allen, die de verschijninge des Heeren door de genade lief mogen hebben, een jaar des welbehagens zijn in de verhoring der gebeden van Zijn arm en ellendig volk, dat Zijn Naam in ons verheerlijkt worde, Zijn koninkrijk kome, Zijne wonderen aan velen gezien worden, en Hij zelve in ons een gestalte krijge.

Gij hebt nu wederom een gewichtigen tijd van voorbereiding voor oogen. Des Heeren Geest leide u veel in de Pastoraal[110] van Paulus aan Timotheus en Titus, en bekwame u meer en meer tot het eerste en allerdierbaarste van alle herder-

106 H.F. Kohlbrügge - vergelijk noot 74; aan hem werd in 1830 het lidmaatschap van de Hervormde kerk belet.
107 De genade zij met U. Amen.
108 Archief Universiteit Leiden, Faculteit der Godgeleerdheid; Examenboek 1816-....
109 Verwijzing naar Efeze 2 vers 20 en 1 Petrus 2 vers 5-7.
110 Pastoraal = (letterlijk) herderslied. Da Costa bedoelt te verwijzen naar de beide brieven van Paulus aan Timotheus, waarin de schrijver op enige plaatsen raad geeft aan deze jeugdige evangeliedienaar.

lijke vereischten, Joh. XXI. 15-17. Hij, die u tot hiertoe leidde en weidde is getrouw, die ook alles zal voleindigen *voor* ons en *in* ons, ja, reeds alle dingen voor de Zijnen *heeft* volbracht, lang voor dat wij tot Zijne dierbare dienst en gemeenschap afgezonderd werden van moeders buik.

Aangenaam zal het mij zijn, van uwe verdere studiën en ondervindingen bericht te ontfangen ten allen tijde; en vooral wanneer gij in Amsterdam weder voor een wijle gevestigd zult zijn, u daar als van ouds, zoo God wil en wij leven, veel bij ons te zien. - Uwe mededeeling omtrent den goeden voortgang van de bidstond bij le Feburé heeft mij zeer verheugd, insgelijks aangaande het huis van Twent. Groet beide deze veel geliefde broeders van harte voor mij met heilbede; moge zij en velen op het land en in de steden den zegen ondervinden van Ps. 72 vs. 16. De Heere zij groot gemaakt aan alle plaatse. Ik verneme meer en meer van alle kanten, dat zich Gods Koninkrijk ook hier te land uitbreidt.

Het is een tijd der toevergaderinge van dat gewillig volk, het welk eerst in heilige sieragiën uittrekkende achter den Heere, den Hoogepriester Koning over Sion, op den weg met Hem uit de beke zal moeten drinken, eer het wederom, maar dan ook voor eeuwig, met Hem het hoofd zal opheffen.[111]

Mochten wij veel ingeleid worden in de Waarheid van Gods Woord, en beloftenis, en toekomste. Bidden wij voor elkander, zoo veel het ons gegeven mag worden den troon der genade met ootmoedige vrijmoedigheid te naderen door dien verschen en levendigen weg, die ons geopend is in het bloed van dat Lam Gods, voor het Welk al wat in den hemel en op de aarde ja ook onder de aarde is de knieën buigen moet.

Ik had gisteren en heden een onverwacht, schoon toch ook lang gewenscht en verwacht bezoek van Kohlbrugge, wiens stemme wederom dubbel aangenaam in onze ooren klonk toen hij na lange afwezigheid onze Sabbathavonds-zamenkomst met dankzegging besloot. Van onze Capadose vernemen wij verheugende berichten, mede tot de uitbreidinge van Gods Koninkrijk onder de ge ringen en stillen in den lande betrekking hebbende.[112]

Ik zoude u nog over vele dingen wenschen te schrijven; doch de grenzen van eenen brief zijn voor Christelijke broederlijke gedachtenmededeelingen veel te eng. Ik sluite dan nu met het bericht van onzer aller welstand, en den groet van de broederen alhier, bij name Chevallier, enz. Groet ook voor ons onzen geachten vriend en broeder Bähler, mitsgaders niet minder hartelijk onzen Brummelkamp. Ik teekene mij van harte

Uw liefhebb. Vr. en Br. in het geloof,
I. da Costa

111 Verwijzing naar Psalm 110, met name de verzen 3 en 7.
112 Namelijk te Scherpenzeel, waar Capadose wekelijks samenkomsten belegde; VIERDE DEEL 117-124.

11. Amsterdam (maandag) 14 mei 1832

Veel geliefde Vriend en Broeder in den Heere!

Alleraangenaamst was mij gister ochtend[113] de ontfangst van uwe belangrijke letteren, en bijzonder het bericht van de u tegen aanstaande Rustdag [20 Mei] verleende predikbeurt te Sloterdijk. Ik heb den dag en [het] uur aan de vrienden die hier gister avond naar de gewoonte vereenigd waren medegedeeld, en meer dan een van ons stelt er zich, onder den Goddelijke zegen, een waar genoegen van voor u, veel geliefde broeder en weldra Voorganger! in de gemeente te hooren verkondigen den naam en Waarheid van onzen Heere en eeuwiggezegende Koning en Zaligmaker Jesus Christus. Zijn Geest zelve bereide, bekwame, versterke u; van kracht tot kracht, van licht tot licht zij uwe voortgang op den weg des heils en der prediking van het eeuwig Evangelie. Hij geve dat het Woord, door u verkondigd, reeds van den aanvang overvloedigen zegen voor u zelven en de genen die u hooren moge voortbrengen; Hij geve u en ons in een van alle eigen wetenschap, kracht en heerlijkheid uitgeledigd hart Zijne Waarheid te ontfangen, te bewaren, lief te hebben. Ik deele van harte in het gene deze dagen voor u treffends en aandoénlijks noodwendig moeten hebben. De Heere make u maar veel biddende.

Wij hadden hier gister avond noch veel zegen en kennelijke nabijheid des Heeren, bij de onderzoeking Zijner Waarheid Joh. XXI en bijzonder trof mij in dat van allerlei heerlijkheid overvloeiende Hoofdstuk de aanstelling van Petrus tot het Herdersampt op de vernieuwde belijdenis van *Liefde*, driemaal plechtig afgevraagd en afgelegd. De Geest zelve der genade en der liefde vervulle onze harten, opdat wij die belijdenis een iegelijk voor zijne roeping en aan zijne plaatse mogen doen.

Hetgeen gij mij schrijft van het minder gunstig Professoraal oordeel over uw tweede voorstel[114] verwondert mij niet, en moet ons, uitgenomen het medelijden met de blindheid dier zoo ongelukkig dwalende Leidslieden eerder tot bemoediging zijn. - Zoo mogen wij dan den Apostel Paulus op zijn woord niet gelooven, dat hij waarlijk *bekeerd* is geworden van een Godslasteraar tot een dienstknecht en Apostel des Heeren? Maar moet het enkel zedelijke verbetering, en voortgang en ontwikkeling van het goede beginsel bij een (anders toch bij die Heeren in een kwaden reuk staande) Phariseeuwschen ijveraar?[115] - De Heere zal Zijnen dorschvloer zuiveren op Zijnen tijd. Hij zelve vermenigvuldige den oogst, en stoote de arbeiders uit en make ons door genade getrouw in

113 In die tijd bestelden de posterijen ook op zondag.

114 Scholte deed twee preek-voorstellen als onderdeel van zijn kerkelijk examen voor het Provinciaal kerkbestuur van *Zuid*-Holland, dat werd afgesloten 5 oktober 1832. Wormser, *Schat in aarden vaten* II, 9, vermeldt abusievelijk *Noord*-Holland en 14 mei 1832. Beide voorstellen zijn bewaard gebleven (Scholte Papers): 2 april 1832, 1 Timotheus 6 vers 12 ‘De strijd des geloofs’; 1 mei 1832 Handelingen 26 vers 29; men zie ook Oostendorp, *Scholte* 38-39.

115 Deze woorden zullen slaan op de door Scholte aan Da Costa medegedeelde kritiek van één der hoogleraren op het tweede preekvoorstel.

de verwachtinge aller Zijner wegen, en Zijne heerlijke komst. - Weest van ons allen op het innigst gegroet en den woorde der genade bevolen. Mijne vrouw groet u hartelijk in het bijzonder.

Groet onzen waarden Twent, en de beide vrienden en broeders Bähler en Brummelkamp met heilbede. Nu genoeg met pen en inkt; wij hopen, zoo God wil, nader en breeder met elkander bij monde te spreken. Geloof mij als steeds

Uw liefh. Vr. en Br. in den Heere

I. da Costa

12. Amsterdam 1 juni 1832

Scholte woont, kort na het afleggen van zijn kerkelijk examen, nog te Leiden.

Waarde vriend en broeder in den Heere!

Ik ontfing gister een brief van onzen geliefden D. James[116] te Breda, met verzoek om voor hem informatie in te winnen wegens den student Petrus Philippus van der Velde,[117] die zich bij dezen onzen hooggeschatten Broeder en Voorganger vervoegd heeft, ten einde door Zijn welEerw. voorspraak eene beurs te verkrijgen bij de nieuw gestichte Theologische School te Genève,[118] alwaar hij wenschte zijne studiën te eindigen. Door zijn gesprekken en uitgedrukte gevoelens (ook in het gebed) mitsgaders de aanbevelingen die hij bij zich had van twee predikanten (waarvan de een D. Detmar[119]), eene Jufv. Hoogendorp,[120] en eene Heer Richter (in de Janvossensteeg) te Leijden woonachtig,[121] had hij voorlopig vele toegenegenheid en belangstelling te Breda gevonden. Doch nu wenschte men natuurlijk iets naders van hem te weten, en van daar het vermelde verzoek. Ik herinner mij zeer wel, dat gij mij voor eenigen tijd een zeer ongunstig getuigenis van dezen jongeling gegeven hebt, doch vinde geen vrijheid om het daarbij te laten, vooral daar D. James speciaal mij eene informatie vraagt *door middel van onze geliefde broeders Scholte en Bähler.*

Mag ik u derhalve een van beide verzoeken, zoo spoedig het u doenlijk zijn zal, aan deze aanvrage te voldoen, en mij in de gelegenheid te stellen, onzen eerwaarde[n] vriend de gewenschte inlichting te verschaffen? - Nog iets: Steyling[122]

116 D. James staat voor ds. L.G. James.

117 Men zie voor hem de inleiding bij brief no. 2, noot 22 en brief no. 4.

118 Zoals bekend stamde ds. James uit het Geneefse Réveil. De Ecole de Théologie te Genève, vrucht van het Zwitserse Réveil, werd 30 januari 1832 geopend; A.J.L. Galland en H.J. Merle d'Aubigné behoorden tot haar eerste hoogleraren. Kluit, Réveil 279-290.

119 Dirk Adrianus Detmar (1774-1844), Hervormd predikant; stond in 1832 te Woerden.

120 Niet kon worden nagegaan wie is bedoeld.

121 Gerrit Richter, koopman, Jan Vossensteeg te Leiden. Hij was één van de eerste Afgescheidenen aldaar. Vergelijk De Lange, *De Afscheiding te Leiden* 54-58.

122 Het is niet duidelijk welke Steyling is bedoeld. In 1836 voegt zich bij de Afgescheiden gemeente te Amsterdam Dirk Steyling, 29 jaar, blokkenmaker; in hetzelfde jaar: Maria Pieters, wed. Steyling, 46 jaar (GA Amsterdam verzam. 743, respect, de no's 50 en 48). Ook is mogelijk G. Steyling, een der leden van de Amsterdamse Réveilkring; B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil*, Kampen 1980, 311.

was gister even bij mij, en verhaalde mij veel van een bezoek dat hij dezer dagen in Friesland (Bolsward, Sneek en de omstreken) gedaan heeft, en van den zegen daar, onder het zich uitbreidend volk des Heeren genoten. Nu was hij wedergekeerd met eene commissie van eene Gemeente in de nabijheid van Dokkum (de martelplaats van den H. Bonifacius), die naar eenen rechtzinnigen Leeraar uitziet,[123] en dezen broeder verzocht heeft, bepaaldelijk naar u informatie te doen; tot dat einde wenschte hij zelve u wel eens te hooren preeken. Hij was afwezig, toen gij te Sloterdijk gepredikt hebt. Ik heb op mij genomen, U hiervan kennis te geven, en U te verzoeken mij te melden, of en waar gij dezer dagen wellicht voornemens mocht zijn eene beurt aan te nemen, het zij in de omstreken van Leijden, of elders. Antwoord mij ook hierop zoo spoedig mogelijk. (Ik moest u nog van wege die voormelde Friesche gemeente zeggen, dat de landstreek mitsgaders de pastorij in hare ligging zeer geroemd werden, en het inkomen *ƒ* 1000,- bedroeg. Gij ontfangt hier de getrouwe overbrenging van Steylings eigene woorden.) Wees voor het overige op het innigste van ons en alle de vrienden gegroet.

Groet de vrienden bij name Bähler en Brummelkamp. De genade des Heeren worde over ulieden vermenigvuldigd! De Heere leide en bekwame u en ons allen in Zijne wegen en tot Zijne dierbare dienst! - Ik teekene mij met broederlijke hartelijkheid

Uw heilbiddende Vriend
I. da Costa

13. Amsterdam 9 augustus 1833

Scholte werd 12 november 1832 beroepen in de Hervormde gemeente van Doeveren, Genderen en Gansoyen; hij nam dit beroep 18 december van hetzelfde jaar aan.[124] Zondag 17 maart 1833 werd hij in genoemde gemeente bevestigd door de consulent L.P. Suringar te Eethen en Drongelen.[125]
Het is duidelijk dat Scholte kort voor 9 augustus over enige ervaringen in zijn eerste gemeente heeft geschreven en dat hij anderzijds gaarne op de hoogte zal blijven van wat in de Amsterdamse Réveil-kring wordt beleefd en aan informatie wordt ontvangen.

Veel geliefde vriend en broeder in onzen Heere Jesus Christus!

Uwe letteren, mij door uwen broeder Brandt[126] ter hand gesteld, en ook ter mededeeling aan de broederen door u gezonden, waren hier bijzonder welkom. Wij hebben ons, zoo velen deze uwen recht vertrouwelijken en hartelijken brief gelezen hebben, zeer verheugd in uwen zegen, en de genade mogen roemen, door welke gij bekrachtigd wordt om als een dienstknecht van Jesus Christus te

123 Vermoedelijk is bedoeld de in deze tijd vacante Hervormde gemeente te Rinsumageest; in 1833 kwam daar de rechtzinnige predikant P. Dirks Koopman - Van Alphen, *Nieuw Kerkelijk handboek*, Gouda 1911, Bijlage S, 180.
124 DERDE DEEL 17-18.
125 Oostendorp, *Scholte* 42; L.P. Suringar, geboren 1804 was Hervormd predikant te Eethen en Drongelen van 1828 tot aan zijn overlijden in 1842.
126 Jan Daniel Brandt (Jr.) te Amsterdam, broer van Sara Maria Scholte-Brandt. Men zie voor hem EERSTE DEEL register.

staan voor de Eer Zijns Naams en Zijner Waarheid, en als een Herder van Hem aangesteld in de Gemeente om Zijne schapen te weiden, en te besturen naar Hem. Gij zult (met reden) nu ook wel verlangen naar eenig wederschrijven, en u wellicht verwonderd hebben, niet vroeger reeds eenig antwoord op uwe belangrijke mededeelingen te hebben ontfangen. Doch gij weet zelve, en ondervindt het, hoe het met de briefwisseling gaat, als men in zijne bezigheden en dagelijksche bemoeijingen verkeert; en het dus de vrienden (bij name de Clercq, Westendorp[127] en anderen die uw brief gelezen hebben) niet ten kwade duiden dat zij nog de pen niet hebben opgevat, gelijk gij hun en mij daartoe uitnoodigdet, en ik ook zelve gedaan heb, zonder u evenwel daaromtrent eenige stellige toezegging te kunnen doen.

Ook was de afspraak (zoo ik mij niet bedriege) dat gij, lieve broeder! dan eens aan den eenen dan eens aan den anderen tevens *voor* allen zoudt schrijven; en dan wederom van wederzijde een onzer uit naam van allen antwoorden. Hoe dit zij, ik neem thands, en bij welzijn, in het vervolg, dit laatste gaarne op mij, zoowel als de mededeeling uwer letteren aan de overige vrienden. Alleenlijk onthoud mij niet uwe altijd gewenschte berichten, zoo veel uwe gewichtige werkzaamheden, en de u door ons allen toegebedene goede gezondheid en krachten zullen veroorloven. Wat mij betreft, broeder! die juist door geene *ampts*- of *beroeps*bezigheden in dezen verhinderd worde, mijn zwakke (en naar mijn gevoel steeds minder wordende) gezondheid verhindert mij veelal zoo ijverig te zijn in den briefwissel als mijne lieve vrienden, en ik zelve wel zouden wenschen. Anders had gij reeds voorlang op schrift van mij het antwoord van zamenstemming en broederlijke heilbede ontfangen, dat u onmiddellijk in mijn hart toegedacht was bij de lezing der uwen.

Gij zult mij dan, van wege de oorzaak, mijn te lang stilzwijgen wel niet ten kwade duiden, geliefde broeder! in wiens voorbidding ik mij allereerst bevele, op dat God mij genade geve, dat naarmate mijn *uitwendige mensch* vermindert en verzwakt,[128] de inwendige moge wassen en gesterkt worden, ten einde in leven of sterven, in zwakheid of welstand, van den Heere Jesus Zijne waarheid, Zijne goedheid, Zijne trouw te getuigen, gelijk het u door genade gegeven wordt in het openbaar voor de gemeente en in de tegenwoordigheid der wereld te doen.

De mededeeling van uwe gepredikte texten te Heusden, gesprek met D.P.,[129]

127 Matthijs Westendorp, behorende tot het Amsterdamse Réveil; hij was gehuwd met De Clercqs zuster Maria. Kluit, *Réveil* register.

128 Zoals bekend, overleed Da Costa eerst 28 april 1860.

129 Van 1815 tot 1852 (emeritaat) stond te Heusden als Hervormd predikant Carel Willem Pape (1788-1873), in de tijd van de Afscheiding scriba van het Classicaal bestuur van Heusden; hij werd één van de belangrijkste tegenstanders van Scholte. Men zie voor hem o.m. *Bos* I-IV register.
De 'Lijst der texten' vermeldt dat Scholte te Heusden preekte (in 1833): 19 mei over Johannes 3 vers 3 en Zondag 7 van de Heidelbergse Catechismus; 30 juni - voorbereiding heilig avondmaal - over Joh. 4 vers 29 en Zondag 13; 7 juli - bediening avondmaal - over Jesaja 33 vers 24 en Joh. 6 vers 67b.

antwoord en gedrag omtrent de Gezangen[130] enz. hebben onze eenparige zamensteming weggedragen. De Heere geve ons verder den *Geest der kracht, der liefde en der gematigdheid*, naar de vermaning en belofte van Zijn gezegend Woord. Oprechtheid en voorzichtigheid, kracht en wijsheid moeten in uwe heilige en tedere dienst voor Hem in de gemeente gepaard gaan; en van dat alles is de Bron en Volheid in Hem zelven, voor Wien wij niet genoeg als onwaardige, onnutte, ledige (maar door genade geroepene en verwaardigde) vaten kunnen staan.

De goede berichten omtrent de militairen onder uw gehoor en onderwijs,[131] de bijzonderheid omtrent die Godvreezende artilleristen[132] waren ons als liefelijke regendroppen voor het naar de komst van Gods Koninkrijk (onder allen strijd en ellendigheid die bij ons is, toch steeds) reikhalzend hart.

Ook op uwe Bidstonden[133] kome een overvloedige zegen: de Heere vereenige onze en veler harten te zamen in het gebed, en doe ons moedig in de bres staan met vereenigde zielzuchten en kniebuigingen bij de oordeelen die over de wereld en ons lieve vaderland dreigen en alreeds gekomen zijn. Bij gelegenheid der op nieuw dit jaar in Rotterdam uitgebrokene plage[134] heeft onze vriend Donker[135] een preek uit het Engelsch vertaald en uitgegeven onder de titel *Oordeel en Barmhartigheid.* Het is een preek uit een bundel Leerredenen van onzen waardigen Boetprediker en Voorganger Thelwall welke hij mij onlangs gezonden had.[136] Mochten toch de oogen opengaan van het volk, om niet slechts bij hevige uitbarstingen, maar ten allen tijde de vermenigvuldiging en schrikkelijkheid der ziekten in deze dagen, als te voren aangekondigde oordeelen Gods te beschouwen, en zich te verootmoedigen onder Zijne machtige Hand. Droevig is daaromtrent, wellicht meer nog dan de vorige jaren, de toestand van ons land en volk. Voorspoed had ten allen tijde op Nederland eene insluimering vol gevaren

130 Het eerste conflict van Scholte met het Classicaal bestuur van Heusden betrof het laten zingen van de Evangelische gezangen. Scholte werd gemaand door de secretaris van genoemd bestuur (vergelijk vorige noot) per dienst één gezang op te geven. Uitvoerig hierover Wormser, *Schat in aarden vaten* II, 11-13.

131 Enige militairen, die op de Schans Doeveren of in de omgeving ervan lagen, kwamen bij Scholte ter kerke en volgden zijn catechisaties. Volgens de 'Lijst der texten' preekte Scholte Hemelvaartsdag 16 mei 1833 'voor de militairen' over Psalm 118 vers 14. Sommigen van hen tekenden ook de acte van afscheiding, 1 nov. 1834 en later (DERDE DEEL 44, 63).

132 Niet bekend waarop dit slaat.

133 'Lijst der texten'. Op 17 juli 1833 hield Scholte een 'Bidstond wegens de cholera' - die na 1832 in Nederland opnieuw was uitgebroken - 'des avonds te Genderen'; idem 24, 31 juli; evenzo in de maanden augustus-november 1833.

134 Namelijk de cholera; vergelijk de vorige noot.

135 In J.C. Rullmann, *Keert u tot Hem Die slaat, Thelwall's Christelijke opwekking aan de Nederlanders bij gelegenheid van de overstroomingen in Februari 1825 etc.*, Amsterdam 1925, vinden we op pag. XXV-XXVI: 'Een leerrede over Jesaia 1:8 "Oordeel en Barmhartigheid" door hem in 1833 te Londen bij het heerschen der cholera uitgesproken, werd op zijn vurig verlangen ook in het Nederlandsch uitgegeven...'. Door Rullmann wordt de vertaler niet genoemd, wij hebben het boekje niet gevonden. Men zie verder de volgende noot.

136 Algernon Sydney Thelwall (1796-1863), *Sermons*, Londen 1833.

ten gevolge. De Heere ontferme zich! Zijne beloften intusschen wankelen niet. En dat er voor Oranje met Nederland ook nog een geestelijke zegen en heerlijkheid aanstaande is, blijve onze ziele vertrouwend hopen, al is het ook tegen hope aan. Intusschen gaat het werk des Heeren, zoo veel wij hier zien kunnen, in veler harten vooruit; het Woord neemt eenen loop, en heeft reeds over veel de overhand gekregen, dat eenige jaren geleden gantsch anders gericht, en in die richting krachtig scheen. Niet door kracht, noch door geweld, maar door mijnen Geest zal het geschieden, spreekt de Heere.[137]

De berichten uit Zwitserland,[138] de Wupperthale[139] enz. blijven gezegend. In laatstgemelde plaatse waren onlangs de Clercq met Koenen een paar weken zeer tot geestelijke verkwikking.[140] Zij vonden daar ook Kohlbrugge, die destijds reeds en sedert meermalen, de beurten heeft waargenomen voor den Jongeren Krummacher (te Gemarke)[141]; en in eene vergadering van het Bijbelgenootschap[142] verzocht is geworden het dankgebed te doen, toen ook de Clercq eenige woorden had gesproken over de zake Gods in Nederland.

Uit Zwitserland zien wij wederom een jaarlijks rapport tegemoet van de *Evangelische Societeit*,[143] de *Mélanges de Théologie*[144] aldaar schijnen geen voortgang te hebben; althands zij zijn nog niet herwaart gezonden, en het tweede deel heb ik nog nergens aangekondigd gezien. Daarom heb ik maar vooreerst nog de Evangelische Kirchenzeitung[145] niet afgezegd. Vindt gij dat goed? Intusschen hiernevens eenige nummers.

De Theologische Opstellen van Bilderdijk[146] worden door velen met belangstelling, en (zoo ik uit enkele omstandigheden opmaak) met zegen gelezen. Hebt gij

137 Zacharia 4 vers 6b.
138 Slaat op het Zwitserse Réveil; Kluit, *Réveil* passim, speciaal hoofdstuk 9.
139 Het Réveil in Elberfeld-Barmen; Kluit, *Réveil* 341-345.
140 Kluit, *Réveil* 232-233. Willem de Clercq en H.J. Koenen waren in Elberfeld van 3 tot 16 juli 1833.
141 Bedoeld is Friedrich Wilhelm Krummacher (1796-1868), zoon van Friedrich Adolf (1767-1845). Gottfried Daniël (1774-1837) was een broer van laatstgenoemde. Friedrich Wilhelm stond van 1825-1834 in het nabij Elberfeld gelegen Gemarke.
142 Kluit, *Réveil* 112.
143 De 'Société Evangélique de Genève' werd op 19 januari 1831 te Genève opgericht door de kring van het Geneefse Réveil, die zich had gevormd rond ds. Louis Gaussen (1790-1863). Deze Société gaf een jaarlijks manifest uit en stichtte de Ecole de Théologie die 30 januari 1832 werd geopend. Het orgaan van de Societeit was de *Circulaire.* In de brieven van V. Koningsberger (hoofdstuk 9) wordt dit bij herhaling genoemd; blz. 211-212.
144 *De Mélanges de Théologie Réformée* (publiés par M. Haevernick et G. Steiger), Genève/Parijs, verscheen slechts in de jaren 1833 en 1834. Beide jaargangen worden bewaard in de Bibliothèque Publique te Genève.
145 *De Evangelische Kirchen-Zeitung* (Berlijn) werd in 1827 opgericht met medewerking van E.W. Hengstenberg, O. von Gerlach en A. le Coq. Verscheen tot 1858.
Het blad had een gereformeerde signatuur en bestreed het rationalisme.
146 W. Bilderdijk, *Nagelaten opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud* I-II, Amsterdam 1834. Da Costa schreef hiervoor de 'Inleiding'.

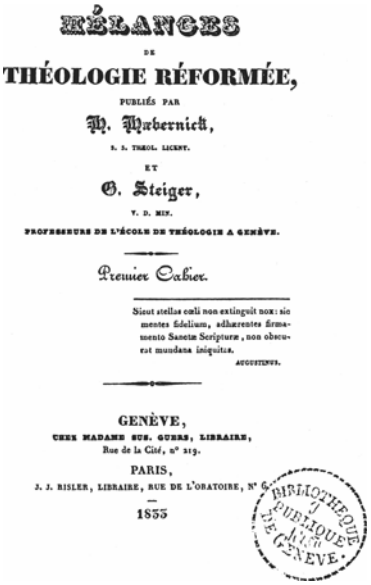

MÉLANGES
DE
THÉOLOGIE RÉFORMÉE,
PUBLIÉS PAR
H. Haberniek,
S. S. THEOL. LICENT.
ET
G. Steiger,
V. D. MIN.
PROFESSEURS DE L'ÉCOLE DE THÉOLOGIE A GENÈVE.

Premier Cahier.

Sicut stellas cœli non extinguit nox: sic mentes fidelium, adhærentes firmamento Sanctæ Scripturæ, non obscurat mundana iniquitas.
AUGUSTINUS.

GENÈVE,
CHEZ MADAME SUE. GUERS, LIBRAIRE,
Rue de la Cité, n° 213.
PARIS,
J. J. RISLER, LIBRAIRE, RUE DE L'ORATOIRE, N° 6.
1835

BIBLIOTHEQUE PUBLIQUE DE GENEVE

reeds het portret na den dood door Michaelis[147] en door Velijn[148] in 't koper, gekocht? Hebt gij ook den bundel nagel(aten) gedichten van Mev. Bilderdijk?[149] Hiernevens eenige facsimile's van haar schrift. Lodewijk B(ilderdijk) logeert thands bij ons. Hij is recht wel, en schijnt in zijn nieuwen loopbaan het zeer naar zijn wensch te hebben.[150] Zijn verblijf alhier is mij zeer tot verkwikking. Gods getrouwigheden over dezen wees zijn machtig! Hij laat U hartelijk groeten in den Heere.

Heijkens[151] gedacht 1.1. week (31 Julij) met zegen zijn 25 jarige echtviering. Ook deze dierbare Vader in Christus laat u innig groeten, en zoo doen ook (de groete mijner Gade, en vele kushandjes der kinderen spreken van zelve) de vrienden de Clercq, Gildemeester,[152] Westendorp, Chevallier (die thands te Blaricum bij Soestdijk is), Bähler enz.

Met zegen spraken de broeders alhier eenige der wedergekeerden en tot den Heere bekeerde gevangenen uit S. Omer.[153] Bij velen schijnt het een blijvend werk, een werk Gods te zijn, dat in hun begonnen is, en krachtig voortgaat. Ik had voorleden week het bezoek van een jongeling van even twee en twintig jaren uit hun getal. Deze diende den Heere van zijne jonkheid aan, en had veel te vertellen in zijne eenvoudigheid van Gods genadige wegen en bewaringen over hem. Sames[154] is hier in welstand en vele blijdschap in den geloove. Merckens[155] te Deventer ondervindt veel, en schrijft heerlijke brieven. De Heere, wiens werk het is zoo iemand naar Hem vraagt, Hem zoekt, Hem dient, verheerlijke in alle dezen Zijnen grooten en heiligen Naam.

De broeders uit Genève schrijven ons dat onder de in Zwitserland thands gevluchte Polen (een ruw en losbandig volk) ten gevolge der ijverige prediking en

147 G.J. Michaëlis. R.A. Kollewijn, *Bilderdijk* II, Amsterdam 1891, 374: ‘Op zijn sterfbed werd Bilderdijk geschilderd door Michaëlis..376: Naar Michaëlis' schilderij graveerde Velijn Bilderdijk's portret...’. Tegenover de titelpagina van genoemd werk vinden we een reproductie van de gravure van Velijn.

148 Ph. Velijn; men zie de vorige noot.

149 Katharina W. Bilderdijk-Schweickhardt, *Nagelaten gedichten*, bezorgd door L.W. Bilderdijk en I. da Costa, Leeuwarden 1833; men zie voor deze bundel ook Kollewijn, *Bilderdijk* I, 363.

150 Men zie voor hem hoofdstuk 1.

151 Bastiaan Heykens te Muiden. Correspondeerde met Da Costa en bezocht hem af en toe. Kluit, *Réveil* 197-198.

152 Henry Gildemeester, behorend tot de Amsterdamse Réveil-kring; Kluit, *Réveil* register.

153 Uit de citadel van Antwerpen en enige omliggende forten werden eind 1832 tot juni 1833 ongeveer 4500 Nederlandse krijgsgevangenen naar St. Omer en omgeving (Noord-Frankrijk) gevoerd. Mede vanuit de Amsterdamse Réveil-kring werd onder hen evangelisatiewerk verricht. Kluit, *Réveil* 385-389; *Bos* II, 302; C. Smits, ‘De krijgsgevangenen van Saint-Omer’, *Nederlands Dagblad* 8 aug. 1981.

154 Evangelist M. Sames was een Engelsman van geboorte; hij werd naar St. Omer gezonden om daar te evangeliseren. Vergelijk de literatuur in de vorige noot genoemd.

155 Bedoeld is de, in de hierboven vermelde literatuur (noot 153), bij herhaling genoemde fuselier Johan Merckens afkomstig uit Rotterdam. Hij was de ziel van de evangelisatiebeweging te St. Omer. In Deventer gekazerneerd in de tweede helft van 1833 moest hij veel schimp en hoon verduren.

aanhoudende pogingen van een Engelsche Leeraar en andere Godvreezenden een begin van opwekking, begeerte en verlangen naar Gods Woord begint bespeurd te worden.[156] Wonderlijk zijn Gods wegen met de uitwandelingen der menschen, de lotgevallen der volken, in betrekking tot Zijn Koninkrijk en Kerk! Wonderlijk, eeuwig aanbiddelijk, waarachtig is zijn Naam!

Kunt gij mij eenigzins bijzonder bericht geven omtrent den jongen van Raalte, zoon van den overleden Predikant aan de Fijnaart?[157]

Gister avond was de jonge Pape[158] op mijne voorlezing. Hij groette mij van uwentwege, en scheen wel gezind. Weet gij dat zijn vader aan onzen de Clercq *f* 100,- gezonden heeft als opbrengst van een ten behoeve der gevangenen[159] door hem uitgegeven stukje?[160] en kent gij dat werkje?

En nu, lieve vriend en broeder! des Heeren hand zij en blijve over u en uwe Gemeente, mitsgaders uw huis uitgestrekt ten goede.

Uwe lieve Echtgenoote worde op den bestemden tijd de blijde moeder van een levendige spruit, een zaad voor den Heere. Groet haar voor mij en mijne vrouw op het innigst. Gedenk onzer in de gebeden. Schrijf mij als gij kunt eens spoedig en uitvoerig. Groet de broeders, inzonderheid Verkuijl[161], voor wien wellicht een lettertje hiernevens zal gaan, ook voor die zuster[162] welker brief mij te gelijk met den uwen door uwe broeder[163] overhandigd werd.

Hiernevens ook nog een Liedeken, niet openbaar uitgegeven, maar tot bijzonder gebruik; daar ik weet dat gij gaarne alles vergadert, wat van mij gedrukt is, zend ik u twee Exemp. ten geschenke, en, waar te pas mocht komen, ten gebruike.

156 In de correspondentie Da Costa werden hierover geen gegevens gevonden. In *Centenaire de la Chapelle de l'Oratoire à Genève 1834-1934*, Genève 1934 wordt op pagina 15-16 gesproken van Poolse vluchtelingen. Bedoeld zijn Polen die na het ingrijpen van Rusland in de Poolse opstand van 1830 (deze brak 29 november uit) uit hun land waren gevlucht. Grote groepen Polen gingen naar enige West-Europese landen, o.a. Frankrijk, Italië en Zwitserland. (Piotr S. Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland 1795-1918*, Seattle/Londen 1974, 117-122.)

157 Albertus Christiaan van Raalte (1811-1876), destijds theologisch student te Leiden, sedert 1836 predikant bij de Afgescheidenen. Hij was de zoon van ds. Albertus van Raalte, overleden te Fijnaart (N.-Br.) 28 maart 1833. Men zie voor hem Wormser, *Schat in aarden vaten* I.

158 In aanmerking komt C.F.S. Pape (1807-1881); 1833 predikant te Sprang, 1841 te Aalten, 1880 emeritus. Of C.F.J. Pape (1813-1886); 1837 adjunct predikant, 1852 gewoon predikant te Heusden; 1870 emeritus. Beiden waren zoons van C.W. Pape (1788-1873) van 1815 tot 1852 predikant te Heusden. Men zie voor deze drie personen *Bos*, register.

159 Men zie noot 153.

160 C.W. Pape schreef onder de schuilnaam Philopatris, *Het vuistregt in 1832, of drie brieven aan de Franschen*, Breda 1833, Een exemplaar van dit werkje - oorspronkelijk brieven geplaatst in de *Bredasche Courant* - wordt bewaard in de Bibl. van het Prov. Genootschap v. K. en W. te Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch. Men zie voor het pamflet ook: *Bos* II, 315.

161 Arie Verkuijl, destijds diaken te Genderen. DERDE DEEL 17, 26; *Bos*, register.

162 Maria Rombout uit het bij Genderen gelegen Dussen; DERDE DEEL 63-64. Men zie ook verder in deze brief.

163 J.D. Brandt (Jr.).

Door 's Heeren goedheid zijn mijne vrouw, en ons dierbaar viertal welvarende. Ook mijne moeder en de verdere huisgenooten, uitgenomen voorbijgaande ongesteldheden.

Onze vriend en broeder D(ir)k van Hogendorp heeft de kinderziekte gehad, doch zeer gelukkig doorgestaan, en is thands beter. Zijne vrouw en kinderen zijn van de besmetting genadig bewaard. Doch ik moet het voor deze reis hierbij laten blijven, ὁ Κύριος μετὰ σοῦ.[164]

Ik verblijve, als steeds van harte,
Uw, door genade, broeder in den Heere Jesus Christus,
I. da Costa

(P.S.) Het stukje van Moser over de Psalmen met de Inleiding in het nummer der Ev. Kirch. Z. van Maart[165] zal u zekerlijk, gelijk als mij, wel bevallen. Het ware te wenschen, dat zulk een stukje eens ergens in het Nederduitsch geplaatst werd. Bij gelegenheid wenschte ik dat nummer wel eens te rug, of het iemand der vrienden of ik zelve eens opwekking vond te vertalen. Nogmaals, vele groetenisse in den Heere. ἔρρωσθε.[166]

Ik had gewenscht den brief van die goede Jufvr. Maria Rombout nog bij deze gelegenheid te beantwoorden. Doch vrees dat het er deze reis niet toe komen zal. Wilt gij haar Ed. intusschen wel voor hare hartelijke en Christelijke letteren danken; mijne broederlijke groet en heilbede overbrengen? Haar roem en sterkte zij en blijve, en worde meer en meer die Heere, die Rotssteen, in Wien onze betrekking, schoon elkander van aangezicht onbekend, bestaat!

14. Amsterdam 17 oktober 1833

Veelgeliefde Broeder in den Heere!

Ofschoon niets bijzonders te melden hebbende, zoo wil ik toch niet in gebreke blijven, om aan uw verlangen en aan mijne eigene begeerte te voldoen, namelijk onzen briefwissel aan den gang te houden, en U ten minsten eenige letteren van broederlijke groet en heilbede te doen geworden bij de gelegenheid die mij het vertrek van uwen schoonbroeder aanbiedt. Hij zelve zal u van ons wel het een en ander, waarin wij weten dat gij belang stelt, willen mededeelen, inzonderheid aangaande onze Sabbathavonden. Wat mijne gezondheid betreft, die blijft en wordt al meer en meer zwak, zoo dat ik des te meer stoffe heb om de ondersteuningen en goedertierenheden des Heeren te roemen, die mij in mijne diepe onwaardig- en ellendigheid zoo telkens op nieuw wil sterken en bestieren in het werk, dat Hij mij op de hand gelegd heeft. Gedenkt lieve broeder en

164 De Heere zij met u.
165 Bedoeld is Friedrich Carl von Moser (1723-1798), Duits staatsman en schrijver. Van dezen werd onder meer vertaald *Een gulden boekske voor den Christen.* Uit het Hoogd. door Boudewijn, 's-Gravenhage 1833. Scholte vertaalde, zoals we zullen zien (noot 195) het artikel van Moser uit de *Evangelische Kirchen-Zeitung* over de Psalmen.
166 Weest sterk (vaart wel).

Voorganger! gedenk mijner in uwe gebeden en dankzeggingen, als aan eenen broeder, dien dagelijksch meer zijne ellende in allen opzichte en betrekking openbaar wordt en die meer dan immer de behoefte gevoelt om op enkel genade te leven en te sterven.

Mijne vrouw en de kinderen zijn, dank zij de Heere, welvarende; ook de overige huisgenooten, waaronder ook mijne nog tweezins[167] blinde moeder, wie onze God nog eenmaal genade bewijze als aan eene dochter Abrahams. Rustdag aanstaande zijn het, bij welzijn, elf jaren, dat ik met mijne lieve vrouw en onzen broeder Capadose den heiligen waterdoop ontfing in de Pieterskerk te Leijden.[168] Wat is er sedert in en om mij al gebeurd. O! moge maar de Heere meerder worden en wassen, wij minder worden. Ja, gantsch *niet* in ons zelve, *om alles* te hebben in Christus, en op dat Hij zelve *alles* in allen in ons zij.

Mogen wij weldra met het gewenschte bericht van den biddend verwachten zegen, ten Uwent verblijd worden. Uwe lieve vrouw worde weldra van den Heere gezegend als de levendige moeder van een levendig, Hem geheiligd, zaad. Groet haar voor ons beide, voor alle de geliefde broederschap alhier, op het innigste in de gemeenschap des evendierbaren geloofs.

De gelukkige bevalling van de jonge Mevrouw Koenen zal u wel bericht zijn geworden.[169] De Heere vervulle ook uw huis van gelijke vreugde, uw hart en mond van Zijne liefde en lof. Doe mij weldra weder iets van u zelven, uw dienstwerk, uwe Gemeente vernemen. Gij weet hoe innig wij allen daarin belang stellen. Hoe staat het met den aanbouw der galerij in uwe kerk van Doeveren?[170] Ik heb van Mevrouw Koenen[171] daaromtrent nog niets vernomen; ook scheen onze waarde vriend Gildemeester nog op eenig nader schrijven van u te wachten. Deze zaak is mij nog niet geheel helder, en, is zij van den Heere, zal nog nader aan de harten moeten gebracht worden. Hoe staat gij zelve met dit plan?

Op het ogenblik is onze geliefde D(s). ter Borg voor een korte tijd hier, zich morgen naar Velp begevende bij den broeder Westendorp op Middenhage.[172] Laatsman was hier 1.1. week, en wij met hem in gezelschap, met zegen. Hij las ons een heerlijke preek over de keuze van Ruth. Hebt gij het Derde Deel van Van der Kemp[173] reeds gelezen? Een stevige voorrede, recht op den man af, en

167 In tweeërlei zin: lichamelijk en geestelijk.
168 Zondag 20 oktober 1822; Kluit, *Réveil* 142. Ook 20 oktober 1833 was een zondag.
169 Op 26 sept. 1833 werd te Amsterdam Francine A.C. Koenen geboren als dochter van H.J. Koenen en Catharina van Halteren (GA Amsterdam, Geboorten 1833).
170 Wegens de grote toeloop van hoorders moest er enige maanden na de bevestiging van Scholte, in de kerk van Doeveren een gaanderij worden gebouwd. Vermoedelijk heeft Scholte hiervoor geld gevraagd aan de 'Amsterdamse vrienden'. Men zie ook Wormser, *Schat in aarden vaten* II, 11.
171 F.A.C. Koenen, geb. Pauw, moeder van mr. H.J. Koenen.
172 Een aantal personen uit de Réveil-kring bracht de zomer door te Rheden-Velp. Het echtpaar Westendorp-Willink bezat daar een buitenverblijf. Destijds stond te Rheden ds. Willem Laatsman (1807-1866), en was er in dit dorp een geestelijke opwekking. Kluit, *Réveil* register.
173 C.M. van der Kemp, *De eer der Nederlandsch Hervormde kerk, gehandhaafd tegen Ypey en Dermout* 1-111, Rotterdam 1830-1833.

krachtig ter zake, gelijk trouwens dit gantsche werk. Het tweede Deel der Opstellen van B(ilderdijk) zal spoedig gereed zijn.[174] Ik ben benieuwd, wat gij van de Voorrede zult zeggen, die ik daarvoor geplaatst heb.

Van Kohlbrügge zijn de tijdingen goed: hij heeft ook te Metman[175] met zegen gepreekt, en ware bijna aldaar beroepen geworden; doch zijn hart trekt steeds naar Holland zoo mij de goede Ginkel[176] en anderen verzekerden. Aanstaande Rustdag preekt hier voor Begemann,[177] de jonge Ds. Ball van Horstgen in het Guliksche,[178] een Evangelisch man.

Ik had u nog vele dingen te zeggen, maar die voor pen en inkt te talrijk zijn. Dat overal in het land het werk des Heeren zich uitbreidt, is openbaar zelfs uit de alarm bij den vijand. Hij zelve geve Zijn volk genade en sterkte; door de Geest der kracht, der liefde, der gematigdheid zal de overwinning gegeven worden op Zijne bestemde tijd, met en onder verdrukkingen.

Groet de broeders, inzonderheid Verkuijl. Maar wil mijne zaak vooral bij die waardige zuster in den Heere, Maria Rombout, goed maken, wier schuldenaar ik nog moet blijven voor haren brief, die nog *onbeantwoord* bleef, dat is te zeggen met de pen, niet met het hart. Ik heb het steeds vrij druk, hetgeen bij de zwakheid mijner gezondheid mij vooral in het schrijven van brieven tot mijn leedwezen zeer achterlijk maakt. Ik hoop evenwel na den afloop van mijn tweeden Cursus (bij welzijn op heden over acht dagen besluit ik denzelven) een en ander achterstallig werk te zullen mogen afdoen; en dan ook een en anderen brief te schrijven. Als ik u de *Kirchenzeitungen zende*, voege ik daar dan wel nog een lettertje misschien voor die geachte zuster bij. Groet haar intusschen hartelijk voor mij in den Heere. Schrijf mij ook spoedig; en wees van onzen broeder Chevallier enz. gegroet.

Χαίρετε ἐν Κυρίῳ.[179]

Uw liefhebbende Vr(iend) en Br(oeder)

I. da Costa

15. Amsterdam 13 november 1833

> Op 9 november 1833 werd te Doeveren het eerste kindje, Sara Johanna, van het echtpaar Scholte-Brandt geboren. Zij huwde te Pella, Iowa met de arts B.F. Keables en overleed te Waterloo, Iowa 14 oktober 1914.

Waarde Vriend en Broeder!

Met blijdschap des harten vernamen wij de gezegende gebeurtenis ten Uwent, de verhooring onzer gemeenschappelijke gebeden. Zoo heeft dan uwe lieve vrouw mogen ondervinden de waarheid en dierbaarheid van dat Woord des

174 Vergelijk noot 146.
175 Bedoeld zal zijn Metmann, gelegen in de huidige deelstaat Rijnland-Westfalen.
176 Niet duidelijk wie is bedoeld.
177 Egbertus Begemann, Hervormd predikant te Amsterdam van 1816 tot 1850.
178 Ds. E.F. Ball; in 1846 was hij predikant te Elberfeld. Zijn te Amsterdam gehouden preek werd vertaald: *Christus, de kostelijke Hoeksteen. Leerrede over 1 Petr. 2:7a, gehouden te Amsterdam 20 Oct. 1833*, Amsterdam 1833.
179 Verblijdt U in den Heere.

Heeren: Joh. XVI. 21. Het worde verder aan haar dankend moederhart en geheel haar leven voor den Heere geheiligd. De schaduwe Zijner genadevleugelen worde over moeder en kind uitgebreid tot volkomene wederoprichting, en aller zegen.

Zeer verlangend zijn wij naar nog nadere berichten, te meer daar de worsteling hevig geweest zijnde, de overgeblevene zwakheid wellicht nog aanmerkelijk heeft kunnen zijn. Ik heb de blijde tijding aan de broeders zoo veel ik konde mondeling of door mededeeling uwer eigene letteren, doen vernemen. Allen vereenigen zich als wij in den biddenden wensch, dat uwe vreugde volkomen moge gemaakt worden, en uw dierbaar spruitje in de registers van het Sion Gods onder de dochteren van Zijn geestelijk Juda moge opgeschreven worden.

Gaarne vernemen wij eens nader zoo de naam der jonggeborene als den dag haars doops. Groet innig voor ons uwe lieve vrouw, feliciteer voor ons uwe waarde moeder.[180]

Bij ons is alles wederom door 's Heeren nooit volprezene goedheid welvarende; alle vier onze kinderen hebben de mazelen gelukkig doorgestaan. Gedenkt onzer in uwe dankzeggingen en gebeden, gelijk ook wij uwer wenschen te doen. Groet onze broeder, wiens bezwaar ons ter harte gaat; doch wat mij betreft, ik heb bij de Domeinen geen kennis; ook, zoo veel zij zich konden herinneren de broeders de Clercq en Gildemeester niet, wien ik onmiddellijk uwe voorlaatste mededeelde.[181] Nogmaals vermenigvuldigde genade en vrede zij u, uwe Gemeente, geheel uwe huize biddend toegewenscht van

Uw liefhebbende vriend en broeder
I. da Costa

16. Amsterdam 29 november 1833

Veelgeliefde Broeder!

Hiernevens ontfangt gij weder een paar nommers van de Kirchen Zeitung die ik nog maar aangehouden heb, om dat zij dunkt mij sedert eenigen tijd belangrijker wordt; en wij toch de Gazette Evangélique[182] niet schijnen te bekomen. Ik voeg daarbij volgens uw verlangen de preek van Kohlbrugge,[183] waarover ik uw gevoelen wel nader hoop te verstaan. Ik heb hem ernstig daarover geschreven.

180 Bedoeld is de schoonmoeder van Scholte, Sara Brandt geb. Koopman, woonachtig te Amsterdam; zij overleed te Gorinchem 5 okt. 1838. De moeder van Scholte, J.D. Roelofsz was reeds overleden - te Amsterdam, 21 maart 1827.

181 Slaat op Arie Verkuijl (zie volgende brief); het betrof mogelijk een geval van zondagsarbeid.

182 *De Gazette Evangélique* (de l'Eglise Chrétienne) verscheen slechts in de jaren 1833 en 1834. Het was een klein weekblad, dat verkrijgbaar was te Genève, Lausanne en Parijs. De beide jaargangen worden bewaard in Staatsarchief te Genève.

183 *Zwei Gastpredigten über Röm. 7:14 und Ps. 65:5*, Elberfeld 1833; de eerste preek werd vertaald en vele malen herdrukt, bijv. H.F. Kohlbrügge, *Leerrede over Romeinen 7 vs. 14* (uitg. G. Oorthuys) 4e druk Amsterdam 1932. Deze preek veroorzaakte in de Nederlandse Réveilkring grote deining. Da Costa beschuldigde K. van 'Antinomianismus'. Uitvoerig hierover: Kluit, *Réveil* 232-245.

TOME Ier. — N° 1. 4 JANVIER 1835.

CE JOURNAL PARAIT TOUS LES VENDREDIS.

GAZETTE ÉVANGÉLIQUE

DE L'ÉGLISE CHRÉTIENNE.

Διδάσκουσι τὸ ἀρέσκον.
Disant la vérité dans la charité.
Eph. IVe, 15.

La GAZETTE ÉVANGÉLIQUE *contiendra des morceaux originaux sur l'histoire, la doctrine, la vie chrétienne, la constitution de l'Église; une revue générale de tout ce qui paraîtra de plus intéressant et de plus utile en Angleterre, en Amérique, etc., et surtout en Allemagne; — et une chronique religieuse concernant principalement un réveil et un mouvement chrétien de notre époque.*

Tous les amis de l'Évangile sont sollicités d'accorder à cette feuille leur active sympathie, soit en communiquant des renseignements propres à y être insérés, et particulièrement des nouvelles du mouvement religieux, soit en cherchant à la répandre.

On distribuera aux abonnés une feuille de titre et une table des matières, de manière à ce que chaque année puisse être reliée en un volume in-8°.

SOMMAIRE.

INTRODUCTION: Des besoins actuels quant à la religion. — PREMIÈRE ALLOCUTION: Histoire de la fondation et de la direction de l'Église chrétienne par les Apôtres. — Origine, démission et ministère de Paul. — DISCUSSION: Vinet, Genève.

INTRODUCTION.

DES BESOINS DU TEMPS, QUANT A LA RELIGION.

Il y a sous le rapport religieux deux classes d'hommes dans le monde, et ces deux classes ont des besoins très-différents.

La première est celle des hommes du monde : c'est à dire de ceux qui se trouvent sous l'influence du siècle, et non de l'Évangile.

Cette classe se subdivise de nouveau. Les uns pensent que le siècle a complétement de quoi les satisfaire, et qu'il va quelque perfectionnement finis dans leur sens, tout ira bien. Ils ne trouvent sous l'empire aucun des préjugés de leur époque. Peut-être ne s'occupent-ils nullement de leur destinée comme êtres immortels : peut-être ne veulent-ils voir dans la Bible qu'une collection de préceptes moraux, dont l'observation, plus ou moins stricte, constitue toute la religion. Nous ne jugerons point ces hommes-là : il en est parmi eux qui sont, à divers égards, dignes de respect. Nous demanderons pour eux des cœurs qui s'ouvrent pour entendre et recevoir les grandes choses que Dieu a faites. Cependant, nous ne nous cachons pas qu'ils rechercheront peu cette Feuille, et qu'ainsi il est difficile, humainement parlant, que nous puissions fixer leur attention sur les choses d'en-bas qu'ils ignorent.[1]

Mais il en est parmi les hommes du monde qui ont des sentiments plus généreux et plus libres. Frappés du vide qui se trouve dans beaucoup de leurs connaissances, ils n'ont point vu leurs conceptions avec la vérité et seront la porte à d'autres idées et à d'autres principes que les leurs. Ils sentent qu'ils ont besoin d'une argenne dont la nature soit plus relevée et la durée plus longue, que les quelques éléments qui ont cours sur la terre, et avec lesquels on peut tout au plus faire son chemin ici-bas.

Quels sont leurs besoins?

Ils se trouvent avoir, quant à la religion, deux besoins opposés. Par l'un, ils sont en rapport avec leur siècle, et par l'autre, avec quelque chose de meilleur.

D'un côté l'autorité chancelée dans le monde politique, chancelée trop souvent dans le cercle domestique, l'est aussi dans le monde religieux. Il ne suffit plus aux hommes de notre temps, que les doctrines religieuses soient appuyées sur l'autorité d'un homme ou de plusieurs hommes, d'un prêtre de Rome ou d'un collége de docteurs. Hélas! il ne suffit pas même quelquefois qu'elles le soient sur l'autorité de l'Écriture. Notre siècle veut voir le dedans des choses : il veut être convaincu par la nature même de ce dont on lui parle. La foi[2] qui suffit aux âmes simples, et qui devrait suffire à tous, ne suffit plus à l'esprit des hommes sur lesquels le siècle a exercé son influence. Il leur faut la connaissance.[3] Or la connaissance est aussi de Dieu. Tel est le premier besoin.

[1] C'est la même classe de personnes qu'a décrite naguère un publiciste de la Suisse française, quand il a parlé de ceux qui se font une petite philosophie, une petite religion ... l'essentiel étant qu'il n'y ait rien de au-delà, rien de brusque, rien qui dépasse une certaine ligne de convention, etc.

[2] Πίστις. [3] Γνῶσις.

Gij ontfangt ook tegelijk de preek van den eerw. Ball, door mij vertaald.[184]

Ik moet kort zijn, doch wilde u nog alleen zeggen, dat onze de Clercq voorloopig bij de Heer van Gennep, (die President van de Directie der Domeinen is alhier)[185] gesproken heeft over de zaak Verkuijl. Deze onze broeder moet request aan die Directeur presenteeren, en dat request maar aan de Clercq zenden, zoo spoedig mogelijk; zijn verzoek zoo duidelijk mogelijk uitdrukkende.

Lieve broeder! wees nogmaals de Heere en het woord Zijner genade biddend aanbevolen, met uwe lieve vrouw en aanstaande doopeling. De Heere bezegele de doop des waters door die Zijnes Heiligen Geestes zelven.

Doch waarom in de Courant[186] de *annonce* der bevalling van uwe vrouw zoo nieuwerwetsch gesteld? en zonder dat woord, dat wij zoo gaarne in burgerlijke zoo wel als geestelijke dingen gebruiken: *door Gods goedheid?* - Houd mij deze aanmerking te goede! gij weet de bedoeling van

uwen innig liefhebbende(n) broeder
I. da Costa

17. Amsterdam 30 december 1833

Veelgeliefde Broeder in den Heere!

Een woord slechts ter geleide van mijne nevensgaande Inleiding,[187] pas in het licht verschenen; om u tevens den zegen des Heeren in een jaar Zijns welbehagens en vrede over u, uw huis, en uwe Gemeente biddend toe te wenschen. Broeder Verkuijl zal u onzer aller groetenisse wel gebracht hebben. Hij ontfange nu weder de onze door u!

Onze beminde broeder Gildemeester heeft mij uwe laatst ontfangene over de zaak der aangebouwde gaanderij medegedeeld. Gij weet dat ik van den beginne eenige zwarigheid daaromtrent te gemoet zag. Dezer dagen deed ik eene poging, die mislukte[188]; en ik zag van achteren in, dat de weg des Heeren daaromtrent anders was. Wat gij in het geloof begonnen hebt, zal u nimmer beschamen; doch gij gevoelt zelve, lieve Broeder! dat *daarom juist*, dit geloof voor anderen geen drangrede mag of kan zijn. Gaarne intusschen drage ik voor mij zelven iets bij, al is dan ook slechts naar vermogen, een penningske uit een welmeenend hart in broederlijke gemeenschap. Teeken mij s.v.p. aan voor ƒ 6,- die wij bij gelegenheid wel eens verrekenen. Gildemeester zal ook niet in gebreke blijven te doen, wat in den weg zal blijken te zijn.

Weest nogmaals van ons allen gegroet in den Heere. Groet uwe lieve vrouw, en

184 Men zie noot 178.
185 Vermoedelijk is bedoeld Arnoldus van Gennep (1766-1846); hij was minister van staat en bekleedde vele andere ambten.
186 In de *Opregte Haarlemsche Courant* van 14 nov. 1833 (no. 137) vinden we de volgende advertentie: ‘Op den 9den November 1833 beviel van eene welgeschapene dochter, S.M. Brandt, geliefde Huisvrouw van H.P. Scholte, Predikant te Doveren en Genderen, in het Land van Heusden.’
187 Vergelijk noot 146.
188 Vergelijk noot 170.

omhels uw dochtertje van mijne vrouw en mij. Aangenaam is ons bij den uitgang dezes jaars de herinnering aan het slot des vorigen in uw bijzijn en onder uw gebed. De Heere vereenige ons ook nu in den Geest. Schrijf mij weder eens, zoo het uwe gewichtiger bezigheden toelaten.

Hoe staat het met het stukje over de Psalmen?[189] Het kleine door Westendorp ondernomen drukje[190] is ter perse, en zal zeer lief zijn. Het komt uit geheel en al text, zonder noten of iets dergelijks. Geloof mij als steeds

Uw heilbiddende vriend en broeder
I. da Costa

(P.S.) De jonge Pape[191] bracht mij voor eenige weken een bezoek, en sprak zeer hartelijk over u.

Nogmaals ἡ χαρις μετα ὑμων.[192]

18. Amsterdam 1 maart 1834

Waarde vriend en broeder in den Heere!

Met bijzonder genoegen ontfing ik uwe lieve broederlijke letteren van den 21 feb. Deszelfs inhoud, zoo wel als die der mij medegedeelde aan de broeders Messchert[193] en Gildemeester was mij wederom zeer belangrijk in vele opzichten. De Heere vermenigvuldige u en uw mede getrouwe jonge Leeraars, van welke gij schrijft,[194] en van welke wij hooren, de genade om in de kracht van Christus uwen Heere staande, de vijanden niet te vreezen, maar te bestrijden in den Geest des ootmoeds zoo wel als des ijvers in oprechtheid en voorzichtigheid; in één woord als door den Heiligen Geest zelven geleerd en bekwaamd.

Uw stukje over de Psalmen,[195] zoo wel de vertaling als het Naschrift bevalt mij uitnemend, als recht ter zake, en duidelijk in de voordracht. Over enkele uitdrukkingen of bijzonderheden, waren wij wat nader bij elkander, zoude ik u nog wel eens het een en ander in bedenking geven, of kleine veranderingen voorstellen. Doch in het *Voorwoord* (liever Voorbericht, of Voorrede, *Voorwoord* is wat Duitsch) had ik liever gezien, dat er van uwe uit te geven preeken of *niet*, of op *eene andere wijze* gemeld was. Kunt gij niet nog iets anders in de

189 Men zie de volgende brief.
190 Wij vonden bedoelde publicatie niet.
191 Men zie noot 158.
192 De genade zij met u.
193 Willem Messchert (1790-1844); men zie voor hem hoofdstuk 10.
194 Bedoeld zullen zijn ds.G.F. Gezelle Meerburg (bevestiging te Almkerk 20 okt. 1833); ds. Joh. van Rhee te Biggekerke (Scholte deed moeite voor diens beroeping naar Veen; *Bos* I, 222-225), wellicht ook ds. C.C. Callenbach (in 1833 Herv. pred. te Nijkerk).
195 *Iets over de Psalmen.* Uit het hoogduitsch vertaald en met een Naschrift vermeerderd, door H.P. Scholte, Amsterdam 1834.
Scholte veranderde (zie verder in deze brief) ‘Voorwoord’ in ‘Voorrede’. Evenzo een door Da Costa gewraakte zin. Wij lezen in de Voorrede: ‘Zoo de Heere wil, wensche ik nog nader tot u door eenige leerredenen te spreken.’ (iii)

plaats stellen voor de woorden: *Uit een paar leerredenen zult gij mij nader leeren kennen?*

Heden verwacht ik Höveker[196] bij mij, en hoop hem uw handschrift te overhandigen om het te laten overschrijven, en dan het afschrift ter drukkerij te bezorgen. Over de conditiën en andere bijzonderheden zal hij u dan wel schrijven. (Misschien zoude er, zoo gij voor u zelven geen *honorarium* verlangt, nog iets van kunnen komen ten behoeve van de kosten uwer kerk*gaanderij*.) Ik wil gaarne een enkele proef of revisie telkens nazien, doch de laatste Revisie moet gij zelf maar overzien. Behalve spel- en taalfouten wordt daarbij niets veranderd; ten zij gij het verlangen mocht, dat ik in kleinigheden deze vrijheid nam. - Gij weet misschien nog niet, dat Höveker in den boekhandel geassocieerd is geworden aan onze broeder Messchert, die tegen aanstaande Mei, bij welzijn, hier komt wonen, als wanneer de nieuwe firma begint. Zij hebben een geschikt huis gehuurd op de Leliegracht.[197] Deze zaak onder biddend opzien, en bijzondere leidinge des Heeren begonnen, zal, mogen wij vertrouwen, gezegend zijn. Secrétan[198] geeft bij hem een bundel fransche preeken uit, die ter perse liggen.[199] Het ware goed, zoo ik acht, dat ook van u een bundeltje verscheen, liever dan de vier preken afzonderlijk.[200] Dat ware dan een aardig geheel. In alle gevallen zoude ik u niet raden, om de preek over *de heiligmaking* te laten voorafgaan. Dat zoude een tegen Kohlbrugge *vijandige* houding, in plaats van alleen eene verkondiging der *volle* waarheid, kunnen schijnen.[201] Zijn preek over Rom. VII. 14 is bedroevend. Evenwel heeft die bij velen van Gods volk grooten ingang gevonden; en Kohlbrugge weet zijne zaak zoo knap voor te dragen, dat het velen moeilijk valt, eigenlijk te bemerken, waar hem de dwaling zit.

Op eene brief, dien ik hem in Nov. 1.1. met aanmerkingen en waarschuwingen tegen zijn *niet* Gereformeerde Bijbelsche leer schreef, ontving ik deze dagen een zeer bits en overigens uitvoerig, zeer kunstig samengesteld antwoord.[202] Hij behandelt alles zeer uit de hoogte, en weigert zommige der vrienden alhier de broederhand. De Heere geve ook in deze wijsheid, liefde, kracht!

196 H. Höveker, bekend uitgever van religieuze lectuur, te Amsterdam; één der eerste Afgescheiden diakenen; keerde reeds in 1840 terug tot de Hervormde kerk. Men zie voor hem DERDE DEEL, register.

197 Over deze associatie lezen we in *Honderd jaren 1831-1931, Gedenkschrift van N.V. Boekhandel W. ten Have voorheen Hövekers Boekhandel Amsterdam* s.l./s.a. 6, het volgende: 'Den eersten Mei 1834 nam het compagnonschap een aanvang. Het werd een aaneenschakeling van narigheid en ellende... Met Oudejaarsdag van 1834 nam de associatie een eind. Höveker bracht nu zijn zaak over naar de Warmoesgracht.'

198 J.C.I. Secrétan (1798-1875), Waals predikant; Réveilman; stond van 1829 tot 1861 te 's-Gravenhage.

199 J.C.I. Secrétan, *Sermons sur quelques textes de l'Ecriture Sainte*, Amsterdam 1834.

200 Een prekenbundel van Scholte uit deze tijd is niet bekend; vermoedelijk is aan het voornemen tot uitgave geen gevolg gegeven tengevolge van de kort na maart 1834 ontstane kerkelijke verwikkelingen, waarin Scholte werd betrokken.

201 Kohlbrügge had immers kort geleden zijn geruchtmakende preek over de heiligmaking uitgegeven; vergelijk noot 183.

202 Kluit, *Réveil* 237-239.

Door Gods goedertierenheden is alles ten onzent redelijk welvarende, en bij de vrienden, zoo veel wij weten.

Weest van allen, en van ons in het bijzonder innig in den Heere gegroet. Groet voor ons uwe lieve vrouw, en kus uw dochtertje. Groet den broeder Verkuijl, en allen die des Heeren zijn. Mijne gezondheid blijft zwak, doch de Heere is getrouw, en ondersteunt mij machtig in mijn werk.

Gedenkt onzer in uwe gebeden; schrijf mij weder spoedig, zoo gij kunt; gij weet hoe wij hier in al het gene uw werk, uw persoon, uw huis, uwe Gemeente aangaat belang stellen. ἡ χάρις μετὰ σοῦ. Ἀμήν.[203]

Uw liefh. Vr. en Br.
I. da Costa

P.S. Ik heb Höveker uw manuscript overhandigd. Hij zelve zal u nader schrijven. - Doch bij uw antwoord vergeet niet hem of mij te melden, hoe het met Bijlage A en B moet.[204] Gij wilt die immers geheel geplaatst hebben; en dus A vertaald. Zend dan s.v.p. ook deze copy over. - Nogmaals van harte ἔρρωσο.[205]

19. Amsterdam 16 maart 1834

Waarde Vriend en Broeder!

Een woord slechts in haast, om u te zeggen, dat ik uw handschrift nog nader heb nagezien tot het door u bedoelde einde; doch het zal vooral noodig zijn, dat gij zelve nog een revisie telkens overziet. Want daar zijn enkele plaatsen, die ik bij gebrek aan gelegenheid om het oorspronkelijk Duitsch te vergelijken, niet heb kunnen te recht brengen.

Ook is er in uw naschrift een plaats, die ik niet recht versta: Gij spreekt van onze beweldadiging boven Duitschland door het tot hier toe voortduren *van den zegen der kerkelijke Gemeenschap.*[206] Wat bedoelt gij daarmede? Ook schrijft gij (zinspelende op de belofte die de Leeraars tegenwoordig moeten afleggen) dat de uitgave van uw stukje is *tot bevordering van Godsdienstige kennis en Christelijke zeden.* Ik zoude liever die woorden *niet* bezigen.[207]

Wees met uwe lieve vrouw innig van ons gegroet in den Heere. Groet de vrienden, en geloof mij heilbiddende

Uw liefh. Vr. en Br.
I. da Costa

In haast

203 De genade zij met u. Amen.
204 Vergelijk noot 195. Bedoeld boekje bevat twee bijlagen: ‘Voor-reden over de Psalmen Davids door Dr. Maarten Luther’ 29-34 en ‘ínhoudt van het boek der Psalmen (uit den Staten-Bijbel)’ 35-38.
205 Wees sterk (vaarwel).
206 Deze zin - ‘Naschrift van den vertaler’ 17 - is door Scholte niet gewijzigd.
207 Bedoeld is de in 1816 ingevoerde formule voor proponenten in de Hervormde kerk; ‘Naschrift van den vertaler’ 24. De uitdrukking ‘tot bevordering van Godsdienstige kennis en Christelijke zeden’ komt in het ‘Naschrift’ niet voor.

20. Amsterdam (‘van huis’) 28 april (1836)

Het jaartal bij deze brief ontbreekt. Gezien het noemen van ds. H.J. Budding, die 1 april 1836 met de Hervormde kerk brak; van mr. A.M.C. van Hall - deze verhuisde 7 september 1836 van Amsterdam naar 's-Gravenhage; en de uitnodiging aan Scholte die, mede vanwege de aanstaande bevalling van zijn vrouw, in april 1836 met zijn gezin te Amsterdam vertoefde (EERSTE DEEL 56), komen we tot het jaar 1836.

Waarde Vriend en Broeder!

Ik wacht heden avond op een familiairen boterham onze vrienden Ds. Buddingh en van Hall; en rekene immers daarbij, zoo de Heere wil, ook op *uwe* tegenwoordigheid? De Geest van Christus onzen eeuwiggezegende Heiland wone in onze harten en zij in ons midden; zoo zal het ons goed zijn, te zamen geweest te zijn. Groet uwe lieve vrouw, ook in 't bijzonder van de mijne. Joh. XVI v. 21 worde weldra genadig aan haar vervuld. Groet ook uwe moeder en broeder Brandt, en allen die des Heeren zijn.

Ik verblijf
Uw liefh. Broeder
I. da Costa

21. Amsterdam (‘van huis’) 6 mei (1836)

Waarde Vriend en Broeder!

Ontfang met uwe lieve vrouw onze hartelijke felicitatie wegens de gewenschte bevalling van een dochtertje.[208]

De eerste boodschap meldde ons dat de kraamvrouw nog zeer zwak was. Wij verlangen zeer naar het bericht van heden. De Heere breide Zijne vleugelen genadig uit over moeder en kind, en over ons allen.

Mag ik u herinneren aan de Acta Syn. Dord. en aan de Kirchen-Zeitung van 1834? Met dat ééne deel is mijn Exemplaar compleet sedert 1830.

Ik verblijf heilbiddend
Uw liefh. Broeder
I. da Costa

22. Amsterdam (‘van huis’) 13 juli 1836

Maria Scholte van wie de geboorte in de vorige brief wordt vermeld, overleed in juli 1836 te Amsterdam.

Waarde Vrienden!

Met hartelijke deelneming vernemen wij het overlijden van uw jongste dochtertje. Moge het u gegeven zijn van harte te prijzen Hem die gegeven heeft, en genomen heeft.

Moogt gij haar nazien in het verzekerd vertrouwen op de Bondsbelofte, haar

208 Vergelijk de vorige brief; Sara Scholte werd te Amsterdam geboren 3 mei 1836 (GA Amsterdam, Geboorten 1836).

verzegeld in den Doop. Moge uwe eenling[209] opgroeien voor den Heere in aangenaamheid en genade, en de vertroostingen van den Heiligen Geest uw overvloedig deel zijn temidden van Uwe beproeving.

Breng ook, bidden wij u, aan uwe moeder en broeder onze deelneming over, en twijfel niet, wat ook in enkele gewichtige opzichten ons van elkander verwijderd houdt,[210] aan de onveranderde betrekking in Christus, waarnaar wij ons noemen met innige heilbede

Uwe liefhebbende Vrienden

Da Costa

P.S. Zoo even vernemen wij het zalig ontslapen van onzen waardigen Broeder en Voorganger D. Bähler te Zwolle.[211]

23. Amsterdam 18 februari 1840

In het Tijdschrift *De Reformatie* 1e S. VII (1840), 76-89, schreef Scholte een artikel 'Separatismus'. Hij noemt onderscheidene Schriftplaatsen, waar wordt gesproken over omstandigheden waarin kerkelijke afscheiding is geboden, maar ook waarin een zodanige daad door de Heere wordt verboden. Da Costa blijkt door Scholtes argumentatie niet overtuigd.

Waarde Vriend en Broeder!

Ik heb uwe letteren van den 4de[n] Januarij wèl ontfangen en uw Opstel over *Separatismus* in uw feb. Nr. gelezen. Wat zal ik nu van den indruk zeggen? Ik moet oprecht zijn, en bekennen, dat zij mij, vooral het laatste, eerder bevestigd hebben in mijn gevoelen, en de zwakheid uwer gronden des te meer doen inzien.

Wij hebben elkander zoo dikwerf reeds deze punten uit één gezet, dat er menschelijker wijze, van al dat *redetwisten* weinig overreding te wachten is. Uwe redenen hebben voor mij altijd nog dat *ultra-consequente*, waarvan de inwendige zwakheid mij sints lang (in allerlei onderwerpen, vooral Godsdienstige) gebleken is in gelijke verhouding te staan met het uitwendig vertoon daarin van wezenlijkheid en kracht. Beste Vriend! Zelfs uit *zijn* standpunt (dat het *mijne* niet is) op het artikel der Kerk, heeft *Brakel* reeds in zijnen tijd uwe sterkste bewijsredenen wederlegd.[212] - Wat dan? laat ons liever, zonder twisten om elkander te overtuigen, van wederzijde de vermaning en opwekking aannemen: en voorts een iegelijk, zich voor God beproevende, werkzaam zijn in Zijnen wijngaard aan de plaats, waar hij is gesteld. Mijne overtuiging van hetgeen *de Kerk* is, laat mij evenzeer toe Gods werkingen te waarderen bij Gescheidene als

209 Sara Johanna, toen het enige kind van het echtpaar Scholte-Brandt.

210 Da Costa doelt hier op de Afscheiding.

211 Ds. L.H. Bähler; men zie voor hem noot 54. Hij overleed te Zwolle 11 juli 1836.

212 W. à Brakel, *Redelijke Godsdienst* I-II, Dordrecht 1765. Wij raadpleegden de negentiende druk. Brakel spreekt op vele plaatsen over de kerk. Wij menen dat is bedoeld I, hoofdstuk 25 (590-616): 'Men moet sich bij de Kerke voegen en bij deselve blijven'.

bij gevestigde Gemeenten. God werkt door Whitefield[213] als door Newton; door Howe[214] of Leighton[215] als door Erskine,[216] door Malan[217] als door Merle d'Aubigné[218] of Gaussen.[219] De vraag is alleen: staan wij, waar God wil dat wij staan. Het is zeer mogelijk, dat Gij en velen van Hem geleid zijt, om aan uw protest tegen het verval dezen vorm te geven. Doch zoo weinig ik dit wil tegenspreken, zoo zeer moet ik er van mijne zijde op aan dringen, dat ook Gij u daaromtrent onderzoekt. Men komt er zoo licht toe, om (gelijk de Roomsche kerk al vroeg gedaan heeft) de *Kerk* aan *Christus* in de plaats te stellen, en te ijveren voor het lichaam in zijn uiterlijke gedaante, met verzuim in den grond van de hoogste heerlijkheid van het Hoofd. Zoo Gij iets daarvan in U zelven bemerkt, strijdt er tegen; en zoo Gij met uitgaan gedwaald hebt, keer te rug. Het zal u geen schande, maar eer en zegen zijn, het bijpad verlaten, en den gebaanden weg weder ingeslagen te zijn. Of is daarentegen uwe leiding[220] (onder de menigvuldige gaven en roepingen Gods) die van Verzorger eener kleine meer uiterlijk afgezonderde kudde? Nu! ook daarop geve God Zijnen zegen. Win aldaar zielen voor Christus, doe aldaar het werk van een Evangelist. Verwek ons en de andere Gemeenten tot naijver. Vereenigen wij ons met elkander in het gebed dat Christus gepredikt, dat Hij verheerlijkt worde! Maar schuw dien weg van uitnoodigen en uitlokken tot uwe gemeenschap die zoo rechtstreeks tegen de handelingen van Apostelen en Hervormers aanloopt, en zelfs het goede, dat uwe prediking en herderswerk kan te weeg brengen, belemmert.

Nu! God zij in alles met u, met ons - Zijn Woord en Zijn Geest! in dezen beiden (zoo zongen en spreken wij steeds van den beginne) is het *Verbond.*

Geloof mij van harte
Uw liefh. heilbiddende Vr. en Br.
I. da Costa

24. Amsterdam 14 juni 1842

Wij kennen niet de ‘gulle toespraak’ waarop Da Costa in deze brief reageert.
Ter sprake komt het ‘Adres der zeven Haagsche heeren’ - D. van Hogendorp, M.B.H.W. Gevers, A. Capadose, G. Groen van Prinsterer, P.J. Elout, J.A. Singendonck en C.M. van der Kemp - 12 mei 1842 ingediend bij de synode der

213 George Whitefield (1714-1770).
214 Thomas Howe; over zijn persoon is weinig bekend. In 1618 verscheen te 's-Gravenhage een vertaling uit het Engels van het enige van hem bekende werk, onder de titel *Een Christelick Hand-Boecxken.* Vergelijk: J. van der Haar, *From Abadie to Young* I, Veenendaal 1980, 75.
215 Robert Leighton (1611-1684), Engels theoloog. Men zie voor hem *Chr. Enc.pedie*^{2} IV, 408.
216 Ebenezer en Ralph Erskine, Schotse predikant-theologen. Men zie voor hen *Chr. Enc.pedie*^{2} II, 630-631.
217 H.A. César Malan (1787-1864), Zwitsers Réveil-predikant; Kluit, *Réveil* register.
218 J.H. Merle d'Aubigné (1794-1872) Zwitsers Réveil-predikant; *Chr. Enc.pedie*^{2} IV, 661.
219 Louis Gaussen (1790-1863), idem; *Chr. Enc.pedie*^{2} III, 107; Kluit, *Réveil* register.
220 bestemming.

Hervormde kerk. Dit zevental vroeg de tussenkomst van de synode onder meer ter handhaving van het gezag der Drie formulieren van enigheid en tot wijziging van het bestuur der kerk.
Da Costa had dit adres niet willen ondertekenen en was evenmin betrokken bij een tweede verzoekschrift in februari 1843 door de Haagse heren in het licht gegeven 'Aan de Hervormde gemeente in Nederland'.[221]

Eind juni 1843 schreef Da Costa zijn brochure *Rekenschap van gevoelens.*[222] Zoals bekend keerde Da Costa zich daarin tegen de gedragslijn van de Haagse heren - 'de phalanx (werd) verbroken'.[223] Hij begeerde niet een algehele terugkeer naar de Drie formulieren en hij verwachtte slechts genezing van een van God gewilde, bereide en beloofde uitkomst.[224]

Waarde vriend en broeder!

Heb dank voor uwe gulle toespraak. Over het punt zelve spreke ik gaarne, en veel liever dan met de pen, met u mondeling. Ik verlang zelve u mijne geheele gedachte te zeggen, en de uwe te hooren. Dubbel aangenaam is mij dus de aankondiging uwer overkomst. Nu moest gij met Toorenenbergen[225] familiair Donderdag, bij welzijn, bij ons komen eten. Dan kunnen wij na den eten een paar uren praten. Misschien komt dan ook de Clercq, of gaan wij tezamen naar dien lieven broeder toe. In allen gevalle deel ik hem heden nog uwen brief mede.

Mocht het u *onverhoopt* niet schikken het middagmaal bij ons te houden (wij eten te *vier* ure, en *tot* dat uur heb ik mijne lessen), schrijf mij dan nog per omgaande een woord, ter bepaling van een ander uur, liefst *na* den eten, maar kan het volstrekt niet anders, dan 's morgens 10-1 ure. Heb ook de goedheid Toorenenbergen voorloopig voor den *Sortering*[226] te danken; een treflijk geschenk aan onze kerken en academiën in dit tegenwoordig treurig verval. - Het *adres* heeft ook mij recht goed gedaan. Waarom ik het evenwel niet heb kunnen teekenen, hoop ik u bij monde te doen gevoelen. - God zij in alles met de Zijnen, en leere ons Zijn wegen.

De naam van Jesus *moet* beleden en *zal* verheerlijkt worden. Zalig, die er toe geroepen zijn. De Heere alleen weet dag en ure, tijd en wijze. Weest innig

221 Breder hierover: Rullmann, *Kerkherstel* 21-25.
222 I. da Costa, *Rekenschap van gevoelens bij gelegenheid van den strijd over het Adres aan de Hervormde Gemeente*, Amsterdam 1843.
223 Rullmann, *Kerkherstel* 32.
224 Uitvoerig: Rullmann, *Kerkherstel* 28-31; Kluit, *Réveil* 438; Kamphuis, *Isaäc da Costa en de Afscheiding van 1834* 33 vv.
225 Johan Justus van Toorenenbergen (1822-1903), studeerde van 1839 tot 1844 theologie te Utrecht; predikant, hoogleraar kerkgeschiedenis Universiteit te Amsterdam 1880-1902; vergelijk *Chr. Enc.pedie*^{2} VI, 397.
226 Niet geheel duidelijk. Van Toorenenbergen schreef als student een kleine brochure (28 blz.) die men zou kunnen typeren als een bloemlezing of 'sortering': *Stemmen uit de Roomsche Kerk over den Bijbel*, Utrecht (J.G. van Terveen en Zoon) 1841; pamflet Knuttel 27868. Vermoedelijk doelt Da Costa op dit werkje. Een andere 'bloemlezing' verscheen in 1843 te Rotterdam: *Geestelijke stemmen uit de middeleeuwen verzameld door Fr. Galle;* Van Toorenenbergen vertaalde dit uit het Hoogduits (tweede, vermeerderde druk Amsterdam 1889). Ander 'jeugdwerk' van Van T., De Sterrekunde en de Bijbel (met een brief van Mr. Is. da Costa), Utrecht (Kemink en Zoon) 1844, komt niet in aanmerking vanwege het jaartal.

gefeliciteerd met den gelukkigen afloop der bevalling uwer beste vrouw, en de vermeerdering van uw gezin.[227] - Mijne vrouw voegt hare heilbede en hartelijken groet bij de mijne. - Suze[228] kwam ons nog een oogenblik zien, dat ons recht aangenaam was.

Nu moet ik sluiten, in eenigen haast.

T.[229] in den Heere

I. da Costa

25. Amsterdam 22 januari 1843

Waarde Vriend en Broeder!

Ik miste uw bezoek ten mijnent, mij juist op dien tijd in den Haag bevindende. Sedert wilde ik u gedurig schrijven, ook om u te melden hoe aangenaam uw bezoek aan mijne vrouw geweest was, en hoe het ook mij verblijdde te vernemen, dat wij in de beschouwing van de vertooning op den Nieuwjaarsdag[230] op hetzelfde standpunt staan.

Toorenenbergen zal u uit mijnen brief aan hem wel voorlezen, hetgeen verder tot die materie dient, zoo wel als nog het een en ander over de gewichtige vraag wegens de afkomst van Maria.[231] Spraken wij elkander eens mondeling, ik zoude u nog het een en ander mededeelen van mijne ontmoetingen in den Haag, dat mij belangrijk was.

Heb ook nog dank voor uw (anoniem) stukje tegen de Groninger School,[232] dat ik alleenlijk wat uitvoeriger zou gewenscht hebben. Ik zag met genoegen dat onze beschouwingswijze over de Formulieren weder zoo veel nader aan elkander gekomen is. Het is als geschreven is - Eph. VI. *En neemt het zwaard des Geestes hetwelk is Gods Woord.*[233]

God zij met u en de uwen in alles. Groet uwe vrouw van de mijne. Gedenken wij elkander in het gebed en in de liefde des harten voor onze groote God en Zaligmaker wiens Naam verheerlijkt worde in eeuwigheid.

Uw liefhebbende

I. da Costa

227 Sara Johanna Suzanna Scholte werd te Utrecht geboren 3 juni 1842; EERSTE DEEL 48.

228 Helena Susanna van Hall (1816-1844); men zie voor haar VIJFDE DEEL, hoofdstuk 20.

229 Afkorting voor: totus tuus = geheel de uwe.

230 Volgens een advertentie in het *Algemeen Handelsblad* van 2 januari 1843, werd op *maandag* 2 januari 1843 in de Hollandse Schouwburg opgevoerd ‘Gysbrecht van Aemstel... (en) De Bruiloft van Kloris en Roosje’, kluchtspel met zang en dans...’.

231 Bedoeld zal zijn Maria, de moeder des Heeren.

232 In aanmerking komen: ‘Bijdrage tot verdediging van de leer der voldoening etc., door B.J.H. Taats’, *De Reformatie* 2e S. IV (1843) 97-107 of de boekbeoordeling ‘Zwijndrechtsche en Groninger Godgeleerde Wetenschap’ en ‘Wat is dan toch de Groninger School?’ idem 108-109.

233 Efeze 6 vers 17b.

P.S. Bijzonder ook veel dank voor uw stukje Het Strafregt[234] waarnaar ik zeer verlangend was.

26. Amsterdam 8 februari 1843

In 1843 werd een nieuw wetboek van strafrecht ingevoerd - ter vervanging van de Code Pénal - nadat in het jaar 1842 een 'ontwerp van het Wetboek van Strafrecht' bij de Staten-Generaal was ingediend.
Scholte meende een bijdrage aan de discussie te moeten leveren door het schrijven van de hierboven reeds genoemde brochure *Het strafregt in verband beschouwd met de vrijheid van geweten en godsdienst* (Amsterdam 1842). Na een 'Voorwoord' (v-viii), komt zijn begeleidende brief aan de Staten-Generaal (1-6), verder een voorstel tot andere formulering van de vierde en tiende titel van het tweede boek van genoemd ontwerp (7-14), een 'Memorie van Toelichting' (15-36) en een 'Bijlage'-'Verslag der Commissie voor de verzoekschriften' (55-60).
De wijzigingen die Scholte voorstelde hadden onder meer betrekking op de wijze van erkenning en legalisering van godsdienstige gemeenschappen. Hij betreurde dat hij nog te veel overeenkomst zag tussen het ontwerp en bepaalde artikelen van de Code Pénal waarmee de Afgescheidenen op zulk een ingrijpende wijze waren geconfronteerd.

In onderstaande brief reageert Da Costa voornamelijk op het 'Naschrift', waarin Scholte een poging zijn voorstellen te funderen, onder woorden brengt.
Terloops maakt Da Costa allereerst bezwaar tegen een formulering van Scholte, die bedoelde 'Bedienaren van den godsdienst, die voornemens zijn... eenig stuk... van eenig kerkbestuur buiten Nederland, binnen het Rijk af te kondigen' strafbaar te stellen, indien zij niet van te voren daarvan mededeling zouden doen aan de hoge regering en aan het plaatselijk bestuur (5, 6, 28, 33). Het is duidelijk dat deze bepaling in de eerste plaats de Nederlandse Rooms-Katholieken zou treffen.
In genoemd 'Naschrift' dan, ontwikkelt Scholte de gedachte dat er een algehele scheiding tussen kerk en staat dient te zijn. Hij bedoelt dat onder meer in deze zin, dat de staat als het ware slechts automatisch registreert, of een kerkgenootschap in grondslag en daden zich al dan niet houdt aan de landswetten (7, 42). Geheel consequent is hij daarin niet, zoals het hierboven genoemde voorbeeld van de vereiste 'mededeling' laat zien.
Merkwaardig is dat Scholte in zijn redenering, noch positief noch negatief artikel 36 van de Nederlandse geloofsbelijdenis, dat handelt 'Van het ambt der overheid', betrekt.
Ook verlangt hij
'als christen... dat alles wat op aarde is zich aan Christus onderwerpe; en ik geloof dat het de pligt is van Overheden en onderdanen, om zich uitwendig en inwendig aan Hem te onderwerpen, dewijl Hij tot een Heer en Koning over alle dingen gesteld is.' (42-43).
De hoofdzaak van zijn redenering heeft betrekking op de tekst Johannes 18 vers 36. Wij lezen:

234 Men zie de volgende brief.

‘...Mijn koningrijk is niet van deze wereld; nu (tegenwoordig) is Mijn koningrijk niet van hier. Deze wereld, dat nu bestaat nog.’ (43).
En op blz. 45 lezen we:
‘Wij begeren scheiding van Kerk en Staat, omdat de eerste niet, en de laatste wel tot deze wereld behoort.’
Scholte laat hier de nadruk vallen op het woordje *nu.*
Da Costa gaat tegen deze gedachtengang in en schrijft dat het woordje nu anders moeten worden geïnterpreteerd.

Waarde vriend en broeder!

Heb nog dank voor uw bezoek, en hervat het eens zoo spoedig gij kunt, en ons beider gelegenheid zal toelaten. - Sedert las ik nog het een en ander van u, waarover gij mijn gevoelen verlangdet. Zie hier hetzelve kortelijk.

Uwe brochure over het *Strafregt* enz. las ik met belangstelling en grootendeels, immers het geen betrekking heeft op onze wetgeving, met instemming. Ik meen: ten aanzien van het beginsel, waaruit gij te recht sommige artikelen van het Ontwerp afkeurt, en andere voorstelt, die beter zijn. Ik voor mij zoude, uit dat zelfde beginsel, nog ruimer gevolgen afgeleid willen hebben, en b.v. ten aanzien van Rome, liever de Regeering geheel zien afstand doen van het recht van Placet[235] (bl. 33 is door schrijf- en drukfout *veto* voor *placet* gekomen!), om zich dan louter te bepalen bij het *straffen* van de overtreding, en volstrekt geene preventieve middelen in den weg van vooraf te vragen goedkeuring of iets dergelijks te zoeken. Doch wij zouden hierover nog veel kunnen bespreken, dat buiten het bestek van een eenvoudige brief gaat. Het is ook meer bepaaldelijk uwe bedoeling geweest, mijn denkbeeld te vernemen over uwe ontwikkeling van het stuk der volledige scheiding van kerk en staat, in uw *naschrift.*

Ik zie heel wel, dat de loop der gebeurtenissen, niet zonder de kenlijke hand van God, daarhenen gaat; en zulk eene scheiding moet, dunkt mij uit den aart der zaak voorafgaan, eer de *ware* hereeniging van *kerk* en *staat* onder den scepter van *Christus* op den bestemden tijd zal dáár zijn. - Een andere vraag intusschen is het, of die scheiding eene *in zich zelve* goede en begeerlijke zaak is, of zij dus door Christenen mag gevorderd en bevorderd worden, en alzoo de pogingen der ware onderdanen van Christus daarheen moeten strekken, om den band - waar die nog bestaat geheel of ten deele - te vernietigen. - Dit is mij minder klaar. Gij zelf erkent, dat *en principe* alles, ook de overheid zich aan *Christus*, de Opperste Koning niet alleen in eene nog aanstaande toekomst, maar ook nu reeds *behoort* te onderwerpen (p. 42 onderaan; p. 43 bovenaan). Volledig is dit *nooit* geschied, evenmin als er ooit sedert de Apostelen en zelfs bij het leven der Apostelen, een volkomen *kerk*staat heeft plaats gehad. - Alles in de tegenwoordige bedeeling is daaromtrent *provisioneel*, en als 't ware *parenthetisch.*[236]

Desniettemin is in dat onvolkomene, provisioneele, voorbijgaande toch de hand van Gods Voorzienigheid op te merken, die Koningen, Volken, Regeeringen aan het Woord des kruises, hoe ook verbasterd soms door menschen, onderwierp. Van daar, niet slechts vóór, maar ook *bij* en *na* de Hervorming steeds eene meer of min naauwe betrekking tusschen Kerk en Staat. Van daar ook nog, bij de grondwettige afschaffing dier betrekking, toch nog een overblijvende verplichting van den Staat jegens de Kerk, van welke ik nog niet beslissen durf dat het goed of geoorloofd zoude zijn de werking, uit kracht van het

235 Van het Latijnse placēre = bevallen; in dit geval het recht van de landsregering tot het al dan niet verlenen van toestemming, bijvoorbeeld tot bekendmaking en uitvoering van pauselijke verordeningen.

236 van voorbijgaande aard, als tussentoestand.

beginsel van Vinet,[237] Merle,[238] het uwe en anderen, stelselmatig te niet te doen. God regeert, lieve vriend! en ook daarin heeft eene soort van *vrijheid*, bij alle consequentie, plaats, die zoo veel hooger is dan onze stelsels en consequenties als de hemel hooger is boven de aarde. - Ik wacht ten minste voor mij nog een geheel andere wenk, dan mij menschelijke *logica* geven kan, om het *ensemble*, dat hoe gebrekkig en ellendig het ook zij van de zijde der menschen, evenwel door de bemoeijing van den Staat met de Kerk *feitelijk* bestaat, omver te werpen zonder iets stelligs in de plaats te geven, of (hetgeen aan alle bedenking een einde maakt) eene bepaalde roeping en leiding Gods.[239] Ik weet, wij verschilden steeds op dat punt. Maar ik blijf van dat gevoelen, dat zelfs de duidelijkste uitspraken des Woords niet zoo maar volgens een *algemeen mandaat* in de toepassing kunnen gebracht worden, maar wel op een bestemden tijd en naar eene bepaalde leiding Gods in de praktijk der Kerk en in het leven komen. - Doch, als gezegd is, ik zie die tijden naderen; schoon nog mogende en moetende toezien, wat er uit den *bestaanden* staat van zaken in Nederland zich, in Gods weg, ontwikkelen zal.

Uwe redeneering intusschen - blz. 43 - Joh. XVIII. 36[240] bewijst niets over het door u verdedigd stelsel. Jesus zegt daar, dat Zijn Koninkrijk niet ἐκ του κοσμου τουτου is, dat is niet *uit* deze wereld, dat is, zijn *oorsprong* niet hebbende *uit* deze wereld, gelijk de andere koninkrijken (als bij Daniel II en VII zichtbaar is, daar het koninkrijk des Messias de steen *zonder handen* afgehouwen is); maar uit den hemel. Ware het anders, zegt Hij, d.i. ware mijn koninkrijk *uit* deze wereld, dan zoude het ook naar de wijze dezer wereld verdedigd zijn geworden, *door de wapenen;* maar *nu* (dat is niet te zeggen *tegenwoordig*, maar: *dit nu zoo niet zijnde*, gelijk dit woordje *nu* in onze taal, in het Grieksch, in het Fransch, veelvuldig die beteekenis heeft) maar *nu, in tegendeel*, is mijn koninkrijk *niet* uit deze wereld, en hebt gij, Pilatus! dus van die zijde geene vreeze. - Wij bespraken dit punt ook al eens in den Haag, t.w. ten huize van Capadose met (de) Pinto,[241] die daarin ook meer op zich genomen had, dan hij kon goed maken.

237 Alexandre Rudolphe Vinet (1797-1847), Zwitsers godgeleerde en literair-historicus. Hij pleitte in zijn werken voor algehele scheiding van kerk en staat (Kluit, *Réveil* 105). Men zie voor hem *Chr. Enc.pedie*^{2} VI, 494 alsmede de daar genoemde literatuur; Kluit, *Réveil* register.

238 Ook Merle was voor algehele scheiding van kerk en staat. Men zie hiervoor: J. Winkler, *Der Kirchenhistoriker Jean Henri Merle d'Aubigné*, Zürich 1968, 66-72.

239 Wij menen voor de duidelijkheid te moeten lezen: '... of... *zonder* eene bepaalde roeping en leiding Gods'.

240 In het manuscript staat de op dezelfde bladzijde van de brochure genoemde tekst Joh. 18:37; deze is híer niet bedoeld.

241 Jacob Benjamin de Pinto werd geboren te 's-Gravenhage 25 jan. 1809 en overleed te Gouda 24 sept. 1886; was de zoon van Aaron de Pinto en jkvr. Rebecca Louise Salvador. In 1829 werd hij student in de medicijnen te Leiden. Onder invloed van Capadose en Da Costa brak hij met de synagoge en werd in 1841 lid van de Hervormde kerk. In 1841 student in de theologie te Leiden. Voegde zich bij de Afgescheidenen. In 1844 woonachtig te Zutphen ten huize van de doopsgezinde predikant J. de Liefde. In die tijd kwam hij in contact met dr. J.E. Feisser, de stichter van de Baptisten-gemeenten in Nederland. In een van de achterbuurten van Zutphen begon De Pinto godsdienstige samenkomsten te houden met een gering aantal personen. Opnieuw gedoopt met onderdompeling door dr. Feisser buiten Zutphen op 25 juni 1845. Nadien was er een kloof tussen De Liefde en De Pinto. Laatstgenoemde schreef een brochure: *De godsdienstige Hervorming der Nederlandsche Israëlieten, overwogen door een Nederlandsch Israëliet*, Zutphen 1847.
Te Zutphen ontstond een kleine baptistengemeente. In 1848 vestigde De Pinto zich te 's-Gravenhage. Daarna vertrok hij naar Gouda, waar hij als kluizenaar leefde. Aan het einde van zijn leven had hij alle gemeenschap met andere baptisten afgebroken.
Het bovenstaande werd ontleend aan *NNBW* II, 1103-1104.

Met bijzonder genoegen las ik voorts het stuk: *Wat* moeten de gelovigen in Nederland doen?[242] Ik vond het nog meer *ad rem* dan uw stukje over de *Groninger School.*[243] Is ook dat stukje in de Reformatie van u? Ik twijfelde hier en daar. Ook had ik er, met nog eenige andere bedenkingen niet tot de hoofdzaak doende, dit op aan te merken dat (ten zij de Redacteur zelve der *Reformatie* de schrijver is) een zoo stellig en aanvallend geschrift niet *zonder naam* had behoeven te zijn gegeven. - Het stuk zelve is intusschen niettegenstaande een en ander, dat ik, bij ruimer bestek grondiger zou aan te merken hebben, inderdaad fiksch.

Ik voeg hier nog bij eene opheldering van de aangehaalde plaats uit Ammonius,[244] die thans voor me ligt. Ik schreef die opheldering op een afzonderlijk stukje papier, ten einde aan belangstellenden of deelnemenden in deze vraag, te kunnen medegedeeld worden, bijzonder aan Toorenenbergen.

T. in den Heere
I. da Costa

27. (Amsterdam) ongedateerd; eind 1843

Deze ongedateerde brief zal zijn geschreven eind 1843. Immers, er wordt gedoeld op de ziekte van de weduwe Suze van Hall-van Schermbeek, die 27 januari 1844 te Utrecht overleed.

In het *Album Studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae 1636-1886*, Utrecht 1806, 341, lezen we dat J.B. de Pinto 20 sept. 1842 werd ingeschreven als student in de theologie; 'van 's-Gravenhage, Ex Academia Lugduno Batava'.
Men zie voor hem ook VIERDE DEEL 280, 466. In 1843 ingeschreven als lid van de Afgescheiden gemeente te Utrecht. 'Israëliet geboren zijnde, als Christen onder de Hervormden gedoopt.' (466) In 1845 onttrok hij zich als lid, aangezien hij bezwaar had tegen de kinderdoop. (280)

242 *De Reformatie* 2e S. IV (1843), 54-83 'Wat moeten de geloovigen in Nederland nu doen?'. Ook in dit artikel bestrijdt Scholte de 'Groninger School' en stelt hij, naar analogie van 'Wat moeten wij, Godgeleerden in de Nederlandsche Hervormde Kerk, nu doen?' (Hofstede de Groot) de vraag, wat thans de taak van de gelovigen in Nederland moet wezen.
Bij de beantwoording van deze vraag zegt Scholte dat er ook bij de rechtzinnigen van zijn tijd afgoderij wordt bedreven met de belijdenis der kerk. (76) En: 'Onze vaderen beleden hun geloof met hunne woorden; wij belijden hetzelfde geloof met onze woorden...'. (78) Vermoedelijk zag Da Costa in deze opmerkingen overeenstemming met zijn gedachten over de Drie formulieren van enigheid (vergelijk de inleiding van dit hoofdstuk).

243 Vergelijk noot 232.

244 Bedoeld is Ammonius Saccas uit Alexandrië; was oorspronkelijk Christen, maar ging later tot het heidendom over. Stichter van de neo-platonische wijsbegeerte; één van zijn leerlingen was Plotinus. De 'opheldering' waarvan de schrijver gewaagt, werd niet bij de brief gevonden.

‘Antje Abrahamsz’ woonde in die tijd bij haar vader (weduwnaar) op de Geldersche kade te Amsterdam. Zij was de dochter van Cornelis Abrahamsz en Anna Swart. In 1837 heeft zij de huishouding geleid van (de weduwnaar) Abraham Capadose te 's-Gravenhage.[245]
Wij vonden geen aanwijzingen dat mejuffrouw Abrahamsz enige tijd mevrouw Van Hall heeft geholpen. Gedurende de laatste maanden werd deze verzorgd door mejuffrouw N.P. de Gaaij Fortman.[246]

Waarde Vriend en Broeder!

Uw brief aan de Clercq aangaande den toestand onzer veel beminde vriendin van Hall geeft mij aanleiding u zeer in 't kort evenwel, te schrijven.

Jufr. Antje Abrahamsz heeft reeds vroeger aan de lieve patiënte geschreven, om hare goede diensten in deze moeilijke omstandigheden aan te bieden. Wij spraken haar sedert opzettelijk over deze aangelegenheid. Van harte blijft zij bereid, om zoo spoedig het haar doenlijk zal zijn (d.i. wellicht reeds met aanstaande woensdag namiddag) zich naar Utrecht te begeven. Zij kan zich, wel is waar, niet bepaaldelijk verbinden op den duur, noch zich met eigenlijk gezegd geregeld onderwijs belasten, maar is verder gereed, en van gantscher wille, om alles te doen wat tot dienst en verlichting kan zijn. - Convenieert dit, wees dan zoo goed zelve aan deze onze veelgeachte vriendin te schrijven - adres ten huize van hare vader *op de Geldersche kaai.* Zij zoude in allen gevalle wel eens willen overkomen, en kan zij dan niet bij Suze logeeren, zoo vraagt zij voor die nacht belet ten uwent.

Groet, zoo er gelegenheid toe is, onze innige vriendin. God zij haar in dezen strijd nabij, en geve eene uitkomst, mocht het nog zijn ten leven.

In haast,
T. in den Heere
I. da Costa

P.S. Mag ik adres voor het inliggende billet, zoo het kan *zonder verwijl*, verzoeken? - Groet ook uwe vrouw van ons speciaal.

28. Amsterdam 25 januari 1844

Onderstaande brief werd geschreven naar aanleiding van het overlijden van Sara Maria Scholte-Brandt, te Utrecht 23 januari 1844.

Waarde Vriend en Broeder!

Wij werden gister diep geschokt door de smartelijke tijding, die ons de Pinto mededeelde, en die ons zoo geheel onverwacht, zoo geheel door eenige kennis van voorafgegane ziekte onvoorbereid aankwam.[247] Zoo is dan uwe brave, uwe

245 Men zie voor deze gegevens: D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, 's-Gravenhage 1955, register onder Abrahamsz. Een zuster van Antje - Hendrika Jacoba - huwde in 1837 te 's-Gravenhage A. Capadose; een andere in 1844 te Amsterdam M.J. Chevallier (vergelijk de volgende brief en noot 248).

246 Men zie voor haar Bijlage I.

247 Wij lezen: ‘...zoo geheel zonder eenige kennis van voorafgegane ziekte voorbereid, aankwam.’

getrouwe gezellin, de moeder uwer lieve kinderen, en eene hartelijke zuster in den Heere voor u en voor velen, van haren post afgeroepen, en is ingeleid in de ruste van haren en onzen Heer! Zalig zijn de dooden, die in Hem gestorven zijn. Zij rusten *van nu aan* van haren arbeid, en de groote dag der Opstanding zal met hare verheerlijkte lichamen ook hare werken openbaar maken. Naar boven opziende, moogt Gij dus in den Geest aanbiddend danken! naar deze aarde, is het een zware weg, die zich voor u opende, een vallei der tranen. Veel hebt gij noodig, en zult gij verder noodig hebben, om dien Naam, welken gij aan anderen moogt verkondigen, nu te verheerlijken in eigen huisselijke beproeving; om voor uwe Gemeente en vrienden tot een voorbeeld te zijn. Voor uwe kinderen thands moeder en vader te gelijk. Hij sterke u, bij Wien alle krachten en gaven, bij Wien genade is en hulp voor alle toestanden, voor alle strijd en smart. Mochten wij het maar zoo waarachtig gelooven, als het waarachtig is. Hij werke en vermeerdere dat geloof in elke omstandigheid in ons, en bij het verbreken onzer harten onder de Vaderlijke roede, storte Zijne hand de olie der vertroosting en Zijne eeuwige ontfermingen in de striemen.

Zeer vele herinneringen dringen zich op bij zulke treffende slagen. Wij gedenken met aandoening aan vroegere dagen van familiairen omgang ook met uwe zalige ontslapene. Hare gedachtenis zij in zegening.

Ik heb de brief van onzen waarden de Pinto, aan wiens bijstand en broederliefde, ik begrijp dat gij veel zult hebben in deze moeite volle dagen, ook aan de vrienden de Clercq en Koenen gezonden. Zij zullen niet in gebreke blijven, u hunne innige deelneming te betuigen. God zelve zij uw Trooster! Wat vermogen menschen in die oogenblikken. En toch! ook de broederlijke deelneming heeft haar zoet. Wees van de onze, meer dan woorden bevatten, overtuigd.

Chevallier, die juist heden door ondertrouw met Mev. Roëll-Abrahamsz[248] het einde bereikt van zijn pijnlijke weduwstaat, vernam met dubbel levende gewaarwording uwe smart. - Voor dat hij òf door mij òf van elders die tijding hoorde, was zijn gebed reeds voor u opgegaan; als hij in 't eenzame met zijne aanstaande God gesmeekt had om een zegen op zijne *vreugde*, mocht hij tevens

248 De eerste echtgenote van M.J. Chevallier, Ester (Henriëtte) Belmonte overleed 26 juni 1840 (GA Amsterdam, Overlijden 1840, acte 29 juni). Chevallier hertrouwde 7 februari 1844 (GA Amsterdam, Huwelijken 1844). De bruidegom is dan ‘zonder beroep’, de bruid Elisabeth Bregetta Anthonia Abrahamsz, geb. te Amsterdam, won. te Driebergen, 38 jaar, weduwe van J.A. Roëll, dochter van Cornelis Abrahamsz, cargadoor en van Anna Zwart (Swart), overleden. E. B.A. Abrahamsz overleed 28 maart 1845 (GA Amsterdam, Overlijden 1845, acte 31 maart). M.J. Chevallier huwt in 1852 voor de derde maal en wel met G.C.E. Stienstra, weduwe van S.E. Gorter (*De Hoeksteen*, Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis IX (1980), 142-144).

E.B.A. Abrahamsz alsmede haar zusters Antje en Hendrika Jacoba (noot 245 hierboven) waren tantes van de toen één jaar oude Sietske Abrahamsz (1842-1912) met wie Multatuli (Eduard Douwes Dekker) in 1861 een verhouding had. Sietske was de dochter van Cornelis (Swart) Abrahamsz - een broer van de gezusters Abrahamsz bovengenoemd - en van Catharina (Douwes) Dekker, een zuster van Multatuli. Men zie voor uitvoerige genealogische gegevens over de familie Abrahamsz: G. Stuiveling, *Multatuli - Volledige werken* X, Amsterdam 1960, ‘Het jaar van Sietske Abrahamsz’ 377-380; 734-735.

een balsem afsmeeken op anderer broederen weduw-lijden. - Ik hoop (de) Pinto eerlang te schrijven. Ook aan die waardste zuster van Hall. - Groet ze beiden intusschen hartgrondig van ons.

Uw liefhebbende met u diep gevoelende Vr. en Br. in den Heer
I. da Costa
ook uit naam mijner vrouw en kinderen.

Hoofdstuk 5
Elf brieven van mr. J.W. Gefken

Inleiding

Jan Willem Gefken[1] werd 9 januari 1807 te Amsterdam geboren als zoon van Jan Joachim Gefken en Antoinette Charlotte Niemann en overleed te 's-Gravenhage 22 september 1887.

Van 1824 tot 1829 was hij student aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam; daarna voltooide hij zijn studie in de rechten aan de Leidse universiteit - zijn promotie in de rechten was in 1832.

Hij wordt gerekend tot de Haagse Réveilkring. Zijn aanraking met het Réveil is niet los te zien van zijn vriendschap met A.M.C. van Hall. Beiden waren tijdens hun vrijwillige indiensttreding in de jaren van de Belgische opstand, 1830-1831, gelegerd te 's-Hertogenbosch. Tezamen met A.E. Dudok Bousquet werd veel tijd besteed aan het godsdienstig gesprek en aan onderlinge discussie.

Gefken werd gedoopt in de Lutherse kerk te Amsterdam, maar werd in 's-Gravenhage lid van de Waalse gemeente, waar van 1828 tot 1861 de bekende ds. J.C.I. Secrétan stond. Op 24 maart 1836 huwde hij Alida Catharina Wilhelmina Mansveldt.

In 1832 vestigde Gefken zich als advocaat te 's-Gravenhage. In 1843 werd hij substituut-officier van justitie van de rechtbank te Brielle, in 1845 advocaatgeneraal van het provinciaal gerechtshof in Zuid-Holland en in 1856 hoofd van het openbaar ministerie in Suriname. Teruggekeerd in Nederland werd hij in 1868 gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Gefken staat bekend als één der verdedigers van de Afgescheidenen; evenwel - zoals ook uit de brieven van dit hoofdstuk blijkt - helde hij geenszins over tot deze beweging. Wij vinden hierover bij Kluit:

> ‘Secrétan zelf was zeer beducht dat de gehele Réveilkring... zou overgaan tot de Afscheiding, die hij niet kon goedkeuren. Gefken zei later eens: Inderdaad, wij waren allen separatistisch, al drong geen onzer door tot hetgeen het wezen van het separatismus uitmaakte’. Gefken bleef vasthouden aan de overtuiging, dat de Afscheiding voorbarig mensenwerk was en een zeer ongelukkige poging om op deze wijze tot herstel van de kerk te komen.’[2]

1 Men zie voor hem ook Kluit, *Réveil*, register. In het Ré veil-Archief te Amsterdam wordt een getypt uittreksel (fragmenten) van Gefkens ‘Levenservaringen’ bewaard. Verder: De Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil* 93-114.

2 Kluit, *Réveil* 408.

In zijn *Pleitrede* voor het Hooggerechtshof te 's-Gravenhage[3] zei Gefken onder meer, dat hij zich de moeilijkheden van de verdediging van de Afgescheidenen uit Gorinchem, Asperen en Langerak geenszins had ontveinsd, maar

> 'Niettemin kwam ons deze taak ook schoon voor. Het scheen ons, meermalen ambtshalve geroepen tot de verdediging van misdadigers, een schoone taak te zijn, vreedzame, rustige burgers, 's Konings trouwe onderdanen te verdedigen, wien niets, niets volstrekt te laste gelegd kan worden, dan dat zij hunne God in vrede wenschen te dienen, naar de inspraak van hun geweten, naar hunne overtuiging, gelijk zij meenen, rustende op goede gronden... Men is in deze eeuw van verlichting en verdraagzaamheid gereed, ja kwistig met de namen van oproermaker en dergelijke, jegens een ieder, wiens denkwijze, vooral waar het de godsdienst geldt, van die van het algemeen verschilt. Het is ons maar al te zeer bekend, welke vooroordelen tegen zoo velen bestaan, ofschoon dan ook, even min als wij, tot eene zoogenaamde gescheidene Kerk behoorende...'.[4]

Sedert 1841 ijverde Gefken voor de afschaffing van de slavernij in Suriname en was hij één van de stuwende krachten in de daartoe opgerichte Maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij.[5] Zijn benoeming in Suriname, hierboven genoemd, stond niet los van deze activiteit.

In de schoolstrijd stond Gefken omstreeks 1854 aan de zijde van Groen van Prinsterer; hij verlangde openbaar onderwijs, dat voor alle Christenen bruikbaar zou zijn.[6]

Gefken schreef de hier opgenomen brieven uit 's-Gravenhage.

1. 16 april 1835

Waarde Vriend en Broeder in onzen Heere Jezus Christus!

Waarschijnlijk zult gij verwonderd zijn een brief van mij te ontvangen.

Ik wil beginnen met U van harte geluk te wenschen met uwe volkomene vrijspraak te Appingedam,[7] eene gebeurtenis, die mij hartelijk verblijd heeft. Gij weet dat mijn gevoelen steeds medebragt, dat gij naar eene eenvoudige gezonde uitlegging der wet niet anders te wachten hadt. Ik durf mij dan ook vleijen dat in appel het vonnis zal worden bekrachtigd, hoewel altijd een proces iets hagchelijks heeft.[8]

De eigenlijke reden nu die mij tot schrijven beweegt, is de volgende. Na eerst bij wijze van gerucht vernomen te hebben, werd ik onlangs in het zekere onder-

3 J.W. Gefken, *De Regtsvraag: zijn de bepalingen van het Code Pénal, over ongeoorloofde genootschappen of vergaderingen, toepasselijk op Godsdienstige bijeenkomsten en godsdienst-oefeningen in Nederland? In een Pleitrede behandeld*, Amsterdam/Leiden 1836.
4 *Pleitrede* 4-5.
5 Kluit, *Réveil* 434-435.
6 *Ibidem* 486.
7 Scholte werd 27 februari 1835 vrijgesproken door de rechtbank van eerste aanleg te Appingedam, na te zijn aangeklaagd vanwege zijn optreden te Ulrum vrijdag 10 oktober 1834. Uitvoerig hierover in DERDE DEEL, hoofdstuk 4 'Vijftien brieven van mr. J. Potter van Loon, advocaat te Appingedam' 66-76.
8 De rechtbank van appèl te Groningen sprak Scholte eveneens vrij, 24 juni 1835. Als vorige noot, 76.

rigt dat de kerkelijke goederen van de gemeente van Genderen door de regterlijke magt zijn opgeëischt.[9] Deze handelwijze van het Gouvernement, na eerst, U door middel van de administratieve magt buiten de regterlijke magt om, genoodzaakt te hebben, om de pastorie te verlaten, is inderdaad schroomelijk inconsequent. De pastorie namelijk, de *Kerken zelve* enz. behooren evenzoo goed tot de Kerkelijke goederen en het eigendom der gemeente, als die welke thans opgeëischt zijn.[10] Intusschen is het van groot belang, dat nu ook dezerzijds de zaak goed worde aangepakt, en behooren, naar mijn inzien, dadelijk bij reconventie[11] incidenteel de Kerken, pastorie enz. geëischt te worden door de gedaagden. Zonder dat, loopt de gemeente gevaar, van, al wint zij het proces, eigenlijk nog weinig of niet te winnen, terwijl het ongetwijfeld veel moeijelijkheid zoude in hebben, naderhand hiertoe procedures over de Kerken enz. te entameren.

Ziedaar, waarde Vriend, hetgeen ik u hoofdzakelijk wilde mededeelen. In allen gevalle zult gij weldoen van met uwen Advocaat er over te spreken. Het is mij om vele redenen leed dat de Heer Luijben[12] uw raadsman is.

Gaarne wil ik u nog nader eenige inlichtingen toezenden, maar ik meen geene vrijheid te hebben, om met iemand als den advt Luijben, die zich vroeger schaarde bij de Belgische revolutionairen en daarom als ambtenaar werd afgezet, die thans aan het hoofd staat der Roomsch-revolutionaire factie in ons land, dien ik kortom beschouwe als een verdacht en gevaarlijk persoon, in correspondentie te treden. Het is om deze reden, dat ik u vriendelijk verzoek, van ZEd. mijn naam niet te noemen. Ik zal eens eenige vonnissen naslaan, die in de zaak van nut kunnen zijn enz. ten einde u bij gelegenheid een en ander medetedeelen.

Met leedwezen vernam ik van den Heer van Hogendorp dat gij ernstig ongesteld geweest zijt.[13] De Heer rigte u op van het ziekbed en leide u in uwe moeijelijke omstandigheden!

Met de opregte toewensching Zijner beste zegeningen
Uw vriend en broeder
J.W. Gefken
P.S. Mijn adres is in de Boekhorststraat.

9 De kerkelijke goederen te Genderen c.a. moesten al spoedig na november 1834 door de Afgescheidenen worden overgedragen aan het (Hervormde) Classicaal bestuur van Heusden, Scholte werd gedwongen de pastorie te Doeveren te verlaten, na daartoe te zijn aangemaand niet op grond van een vonnis van de burgerlijke rechter, maar door de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant (!); deze ontruiming gebeurde 30 maart 1835. Men zie voor dit alles *Bos* II, 172-209.

10 Gefken doelt hier op de omstandigheid dat juist in april 1835 de *diaconie*-goederen werden opgeëist; VIJFDE DEEL hoofdstuk 5.

11 tegeneis. Van dit alles is niets gekomen; nergens hebben de Afgescheidenen de kerkelijke goederen (of een deel ervan) mogen behouden.

12 Mr. J.L.A. Luijben (1786-1859) bekleedde verscheidene functies en ambten, onder meer advocaat te 's-Hertogenbosch 1829-1842, lid van de Tweede Kamer 1829-1859; ijverig Rooms-Katholiek, onder Willem I bijna altijd in oppositie. *Bos* II, 193.

13 Scholte is in deze tijd ernstig ziek geweest, waardoor het proces in appèl tegen hem te Groningen zelfs werd uitgesteld; DERDE DEEL 72-74.

2. 26 mei 1835

Waarde Vriend en Broeder in onzen Heer!

Regt aangenaam was het mij, tijding van u te ontvangen. Dan met leedwezen en deelneming vernam ik dat gij weder ingestort en steeds ziek waart. Hartelijk wensch ik dat gij sedert hersteld moogt zijn.

Met bevreemding vernam ik de toedragt der afgifte van de kerkgoederen.[14] Had de Kerkvoogd zoo weinig denkbeeld van procedures; in allen gevalle is het mij onverklaarbaar dat hij gehandeld heeft zonder zijn advocaat. Maar ook dit is niet geschied zonder de Voorzienigheid Gods.

Wat nu aangaat het onderwerp, waarover gij mij raadpleegt, de Heeren (van) Hogendorp, van der Kemp en ik durven u allen in de eerste plaats de verzekering geven dat gij aan geene regterlijke vervolgingen blootgesteld zult worden wegens hetgeen gij geschreven hebt aangaande het gebeuren op 5 april.[15] Maar evenmin hebt gij regt van den commandant van het detachement curassiers te vervolgen. De artikelen van het Code Pénal die gij citeert betreffen alleen burgerlijke ambtenaren.[16] Een dorp door militairen bezet om eenige bijzondere redenen, is eenigszins gelijk aan eene stad in staat van beleg, d.i. de magt der burgerlijke overheid gaat grootendeels op de militaire overheid over. Zoo intusschen de militaire commandant zich aan opzettelijk geweld schuldig maakt, kan of de beleedigde of de burgemeester der plaats deswegens klagten inleveren bij des commandants superieuren, bijzonder bij dien chef, van wien hij zijn instructien ontleent. Dan ik voor mij geloof niet dat de Luitenant op den 5den April zijn instructien is tebuiten gegaan. Ik voor mij geloof dat gij wel zult doen van u zoo onderworpen mogelijk te gedragen.

14 VIJFDE DEEL 55.

15 Op zondag 5 april 1835 werden ongeveer twintig van de veertig personen die zich bevonden in de tijdelijke woning van Scholte, genaamd De Hoef te Genderen, door luitenant H. Hamming, commandant van het detachement kurassiers gekantonneerd te Genderen en Doeveren, gelast te vertrekken. Volgens Scholte was er geen sprake van een godsdienstoefening, maar kon het gezelschap slechts als bezoek worden gequalificeerd; *Bos* II, 307-308. Gedateerd 6 mei 1835 wendde Scholte zich hierover tot de Koning; *Bos* II, 314-316.
In een 'Naschrift', gevoegd bij *Laatste getuigenis tegen de liefdelooze handelingen van het zoogenaamd Hervormd kerkbestuur*..., zie *Officiëele Stukken* 222-225, sprak Scholte onder meer van 'willekeur der militairen' en van '...op den anders zoo stillen en rustigen dag des Heeren geleek het op sommige plaatsen in Genderen eer naar de hel dan naar de aarde...'. Aangezien de burgemeester van Genderen c.a. naar aanleiding van dit 'Naschrift' sprak van 'leugen en laster', vreesde Scholte deswege te zullen worden vervolgd.

16 Scholte zal hebben gedoeld op een artikel als 184, in de Code Pénal: 'Tout juge, tout procureur-général ou impérial, tout substitut, tout administrateur ou tout autre officier de justice ou de police, qui se sera introduit dans le domicile d'un citoyen hors les cas prévus par la loi et sans les formalités qu'elle a prescrites, sera puni d'une amende de seize francs au moins, et de deux cents francs au plus.' (*Code Pénal, édition imprimée et collationnée sur la texte de l'édition officielle*, Parijs 1810, 42.)

Indien de Cock[17] nimmer op eene andere wijze de waarheid tegen aanranders en vijanden hadde verdedigd dan James, indien gij in uwe gemeente haddet gearbeid gelijk Moorrees[18] en te Ulrum geen preek haddet gedaan, die, blijkens het vonnis der regtbank te Appingedam[19] wel *voor de civiele wet*, maar noch *Kerkdijk*, noch *moreel*, d.i. *naar Gods wet* te verdedigen is, nog zou eene Kerk, waarin, hoe diep zij vervallen mogen zijn, de geheele waarheid nog kan en mag verkondigd worden en waarin Gods Geest nog werkt, in u beiden[20] twee getrouwe Leeraren bezitten die zegen op hunne prediking zouden mogen inwachten.

De Heer schenke u troost en zij uw Leidsman in uwe moeijelijke omstandigheden. Van ganscher harte draag ik u aan Hem op. Hij doe u ook spoedig geheel herstellen van uwe krankheid, opdat Hem de eere gegeven worde.

Met deze wenschen noem ik mij
Uw vriend en broeder in J.C.
J.W. Gefken

P.S. Vergeef de slordigheid van dezen brief; ik schrijf u in haast.

3. 19 november 1835

Na een vonnis geveld door de rechtbank van eerste aanleg te Gorinchem op 7 oktober 1835 wegens ‘ongeoorloofde samenkomsten’ gehouden te Gorinchem, Asperen en Langerak, gaan H.P. Scholte en dertien andere veroordeelden in appel bij het hooggerechtshof te 's-Gravenhage.[21]
Bij beide processen verdedigde Scholte zichzelf, ondanks de aandrang, ook in onderstaande brief uitgeoefend, dit niet te doen; de andere beklaagden werden te Gorinchem bijgestaan door mr. A.M.C. van Hall, te 's-Gravenhage door mr. J.W. Gefken en mr. D. Donker Curtius (1792-1863). Bij arrest van het hooggerechtshof van 30 december 1835 werd het vonnis van genoemde rechtbank bevestigd, behalve ten aanzien van twee der aanvankelijk veroordeelden, namelijk Naatje Lintenaar (ook: Lindner) te Gorinchem en Willem Theerds te Nieuwpoort - beiden werden vrijgesproken.[22]

Waarde vriend en broeder in onzen Heere Jezus Christus!

Reeds eenige dagen geleden wenschte ik u te schrijven, doch moest ik dit uitstellen, dewijl de plaats van uw verblijf mij onbekend was. Sedert vernam ik

17 Hendrik de Cock (1801-1842) was de eerste predikant die zich afscheidde: Ulrum 13 oktober 1834. Men zie voor hem: Helenius de Cock, *Hendrik de Cock beschouwd in leven en werkzaamheid* I-II, Kampen 1859-1864; *Chr. Enc.pedie*^{2} II, 231-233.

18 Bernardus Moorrees (1780-1860), Hervormd predikant. Stond eerst te Lage Vuursche, daarna te Wijk bij Heusden (1815-1816), te Nijkerk (1816-1831) en opnieuw te Wijk (1831-1851). Hij ging niet mee met de Afscheiding, maar richtte zich wel tweemaal tot de Hervormde synode met een adres waarin hij herstel van het oude ondertekeningsformulier en verandering van de bestaande reglementen vroeg. Men zie voor hem *Zij die bleven* 68-82.

19 27 februari 1835; *Bos* II, 59-61.

20 Namelijk H. de Cock en H.P. Scholte.

21 EERSTE DEEL 82, 87-100.

22 *Ibidem* 83-85.

van den Heer Hasselman[23] dat gij heden te Gorinchem gewacht wordt. De reden van dit mijn schrijven is de volgende. Gij zult weten dat van Hall mij de verdediging uwer mede-appellanten voor het Hof heeft opgedragen. Intusschen achtte ik deze zaak van te groot belang om geene zwarigheid te maken om die alleen op mij te nemen, weshalve op mijn verzoek en dat van van Hall, ook de Heer Donker Curtius daarin zal pleiten. Dit is iemand wat zijn beginselen aangaat, gans zeer van ons verschillende. Dan, daar hij volstrekte vrijheid in het godsdienstige voor allen verlangt, is hij noch tegen oefeningen, noch tegen de Scheiding in het minst ingenomen, en, wat voor een advocaat de hoofdzaak uitmaakt, wat het juridische punt aangaat, volkomen overtuigd. Zijne erkende talenten kunnen alzoo, indien de Heere wil, tot onze zaak dienstbaar gemaakt worden.

Hetgeen ik u nu eigenlijk te melden heb, schrijf ik u hoofdzakelijk uit naam en op verzoek van den Heer Donker Curtius. Deze namelijk is van gevoelen, dat gij met zelf uwe zaak voor het Hof te bepleiten, ze geheel *kunt* bederven; - dat gij of dezelfde argumenten bezigen zult als wij, zoodat het Hof nagenoeg tweemaal hetzelfde zal hooren; en dat zal het Hof verveelen en daardoor zelf misschien tegen de zaak indisponeren of wel dat wij elkander min of meer zullen tegenspreken; en hiervan zal voorzeker de invloed nog nadeeliger zijn.

De Heer Donker is van opinie dat gij niet beter, niet *politieker* handelen kunt, dan met u volstrekt niet voor het Hof te vertoonen en eenvoudig, gelijk de gewoone weg is, even als uwe mede-appellanten, bij procureur compareren.

Hoezeer ik de zaak van u dit mede te deelen eenigermate delicaat vond, heeft echter de Heer Donker volstrekt gewild, dat ik u zijne bepaalde opinie dienaangaande zou kenbaar maken. Indien gij mij afvraagt, of ik deze zijne opinie deele, dan moet ik die vraag toestemmenderwijze beantwoorden. - De Heere leide u in alles gelijk ook mij. Groet de familie Hasselman voor mij, als ook de overige broeders. Ik beveel mij in aller gebeden.

Uw vriend en broeder in den Heere
J.W. Gefken

4. 19 januari 1836

Wegens een godsdienstoefening gehouden te Bodegraven 29 november 1835, wordt Scholte opnieuw vervolgd, en moet verschijnen voor de rechtbank van eerste aanleg te 's-Gravenhage. Cornelis Gros, 48 jaar, bouwman, wonende te Bodegraven, die zijn woning beschikbaar had gesteld, is zijn mede-beklaagde.
De verdediging van mr. J.W. Gefken mag niet baten. Op 4 februari 1836 wordt Scholte veroordeeld tot *f* 100,- boete, Cornelis Gros tot *f* 25,-. De rechtbank had niet minder dan 23 getuigen opgeroepen.
Enige van hen verklaren, dat in de avond-vergadering minder dan twintig personen aanwezig waren, en dat alsdan kinderen waren gedoopt en de kerkeraad was bevestigd.[24]

23 Aarnaut Hasselman (1780-1838), één der eerste ouderlingen van de Afgescheiden gemeente te Gorinchem; men zie voor hem EERSTE DEEL register.

24 GA 's-Gravenhage, arch. rechtb. v. eerste aanleg - inv.no. 16 (vonnissen 1833-1838), vonnis no. 9.

Waarde vriend en broeder in onzen Heere Jezus Christus!

Met leedwezen en zeker ongeduld vernam ik gisteren uit uw brief mij door van Hogendorp[25] medegedeeld, dat men, ik zoude haast zeggen, de kinderachtigheid heeft van u nogmaals te vervolgen. Indien gij stellig weet dat in de vergadering die des avonds te Bodegraven gehouden is, geen 20 personen aanwezig geweest zijn, zijt gij zeker ter zake van de vergadering op 29 november *des morgens* gehouden, gedagvaard.

Ik wensch in de gegeven omstandigheden niets liever, dan hoe eer hoe beter de andere personen die gedagvaard zijn, te spreken, ten einde te kunnen oordeelen of het noodig zijn zal dat er gepleit worde of niet. Mag ik u dus verzoeken van hun te schrijven dat het noodzakelijk is, zoo voor het dagvaarden van getuigen *à décharge* als anderzins, dat zij *onverwijld* bij mij komen. Geef s.p. mijn adres op in de *Boekhorststraat*, vulgair *Bokkestraat.* Dan, waarschijnlijk zal *Cornelis Gros* alleen gedagvaard zijn, daar ik uit uw brief opmaak dat er des morgens nog geene ouderlingen of diakenen bestonden.

Heden zult gij onder kruisband een exemplaar mijner *Pleitrede*[26] ontvangen hebben, waarachter gij vindt 's Hofs arrest van 30 December. De zaak[27] kan nu nog wel voor het Hof gebragt worden. *Ambitie* echter om weer te pleiten ontbreekt mij ten eenen male.

Mijn voornemen was in allen gevalle van u heden te schrijven. Nog heb ik u mijne deelneming niet betuigd wegens het gebeurde te Utrecht.[28] Wij gaan zware tijden te gemoet. De Heer geve het ons van steeds met geloof het oog op Hem te vestigen. Hij zij ons steeds nabij en leide ons door Zijnen goeden Geest! - (Van) Hogendorp laat u groeten; breng mijn groet over aan de vrienden Hasselman en geloof mij steeds

uw vriend en broeder in het geloof
J.W. Gefken

5. 23 februari 1836

Deze brief is gericht aan Aarnaut Hasselman, één van de veroordeelden in het proces genoemd in de inleiding bij brief no. 3.
De ‘declaratie’ werd niet gevonden.

Mijn Heer!

Ik neem de vrijheid UEd. hiernevens toe te zenden mijne declaratie wegens de behandeling van UEd. zaak voor het Hof. UEd. gelieve niet [uit] het oog te verliezen (ten overvloede doe ik dit opmerken) dat het bedrag geenszins UEd.

25 Mr. Dirk van Hogendorp; men zie voor hem hoofdstuk 6.
26 Vergelijk noot 3.
27 ‘De zaak’ - vermoedelijk de zaak Bodegraven, bij veroordeling door de rechtbank te 's-Gravenhage. Dit is inderdaad gebeurd. Scholte verdedigde zichzelf, Cornelis Gros werd door mr. Gefken bijgestaan. Het vonnis van de rechtbank werd gehandhaafd. Arch. Hoogger., inv.no. 295, vonnis no. 22, 22 april 1836.
28 Scholte en enige andere personen werden woensdag 30 dec. 1835 door een volksmenigte aangerand, nadat eerstgenoemde het gebouw van de rechtbank te Utrecht had verlaten; VIERDE DEEL 202-204.

alléén, maar in tegendeel alle clienten zoowel van *Gorinchem* als van *Asperen* en *Langerak* regardeert die ik de eer had voor het Hof te verdedigen.

UEd. zullen dit onderling gemakkelijk kunnen vinden, weshalve ik het best oordeelde UEd. de gezamenlijke declaratie voor allen te doen geworden.

Met hart en ziel heb ik de belangen mijner clienten in uwe zaak, die mij zoo naauw ter harte gaat, voorgestaan en verdedigd en hartelijk hadde ik gewenscht, dat het des Heeren wil geweest ware, dat het Hof de regten der Afgescheidenen volkomen had erkend. Maar op Zijn tijd zal de Heere verlossing schenken.

Na UEd. verzocht te hebben Ds. Scholte hartelijk van mij te groeten noem ik mij met achting,

UEd. dienstvaardige dienaar

J.W. Gefken

6. 26 augustus 1839

Er komt na de voorgaande brief een hiaat in de collectie brieven van Gefken aan Scholte, althans voor zo ver zij is bewaard, van midden 1836 tot 1839. Ten dele kan deze gaping worden verklaard uit de omstandigheid dat tot midden 1838 mr. A.M.C. van Hall (overleden 15 augustus 1838) als rechtskundige door Scholte werd geraadpleegd en als zodanig voor laatstgenoemde optrad.

Een tweetal korte brieven van mr. Gefken, gedateerd 23 en 24 augustus 1839, handelend over niet-belangrijke technisch-juridische zaken, werd door ons niet opgenomen.

Het begin van de onderhavige brief bevat enige eveneens onbelangrijke mededelingen, onder meer over het toezenden aan Scholte van een niet voor hem bestemd stuk.

Waarde vriend en broeder in onzen Heere!

...

Met u waarde vriend, wensch ik en bid ik van den Heer der Kerk, dat Hij alle de zijnen door den band der liefde naauw moge vereenigen. Treurig is de verdeeldheid tusschen broeders, kinderen van denzelfden Vader, eene verdeeldheid overal in ons vaderland bestaande, zoozeer tusschen hen die meenen dat tot hiertoe de Heer hun geloof wil beproeven met hen in de vervallen bestaande Kerk te laten, als tusschen de gescheidenen onderling.[29] Hier bestaat geen onderscheid, en ook dit dat tusschen gescheidenen onderling geen meerdere eenheid bestaat dan tusschen hen die blijven, pleit in mijn oog zeer sterk tegen de Scheiding. Ik zeg het u zonder omwegen. Maar hoe dit alles zijn moge, vallen wij voor onzen God in de schuld. Niet de Geest toch is het, maar het vleesch, dat verdeelt. De Heere zelf verootmoedige en vernedere ons, Hij make ons tot één hart en ééne ziele. Dan zal het ook ééne kudde worden, gelijk daar is slechts één herder.

De Heere zij met u en de uwen.

Uw vriend en broeder

J.W. Gefken

29 Wellicht had Scholte geschreven over de verdeeldheden onder de Afgescheidenen, die zich in 1839 begonnen toe te spitsen; VIERDE DEEL 261, 273-267.

7. 9 oktober 1839

Op 1 oktober 1838 werd een nieuwe ‘rechterlijke organisatie’ ingevoerd. Daarbij kwam onder meer, zoals bekend, de Hoge Raad der Nederlanden tot stand. Verscheidene voormannen onder de Afgescheidenen hebben na 1 oktober 1838 getracht van de Hoge Raad herziening te verkrijgen van een vonnis, onder de nieuwe wet geveld door een lager rechterlijk college. Bij ‘oude zaken’ werd de voorziening in cassatie niet ontvankelijk verklaard.
Zo zien we dat in de tweede helft van 1839 de predikanten H.J. Budding, H. de Cock, R.W. Duin, H.P. Scholte, S. van Velzen, maar ook anderen (bijvoorbeeld N. Obbes Dzn. te Amsterdam) cassatie aantekenen. Over het algemeen hebben deze pogingen geen succes gehad. De artikelen van de Code Pénal betreffende vergaderingen met meer dan twintig personen, worden ook door de Hoge Raad van toepassing verklaard op de Afgescheidenen. Slechts in een enkel geval wordt een zaak op formeel-juridische gronden verwezen naar een provinciaal gerechtshof. Enige malen werd ook door de officier van justitie van een rechtbank een zaak voor de Hoge Raad gebracht.

Scholte werd 3 oktober 1839 door het Provinciaal gerechtshof van Holland veroordeeld tot een boete van honderd gulden, benevens de kosten der procedure, wegens het houden van een godsdienstoefening te Middelharnis ‘in de open lucht’ op zondag 29 juli 1838.[30]
Door Scholte werd cassatie gevraagd aan de Hoge Raad; aangezien hij dit liet doen door Gefken, die daartoe niet schriftelijk was gemachtigd, verklaarde genoemd college de aanvraag niet ontvankelijk.[31]

Uit deze brief blijkt overduidelijk, dat zich in de beschouwingen van de schrijver, over de toepasselijkheid van de wet op de samenkomsten der Afgescheidenen, sedert 1836 grote veranderingen hebben voltrokken.

Waarde vriend en broeder in onze Heere!

Eergisteren 7 Octob. heb ik volgens afspraak ter Griffie cassatie laten aantekenen tegen het arrest onlangs door het Hof (van Holland) gewezen. De klerk op de Griffie maakte geene zwarigheid, om mij te laten teekenen als *verdediger*, maar zoo even kwam hij bij mij uit naam van den Griffier, met het boek bij zich, om mij te zeggen dat deze zwarigheid had gemaakt om te teekenen, naardien ik, als verdediger, in de zaak niet voorkom.[32] ZEd. was echter daartoe bereid, zoo met een renvooy werd gezet *zich qualificerende* verdediger.

Er is iets aan, dit wil ik niet ontkennen. Ik geloof echter niet dat de Hooge Raad dit gebrek zoo zwaar zal achten van er eene nulliteit in te zien. Morgen over acht

30 Lijst der texten: ‘29 Julij 1838 te Middelharnis 's morgens in de open lucht; gepreekt over 2 Cor. 13 vers 5.’
Men zie ook H.P. Scholte, *Memorie ingeleverd aan den Hoogen Raad der Nederlanden, ter zake van godsdienstoefening*, Amsterdam 1839. De ‘Voorrede’ is gedateerd 16 oktober 1839; de memorie zelf 14 oktober 1839. Bij de onderhavige brief zullen we het geschrift nog enige malen noemen, het daarbij aanhalende als Scholte, *Memorie.*

31 Arch. Hoge Raad, inv.no. 154, arrest no. 4, 7 jan. 1840.

32 Slechts een veroordeelde kan cassatie aantekenen; eventueel diens schriftelijk gemachtigde.

dagen zal ter Griffie uwe Memorie[33] bezorgd moeten zijn. Ik geloof haast, dat ik bij vergissing u gezegd heb, dat zij den Procureur Generaal moest gezonden

33 Vergelijk noot 30.

worden. Zend ze mij maar in tijds, dan zal ik er voor zorgen.

Ter Griffie van den Hoogen Raad ben ik afschrift wezen nemen van het Arrest den 17 Sept. j.l. gewezen in de zaak van de Cock.[34] Ik sluit dit afschrift in. Ik heb gezien dat ook van Velzen in cassatie gekomen is van een vonnis der criminele Regtbank.[35] Dat beroep kan niet in aanmerking worden genomen, daar het een oude zaak is,[36] aanhangig vóór de invoering der Regterlijke organisatie (Art. 57 der transitoire wet[37]). Ook Duin heeft zich in cassatie voorzien wegens de toepassing van Art. 291 Code Pénal.[38] - Eer ik het vergeet, de diaken van Genderen kan ook niet in cassatie komen van de uitspraak in appel,[39] om dezelfde reden. Het kwam mij niet in de gedachten, toen gij het laatst bij mij waart, dat ook dit een oude zaak is. Ik schijn dien avond een weinig slaperig geweest te zijn.

Intusschen zal binnen kort de civiele Kamer voor het eerst beslissen of de weg tot cassatie openstaat wanneer het een uitspraak geldt (in een oude zaak) van een *nieuw regterlijk collegie.* De criminele Kamer heeft meermalen de vraag ontkennend beslist. Zoo de civiele Kamer de zaak *anders* mogt uitwijzen, zal ik zorgen dat gij het weet.

Wat mijne opinie omtrent de niet-toepasselijkheid der Wet aangaat, gelijk zich die allengs gevestigd heeft, heb ik in zekeren zin laten varen het punt dat ik indertijd het sterkst heb volgehouden, dat namelijk eene Kerkgemeenschap geene associatie is.[40] Versta mij wel. Ik houd zoo sterk als immer vast dat de

34 Arch. Hoge Raad, inv.no. 153, arrest no. 127, 17 sept. 1839. Cassatie inzake een vonnis van de arrond.rechtb. te Leeuwarden 22 mei 1839 betreffende H. de Cock naar aanleiding van een bijeenkomst 28 april 1839 ten huize van Taeke Harmens Poelsma, herbergier in de Schrans te Huizum. Zaak werd verwezen naar Provinciaal gerechtshof in Friesland op formele gronden.

35 Als vorige noot; arresten no. 141 (2 okt. 1839), no. 179 (3 dec. 1839), no. 180 (3 dec. 1839). Het eerste beroep werd niet ontvankelijk verklaard, zoals Gefken verwachtte; de beide andere werden verworpen.

36 S. van Velzen was in hoger beroep gegaan van een vonnis van de (voormalige) correctionele rechtbank te Amsterdam van 4 sept. 1838. Het beroep leidde tot een uitspraak van de criminele rechtbank in Holland van 28 juni 1839.

37 Joan van den Honert THz., *De Wet op den overgang van de vroegere tot de nieuwe wetgeving*, Amsterdam 1838, 80. Artikel 57: 'Volgens art. 24b der wet van 23 December 1837 wordt het regt van appel en cassatie van bij de invoering der regterlijke organisatie reeds aanhangige zaken geregeld naar de vroegere wetten; zullende de cassatiën gebragt worden bij den Hoogen Raad.'

38 Over het vergaderen met meer dan twintig personen (*Bos* I, xiii). Arch. Hoge Raad, inv.no. 153, arresten no's 143-146 (15 okt. 1839). Al deze voorzieningen in cassatie werden verworpen.

39 Zaak betreffende de besteding van hervormde diaconiegelden te Doeveren (!) door de voormalige diakenen Arie Baaijens en Teunis Boll. Appèl op Provinciaal gerechtshof van Noord-Brabant; bij uitspraak van 10 sept. 1839 werden Baaijens en Boll in het ongelijk gesteld. VIJFDE DEEL 449-450.

40 Gefken schrijft dit, ook opponerende tegen de mening van Scholte, in zijn *Memorie* (9), dat zijns inziens de artikelen 291, 292 en 294 van de Code Pénal (*Bos* I, xiii) niet van toepassing waren op godsdienstige gezindheden. In deze artikelen immers werd gesproken over 'association' - genootschap (of gezelschap) van meer dan twintig personen.

Christelijke Kerk zeer verre is van een genootschap of associatie te zijn. Maar hoe hemelsbreed dan ook *in den grond* van eene associatie verschillende, vereenigt toch *ook* de Kerk, gelijk zij zich uiterlijk vertoont, alle elementen eener associatie in zich. Ziedaar waarom ik aan dit punt van verdediging minder ben beginnen te hechten.

Dat Godvereering, Godsdienstoefening niet is *s'occuper d'objets réligieux*,[41] moge waar zijn. Het is verre boven de bevatting der Regters. Het woord *culte* in Art. 294 voorkomende geeft ook zeer veel aanleiding om de even aangehaalde uitdrukking des Franschen wetgevers in een ruimen zin optevatten.

Wat nu de Grondwet betreft - dat de stellers onder *vrijheid van godsdienstige begrippen* zouden bedoeld hebben, ook vrijheid om een nieuwe kerkgemeenschap daar te stellen, geloof ik voor mij niet meer.[42] Ik geloof dat men aan zoo iets niet gedacht heeft. Het eenige juiste, dat, mijns inziens, voorkwam in de brutale artikels van *Thorbecke* in het Journal de la Haye tegen Groen,[43] was de explicatie van Art. 190 der Grondwet, als bevattende meer dan *begrippen* bekend te maken en te verdedigen en ze daarenboven in practijk te brengen in huiselijke *Godsdienstoefening*. Dat men door *bescherming van alle bestaande gezindheden* (Art. 191) op het woord bestaande zoozeer zou hebben willen drukken, geloof ik evenmin. Maar het staat er.

Van daar dat ik vooral nu (na al het geen in de zaak der afscheiding heeft plaats gehad, als geschikt om te constateren dat de Gescheidenen zijn *Gereformeerd*) het allersterkste punt van defensie dit vind, dat geen nieuwe secte ontstaan is, maar dat slechts een gezindheid zich in tweëen gescheurd heeft, eene gezindheid, die in den jare 1815 *bestond.* Abrogatie[44] der artikelen van het Code Pénal door de Grondwet zoude ik liefst niet volhouden.[45] Van de Grondwet Art. 190 en volg. is overigens te maken al wat men wil. Zij[46] hebben daarom geene erkenning noodig, om bescherming te erlangen! Dit is in mijn oog thans de eenige defensie, die zij kunnen laten gelden. Al het overige is uiterst zwak. Zoo ik mij niet bedrieg, verschillen wij nog al.

Opmerkelijk is het dat in het ontwerp van Strafwetboek door het Gouvernement in de Staten-Generaal gebragt is, de fameuse bepalingen over de Associatien niet voorkwamen - dat onder de veelvuldige aanmerkingen in de Staten op dit ontwerp gemaakt, of in druk uitgegeven (onder anderen door Jonkheer *Mr.*

41 Art. 291 Code Pénal.

42 Ook hierin gaat Gefken in tegen Scholte in zijn *Memorie* (12).
Art. 190 van de grondwet van 1815 luidt: 'De volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd.' En art. 191: 'Aan alle godsdienstige gezindheden in het koninkrijk bestaande, wordt gelijke bescherming verleend.' *Bos* I, xii.
Eén van de grote juridische strijdvragen in de tijd van de Afscheiding was, of de uitdrukking 'Aan alle... gezindheden in het koninkrijk bestaande...' betekent: bestaande in 1815 òf op welk tijdstip ook openbaar wordende.

43 Men zie voor deze polemiek van Groen van Prinsterer en J.R. Thorbecke in het *Journal de la Haye* - van het jaar 1837 - uitvoerig *Bos* IV, 203-205; ook VIJFDE DEEL 405-409.

44 Abrogatie, van abrogeren = buiten werking stellen, voor ongeldig verklaren.

45 Contra Scholte, *Memorie* 12.

46 De Afgescheidenen.

van Rappard, toen Officier bij de Regtb. te Zutphen, thans lid der Staten- Generaal en President van het Hof van Gelderland[47]) nimmer de aanmerking gemaakt is, dat zulke heilzame bepalingen ontbraken. Men kende toen het *nut* daarvan nog niet, naar het schijnt.

De Hoogleeraar Kemper[48] een der stellers van de Grondwet, sloeg in zijne lessen over het criminele regt altijd de bewuste artikelen over als niet meer bestaande. Voor eene Memorie is evenwel eene opmerking als deze laatste minder geschikt. - In het besluit van 11 december 1813 komen, zoo ik mij niet vergis, vrij sterke uitdrukkingen voor aangaande de onbestaanbaarheid van het Code Pénal met de Nederlandsche zeden.[49] Men was toen anti-fransch. - Ik weet niet of gij kent de uitmuntende artikelen door Mr. A.W. Huydecoper geschreven in de Bijdragen tot Regtsgeleerdheid van de Hoogleeraaren den Tex en van Hall, D.XII.[50] Ik raad u zeer aan die te lezen.

Vaarwel, de Heere zegene uwen arbeid; groet bij gelegenheid Mevrouw van Hall hartelijk van mij,

t.t.

J.W. Gefken

8. 29 november 1839

In drie nu volgende brieven schrijft Gefken over het proces aangespannen tegen Scholte wegens het kerkelijk bevestigen van een huwelijk, zonder dat het hem 'behoorlijk' was gebleken, dat het paar voor een ambtenaar van de burgerlijke stand was gehuwd.
Het betrof de echtverbintenis van Dirk Hendrik Dijkman en Willemijntje van Doornik[51] 27 februari 1839 te Amersfoort gesloten. Scholte had daarna op dezelfde dag, te Utrecht, het huwelijk bevestigd. Hem was daarbij slechts vertoond een stukje papier waarop gedeeltelijk in druk- en gedeeltelijk in schrijfletters de voornoemde personen voorkwamen als op gemelde dag te zijn gehuwd voor de wethouder-ambtenaar van de burgerlijke stand te Amersfoort 'doch welk stuk niet voorzien was van eenige onderteekening of ander waarmerk'.[52] De handelwijze van Scholte werd geacht in strijd te zijn met art. 199 van de Code Pénal, dat zegt dat

47 Jhr. Mr. W.L.F.C. ridder van Rappard, *Aanmerkingen op het ontwerp van een wetboek op het strafregt van het Koninkrijk der Nederlanden*, Nijmegen 1828.

48 Joan Melchior Kemper (1776-1824), was met enige onderbrekingen van 1809-1824 hoogleraar in de juridische faculteit te Leiden; men zie voor hem *NNBW* II, 658-661.

49 *Staatsblad der Vereenigde Nederlanden 1813*, 'no. 10. Besluit van den 11den December 1813, no. 1', (folio) 27: 'In aanmerking nemende, dat de Strafbepalingen, in het tot nog toe in vigueur zijnde Wetboek van het Strafregt voorkomende, voor dit Land ongeschikt, en alzoo geheel ondoelmatig zijn... Hebbende besloten en besluiten: ...' (volgen 35 artikelen, waarin staat dat het Franse wetboek van strafrecht voorlopig kracht van wet zal behouden, onder een groot aantal 'veranderingen en modificatiën'.

50 *Bijdrage tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving* verz. en uitgeg. door mr. C.A. den Tex en mr. J. van Hall XII (1838), Amsterdam 1838. (U.B. Amsterdam). Dit deel bevat twee artikelen van mr. A.W. Huidekoper: 'Verhandeling ter beantwoording der vraag: of en in hoe ver Art. 291, 292 en 294 van het Straf-Wetboek toepasselijk zijn op de Afgescheidenen van het Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap' I (188-232), II (341-395). De schrijver beantwoordde de vraag ontkennend.

51 Men zie voor beiden VIERDE DEEL 37-38.

52 Arch. Hoge Raad 1838-1919, inv.no. 154, arrest no. 86, 22 april 1840.

het de bedienaar van de godsdienst verboden is een huwelijk te bevestigen

zonder dat hem is gebleken van een huwelijksacte.[53]
Door het kantongerecht te Utrecht werd Scholte 22 november 1839 veroordeeld tot een boete van ƒ 8,- en de kosten van de procedure. In hoger beroep - arrondissementsrechtbank te Utrecht - werd 6 januari 1840 het vonnis bevestigd.
Scholte tekende daarop cassatie aan bij de Hoge Raad, die deze zaak 23 maart 1840 behandelde en bij arrest van 22 april 1840 'de gedane voorziening in cassatie' verwierp.[54]
Scholte hechtte zeer sterk aan vrijspraak bij deze strafzaak, aangezien de eerste herhaling van het misdrijf door de Code Pénal in artikel 200 werd bedreigd met een gevangenisstraf van twee tot vijf jaar, de tweede met 'wegvoering naar een oord van ballingschap'.

Waarde vriend en broeder!

Reeds vroeger zoude ik uw laatsten hebben beantwoord.

Dan, eerst gisteren heb ik (van) Hogendorp te huis gevonden en ZEd. kunnen spreken. Wat mijn gevoelen aangaat omtrent de toepassing van Art. 199 Code Pénal, ik houd het er voor dat die eerst kan plaats hebben, wanneer het in de eerste plaats vaststaat dat een geestelijke een huwelijk heeft ingezegend, dat burgerlijk niet was voltrokken. Is deze omstandigheid niet aanwezig, dan gaat het niemand aan, op welke wijze deze geestelijke van de burgerlijke voltrekking gebleken zij. Immers dienaangaande schrijft de wet niets voor. Het briefje, dat men u vertoond heeft, beduidt niets. Het moge waar zijn, dat zoodanig briefje te Amersfoort of in de provincie Utrecht (hier weet men daar niet van) wordt afgegeven, op dat het vertoond moge worden wanneer kinderen, uit het huwelijk gesproten, worden ingeschreven - zoodanige vertooning wordt voorzeker alleen daarom verlangd of *verzocht*, opdat voor de identiteit der namen van de ouders gezorgd worde, of om dergelijke reden. Bewijs voor de voltrekking des huwelijks zal zoodanig briefje nimmer kunnen inhouden. Dat gij te goeder trouw en zonder eenig opzet van te overtreden in deze zaak gehandeld hebt, is buiten twijfel; maar dat gij hier onvoorzigtig geweest zijt, is mede niet te ontkennen. Eergisteren ben ik den Heer Secrétan gaan vragen, hoe hij hierin handelde. Hij antwoordde, dat hij nooit tot inzegening zoude overgaan, dan op vertoon van een wettig bewijs op zegel, door den Ambtenaar van den burg. Stand onderteekend, - dat zulks dan ook althans in de Waalsche Kerk alhier, als regel gold. Hoe dit zijn moge, ik gevoel al het onaangename van eene zoodanige condemnatie voor u en op den boven opgegevenen grond zoude ik meenen te

53 *Code Pénal/Wetboek van het Strafregt*, Amsterdam en Rotterdam 1840, 127: 'Art. 199. Iedere geestelijke of kerkleeraar van eenig Godsdienstgenootschap, die tot het bedienen der godsdienstige plechtigheden van een huwelijk overgaat, zonder dat hem behoorlijk gebleken is van een huwelijksacte, vooraf bij de ambtenaren van den burgerlijken staat aangegaan, zal voor de eerste reize met een geldboete van zestien tot honderd franken gestraft worden.'

54 Vergelijk noot 52. Scholte haalde het geval aan in zijn brochure *Het Strafregt*, Amsterdam 1842, 27, waar wij onder meer lezen, dat '...een hoog geplaatst ambtenaar, de toenmalige Advocaat-Generaal Lightenvelt, bij de behandeling getuigde, dat zoo wel de vervolging als de veroordeling regtens en zedelijk waren af te keuren.'
Men zie voor deze zaak ook: J. van den Honert THz., *Verzameling van arresten van den Hoogen Raad der Nederlanden, Strafregt en Strafvordering* III, Amsterdam 1841, 74-79.

moeten adviseren voor het appel, dat binnen de veertien dagen ter griffie van het Kanton-Geregt moet worden aangeteekend. Van der Kemp deelt mijn gevoelen. (Van) Hogendorp echter maakt eenige zwarigheid, op grond namelijk dat Art. 199 niet zegt dat de geestelijke gestraft zal worden die een huwelijk inzegent vóór dat of zonder dat het burgerlijk voltrokken zij, maar zonder dat hem *behoorlijk van deze voltrekking gebleken zij.* Hoezeer nu *acte reçu* zeer zeker moet verstaan worden *de daad der voltrekking zelve plaats gehad hebbende* voor den bevoegden ambtenaar, zoo kan van die daad alleen *behoorlijk blijken* uit een authentiek in forma afgegeven en geteekend bewijs. Wel ziet overigens (van) Hogendorp daarom eenige zwarigheid in berusten bij het vonnis, omdat de bepaling van Art. 200 het voor een predikant nog al bezwaarlijk en gevaarlijk maakt, een zoodanig vonnis tot zijn last te hebben. Dit ben ik wel met (van) H. eens, dat wordt het vonnis in appel geconformeerd de zaak u meer kwaad zal doen dan nu. (Van) H. is eindelijk van gevoelen, dat gij voor het geval gij besluit te appelleren,[55] wel zult doen een advocaat te nemen.[56]

Wat betreft de boete, waarin gij bij arrest van 3 Oct. j.l. verwezen zijt,[57] ik zoude u wel een bewijs kunnen zenden, dat cassatie is aangeteekend, maar daar zoodanig bewijs aan zegel en registratie onderworpen is en ik begrijp dat gij in het geheel niet verpligt zijt, zoodanige kosten te maken, heb ik dat bewijs niet geligt. De ontvanger te Utrecht moet kennis dragen van de aanteekening der cassatie, en anders ligt de schuld aan den procureur-generaal of griffier bij het Hof. Deze zaak zal zich wel schikken. Nadat ik de aanteekening der cassatie gedaan had, heeft de griffier mij laten waarschuwen dat welligt de Hooge Raad met mijne onderteekening geen genoegen nemen zal, dewijl ik als verdediger in de zaak niet voorgekomen ben. Ik twijfel echter of men deze zwarigheid zal maken. In allen gevalle doet dit voor het tegenwoordige niet af; die zaak is door den Hoogen Raad nog niet behandeld.[58]

Ik dank u voor het toezenden Uwer Memorie.[59] Het verwondert mij nog al, dat gij die hebt laten drukken vóór den afloop der zaak.

Iam vale,[60]
t.t.
J.W. Gefken

9. 4 april 1840

Zoals we in de vorige brief zagen behandelde de Hoge Raad de zaak van de huwelijksbevestiging 23 maart 1840.

55 Bij de arrondissementsrechtbank te Utrecht; vergelijk de inleiding van deze brief.
56 Uit de tekst van het desbetreffende vonnis - 6 januari 1840 - krijgen we de indruk dat Scholte zich zelf heeft verdedigd; een advocaat wordt in ieder geval niet genoemd. (RA Utrecht; Vonnissen arrondiss.rechtb. Utrecht 1840).
57 Men zie de inleiding bij brief no. 7; betreft Provinciaal gerechtshof van Zuid-Holland.
58 Dit slaat op het zo juist genoemde (nog) niet betalen der boete door Scholte.
59 Vergelijk noot 30.
60 Iam vale = tenslotte gegroet.

Waarde vriend en broeder!

Heden voor veertien dagen ontving ik uw brief van 19 maart j.l. Ik maakte mij toen juist gereed om Maandag daaraanvolgende uit de Stad te gaan, doch hierin werd ik verhinderd door zware verkoudheid, zoodat ik op den dag waarop de zaak der inzegening van het huwelijk gediend zal hebben voor den Hoogen Raad, te bed lag en derhalve aan uw verzoek niet heb kunnen voldoen.

Uitspraak zal zeker nog niet gedaan zijn. Zoodra ik er iets van hoor, hoop ik het u te melden.

In de zaak van van Velzen is gerequireerd door het Openbaar Ministerie wegens gebrek in den vorm.[61] Tevens echter heeft de Advocaat-Generaal van Maanen[62] het beginsel, door de Arnhemsche Regtbank in haar vonnis aangenomen, bestreden. ZEd. schijnt de predikanten, ieder op zijn plaats te willen houden.[63] Ik voor mij, gij weet het, had de afgescheiden predikanten zeer gaarne zien blijven op de plaatsen waar de Heere ze geplaatst had. Hoe dit zijn moge, de Hoge Raad heeft het vonnis van de Arnh. regtbank vernietigd, en de zaak verzonden aan het Prov. Geregtshof van Gelderland.

Later heb ik mijn reisje naar Amsterdam volbragt en daar den Heer F. van Hall[64] gesproken, die mij gezegd heeft, u onlangs te hebben geadviseerd over den boedel van Hasselman, en mij zijn voornemen te kennen gaf van bij de eerste gelegenheid met den Notaris Boonzajer[65] te confereren, hetgeen wel het best zal zijn.[66]

61 Arch. Hoge Raad, inv.no. 154. Arrest no. 31, 11 febr. 1840. Dit arrest betreft de zaak tegen ds. S. van Velzen te Amsterdam en Maatje Vedder, weduwe Evert Hop wonende te Nekkeveld onder Nijkerk, wegens een samenkomst gehouden 10 sept. 1839 ten huize van laatstgenoemde (VIERDE DEEL 108-109). Van Velzen werd ontslagen van rechtsvervolging bij vonnis van de arrondissementsrechtbank te Arnhem van 30 nov. 1839; Maatje Vedder werd veroordeeld tot ƒ 8,- boete. De officier van justitie bij genoemde rechtbank vroeg voorziening in cassatie op grond van vier in het arrest vermelde bezwaren, onder meer de vrijspraak van Van Velzen betreffende. Voor wat laatstgenoemde aanging, werd de zaak verwezen naar het prov. gerechtshof van Gelderland.

62 Mr. G.A.G. van Maanen (1801-1871); zoon van minister C.F. van Maanen; 1833 advocaat-generaal bij het Hooggerechtshof, sedert 1833 bij de Hoge Raad; na 1845 procureur-generaal.

63 Hoewel dit in het arrest (zie noot 61) niet wordt vermeld, zal door de advocaatgeneraal wel zijn gewezen op het feit, dat de gemeente te Amsterdam, waar Van Velzen predikant was, reeds was erkend (28 mei 1839) op het tijdstip dat de samenkomst te Nekkeveld, immers 10 sept. 1839, werd gehouden. Voor Van Velzen en zijn gemeente was de vervolging voorbij.

64 F.A. baron van Hall (1791-1866), halfbroer van mr. A.M.C. van Hall; advocaat te Amsterdam; later minister van justitie en van financiën; *Bos* IV, 211.

65 C.G. Boonzajer, destijds notaris te Gorinchem; Aarnaut Hasselman overleed in deze plaats 21 oktober 1838.

66 Uit de boedelbeschrijving' opgemaakt na het overlijden van Aarnaut Hasselman, blijkt onder meer, dat laatstgenoemde een aantal schulden had. De zeepziederij 'De Halve Maan' te Gorinchem werd de laatste jaren door hem gedreven tezamen met zijn schoonzoon Jan Daniel Brandt, gekomen van Amsterdam (EERSTE DEEL register). Vermeld wordt dat Brandt ƒ 8.000,- aan Hasselman had gefourneerd. Ds. H.P. Scholte leende ƒ 18.000,- (!), Bastiaan Verheij van den Boogaard te Werkendam (zwager) ƒ 3.200,-. David Welle (1768-1844) te Lexmond, vader van Pieter Welle te Gorinchem (EERSTE DEEL register) ƒ 3.800,- en enige andere personen tezamen ƒ 4.700,-. Het totaal van de bezittingen, voornamelijk onroerende goederen, compenseerde het geheel der schulden - tezamen ƒ 41.000,- - niet. Het was dus niet mogelijk Scholte uit te betalen - zonder dat de affaire van zijn zwager Brandt werd geruïneerd - en dit is volgens latere stukken ook niet aanstonds gebeurd. (GA Gorinchem, not.- arch. - notaris C.G. Boonzajer - inv.no. 4469A, acte no. 148.)
Deze noot geeft ons de gelegenheid een fout in het EERSTE DEEL (63) te herstellen. Wij vermeldden daar dat Aarnaut Hasselman bij zijn overlijden woonde Eind B 136; dit moet zijn B 137, een huis genaamd 'Brakel' op de hoek van Eind en Bornsteeg, thans Eind 2 en 4. Jan Daniel Brandt woonde toen daarnaast in 'De Keyser', thans Eind 6 en 8.

Aangenaam was het mij van den Heer van H(all) te vernemen dat het kindje van mevr. v. H(all) beter schijnt te worden.[67] Groet deze onze lieve vriendin hartelijk van mijne vrouw en mij. Wees met de uwen den Heere aanbevolen.

Uw vriend en broeder
J.W. Gefken

10. 23 april 1840

Ook in dit schrijven is sprake van het proces over de huwelijksbevestiging, waarin de Hoge Raad, zoals wij zagen, 22 april 1840 uitspraak deed.

Waarde vriend en broeder!

Ingevolge mijne toezegging van u te melden wat aangaande uwe zaak voor den H. Raad, betreffende de inzegening van het huwelijk, ter mijne kennisse zou komen, zend ik u eenige regelen, ten einde u met den afloop der zaak bekend te maken. Het is mij leed u te moeten melden, dat de Hooge Raad heeft geoordeeld dat Art. 199 Code Pénal wel en teregt is toegepast en mitsdien de cassatie heeft verworpen. Den inhoud van het arrest zult gij u ligt kunnen voorstellen. Daarbij is aangenomen, dat alleen een legaal extract uit de Registers van den burg, stand door den Ambtenaar daartoe bevoegd onderteekend, wettig bewijs oplevert voor de voltrekking van een huwelijk, - dat niets dan het briefje aan u vertoond, geen bewijs hoegenaamd inhield, enz.

Hoezeer ik de vervolging ter zake dezer inzegening sterk moet afkeuren, als alleen aan hatelijkheid en vijandschap toe te schrijven, zoo geloof ik toch dat het vonnis op zich zelf goed was (iam mutata sententia[68]), ja dat ik als Regter geen andere uitspraak zou gedaan hebben. Het algemeen (vrij algemeen althans); het algemeen *gebruik* is niettemin een *misbruik;* en in geen geval kan of mag de Regter een misbruik wettigen.

Wat u overigens altijd eenig genoegen geven zal, is dat de Advocaat-generaal Lightenvelt[69] dapper uwe partij getrokken heeft en verklaard zedelijk en regtens de hier plaats gehad hebbende vervolging sterk af te keuren. Verder was

67 Bedoeld is Floris Adriaan, geboren te 's-Gravenhage 1 aug. 1838, het jongste van de drie kinderen van het echtpaar A.M.C. van Hall-van Schermbeek. Floris Adriaan was gedurende zijn eerste levensjaren zwak van gezondheid; VIJFDE DEEL register.

68 Iam mutata sententia = omdat nu het oordeel veranderd is.

69 Mr. Leonardus Antonius Lightenvelt (1795-1873), van 1838 tot 1847 advocaat-generaal van de Hoge Raad; daarna lid van de Raad van State, minister van eredienst, idem van buitenlandse zaken. Men zie voor hem *NNBW* VIII, 1044-1047.

Z.E.A. van gevoelen dat het vonnis slecht was gewezen, naardien gebleken was dat het huwelijk op wettige wijze voor den burg, stand was voltrokken, niettemin requirerende dat de cassatie zou gerejecteerd worden, op grond dat hetgeen al of niet *gebleken* zou zijn, het *feitelijke* niet tot de kennisneming van den Hoogen Raad behoort, maar ten slotte de hoop met ronde woorden te kennen gevende, dat de Raad op dit laatste punt met hem mogt verschillen en termen tot cassatie mogt vinden.[70]

Het was ons regt aangenaam onlangs tijding van Mevr. v. Hall te ontvangen. Weldra hoop ook ik HEd. te schrijven. Met veel genoegen vernamen wij dat het jongste kindje in beterschap blijft toenemen.[71] De Heere vertrooste deze Weduwe.

Het uitmuntend werk van den Heer Groen van Prinsterer[72] schijnt veel invloed ten goede uit te werken. De geestelijke opwekking neemt en te Amsterdam en hier langzaam toe.[73]

Opmerkelijk is in de laatstgenoemde Stad de komst van een Godvreezend hoogduitsche predikant in de zóó doode zoogenaamd Luthersche Kerk.[74] De Heere zal het aangevangen werk gewisselijk voortzetten op Zijnen tijd, in Zijnen aanbiddelijken weg. Hij geve ons en allen Zijnen kinderen een diep gevoel van schuld opdat de Heere Jezus Christus ons *alles* zij en meer en meer worde!

De Heere zegene u en de uwen overvloedig.

Uw vriend en broeder

J.W. Gefken

11. 29 december 1840

Eind 1840 wendden twee Scheveningse vissers - stuurlieden, Maarten Plokker en i Cornelis Roeleveld, zich tot mr. Gefken, met het probleem hoe de beide pinken die zij bevoeren, tijdelijk zouden kunnen worden gebruikt voor vrachtvaart.

Deze beide Scheveningse Afgescheidenen waren, nadat zij waren ontslagen daar zij niet op zondag wilden werken, in 1837 door mr. A.M.C. van Hall op een visserspink gezet; al gauw waren er twee schepen in de vaart.

De ‘reders’ - geldschieters en eigenaars van de vaartuigen - waren in de loop der jaren 1837-1847 G. Groen van Prinsterer, A.M.C. van Hall, H.J. Koenen, ds. A.C. van Raalte en H.P. Scholte.

70 Vergelijk noot 54, Van den Honert, *Verzameling van arresten Strafregt* III, 77: ‘Overwegende, dat de vraag, of de voltrekking van het huwelijk door de, door hem requirant aangevoerde omstandigheden, aan hem behoorlijk was gebleken, is van geheel feitelijken aard, en mitsdien voor geen nader onderzoek in cassatie vatbaar...’; 76: ‘De Advocaat-Generaal voegde er echter bij, dat het hem aangenaam zou zijn, indien de Hooge Raad zulks anders zou inzien, en uit dien hoofde termen mogt vinden tot cassatie van het arrest.’

71 Vergelijk noot 67.

72 Bedoeld is vermoedelijk: G. Groen van Prinsterer: *Beschouwingen over staat- en volkenregt: Bijdrage tot de herziening der Grondwet in Nederlandschen* zin, Leiden 1840.

73 Kluit, *Réveil* 413, 428.

74 *Naamwijzer bij Adresboek Amsterdam etc.* (van Mei 1840 tot en met Mei 1841) Amsterdam 1841, 198: In 1839 werd predikant van de Evangelisch-Lutherse gemeente Amsterdam ‘Ludwig Carl Lentz (Hoogduitsch)’.

Als administrateur van de rederij fungeerde gedurende de jaren 1840-1845 P. Varkevisser, niet-afgescheidene, te Scheveningen.[75]

Niet kon worden nagegaan of aan de plannen van de tijdelijke vrachtvaart uitvoering is gegeven.

Waarde vriend en broeder in Christus!

Gisteren zijn bij mij gekomen de stuurlieden *Plokker* en *Roeleveld*, mij te kennen gevende dat zij gaarne gedurende den tijd, dat ten gevolge van het gesloten water, de koopvaardij-vaart langs de rivieren gestremd is, met de pinken koopvaardij-vrachten doen zouden,[76] doch dat hun was gezegd door den Heer Varkevisser, dat daartoe vereischt was eene beëedigde verklaring van wege de reeders dat de bedoelde pinken zijn hun eigendom. Zij wenschten gaarne in de gelegenheid gesteld te worden om hun doel te bereiken.

Ik heb hun geantwoord, dat mijns inziens in de eerste plaats vereischt werd de toestemming der reeders; en dat ik verder ook meende te weten, dat de evengemelde beëedigde verklaring, om te constateren dat de bodems zijn *Nederlandsch eigendom*, gevorderd zou worden.

Overigens heb ik hun voorgehouden dat, daar de reeders, zoo ik mij niet vergis, zeer verspreid wonen, in allen gevalle de zaak niet zoo spoedig haar beslag zou kunnen krijgen; zoodat hier gegronde vrees bestaat, dat voor dien tijd het ijs reeds uit het water zijn zou. Intusschen nam ik gaarne op mij, van u nog heden over deze zaak te schrijven. De vereischte beëedigde verklaring moet worden afgelegd voor de arrondissements-regtbank (welke zal wel onverschillig zijn) door de reeders in persoon of wel door een gemagtigde. De kortste weg zou dus, naar het mij voorkomt, hier zijn, dat gij zoo spoedig mogelijk eene procuratie ter teekening aan de respective reeders zondt, waarbij zij u volmagt zouden geven om in hun naam den eed voor de Regtbank af te leggen. De bedoelde volmagt behoeft slechts in te houden...[77]

Wat tegen de zaak zelve zijn kan, is natuurlijk aan mij niet te beoordeelen. Ik meende slechts in het belang der stuurlieden u den weg te moeten aanwijzen, van de veronderstelling uitgaande, dat de toestemming der reeders niet geweigerd zal worden. Zoudt gij de goedheid willen hebben, van mij per omgaande of uiterlijk een dag later te antwoorden, daar Vrijdag de stuurlieden om antwoord bij mij komen zullen.[78]

Met hartelijk leedwezen vernamen wij de ongesteldheid van onze waarde zuster van Hall.[79] Groet haar hartelijk van ons en vergeet niet, mij eens te melden hoe het haar gaat. Welligt sluit mijne vrouw nog een paar regelen aan Mevr, van Hall hierin.

Vaarwel, in haast.

Uw vriend en broeder

J.W. Gefken

75 Uitvoerig over de pinken etc. VIJFDE DEEL 325, 498.
76 Naar wij aannemen langs de Noordzeekust.
77 Volgt een concept.
78 Vrijdag 1 januari 1841.
79 Suze van Hall-van Schermbeek werd eind december 1840 ernstig ziek. Men zie voor haar VIJFDE DEEL register; speciaal voor haar ziekte 487, 508.

Hoofdstuk 6
Tweeëntwintig brieven van mr. D. graaf van Hogendorp alsmede twee brieven van M.C. van Hogendorp-van Hogendorp

Inleiding

Dirk graaf van Hogendorp[1] werd te Amsterdam geboren 18 december 1797 en overleed te 's-Gravenhage 18 maart 1845. Hij was de zoon van Gijsbert Karel van Hogendorp en van Hester Clifford; zijn echtgenote Marianne Cathérine (1805-1878) was de dochter van jhr. mr. Willem (broer van Gijsbert Karel) en van Hermina Clara Bonn.

Het paar huwde te Velp 8 april 1830 en woonde eerst, gedurende korte tijd, te Haarlem, vervolgens te Amsterdam en daarna van 1834 tot 1845 te 's-Gravenhage.

In de *'s-Gravenhaagsche Stads-Almanak* ('s-Gravenhage 1834-1845) worden de volgende adressen genoemd:

Heerengracht (1834-1837), Lange Houtstraat (1838-1839), Fluweele(n) Burgwal no. 140 (1840-1845).

Het huwelijk werd gezegend met de geboorte van acht kinderen, van wie één reeds na een paar maanden overleed. Daarnaast kreeg mevrouw Van Hogendorp bij herhaling een miskraam, waarvan meer dan één brief spreekt (inzonderheid no. 16).

Voor het goed verstaan van de inhoud van dit hoofstuk geven we hieronder de namen van de acht kinderen alsmede enige andere bijzonderheden.

Caroline, geboren 2 februari 1831, overleden 1913;
Willem, geboren en overleden te Amsterdam 1832;
Dirk graaf van Hogendorp, geboren te Amsterdam 1 maart 1833, overleden 1857;
Marianne Cathérine, geboren te 's-Gravenhage (evenals de hierna volgende kinderen) 1 augustus 1834, overleden 1909;
Hermina Clara, geboren 22 augustus 1836, overleden 1912;
Wilhelmine, geboren 7 mei 1838, overleden 1921;
Anna, geboren 7 september 1841, overleden 1917;
Hendrik graaf van Hogendorp, geboren 24 november 1842, overleden 1924.

1 Men zie voor hem (en zijn vrouw) Kluit, *Réveil* register; Rullmann, *Kerkherstel* idem; Keizer, *Afscheiding* idem; *Stemmen des Tijds* 1933 (II), 97-130, A.C. Diepenhorst-de Gaay Fortman 'Uit de brieven van Marianne Catherine van Hogendorp (1805-1878)'; DERDE DEEL idem, speciaal 77-81; VIJFDE DEEL register.

Na een studie in de letteren en de rechten te Leiden, promoveerde Dirk van Hogendorp 26 januari 1822 tot meester in de beide rechten. Eerst in juli 1830 - voordien wilde hij de eed op de grondwet niet afleggen[2] - werd hij substituut-officier bij de rechtbank te Amsterdam. Op 1 oktober 1833 werd hij beëdigd als substituut van de procureur-generaal bij het hooggerechtshof te 's-Gravenhage.[3] In dit ambt moest Van Hogendorp - zoals we zullen zien in de brieven 10 en 11 - de doodstraf eisen tegen zes 'geldsnoeiers'. De uitspraak van het hooggerechtshof, zitting houdende als 'hof van assises', was overigens vrijspraak van de zes beschuldigden, wegens het ontbreken van voldoende wettelijke bepalingen.

Vijf jaar later, 1 oktober 1838, bij de invoering van de nieuwe rechterlijke organisatie in Nederland, werd Dirk van Hogendorp raadsheer in het gerechtshof te 's-Gravenhage, welk ambt hij tot aan zijn overlijden bekleedde.

Op 8 juli 1840 werd hij benoemd tot buitengewoon lid der (dubbele) Tweede Kamer, maar niet als zodanig erkend, aangezien mr. Anthony Warin, zijn gewezen zwager (deze was gescheiden van Van Hogendorps zuster en haar kinderen waren overleden), eveneens lid was geworden.

Van Hogendorp was een leerling van Bilderdijk - te Leiden volgde hij diens colleges in de vaderlandse geschiedenis; mede daardoor kwam hij vele malen in conflict met zijn liberale vader. Elizabeth Kluit typeert hem als in godsdienstig opzicht zeer bevindelijk en als 'een streng rechter ten opzichte van de kerk'.[4] Tenslotte, hij was één van de vooraanstaande figuren van de Haagse Réveilkring.

Door eigen correspondentie, maar ook via zijn vrienden - onder wie Capadose en Da Costa - was hij goed op de hoogte met hetgeen in de jaren voorafgaande aan (eind) 1834 in de kringen van de Hervormde kerk, en onder degenen die haar zouden verlaten, leefde. Dit laatste moge blijken uit zijn brieven aan Hendrik de Cock, aan wie hij gedateerd 19 juni 1834 schrijft dat hij hem zendt 'de acte van Appèl en de Memorie van Defensie, zooals ik die voor U ontworpen had'.[5] De Cock gebruikte deze stukken teneinde de zaak van zijn afzetting als hervormd predikant door het provinciaal kerkbestuur van Groningen, aan de synode voor te leggen.[6]

Aangezien hij ambtenaar was, kon Van Hogendorp niet optreden als verdediger van de Afgescheidenen, maar uit de nu volgende brieven blijkt overduidelijk,

2 Kluit, *Réveil* 181.

3 Arch. Hoogger., inv.no. 32 'Eedsprestatiën van leden van het Hof'. Wij merken op dat in de literatuur nergens gewag wordt gemaakt van dit ambt. Eerst 1 oktober 1838, bij de invoering van de nieuwe rechterlijke organisatie, werd Dirk van Hogendorp raadsheer bij het gerechtshof te 's-Gravenhage. Helaas is 'Het archief van het gerechtshof te 's-Gravenhage 1838-1945 in 1945 verloren gegaan.' (ARA, Concept overzicht inventarissen derde afdeling 32.) Enige zaken in de brieven van dit hoofdstuk genoemd, konden daardoor niet met gegevens van genoemd hof worden verduidelijkt.

4 Kluit, *Réveil* 185.

5 Het familiearchief De Cock (GA Rotterdam) bevat vier brieven van D. van Hogendorp aan ds. H. de Cock. De laatste is de juist genoemde van 19 juni 1834.

6 Uitvoerig hierover Keizer, *Afscheiding* 408-421; Kluit, *Réveil* 254.

dat hij deze vervolgden met raad en daad wilde ter zijde staan.[7] Dit evenwel, zoals we nader zullen zien, zonder de overtuiging van de Afgescheidenen ten aanzien van de Scheiding te delen; ook in zijn brieven aan De Cock verklaarde hij zich tegen een zich losmaken van de Hervormde kerk.

Op 21 mei 1842 zond Van Hogendorp met zes andere personen uit 's-Gravenhage een schrijven aan de Hervormde synode; het staat bekend als het 'Adres van de zeven Haagsche Heeren'. Wij komen hierop terug in de paragrafen 16 en 18. Alle brieven zijn geschreven te 's-Gravenhage.

Tenslotte: enige malen wordt door Van Hogendorp een brief genoemd door hem ontvangen van H.P. Scholte. In dit verband is het goed op te merken dat tot de, overigens zeer beperkte, Verzameling-Van Hogendorp (Réveil-Archief) geen brieven van Scholte aan Van Hogendorp behoren.

1. (maandag) 14 juli 1834

Waarde Vriend en Broeder in den Heere.

Ik ben verzocht geworden aan uwen Diaken *Verkuil* veertig gulden te zenden door iemand die in hem als een kind Gods belang stelde, ofschoon hem niet van aanzien kennende.[8] Onzeker of ingesloten assignatie hem geworden zoude, zoo ik hem schreef, neem ik de vrijheid u dezelve toe te zenden met verzoek hem dezelve te overhandigen.

Dezer dagen moet de zaak de Cock in het hoogste beroep beslist worden.[9] Het synode vergadert in mijne buurt, en ik zie die HEW. Heeren nu en dan bijeenkomen. Gister avond preekte Prof. Clarisse[10] alhier, welke zoo ik meen een der adviseerende leden is. Zijn text was Deutr. XXIX. 29, en in de preek heeft hij met ronde woorden getreurd, omdat men Arius, Pelagius en de Remonstranten de Kerk had uitgezet, door welke daden men Christus het Hoofd niet had behouden, en diegenen verworpen welken Christus gekocht had door zijn bloed etc. Zal men de Cock enz. de Kerk uitzetten? Ik geloof dat het Synode met de handen in het haar zit en dat het Groningsche Kerkbestuur naar hun oordeel

7 Men zie ook zijn adviezen aan Mr. J. Potter van Loon, te Appingedam, de advocaat van Scholte; DERDE DEEL 67, 69.

8 Arie Verkuijl, (Hervormd) diaken te Genderen. Deze was door één of andere oorzaak in financiële moeilijkheden geraakt. Men zie voor hem ook hoofdstuk 4, paragraaf 15-16.

9 Zoals we reeds zagen, werd De Cock 29 mei 1834 door het (Hervormde) provinciaal kerkbestuur van Groningen afgezet. Hij ging daarop in beroep. Op 16 juli 1834 deed de synode - 'in het laatste ressort' uitspraak en gaf De Cock nog een half jaar bedenktijd. Keizer, *Afscheiding* 476-477.

10 Johannes Clarisse (1770-1846) van 1815 tot 1841 hoogleraar in de theologie te Leiden. Wordt door Rullmann (*Afscheiding* 79) getypeerd als man van het 'juiste midden'; door Keizer (*Afscheiding* 482) wordt nadrukkelijk bestreden dat hij een liberaal theoloog was.
Door het in deze brief nu volgende, wordt dit laatste oordeel niet bevestigd. In de zaak De Cock was prof. Clarisse ter synode rapporteur; Keizer, *Afscheiding* 418, 475 - men vergelijke noot 9.

veel te verre gegaan is. Over de preek van Clarisse ben ik innig bedroefd geweest. Daar er zoo verschillend over hem gesproken wordt, heb ik hem willen hooren ofschoon ik alhier niet dan bij Molenaar[11] en Secrétan ter kerke ga; doch alhoewel ik het gunstige dat ik van hem hoorde nimmer heb kunnen geloven, zoo moet ik noch zeggen dat hij mij uit de hand is gevallen. Veele geleerdheid was er in zijn preek en eene wijsheid zoo als men bij de Verleiders der Gemeente weinig vindt, doch het was eene wijsheid van welke gezegd moet worden dat zij aardsch, natuurlijk, Duivelsch was.

Gij zult mij genoegen doen mij den ontvangst dezer Assignatie met een woord te melden, en mag ik u dan verzoeken mij omtrent twee punten eenige inlichtingen te geven. 1°. Welke twisten hebt gij toch met Uw Classicaal bestuur?[12] Ik vroeg er Verkuil onlangs naar, doch heb mij uit zijne antwoorden geen duidelijk denkbeeld van uwe zaak kunnen maken. 2°. Hoe staat het met de Cock, wat het bestaan van zijn huisgezin betreft, bijaldien hij mocht worden afgezet?[13] Ik heb meermalen getracht daaromtrent iets te vernemen, doch tot noch toe heb ik (in) zijnen toestand geen licht.

Capadose heeft in de laatste maanden aan zijnen gewoonen kwaal geleden,[14] doch is met den zomer en het dagelijksch gebruik van Ezelinnemelk, door Gods goedheid beter. Mijne komst alhier heeft mij veel strijd en moeite gegeven.[15] Men kan zich moeilijk een denkbeeld vormen van de alhier heerschende ijdelheid en de verschrikkelijke gevolgen welke daaruit ontstaan voor die genen die niet hunne vastigheid en grond in Christus onzen Verlosser hebben. De verlei-

11 Dirk Molenaar (1786-1865), van 1822 tot 1861 hervormd predikant te 's-Gravenhage, schrijver van het (geruchtmakende) *Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten*, Amsterdam 1827. Men zie voor hem o.a. *Bos* register.

12 Voordat Scholte 29 oktober 1834 werd geschorst door het Classicaal bestuur van Heusden wegens zijn optreden te Ulrum op 10 en 12 oktober 1834, waren er met hem en zijn kerkeraad reeds conflicten etc. geweest, waarbij zowel Classicaal als Provinciaal (kerk)bestuur waren betrokken.
In de eerste plaats waren te Doeveren twee ambtsdragers benoemd die te Genderen woonachtig waren. Het Prov. kerkbestuur stelde - na hoger beroep van Scholte c.s. - het Classicaal bestuur in het gelijk; de beide ambtsdragers werden niet bevestigd. Notulen kerkeraad Hervormde gemeente Doeveren 31 dec. 1833-29 sept. 1834; *Bos* I, 225.
In de tweede plaats: midden 1834 werd Scholte aangeklaagd bij het Classicaal bestuur van Heusden vanwege drie zaken - a. het niet laten zingen van Evangelische gezangen; b. het niet stellen van de vier vragen bij de voorbereiding van het avondmaal; c. het eind augustus 1834 gebruiken van lasterlijke uitdrukkingen tegen medebroeders en kerkelijke besturen. Dit alles leidde tot een rapport van een classicale commissie van 6 oktober 1834; uitvoerig hierover Bos I, 292-305, inzonderheid 300.

13 Van Hogendorp wilde dus informeren naar de eventuele financiële noden van het gezin De Cock bij diens algehele afzetting. De Cock is, zoals bekend, predikant gebleven. Te Groningen ontving hij *f* 1000,- tractement; hij was 'niet vermogend, maar arm evenmin'; Wesseling, *Afscheiding en Doleantie in de stad Groningen*, Groningen 1961, 32, 144.

14 Capadose leed aan asthma; in 1836 - toen hij in Den Haag woonde - verergerde deze kwaal, hij vertrok naar Zwitserland. Kalmijn, *Capadose*, 28, 91.

15 Van Hogendorp vestigde zich na zijn benoeming bij het hooggerechtshof -1 okt. 1833 - vanuit Amsterdam in 's-Gravenhage; vergelijk de inleiding van dit hoofdstuk.

ding is voor die genen die ten minsten op uitwendige vroomheid eenige prijs stellen, in Amsterdam veel minder.

Wees van harte gegroet en den Heere bevolen. Veel sterkte en veel wijsheid is U nodig om in deze dagen te staan. De Heere heeft beiden in overvloed en verleene u het nodige naar den rijkdom zijner Genade.

Uw vriend en broeder in den Heere

D. van Hogendorp

2. 23 november 1834[16]

> Naar aanleiding van de inhoud van de preek die Scholte vrijdag 10 oktober 1834 te Ulrum had gehouden, werd hij gedaagd voor de rechtbank van eerste aanleg te Appingedam. Bij de aanklacht stond centraal de vraag of Scholte de artikelen 201 en 202 van de Code Pénal had overtreden. In deze artikelen wordt gesproken over het kritiseren van of het ophitsen tot ongehoorzaamheid aan besluiten en wetten van 'de openbare macht' ('l'autorité publique').[17]
> Voor de in het begin van deze brief genoemde Van der Kemp verwijzen we naar hoofdstuk 8.

Hartelijk Geliefde Vriend en Broeder in den Heere Jezus Christus.

Zodra ik dezen morgen Uwen brief van den 22 November ontving ben ik er mede naar van der Kemp gegaan, en onze afspraak is geweest, dat hij, Gefken, of ik Dingsdag in Gorcum zijn zullen, ofschoon wij noch niet hebben kunnen vernemen, wanneer diegeen onzer die daar komen zal, van hier zal vertrekken.

Uit de omstandigheid dat gij voor den Regter ter Instructie te Appingadam geroepen zijt, blijkt dat het regterlijk onderzoek op het gebeurde te Ulrum betrekking heeft, en ik vermoed dat artikel 202 van het Wetboek van Strafregt (Code Pénal) tot grond van de tegen u geïnitieerde[18] actie dienen zal.

Zeer begerig ben ik u te zien, doch zie dus verre den weg niet voor mij open. Volgen is des Christens pligt, en ik moet lijdsaam afwachten waarin ik u van de meeste dienst zijn kan. Ik mag vertrouwen gij ons uit Appingadam of Groningen een omstandig verhaal van uw verhoor zult toezenden, waaruit wij dan met meerdere zekerheid zullen kunnen opmaken, welke daad van u men oordeelt in het bereik der Strafwet te vallen. Ik moet u waarschuwen dat de Regter ter Instructie bevoegd is u provisioneel gevangen te houden, en gelijk men het noemt in *bewaring* te stellen.[19]

Wees overtuigd van het belang dat ik stel in uwe zaak. De Heere geve mij getrouw en opregt te zijn. Ofschoon ik ambtenaar ben, brand ik van begeerte u te helpen verdedigen. Maar wat ik doe moet uit den gelove zijn, en met mijn

16 De brief is ongedateerd; uit de inhoud blijkt echter dat hij één of twee dagen na 22 november 1834 is geschreven.

17 Uitvoerig hierover DERDE DEEL 66-69.

18 geïnitieerde = (hier) aangevangen.

19 Dit in bewaring stellen deed zich ook werkelijk voor. Na verhoor door de rechter van instructie te Appingedam op zaterdag 29 november 1834 werd Scholte gevangen gezet tot donderdag 4 december daaraanvolgende; hij werd op laatstgenoemde dag 'provisioneel ontslagen'; *Offic. Stukken* I, 73-87.

ambtspligten overeenstemmen. Het spijt mij eerst heden uwe dagvaarding vernomen te hebben, want dit belet mij wellicht Dingsdag in Gorcum te komen, daar ik niet uit de stad kan, dan met goedkeuring en voorkennis mijner superieuren.

De Heere zij u en uwe vrouw nabij, die in deze dagen dubbele mate van ondersteuning zal behoeven. De Heere is getrouw, en Zijne beloften zijn Ja en Amen!

Met broederlijke groete noem ik mij
Uw vriend en broeder in den Heere
D. van Hogendorp

De woorden pro justitia beteekenen niets anders dan [dat] de dagvaarding een akte is uitgevaardigd door een regterlijke authoriteit en daarom vrij van zegel en registratie.

3. 20 december 1834

Bij deze brief was ingesloten een afschrift van het vonnis van het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant gedateerd 10 december 1834, waarbij H.P. Scholte geheel werd ontzet van zijn bediening bij de Nederlandse Hervormde kerk en waarbij de negen ouderlingen en diakenen van de gemeente Doeveren, Genderen en Gansoyen werden geschorst voor de tijd van drie maanden. Het stuk werd door Scholte c.s. ontvangen 17 december 1834.[20]
Voor de duidelijkheid noemen we uit het uitvoerige vonnis de volgende alinea.
'Overwegende, dat eene verklaring van afscheiding van het Kerkbestuur, als het bovenvermelde, niet geacht kan worden gelijk te staan met eene vrijwillige en duidelijke verklaring van afscheiding van het *Kerkgenootschap;* hoedanige afscheiding van het *Kerkgenootschap*, ook door de bezwaarden niet schijnt bedoeld te worden.'[21]
Van Hogendorp begreep aanstonds, dat er na het vonnis geschil zou kunnen rijzen over de betaling van de kosten, waarin Scholte c.s. door het kerkbestuur waren veroordeeld. Deze beliepen *ƒ* 306, 15; zelfs het departement van erediensten vond de nota hoog.[22]
Al spoedig werd het de kerkelijke autoriteiten duidelijk dat de Afgescheidenen de proceskosten niet goedschiks zouden betalen. Het Provinciaal kerkbestuur durfde een proces niet aan en het Departement van erediensten betaalde, na een gedaan verzoek tot algehele vergoeding, (slechts) *ƒ* 200,- als tegemoetkoming in de gemaakte kosten.[23]

Waarde Vriend en Broeder in den Heere.

Ik heb gisteren uwen brief van den 18 dezer maand met het afschrift van het Vonnis van het Provinciaal Kerkbestuur van Noordbraband, 't welk hiermede terug gaat, van u behoorlijk ontvangen.

20 *Offic. Stukken* I, 96-103.
21 *Ibidem* 98.
22 *Bos* II, 323.
23 *Ibidem* 326-327.

Van der Kemp is van oordeel dat gij het stuk kunt laten liggen zonder er iets aan te doen. Doch naar mij voorkomt is het lieflijker en welluidender in eenen brief nader aan te wijzen, waarin het onderscheid tusschen afscheiding van Kerkge-

nootschap en afscheiding van Kerkbestuur gelegen is. Naar die mate dat gij meer belasterd wordt, is het pligt uwe zagtmoedigheid meer te betoonen. De brief kunt gij mijns inziens schrijven, zonder daarom het Kerkbestuur als uwe kerkelijke overheid, en het vonnis voor wettig te erkennen, ja zelfs met protestatie van dat vonnis voor nul en van geener waarde te beschouwen, als gewezen door een Bestuur aan wiens gehoorzaamheid gijl, u reeds lang onttrokken hebt.[24] Doch het vonnis doet andere gebeurtenissen te gemoet zien, waarover ik u met een woord wil spreeken.

Gijlieden zijt veroordeeld in de kosten, en deze kunt gij volgens uw systema niet betalen, dan voor zoo verre uwe eerste schorsing betreft. Wanneer men dus met eene kwitantie bij u komt weigert ge de betaling, met uitzondering van die op de eerste schorsing (voor uwe afscheiding) gevallen; doch dan wachten wij dat gij in een Civiel Proces voor de Regtbank van eersten aanleg te 's Hertogenbosch betrokken zult worden, en zal het noodig zijn dat gij een Procureur hebt voor voornoemde Regtbank practizerende, zelfs dan wanneer van der Kemp of een ander u als advocaat wilde helpen.

Gij moet dus daar eens uwe gedachten over laten gaan, en van der Kemp zal intusschen van zijne zijde informatiën neemen.

In de Groninger, Haagsche en Haarlemmer Couranten staat het schoone stuk van Janssen[25] op ul. request en laatstgemelde voegt er uwe finale demissie met een woord bij.[26] Ik verneem overigens hier niets en ben zeer in de drukte.

De Heere zij u nabij en geve u verstand in alle dingen en doe u den uitnemendsten weg bewandelen. Mijne groetenis aan uwe vrouw en alle geliefden in den Heere.

Uw vriend en broeder in den Heere

D. van Hogendorp

24 Scholte heeft zich blijkbaar door Van Hogendorp laten raden. Want in een reactie van de kerkeraad der Gereformeerde gemeente van Doeveren c.a. aan het Prov. kerkbest. van Noord-Brabant, gedateerd 24 dec. 1834, komen al de hier genoemde elementen voor. Inzonderheid wordt ingegaan op het gemaakte verschil (zie inleiding) afscheiding van kerkbestuur en afscheiding van kerkgenootschap. De kerkeraad merkt op, dat de (Afgescheiden) gemeente heeft verklaard
'...dat wij niet langer onder uw bestuur willen leven, *en met hen die er zich aan onderwerpen in kerkelijke gemeenschap verkeeren*, maar ons ... *van hen afscheiden...*', *Offic. Stukken* I, 104-110.

25 J.D. Janssen (1775-1848) sedert 1815 secretaris en adviseur bij het departement van de Hervormde en andere erediensten. Men zie voor hem *Bos* register.

26 Bedoeld 'stuk' was een reactie op twee requesten aan de Koning:

1°. Getekend door ouderlingen en diakenen (J. Branderhorst c.s.) van de Gereformeerde gemeente te Doeveren c.a., als begeleidend schrijven bij de acte van afscheiding, gedateerd 2 nov. 1834. In dit verzoekschrift werd vrijheid en bescherming van uitoefening van godsdienst gevraagd (*Offic. Stukken* I, 20-22).

2°. Getekend door dezelfden en gedateerd 4 nov. 1834, waarin wordt gevraagd 'te worden gehandhaafd in het bezit der kerk- en diaconiegoederen der Hervormde gemeente van Doeveren c.a.' (*Bos* II, 99).
Men zie voor bovenbedoeld stuk: *Offic. Stukken* I, 137-139. De *Haarlemmer Courant* voegde er als 'laatste nieuws' de afzetting van Scholtes van 10 dec. 1834 aan toe.

Uwe Commissie aan (van) Golverdinge hoop ik te volvoeren.[27]

Wees zo goed en zend het concept-request van van der Kemp[28] terug en zoo gij op het bekomen vonnis[29] antwoord, deel ons dan dit antwoord mede. Gij behoeft mij niets franco toe te zenden, daar ik ambtshalve vrij van brieven post ben, zoo mijnen titel van Substituut Prokureur Generaal op 't adres staat.

4. 31 december 1834

Nadat Scholte is afgezet komt de zaak van de pastorie en van de overige kerkelijke goederen aan de orde.
Afgezien van Scholte, ontvingen de volgende personen een aanmaning tot verantwoording en inlevering:
(te Genderen) J. Branderhorst, ouderling en kerkvoogd, Gerrit van Andel en Gerrit van der Beek, diakenen;
(te Doeveren) Dirk Boll, kerkmeester, Arie Baaijens en Teunis Boll, diakenen.[30]
Niet al deze personen bleven bij de Afgescheiden gemeente; zo keerde Gerrit van Andel al spoedig tot de Hervormde kerk terug.[31]
Vooruitlopende op de ontwikkeling der dingen, memoreren we hier dat, nadat Scholte c.s. hadden geweigerd de goederen en bescheiden over te geven, het Classicaal bestuur een proces aanspande. Enige maanden daarna ontruimde Scholte de pastorie (30 maart 1835).[32]
Op 11 maart 1835 moeten J. Branderhorst en Dirk Boll verschijnen voor de rechtbank te 's-Hertogenbosch. Maar kort daarop legt eerstgenoemde het hoofd in de schoot.[33]
Ook de diakenen te Genderen begeren tot een schikking te komen. Op 4 mei 1835 worden de kerkelijke goederen te Doeveren en Genderen (dus mede door Dirk Boll), alsmede de bezittingen der diaconie te Genderen overgedragen.[34] Enige maanden later tenslotte geven de Afgescheiden diakenen te Doeveren Arie Baaijens en Teunis Boll hun verzet op.[35]
De in het begin van dit schrijven genoemde ‘brief van den 27’ is niet aanwezig in de, zeer beperkte, Verzameling-Van Hogendorp (Réveil-Archief). Ook andere brieven van Scholte aan D. van Hogendorp ontbreken.

Veel Geliefde Vriend en Broeder in den Heere Jezus Christus.

27 Deze commissie zal betrekking hebben gehad op de uitgave van Scholtes brochure *Merkwaardig voorbeeld van hedendaagsche verdraagzaamheid van het Ned. Herv. kerkbestuur*, welke begin 1835 bij J. van Golverdinge te 's-Gravenhage verscheen; vergelijk *Offic. Stukken* I, 25-65.
28 Niet duidelijk welk request is bedoeld.
29 Dat van het prov. kerkbest. van Noord-Brabant; vergelijk inleiding bij deze brief.
30 Men zie voor dit alles: *Offic. Stukken* I, 43-47, 133-135; *Bos* II, 309-312.
31 *Bos* II, 309, 313.
32 *Ibidem* 206-209.
33 *Ibidem* 311-312; *Offic. Stukken* I, 187.
34 *Bos* II, 311.
35 Men zie voor dit onderwerp VIJFDE DEEL, hoofdstuk 5.

Uwen brief van den 27 heb ik den 28 ontvangen en behelsde wat ik verwacht had. Nu men u eenmaal had afgezet, konde men u niet meer in het bezit laten van dat geen waarvan gij *als* Predikant in bezit waart, of het genot van had. In 't politieke gaat het eveneens. Sommige ambtenaren hebben uit krachte van hun

ambt lands woningen in gebruik, welke zij ruimen moeten zoodra zij het ambt (op welke wijze dan ook) verliezen, en dit ruimen gaat al zeer spoedig, meestentijds binnen zes weken.

Het vonnis van afzetting zal men nu ter executie willen leggen, en bij tegenstand van u, vermoed ik dat men een regterlijk vonnis zal trachten te verkrijgen, en alsdan op grond van hetzelve, u de papieren doen overgeven en het huis doen ruimen met behulp der Policie.[36]

Daarmede komt de quaestie aan wie de kerkelijke goederen uwer gemeente of wil men der Gemeente van Doveren, Genderen en Gansoyen, toebehooren voor den Burgerlijken Regter, en zal het noodig zijn daar uw systema voor te dragen. Tot dat einde herhaal ik, is het nodig dat gij zoo spoedig mogelijk een Procureur in den Bosch hebt en hem met uwe zaken bekend maakt. Volgens informatiën van van der Kemp, komen er twee Procureurs bijzonder in aanmerking, *Holscher*,[37] Gereformeerd maar zwager van van Heusden[38] en *Erdrijk*,[39] Roomsch Catholyk. Beiden zijn kundig.

De voornaamste advocaat in den Bosch is Ganderheijden,[40] een man van gaven, zeer kundig, oud geworden in de praktijk en Gereformeerd. Het was wellicht niet kwaad, dat gij nader naar hem informeerde. In Appingadam is er op het volgen van den middelijken weg zegen voor u geweest.

Ik bekom daar uwen brief van den 30 December met de ingeslootene papieren. Gij moet wilt gij consequent blijven stellig weigeren de papieren[41] over te geven of de pastorij te ruimen, dan op grond van een regterlijk vonnis. Doch het is dringend dat gij er met eenen Procureur in den Bosch over spreekt, want de termijnen zoo men eens tegen u begint te ageren zijn te kort, dan dat gij telkens eens herwaarts schrijven kunt.

Wat den Burgemeester betreft, zoo moet gij hem eens spreeken, en hem zeggen dat gij hem niet vraagt te oordeelen over de quaesties waar gij in gewikkeld zijt, maar alleen om een getuigenis af te leggen omtrent uw Burgerlijk zedelijk

36 Wat de ontruiming der pastorie betreft is de gang van zaken enigszins anders geweest. Niet op grond van een rechterlijk vonnis werd Scholte gedwongen de pastorie te verlaten, maar krachtens een koninklijk besluit (3 maart 1835 no. 83), waarbij aan Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant werd opgedragen aan het gemeentebestuur van Doeveren c.a. last te geven de woning te doen ontruimen; *Bos* II, 199-200, 203-204, 206-209.

37 Bedoeld is Bastiaan Adriaan Holster (1784-1858), procureur te 's-Hertogenbosch 1815 tot 1856. Hij was gehuwd met Petronella Josina van Heusden, zuster van de in de volgende noot genoemde C.J. van Heusden.

38 Mr. Cornelis Johannes van Heusden (1792-1872), in die tijd president van de rechtbank van eerste aanleg te Breda en lid van het Prov. kerkbestuur; *Offic. Stukken* I, 88. Men zie voor het geslacht van Heusden: *De Brabantse Leeuw* 18 (1969) 1-11.

39 Johannes Antonius van Ertrijck (1798-1844), procureur te 's-Hertogenbosch 1821 tot 1844. Men zie voor hem W.J.F. Juten, *Genealogische kwartierstaten van Nederlandsche katholieken* etc; eerste serie; Bergen-op-Zoom, s.a., no. 20.

40 J.F.M. Ganderheijden (1787-1851); advocaat te Zaltbommel, daarna te 's-Hertogenbosch; rijks-advocaat in Noord-Brabant. Hij werd de procureur van het Classicaal bestuur van Heusden contra Scholte c.s. Men zie voor hem ook *Bos* II register.

41 de kerkelijke archieven etc.

gedrag, en zulks te doen zonder aanzien van uw persoon of van uwe vijanden, en dat het eene gruwelijke vervolging van zijnent wege zijn zoude, zoo hij u zulks uit vrees voor uwe vijanden weigerde.[42] In allen gevalle zoo hij het u weigert op mondeling verzoek, kunt gij uw verzoek schríftelijk herhalen met aandrang zoo hij zwarigheid maken mocht aan dat verzoek te voldoen, de redenen van zijne weigering op te geven.

Intusschen mijn vriend gedenk dat nederigheid gaat voor de eere. Ik moet u nederigheid aanraden in de zaak van dit getuigschrift, maar vooral bij de voorgenomene uitgave van een derde stukje.[43] Naar mijn oordeel is in uw eerste stukje veel meer heiligheid dan in het tweede. Laten de gebeurtenissen u niet verbitteren en draagt het beeld van uwen Meester beschreven Jes. LUI. Wij hebben het nodig elkander te waarschuwen:

> God weet het, onze kracht is klein,
> De driften veel, en 't hart onrein;
> Wat wordt er van ons in dien staat
> O Vader! zoo Gij ons verlaat?[44]

Neem dezen raad ten goede, groet uwe vrouw van ons, en geloof aan de opregte belangstelling van uwen vriend en broeder in den Heere

D. van Hogendorp
in haast

5. 11 februari 1835

Bij Koninklijk besluit van 23 januari 1835 werd candidaat C.F. van Setten benoemd tot Hervormd predikant te Doeveren, Genderen en Gansoyen.[45]

Zowel de *Haarlemmer Courant*[46] als het *Haagsche Dagblad*[47] maakten daarvan gewag.

42 De burgemeester van Doeveren c.a., W.J. Millenaar, weigerde eind december 1834 aan Scholte een attest van zedelijk gedrag; ds. C.W. Pape schrijft hierover: ‘Het attest is hem ... geweigerd, en bijaldien hij nu eens te Genderen, zooals zijn plan schijnt te zijn, zich wil vestigen, dan kan de Burgemeester van Genderen hem eo titulo de inwoning weigeren.’ *Bos* II, 182.

43 H.P. Scholte, *Vervolg der liefdelooze handelingen van het zoogenaamd Hervormd Kerkbestuur*, 's-Gravenhage 1835; ook *Offic. Stukken* I, 67-180.
Onder eerste stukje dient te worden verstaan: H.P. Scholte, *Merkwaardig voorbeeld van hedendaagsche verdraagzaamheid van het Nederlandsch Hervormd Kerkbestuur* enz., 's-Gravenhage 1834; ook *Offic. Stukken* I, 25-66. Onder tweede stukje: H.P. Scholte, *Stukken betrekkelijk de afscheiding der Gereformeerde gemeente te Doveren, Genderen en Gansoijen*, 's-Gravenhage 1835; *Offic. Stukken* I, 3-24.

44 Gedeelte van het zevende couplet van het gezang Het gebed des Heeren, bewerking J.E. Voet (1706-1778).

45 *Bos* II, 191.

46 *De Haarlemmer Courant* van 3 febr. 1835 bevatte een *advertentie* waarin stond: ‘'s-Hertogenbosch 31 Januarij. Ten gevolge van het Koninklijk Besluit, bij 't welk Ds. H.P. Scholte als predikant van Doveren, enz. is ontslagen, heeft Z.M. ... uit een drietal ... als Predikant aldaar benoemd den Heer C.F. van Setten ... met bepaling, dat dezelve naar kerken-orde derwaarts zal worden beroepen.’ *Offic. Stukken* I, 178.

47 In het *Dagblad van 's-Gravenhage* van 4 febr. 1835 vinden we in de rubriek ‘Nederlanden’ een bericht dat zakelijk geheel overeenstemt met de inhoud van de in de vorige noot genoemde advertentie.

Op 6 februari 1835 wendde 'De Kerkeraad der Gereformeerde Gemeente te Doveren enz.' - die van Scholte - zich opnieuw tot de Koning. Geprotesteerd werd tegen het beroepen of benoemen van een Hervormde predikant te Doeveren c.a., zonder dat de gedecimeerde Hervormde gemeenten aldaar tezamen het vereiste aantal van 50 zielen telden.[48] Ds. C.W. Pape schreef gedateerd 17 februari 1835 echter, dat bedoelde gemeenten tezamen 63 zielen omvatten.[49]

Veel Geliefde Vriend en Broeder in den Heere.

Hiermede zend ik u het attest van uwen Burgemeester, ingesloten in uwen brief van gisteren terug.[50] Mij dunkt ik zoude er in berusten. De gedrongene stijl toont genoeg aan dat de man voor hoogere autoriteiten bevreesd was te veel te zeggen, en evenwel niet te weinig heeft willen zeggen. Het stuk kan in de pleitrede van uwen advocaat[51] genoeg toegelicht worden, en de minst oordeelkundige lezer zal dadelijk zien welk gewigt aan hetzelve te hechten is.

Het bewuste artikel in de Haarlemmer Courant bevreemd(d)e mij. Het Haagsche Dagblad nam het letterlijk over. Men wil hatelijk zijn, en is te dom om zijn voornemen te volvoeren.

Ik vrees dat gij met uw protest te verre zijt gegaan. Het geen de Koning ten aanzien van het beroepen van een nieuwen Leeraar deed, voor de oude en verkleinde Gemeente, ging ul. niet aan. Als Burgers kondet gij Z.M. inlichten, niet protesteeren.

Ik heb gisteren uitvoerig aan van Loon geschreven, in antwoord op zijnen brief. De ordonnancie van de Raadkamer der Regtbank van Appingadam is mij in de hand gevallen.[52] Ik houde het er voor dat gij daar voorlopig veel bij gewonnen heb(t). Ik heb mede naar Ulrum geschreven, waar juffr. de Cock gelast is den 14 dezer de pastorie te verlaten.[53]

Ik ben steeds overkropt met werk, en werd daardoor belet u vroeger te schrijven. Ik moet somtijds vragen wat 's Heeren weg daarmede is. Zoo als het in de twee of drie laatste maanden gegaan is, lijdt mijne gezondheid er onder. Ik ben sedert eenige weeken zeer sukkelende, en vat gedurig koude, waar ik geen rede voor weet dan vermeerderde vatbaarheid voor alle affectiën ten gevolge van overspanning van werkzaamheden.

Uwe stukken heb ik aan (van) Golverdinge overhandigd, en zie het aanhangsel

48 *Bos* II, 193; *Offic. Stukken* I, 174-178.

49 C.W. Pape aan de 'Secretaris en Adviseur' van het Ministerie van eredienst, J.D. Janssen, Heusden 17 februari 1835; *Bos* II, 197-199.

50 Vergelijk de vorige brief, inzonderheid noot 42. Blijkbaar heeft de burgemeester tenslotte toch een attest aan Scholte gegeven. Bijzonderheden aangaande de inhoud konden niet worden achterhaald.

51 Namelijk voor de rechtbank te Appingedam; DERDE DEEL, hoofdstuk 4. Als advocaat fungeerde, zoals eerder vermeld, mr. J. Potter van Loon.

52 Bedoeld is de verwijzing van Scholte naar de correctionele rechter; ook Potter van Loon schrijft dat 'de Ordonnantie zeer gematigd is opgesteld...' - DERDE DEEL 68.

53 Ds. H. de Cock zat te Groningen gevangen van 28 nov. 1834 tot 26 februari 1835; zijn vrouw moest 14 febr. 1835 de pastorie verlaten - Wesseling, *Afscheiding* 1, 209, 218.

van u te gemoet.[54] Van harte, na broederlijke groetenis aan uwe vrouw en allen die den Heere liefhebben.

De uwe in den Heere
D. van Hogendorp

6. 14 maart 1835

In deze brief wordt gesproken van de ‘naderende verhuizing’. Bij gebrek aan precieze gegevens kunnen we niet anders doen dan aannemen dat het gezin Van Hogendorp in de eerste helft van 1835 is gegaan van de woning aan de Heerengracht naar die in de Lange Houtstraat en dat deze verandering door de *Stads-Almanak* (zie inleiding) met vertraging is geregistreerd.
De kerkvoogden Dirk Boll en Johannes Branderhorst zijn enige dagen tevoren gedagvaard voor de rechtbank te 's-Hertogenbosch - vergelijk inleiding bij brief no. 4 - daar zij weigeren de kerkelijke bezittingen over te dragen. Van Hogendorp dringt opnieuw aan op het kiezen van een advocaat en procureur te 's-Hertogenbosch. Als zodanig wordt de enigszins omstreden mr. J.L.A. Luijben[55] gekozen.

Waarde Vriend en Broeder in den Heere.

Ik spoed mij u een enkel woord op den uwen van den 10 dezer, zoo even ontvangen te antwoorden, in de hoop, zoo de Heere wil u in de volgende week breeder te schrijven. Ik heb het steeds zeer druk, ook door mijne naderende verhuizing; doch hoop in de volgende week evenwel een paar dagen voor mijne correspondentie te kunnen afzonderen.

Over de dagvaarding moet gij noodwendig met uwen advocaat spreeken. Draagt gij toch aan eenen advocaat uwe zaak op, moet gij het doen van den beginne af, ten einde ook op hem de verantwoording ruste. Zonder dat zal hij de voordeelen van het voeren van een proces trekken, en zoo gij het proces verliest, u de schuld van het verlorene toeschrijven. De eerste acten zijn in een proces dikwijls de gewichtigsten, inzonderheid om de contenance die men aanneemt. Naar mijn oordeel zullen de kerkvoogden door eenen Procureur (geadsisteerd door uwen advocaat) moeten vertegenwoordigd worden, en zeker is het dat zij niet door u kunnen vertegenwoordigd worden.

Wat Luyben aangaat, zoo gevoel ik zeer wel de zwarigheid van van der Kemp, maar ik weet niet welke betere keuze gij doen kunt. Mij dunkt in uwe plaats zoo liet ik hem voor uwe gemeente arbeiden, even als een Sidoniër aan den Tempel.[56] Kondet gij een goede keus doen, zoude ik het verkieslijk vinden; kunt gij het niet, zoo vind ik er geene zwarigheid in. Moeilijk is het in allen gevalle, nu gij hem eenmaal gesproken hebt, hem voorbij te gaan en eenen anderen te neemen.

54 Zal betreffen het manuscript van de in noot 43 genoemde brochure; het boekje bevat een ‘aanhangsel’. ‘Stemmen uit vroegere dagen’; *Offic. Stukken* I, 148-180.

55 Mr. J.L.A. Luijben; VIJFDE DEEL, hoofdstuk 5. Verder: hoofdstuk 5, noot 12 en blz. 99. Mr. J.W. Gefken zegt van hem onder meer, dat hij ‘zich schaarde bij de Belgische revolutionairen en daarom als ambtenaar werd afgezet...’.

56 Zinspeling op 1 Koningen 5 vers 6, waar staat dat de Sidoniërs medewerkten aan de bouw van de tempel te Jeruzalem door cederen op de Libanon te vellen.

Van harte wensch ik u toe dat uwe vrouw spoedig herstellen moge.[57] De Heere geve het in Zijne genade. Uwe vrijspraak te Appingadam[58] deed mij ontzettend veel genoegen. Kent gij *Bazuin tot vergadering der Uitverkoorenen* door P.J. Baron van Zuylen van Nijevelt (den zeekapitein, die de laatste jaren in Barneveld woonde) uitgegeven bij den Ouden?[59] Zo neen, doe het koomen. Alhier is het noch niet verkrijgbaar, andersints zond ik u een exemplaar. Van harte als altijd

Uw vriend en broeder in den Heere,
D. van Hogendorp

7. 28 maart 1835

Waarde Vriend en Broeder in den Heere.

In de Haarlemsche Courant van voorl. Dingsdag 24 Maart lazen wij dat het Gemeente Bestuur van Drongelen en Doeveren gelast was, u binnen drie dagen des noods met behulp der Marechaussée uit de pastorij te zetten. Dit artikel doet ons zeer verlangende zijn naar tijdingen van u en uw huisgezin. Is die last gegeven, is zij uitgevoerd? Waar dienen de Regtbanken toe, en de vormen van Proces, zoo zulke extra-judicieele handelingen plaats kunnen hebben?[60] Nadat ik uit uwen brief gelezen had, dat men tegen de Kerkvoogden wilde procederen, was alle gedachte dat men u bij maatregel van policij uit de pastorij zoude zetten, uit mijn hoofd gesteld, waar gij weet dat dezelve voorts nimmer ingang gehad heeft. Zoo men u uit de pastorij zet, had men mijns bedunkens even kortweg de Kerkvoogden de Kerkgoederen kunnen ontnemen.

Is het waarheid dat Ds. van Rhee, ter gelegenheid van de Nachtmaals bediening voor 14 dagen a drie weeken geene gezangen heeft doen zingen?[61] Wij krijgen van daar noch wel eens tijding door schippers, en zoo meen ik dat ook dit bericht ons is geworden. Uit Groningen hoor ik dat de Cock wegens het houden

57 Mevrouw Scholte was in die dagen ziek (‘anderdaagsche koorts’); in de stukken wordt dit ook genoemd in verband met de ontruiming van de pastorie te Doeveren (30 maart 1835); *Offic. Stukken* I, 189-193.

58 27 febr. 1835; DERDE DEEL 69-70.

59 P.J. van Zuylen van Nijevelt, *Bazuin ter vergadering der uitverkorenen*, Amsterdam 1835. Men zie voor de schrijver Kluit, *Réveil* register; voor deze brochure Dr. W.J. de Wilde, *Geschiedenis van Afscheiding en Doleantie*, Wageningen s.a., 93. Van Zuylen betoogde uiteindelijk dat afscheiding voorbarig was.

60 Vergelijk noot 36. Het gemeentebestuur van Doeveren c.a. ontving opdracht tot het doen ontruimen van de pastorie van de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant. Deze werden weer gemachtigd via een koninklijk besluit ‘als volgens art. 145 der Grondwet belast met de uitvoering der wetten opzigtelijk de bescherming der verschillende godsdienstige gezindheden en derzelver uitwendige eeredienst’. *Bos* II, 200.

61 Ds. J. van Rhee (geb. 1789), predikant te Veen. Van Rhee werd tegelijk met G.F. Gezelle Meerburg te Almkerk, op 24 nov. 1835 door het Classicaal bestuur van Heusden afgezet als Hervormd predikant. Een van de gronden voor de afzetting was het niet laten zingen van de Evangelische gezangen. Men zie voor J. van Rhee: *Bos* register.

van Godsdienstoefeningen voor 5 Regtbanken is gedagvaard.[62] Schildkamp is te Leeuwarden door de Regtbank in het Hoogste ressort gecondemneerd. Hij had zich door eenen advocaat doen verdedigen en was van diens pleitrede zeer te vreden. Wie deze advocaat geweest is, is mij onbekend.[63]

Mijne vrouw is wat sukkelende. Zij is thans weder drie maanden zwanger[64] en daarbij zwak. De kleine[65] is gespeend, en gaat vooral sedert zij van de borst af is, goed voort.[66] Onze verhuistijd nadert.[67]

Wij hooren of zien hier weinig. Over uwe vrijspraak in Appingadam heb ik niets gehoord dan van de vrienden.[68] Is dezelve onverschillig aan de vijanden, of houdt men zich opzettelijk bij mij stil? Het is mij een raadsel. De Heer Philipse[69] bij name is altijd even vriendelijk met mij. Ik mag dit alles als een zegen beschouwen, mij toegezonden door den God in Wiens hand mijne adem is en bekommer mij voorts niet met de beweegredenen van anderen, wetende dat de Heere regeert. De Godsregering is mij sedert eenigen tijd een bron van ware vertroosting. De beloften van het geen de kinderen Gods zullen kunnen doen zijn gewis; maar om derzelver vervulling te zien, moet het eerst zijn: Christus in ons.

Capadose is sedert 14 dagen in Amsterdam. Nu vaarwel. Groet uwe vrouw van ons en geef ons weder eens tijding van u, mij gelovende

Uw vriend en broeder in den Heere

D. van Hogendorp

62 Dit aantal lijkt ons, op 28 maart 1835 (datum van de brief), overdreven. De Cock zat gevangen - zoals reeds vermeld - van 28 nov. 1834 tot 26 febr. 1835. Daarná preekte hij in de provincies Groningen en Drenthe etc. en werd vele malen door een aantal rechtbanken veroordeeld. Eén van de eerste vonnissen (met boete) was dat van de rechtbank te Appingedam, 17 okt. 1834 (mededeling van dr. J. Wesseling te Groningen); daarna komt een vonnis van de rechtbank te Assen op 25 maart 1835 (EERSTE DEEL 87).

63 O.L. Schildkamp was één van de eerste diakenen van de Afgescheiden gemeente te Groningen. Van Hogendorp doelt hier op een veroordeling door de rechtbank te Groningen, naar aanleiding van een godsdienstoefening ten huize van Jan Verschuir op 28 dec. 1834. Het vonnis is gedateerd 12 jan. 1835. Overigens werd slechts Verschuir veroordeeld en wel tot *f* 8,- boete. Maar Schildkamp en Verschuir richtten zich naar aanleiding van het proces-verbaal en de verstoring van de bijeenkomst tot de Koning (4 jan. 1835). Er werd hoger beroep aangetekend bij de rechtbank te Leeuwarden, en aldaar trad als verdediger op mr. G. de Waal te Heerenveen; deze pleitte in Friesland bij herhaling voor de Afgescheidenen. De boete bleef echter gehandhaafd bij uitspraak van 21 febr. 1835. Men zie Wesseling, *Afscheiding in Groningerland* III, 130-131, 137.

64 Deze zwangerschap leidde tot een miskraam, zoals kan worden afgeleid uit de inleiding (geboorten aug. 1834 en aug. 1836) en uit de inhoud van de twaalfde brief in dit hoofdstuk.

65 De in de inleiding genoemde Marianne Cathérine, geboren 2 aug. 1834.

66 vooruit.

67 Vergelijk de inleiding van dit hoofdstuk.

68 Réveil-mensen in Amsterdam en 's-Gravenhage.

69 Mr. A.W. Philipse (1766-1845), sedert 1813 procureur generaal bij het hooggerechtshof; werd in 1838 president van de Hoge Raad. Men zie voor hem *Bos*, register. De vrijspraak van Scholte te Appingedam was ‘in lijnrechten strijd met de inzichten en bedoelingen van den Procureur-Generaal’: *Bos* II, 45, 62-64.

8. 4 april 1835

Waarde Vriend en Broeder in onzen Heer en Zaligmaker Jezus Christus.

Sints ik u laatst schreef is mijne vrouw zwaar ziek geweest, zijn twee van mijne kinderen ongesteld geweest, en was ik zwaar verkouden en bovendien met eene zinking[70] op het linker oog. Door Gods ontferming is mijne vrouw zoo verre herstellende, dat zij gisteren voor 't eerst een half uurtje konde opzitten, en zijn mijne kinderen mede beiden aan de beter hand. Het waren soms bange dagen voor mij, waarin ik ook de nabijheid van den Heere niet altijd even levendig mogt ondervinden.

Uit uwe twee brieven heb ik sedert gezien, dat gij te Groningen gedagvaard zijt,[71] uw diakenen in den Bosch,[72] en dat uwe gemeente bovendien inkwartiering heeft bekomen,[73] terwijl gij genoodzaakt zijt geworden uwe pastorij te verlaten. Ik wil uw gedrag ten opzichte van uwen uitgang uit de pastorij niet beoordeelen, dan had echter gedacht dat gij zulks niet op eene aanmaning, maar alleen door geweld zoudt gedaan hebben. Misschien hebt gij evenwel beter gedaan, dan ik u zoude geraden hebben.

Wie zal uwe zaak te Groningen bepleiten? Gij dient daar wel in tijds voor te zorgen daar het zulk een buitengewoon proces en de verdediging zuiver juridisch is. Gij weet hoe veel moeite Potter van Loon gehad heeft, de verdediging te vatten. Ik meen van Hall wel te hebben hooren zeggen, hij uwe verdediging in Groningen wel zoude willen aanvaarden.[74]

Het heeft mij getroffen, dat gij mij de vraag gedaan hebt, of de Broeders elders nu zoo stil kunnen en mogen zitten, terwijl uwe gemeente vervolgd wordt. Gij weet het, lieve Vriend, want ik heb het u nimmer verborgen, dat ik van uwe afscheiding geen voorstander ben, en dat zoo ik u en uwe gemeente, eenigsints de Broederlijke liefde bewijzen mogt in uwe verdrukking, het de gemeenschap met uwe persoonen was die mij daartoe bewoog, en niet gemeenschap met uwe zaak. Ik zie noch geene de minste weg Gods in afscheiding. Overal zouden wij bijkans worden Schapen zonder Herders, en de onderlinge verdeeldheid en verscheidenheid van leer, zoude ons zelfs geheel verteeren, en bespottelijk maken in de oogen der vijanden. Gij oordeelt het standpunt waar (van) Zuylen de gelovigen op plaatsen wil, onbijbelsch,[75] en ik stem daarin geheel met u in;

70 ontsteking bij.

71 Na de vrijspraak van Scholte te Appingedam tekende de officier van justitie aldaar hoger beroep aan bij de rechtbank te Groningen. Na behandeling van deze zaak op 17 juni, volgde vrijspraak bij vonnis van 23 juni 1835. DERDE DEEL 67, 71, 75-76.

72 Vergelijk noot 35.

73 Volgens Scholte kwamen de kurassiers te Genderen 31 maart 1835; *Offic. Stukken* I, 193. Men zie verder *Bos* II, 306-308, 313-316.

74 Mr. A.M.C. van Hall (1808-1838); men zie voor hem VIJFDE DEEL register. Zoals we weten verdedigde mr. J. Potter van Loon, Scholte ook te Groningen; DERDE DEEL 66-76.

75 In de *Bazuin* (zie noot 59) wordt bij herhaling betoogd, dat het nog niet de tijd is tot algehele afscheiding van de Hervormde kerk te komen, maar worden de Gereformeerden opgewekt zich te onttrekken aan ‘alle zamenkomsten in Kerken, en allerlei gelegenheden, bij welke men de dwaalleer verspreidt’ (25; 8, 13, 21, 26).

maar de afscheiding zoude ons op een noch veel onbijbelscher standpunt plaatsen en ons zelfs geheel verstrooijen.

Voor mij zelven ben ik uitziende op het heil des Heeren. Die gelooven haasten niet.[76] De Heere geve mij getrouw te zijn en waar Hij mij roept te komen, is mijne gedurige bede; maar waarlijk zoo ik nu iets deed dat naar afscheiding geleek, ik handelde in ongeloof en tegen mijne overtuiging.

Heden had ik onzen Broeder Dirk ... uit Dinxperloo[77] bij mij, die mij de laatste tijdingen van u gaf. Hij liep hoog met Moorrees,[78] en zeide mij deze zich voorl. Zondag opentlijk voor uwe afscheiding verklaard had. Moeilijk kan ik aan dit gezegde geloof slaan. Dat Da Costa veranderd zoude zijn, in zijn gevoelens omtrent uwe afscheiding is mij onbekend, dan ik ben ook niet met iemand in Amsterdam in geregelde briefwisseling.

(Van) Zuylen kan over zijn boekje niet vervolgd worden, en ik geloof ook niet dat aan eene vervolging van hem immer gedacht is.[79] Vreemde dingen hebben er in onze kerk plaats; te Nieuwkoop bij Alphen is men van de gewoone wijze van zingen in de kerken afgeweeken, en een boer welke zich aan die veranderingen niet onderwerpen wilde, is voor de Regtbank te Leyden vervolgd, doch vrijgesproken. Waarin de afwijking bestaat is mij onbekend.[80]

Nu lieve vriend, de Heere geve u wijsheid en verstand, is mijne bede over u geweest van het begin uwer vervolgingen af. Christus zij het middelpunt van ons hart en de band onzer vereeniging. Mogen wij dan verschillen in onze beschou-

76 Jesaja 28 vers 16b: '...; wie gelooft, die zal niet haasten.'

77 De achternaam is niet ingevuld. Bedoeld zal zijn Derk Jan Navis, geboren te Aalten; in 1838 (oud 37 jaar) sloot hij zich aan bij de Afgescheiden gemeente te Varsseveld. VIJFDE DEEL 92.

78 B. Moorrees (1780-1860), in die jaren Hervormd predikant te Wijk (N.-Br.). Van Hogendorp hechtte terecht geen geloof aan het gezegde dat Moorrees zich voor de afscheiding (van Scholte c.s.) zou hebben verklaard. Men zie voor dit aspect *Bos* II, 85, 188, 190 etc.

79 Uit deze formulering blijkt reeds dat Van Zuylen niet duidelijk op een strafbare wijze had geschreven. Vermoedelijk heeft Scholte het oog gehad op uitlatingen in de *Bazuin* (zie noot 59) als op blz. 15, waar Van Zuylen schreef over de strijd van Ds. D. Molenaar met zijn geschrift *Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten*. Van Z. noemt deze brochure scherpzinnig, behartenswaardig, het is de volle waarheid wat er in staat. Zoals bekend werd Molenaar op grond van zijn geschrift met vervolging bedreigd. Ook lezen we: '...en geen grondwet kan uw dienen van God tot eenig omschreven getal bepalen! ... (dit dienen) kan niet door een Christelijke grondwet als oproerig tegen Koning en Vaderland worden verklaard, of belet.' (10)

80 Op 3 april 1835 werd door de rechtbank te Leiden Cornelis Hilders, oud 28 jaar, geb. Amsterdam, wonende te Zevenhoven, van beroep 'bouwknecht', vrijgesproken. Geeist was een gevangenisstraf van zes dagen en een geldboete van *f* 8,- verhoogd met de kosten van het proces. De rechtbank overwoog 'dat de beklaagde van tijd tot tijd zich bevindende in de gereformeerde kerk te Nieuwkoop, bij gelegenheid van het gezang hetwelk aldaar meer kunstmatig wordt uitgevoerd, de gewone wijze van zingen volgende en daarbij zijne stem verheffende, niet die harmonie plaats heeft, welke de kerkeraad en het grootste gedeelte van de gemeente zou verlangen, en dat hoezeer dit gedrag van den beklaagde niet goed te keuren is, zulks echter niet als eenige stoornis van de godsdienst kan beschouwd worden zoodanig bij de wet is verboden.' (GA Leiden, Archief rechtbank van eerste aanleg Leiden, inv.no. 13, folio 128.)

wing van de wegen Gods met Zijne Kerk, zoo weten wij toch dat uit de verschillende beschouwing overeenstemming zal voortspruiten.

Wees met uwe vrouw van ons gegroet. Wij hebben ons innig verblijd dat uwe verhuizing goed is afgeloopen[81] en uwe vrouw inzonderheid goed is overgekomen. De berichten aangaande u en uwe gemeente doen mij steeds genoegen. Gaarne schreef ik langer, maar mijn oog is vermoeid. Van harte

Uw vriend en broeder in den Heere

D. van Hogendorp

des avonds[82]

P.S. Heden morgen 5 Apr. ontving ik uw paket,[83] en zal voldoen aan uw vezoek. Ik moet u echter verzoeken mij zulke pakjes niet per post te zenden. Daar worden aanmerkingen op gemaakt en ik wil van mijne vrijdom van brievenpost geen misbruik maken.

9. 15 april 1835

Scholte werd in april 1835 ernstig ziek. In een brief aan H. de Cock (29 mei 1835) schrijft hij over 'hevige koortsen, waardoor hij buiten bewustzijn was.[84] Tengevolge van deze ziekte kon hij 29 april niet naar Groningen gaan, om te verschijnen voor de rechtbank aldaar. Door middel van een attest van zijn arts werd uitstel verkregen en wel tot 17 juni.[85]
Een vaag plan, waarbij mr. H.O. Feith te Groningen als verdediger aan Scholte zou worden toegevoegd, naast Potter van Loon, is niet uitgevoerd.[86]

Waarde Vriend en Broeder in den Heere.

In antwoord op uwen brief dezen morgen ontvangen, spoed ik mij u met een enkel woord (want mijn oog is nog niet genezen) te antwoorden, dat uw Doctor u een attest zal moeten geven, dat gij wegens koortsen in de onmogelijkheid zijt den 29 april in persoon in Groningen te zijn, van welk attest gij vervolgens de handteekening van den Doctor door uwen Burgemeester kunt legaliseeren. Waarna gij hetzelve met een brief zenden moet aan den persoon op wiens order gij gedagvaard zijt (denkelijk de Prokureur Crimineel) en tevens verzoeken dat de zaak mag uitgesteld worden. Van een en ander zult gij aan Potter van Loon moeten kennis geven.

Sints ik u laatst schreef, heb ik van Potter van Loon en van van Hall brieven ontvangen, en ben er nu voor mij over heen, dat Potter van Loon u in 's Heeren weg te Groningen moet verdedigen. Ik wist niet dat hij meer gewoon was aldaar te pleiten, en was daardoor over u bekommerd, wie de zaak aldaar aanvaarden

81 Toen het gezin Scholte de pastorie moest verlaten (30 maart 1835) betrok het tijdelijk, tot aan de vestiging te Gorinchem, enige kamers te Genderen. *Offic. Stukken* I, 193; *Bos* 11, 307, 421-423.
82 Deze woorden horen bij het bovenstaande.
83 Vermoedelijk met als inhoud een manuscript.
84 DERDE DEEL 72.
85 *Ibidem* 72-75.
86 *Ibidem* 73. Mr. H.O. Feith Sr. (1778-1849), in die tijd advocaat te Groningen; in 1838 raadsheer in het Provinciaal gerechtshof aldaar. (*NNBW* I, 851-852).

zoude. Ik vertrouw hem de zaak opperbest toe, en de Regtbank zal hem liever hooren, dan een advocaat die zoo uit de verte komt, en van wien men daarom dan meerder verwacht dan hij wellicht praesteert.

Ik maakte onlangs alhier de kennis van Hasselman,[87] en vernam van hem dat Potter van Loon geadsisteerd door een advocaat uit Groningen voor u pleiten zoude. Sedert hoorde ik van van der Kemp dat de advt. Feith zijne diensten zoude aangeboden hebben. Wat is van het een en ander?

Nu lieve vriend, de Heere sterke u en uwe vrouw, en betoone zich een verhoorder der roependen uit de benaauwdheid. Van harte

De Uwe in den Heere,

D. van Hogendorp

10. Ongedateerd, circa 7 december 1835[88]; brief van M.C. van Hogendorp-van Hogendorp

> Het vermoeden aangaande de datering berust op de mededeling betreffende de zittingen van ‘de assises’. Bedoeld is de behandeling van de strafzaak tegen de ‘geldsnoeijers’ waarover in de volgende brief wordt gesproken. Kwam een gerechtshof samen als ‘hof van assises’, dan was dit om te oordelen over zware misdrijven. De desbetreffende zittingen werden gehouden omstreeks 7 december 1835, zoals we zullen zien.

Waarde Vriend en Broeder in onzen Heere!

Mijn geliefden Man laat u van harte groeten en dankzeggen voor de toezending van het nevensgaande stuk.[89] Jammer maar dat hij het maar even heeft kunnen inzien.

Ik heb het gelezen en bedroef er mij met u over. De Heere regeert en weet alleen wat in den mensch is: ach! mogten wij bij alles wat om ons heen gebeurd, het oog eenig en alleen op den Koning Zijner Kerk vestigen, die belooft heeft, dat alles zou medewerken ten goede, dengenen die God liefhebben.

Voor de assises[90] nemen zij het drukker op, dan in uwe zaak het geval is geweest, die dan ook voor de gewoone dagelijksche zittingen van het Hof plaats had. Mijn beste man is nu reeds drie dagen achter een van 10 tot 4 uur, met het hof bezig en heeft dan nog 's avonds druk werk om de volgende morgen gereed te zijn. Zoodra hij kan hoopt hij u te schrijven en zal met genoegen iemand uit Almkerk ontvangen. Maar wat is hetgeen in de afzetting staat omtrent die twintig leden der gemeente die voor de gezangen waren? in tegen overstelling

87 Aarnaut Hasselman te Gorinchem.

88 Tussen de datum van het vorige schrijven en deze dag schreef Van Hogendorp 14 augustus 1835 een brief aan Scholte. Hierin keert eerstgenoemde zich sterk tegen de Afscheiding, die, zoals bekend, in de zomer van 1835 in volle gang is. Wij gaven deze brief weer DERDE DEEL 77-81.

89 Bedoeld zal zijn het vonnis van het (hervormde) Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant van 24 nov. 1835, waarbij ds. G.F. Gezelle Meerburg te Almkerk werd afgezet; *Offic. Stukken* II, 293-300.

90 De zaak van de ‘geldsnoeijers’; men zie de volgende brief.

van drie leden van de kerkeraad?[91]

Wij mogen het door Gods goedheid allen wel maken. Wil zoo goed zijn uwe vrouw en verdere Christelijke betrekkingen hartelijk van ons te groeten. Naauw is de band die leden van hetzelfde Geloof, van het Geloof in dien dierbaren Christus vereenigd.

De Heere sterke u en zij u nabij, waarde vriend, en geloof mij in Hem, en alleen om Zijns wille

uw liefhebbende zuster

M.C. van Hogendorp geb. van Hogendorp

11. 5 januari 1836

Begin december 1835 diende voor het hooggerechtshof te 's Gravenhage, zitting houdende als 'hof van assises' (= criminele rechtbank voor zware misdrijven) de beruchte zaak van de Amsterdamse geldsnoeier Carolus Hermanus Bierau en zijn vijf helpers Wilhelmina Pompee, weduwe Dam van Baten; haar dochter Maria van Baten; Pieter Frederik Wijnands; Zadoc Marcus Schneiders en Adam Cornelissen. Zij werden ervan beschuldigd meer dan 500 Zeeuwse rijksdaalders en circa 200 Driegulden stukken te hebben gesnoeid en/of daarna in omloop te hebben gebracht. De zittingen van het hof werden gehouden 3 tot 5, 7 en 9 december 1835. D. van Hogendorp, als substituut procureur-generaal eiste 5 december in een vier uren vergende rede, de doodstraf voor alle beklaagden, op grond van artikel 132 van de Code Pénal, in welk artikel wordt gehandeld over het hebben nagemaakt of vervalst ('contrefait ou altéré') van gouden of zilveren munt; de overtreders werden uitsluitend met de doodstraf bedreigd. De verdediging (bestaande uit vier advocaten) zette in den brede uiteen, dat artikel 132 slechts spreekt van 'valsche muntslag' en niet van geldsnoeierij. Hierbij werd onder meer gesteld, dat altérer = vervalsen, iets anders is dan rogner = afknippen, snoeien.
Op 9 december kwam het arrest van het hof; de beklaagden werden niet-schuldig verklaard aan overtreding van artikel 132 van de Code Pénal; zij werden dadelijk op vrije voeten gesteld.
Dit arrest dat in feite - anders dan bij buiten vervolging stellen - het geldsnoeien legaliseerde, leidde al spoedig tot wetswijziging.[92]

Veel Geliefde Vriend en Broeder in den Heere!

Ik ben reeds lang begerig u te schrijven en in de eerste plaats mijnen dank te betuigen voor het mij toegezonden exemplaar uwer pleitmemorie.[93] Uwe con-

91 Vergelijk noot 89. In het genoemde vonnis is sprake van 'drie leden zijns kerkeraads, hunnen predikant als rugsteunende, derzelver afkeer van de bewuste (avondmaals) vragen en van het gebruik der Evangelische gezangen te kennen geven ...' (295); en van twintig leden van de Hervormde gemeente te Almkerk c.a. die het zingen van deze gezangen toejuichen en zich daarover hebben gewend tot het Classicaal bestuur van Heusden (297). Mevrouw van Hogendorp zag in deze beide vermeldingen blijkbaar een onduidelijkheid.

92 ARA, Archief Hof van Assises Holland-Zuiderkwartier, inv.no. 338: 'Register van aangeklaagden 1811-1838', no. 2206. *Algemeen Handelsblad* (steeds onder het hoofd 'Nederland') 2, 5, 8-11, 17 dec. 1835.

93 H.P. Scholte *Verdediging van Conscientie- en Godsdienstvrijheid. Pleitrede*, 's-Gravenhage 1835.

demnatie alhier[94] verwacht(t)e ik, doch de vrijspraak der geldsnoeijers verwacht(t)e ik niet. Ik ben er zeer door getroffen geweest en velen met mij. De vergelijking der beide arresten heb ik meer horen maken. Een Raadsheer verklaarde mij voor geene *f* 1000 zijnen naam onder uwe condemnatie te zetten.[95]

Philipse vroeg mij 2 Januarij of ik kennis had van het geen u te Utrecht wedervaren was, en kreeg van mij ten antwoord, dien morgen een brief van u bekomen te hebben, waarin gij mij over het gebeurde schreef. De Dienders die u in de koets hebben geholpen, zijn door het volk meede mishandeld. Eenige der schuldigen zijn bekend, en de zaak wordt geïnstrueerd.[96]

Het is mij onbekend dat Van der Kemp[97] eene onaangename ontmoeting met Philipse gehad heeft. Wel weet ik dat Philipse over hem tegen zijnen Broeder op eene onaangename wijze gesproken heeft.[98] Wij moeten hier opregt zijn, en dan is de zaak wel droevig, doch niet te verwonderen. Ik keur het schrijven van van der Kemp geheel niet af,[99] doch het gaat met het verkrijgen van ampten thans niet zamen. Intusschen heb ik hem geraden te blijven solliciteren, opdat het openbaar worde dat men hem om zijn schrijven niet plaatsen wil.[100]

Door Gods goedheid zijn de menschen ten mijnen opzichte getemd. Het gerucht was hier dat ik u een diné van 100 couverts gegeven had; aan Philipse heb ik over uwen brief gesproken, en het blijft er steeds bij.[101]

Men zegt hier dat gij te Oud Loosdrecht, aan een pas geboren kind, wiens ouders tot de scheiding zijn overgegaan, en op wier gedrag niets te zeggen valt, ofschoon zij den naam hebben van onbekeerd te zijn, en ook werkelijk geene blijken dragen van genade ontvangen te hebben, den doop geweigerd hebt.[102]

94 Arrest Hooggerechtshof 30 dec. 1835, appel vonnis rechtbank Gorinchem 7 okt. 1835 inzake godsdienstoefeningen te Gorinchem, Asperen en Langerak; EERSTE DEEL 87-100.

95 Bedoeld is een raadsheer van het hooggerechtshof, het college waarbij Van Hogendorp substituut procureur-generaal was.

96 Scholte werd 29 dec. 1835 te Utrecht, na het verlaten van het gebouw van de rechtbank, door een grote volksmenigte achtervolgd en aangerand; Van Hogendorp schrijft: '...de zaak wordt geïnstrueerd.', dat wil zeggen dat de Utrechtse rechtbank met het vooronderzoek is begonnen; op 9 febr. 1836 werden drie hoofddaders veroordeeld. VIERDE DEEL 202-205.

97 Mr. C.M. van der Kemp (1799-1861); men zie voor hem hoofdstuk 8.

98 De oudste broer van C.M. van der Kemp, Didericus Carel (1793-1867), was in deze tijd procureur-generaal te Amsterdam. Deze 'dacht zeer vijandig' over de Afgescheidenen. J.P. Moet, *C.M. van der Kemp (1799-1862)*, Vlaardingen 1948, 4, 11.

99 Men zie voor zijn geschriften de inleiding van hoofdstuk 8.

100 In 1838 werd hij plaatsvervangend-kantonrechter, in 1852 kantonrechter, in 1858 raadsheer in het Provinciaal gerechtshof van Zuid-Holland. Men zie ook Kluit, *Réveil* 425.

101 Wellicht het request van Scholte aan de Koning, 31 dec. 1835, naar aanleiding van de gebeurtenissen te Utrecht op 29 dec. Scholte kreeg nimmer antwoord op dit verzoekschrift. VIERDE DEEL 205.

102 Wij vinden dit geval noch in de literatuur, noch in de archiefstukken van Oud-Loosdrecht (VIERDE DEEL 428). Scholte preekte aldaar (onder meer) 23 okt. 1835 (*Ibidem* 399). Het verhaal komt ons overigens niet onwaarschijnlijk voor. Scholte doopte geen kinderen van doopleden etc., in tegenstelling met ds. H. de Cock; EERSTE DEEL 139.

Ook zegt men dat gij meent dat niemand als lidmaat mag worden aangenomen, dan die spreeken kan van de Genade aan zijn harte geschied.[103] Bevreemdend was mij een en ander, en ik zoude er u zelfs niet over gesproken hebben zoo het mij niet van eene eerbiedwaardigde zijde was medegedeeld. De verborgene dingen zijn voor den Heere, en ik geloof niet dat wij over de waarde van iemands belijdenis mogen oordeelen, wanneer hij zich aan geen slordig leven schuldig maakt, of spreekt of schrijft wat met zijne belijdenis in strijd is. Mij dunkt dit is wat Labadistisch! Ook wil men hier dat Deteleff te Amsterdam wegens misbruik van sterken drank gecensureerd is.[104]

Het is een tijd om op te merken, en ik schrijf u daarom over een en ander. Van scheiding en uitgang wil ik noch niets hooren. Zoo lang men mij vrij laat mijn pligt te doen, wacht ik af. Voet voor voet wil ik den grond betwisten zoo mogelijk heroveren. Met mijn God spring ik over een muur en met Hem loop ik door eene bende. De tijd nadert dat de kinderen Gods in hoogachting zullen komen.

Wees van harte gegroet zoo wel als uwe vrouw en verdere vrienden. P. (B.) Bähler[105] is koster en voorzanger te Antwerpen geworden, alwaar een bekeerd Predikant staat. Capadose en de zijnen zijn welvarend. Mijne vrouw is door Gods goedheid redelijk wel. De Heere geve ons op Hem te zien en ruime toenadering tot den throon Zijner Genade.

Uw Vriend en Broeder in den Heere
D. van Hogendorp

12. 20 januari 1836

Waarde Vriend en Broeder in den Heere.

...[106]

Gaarne had ik u verzocht bij mij te komen logeren, dan mijne vrouw is thans weder in de derde maand zwanger, na twee miskramen gehad te hebben. Zij houdt zich nu zeer stil en is in eene gezegende gemoeds-stemming. Alles evenwel wat haar de minste drukte of haar vreemde levenswijze geven kan, is hier pligt te mijden. Haar zenuwgestel dat nooit sterk was, heeft veel geleden.

Ik blijf altijd in de druktens. Naauwlijks is het eene voorbij, of iets anders komt weder op. Ik had gedacht eene rustige week te zullen hebben, en wat achterstallig werk te kunnen af doen, toen ik de behandeling van eene afschuwelijke

103 Inderdaad veroordeelde Scholte sterk alle twijfelmoedigheid bij kerkleden en het niet de bewustheid hebben een gelovige te zijn; EERSTE DEEL 145-147, 338-339.

104 Coenraad Deteleff, de eerste Afgescheiden ouderling te Amsterdam. Wij vinden over deze zaak niets in de notulen van de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam (GA, Collectie 743, inv.no. 1 - Notulen van 20 okt. 1835 tot 4 aug. 1837), noch in enige aanverwante archiefstukken. Wel rezen er al spoedig andere moeilijkheden ten aanzien van Deteleff, tengevolge waarvan hij werd geschorst als ouderling van 2 juni tot 28 juli 1837. Men zie voor deze zaak VIJFDE DEEL 290, 351.

105 Men zie voor hem hoofdstuk 4, noot 54-56.

106 Het schrijven begint met enige opmerkingen over een aan J.W. Gefken gezonden brief etc.

poging tot brandstichting mij zag opgedragen.[107] Bij de zwakheid van mijne vrouw en zuster kan zulk werk mij soms bezwaren, ofschoon ik dikwijls zeggen mag dat de Heere mij ondersteunt. Van harte

T.T.

D. van Hogendorp

13. 12 februari 1836

Benjamin Hieronymus Ploeg, kruidenier en schoenmaker, alsmede twaalf anderen, onder wie enigen met hun kinderen, wonende te Klundert, scheidden zich aldaar eind november 1835, schriftelijk af van de Hervormde kerk. Op hun schrijven werd echter weinig acht geslagen.[108] Tengevolge daarvan werd Ploeg - hetgeen Van Hogendorp in onderstaande brief voorzag - (midden 1836) gemaand tot het voldoen van een kerkelijke aanslag. Zijn weigering te betalen leidde tot een verkoop bij executie van enige van zijn bezittingen.[109]

Waarde Vriend en Broeder in den Heere.

Ik ontvang daar uwen brief van den IIden en spoed mij denzelven te beantwoorden alvorens naar het Hof te gaan.

Wanneer de afgescheidenen in den Klundert hunne namen uit het lidmatenboek hebben doen schrappen, en alzoo verklaard hebben met de Hervormde kerk te hebben gebroken, is het buiten eenige quaestie dat zij in den Kerkdijken omslag der Gereformeerde Gemeente even min kunnen begrepen worden als de Roomschen, Lutheranen, Joden enz. Wil men toch in ons Vaderland uit een politiek oogpunt iemand betwisten zich kerkelijk te vereenigen buiten de door den Koning erkende gemeenten, zoo kan men toch niemand het regt betwisten een Godverloochenaar te zijn, met andere woorden, men kan niemand dwingen zich bij een der door den Koning erkende gemeenten te voegen. Is het door het Hof[110] in uwe zaak eens aangenomen beginsel,[111] jurisprudentie geworden, zoo

107 Arch. Hoogger., inv.no. 130: ‘Arresten van de Kamer van beschuldiging jan.-maart 1836’, zitting van 22 januari 1836.
Dirk Dieperink wonende te Amsterdam, zijn huisvrouw en zijn dienstbode, zich bevindende in het huis van arrest te Amsterdam (op bevel van rechtb. v. eerste aanleg aldaar van 13. jan. 1836), worden beschuldigd van een poging tot brandstichting van een gebouw te Amsterdam, welke poging ‘niet dan door toevallige en van den wil der beklaagden onafhankelijke omstandigheden is verhinderd geworden en hare verdere uitwerking heeft gemist.’
Dieperink en zijn vrouw zijn in 1815 reeds veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf wegens diefstal van koren.
‘Beklaagden worden in staat van beschuldiging gesteld en verwezen naar het Hof van Assises, hetwelk voor de Provinciën Noordholland en Utrecht zal gehouden worden.’ Het arrest is getekend: ‘D. van Hogendorp, Subst. Proc.Gen.’.

108 *Bos* III, 8-14.

109 *De Reformatie* 1e S. I (1837) 378-383; Verhagen, *Geschiedenis der Chr.e Gereformeerde Kerk* 519-521; VIJFDE DEEL 298, 300.

110 Bedoeld wordt het vonnis van het Hooggerechtshof van 30 dec. 1835; vergelijk noot 94.

111 Namelijk dat de Afgescheiden gemeenten, in tegenstelling tot bestaande godsdienstige gezindheden, niet zouden kunnen delen in de bescherming door de overheid; *Bos* III, 3-5.

is het bestaan der afgescheidenen ten opzichte van den staat, een negatief bestaan, dus ook als zoodanig een wettig bestaan, en onbetwistbaar. Ik zoude wanneer de afscheiding heeft plaats gehad, zoo ik vroeger veronderstelde, gerust de betaling weigeren, en het op de uitspraak van den Regter laten aankomen.

Het gedrag van den Burgemeester van Almkerk toen hij Do. Meerburg in het gebed kwam stooren[112] is even dwaas als uwe vervolging voor de Regtbank van Appingadam. Totale verwarring van begrippen. Bestaat er eene Kerkelijke wet dat er in eene vacante gemeente niet geoefend mag worden, zoo is die wet *kerkelijk* verbindend en derzelver overtreding *kerkelijk* strafbaar, en de Burgemeester is even min bevoegd om dezelve te mainteneren, als mijn Wijk-predikant bevoegd is, mij zoo straks *politice* te dwingen mijne pligt op 't Hof te vervullen. Maar bovendien zoo zijn kerkelijke wetten slechts verbindend voor de leden der Kerk waaruit die wetten voortspruiten. Men mag mij die een gereformeerde ben, niet bezwaren met de wetten uit de Luthersche of Roomsche Kerk, en zoo kunnen de afgescheidenen niet bezwaard worden met de wetten der Gereformeerde Kerk, zoo zij hunne namen uit de lidmaatboeken dier Kerk hebben doen schrappen.[113]

De wetten op de inkwartiering[114] ken ik niet; doch te Leiden en te Amsterdam woonde ik op kamers, en had nimmer inkwartiering ofschoon de gansche buurt dezelve had. Ik meen dat de Militairen in de huizen geïnkwartierd worden, en niet bij de personen, en dan kan de inkwartiering alleen een last zijn door het hoofd des huizes te dragen. Hoe het zij zoo is de redenering van den Burgemeester bespottelijk.[115] Ik geloof dat do. Meerburg voorzichtig doen zal met zijnen huisheer een schriftelijk huurcontract aan te gaan, en zich vervolgens zoo

112 Niet duidelijk op welke gebeurtenis hier wordt gedoeld. Uiteraard vond deze plaats na de afzetting van ds. G.F. Gezelle Meerburg (zoals we zagen: 24 nov. 1835). Te Almkerk en omgeving is vele malen een godsdienstoefening van de Afgescheidenen verstoord. Door inkwartiering van militairen was het in de jaren 1836 en 1837 nagenoeg onmogelijk samenkomsten te houden; Verhagen, *Geschiedenis der Chr.e Gereformeerde Kerk* 492-503. Wormser, *Schat in aarden vaten* V, 129: ‘Aanstonds, den eersten zondag na zijn afzetting’ - 29 nov. 1835, - ‘vertoonden zich de Marechaussees te Almkerk met den Burgemeester aan het hoofd zoowel aan de huizen der gemeenteleden als in de pastorie bij Ds. Meerburg. Waar meer dan negentien personen bijeen waren, moest men dadelijk uiteengaan.’.

113 Zoals we weten vervolgde de overheid de Afgescheidenen niet op grond van kerkelijke wetten, maar op grond van de artikelen 291, 292 en 294 van het wetboek van strafrecht (Code Pénal).

114 Men zie hiervoor Rullmann, *Afscheiding* 202-205. De vervolging die de Afgescheidenen ondergingen tengevolge van de inkwartiering bestond uit twee elementen: de grote overlast die de militairen mede door hun wijze van optreden veroorzaakten in de vaak kleine woningen (VIERDE DEEL 77-84, 398-414) en de ‘terughouding’ van inkwartieringsgelden. Art. 212 van de grondwet stipuleerde nadrukkelijk dat de inkwartieringen etc. niet ten laste van een of meerdere inwoners of gemeenten kunnen worden gebracht.

115 Deze en de volgende woorden van Van Hogendorp zullen betrekking hebben op zaken waarover Scholte hem had geschreven, en die wij niet kennen. Daardoor wordt dit gedeelte van de brief niet geheel doorzichtig.

hij inkwartiering behoudt, met inzending van het huurcontract over den Burgemeester te beklagen bij den Koning; doch dan zal de last evenwel eenmaal moeten gedragen worden. Zoo ook geloof ik dat de huisvader der woning alwaar de Burgemeester van Almkerk Do. Meerburg in het gebed gestoord heeft, zich bij den Koning zoude kunnen beklagen bij requeste, en dien inval doen voorkomen als eene inbreuk op zijne individuële vrijheid.

Die zaak met van Rhee staat niet wel.[116] Zoo de man schuldig is, is hij schrikbarend geveinsd en een doortrapte kaerel, voor wie gij u wel in acht moogt nemen.

Groet uwe vrouw voor mij en mijn huisgezin, alsmede alle Broeders en Zusters in den Heere. Aardsche zaken vallen mij zwaar, bijzonder in deze dagen. De ... is goed, en beter dan dat zij ons leven uitmaken.[117] Nu vaarwel, wees den Heere bevolen en geloof mij,

De Uwe in den Heere

D. van Hogendorp

14. 16 augustus 1836

Waarde Vriend en Broeder,

Na eenige weken, ja wellicht maanden, stilzwijgens, zult gij wel denken dat ik u geheel vergeet, en echter is niets minder dan dit het geval. Maar briefwisseling die niet volstrekt noodzakelijk is, mag den tijd niet vervullen, die ambts- en beroepsbezigheden vorderen.

Het behaagt den Heere mij steeds vele bezigheden te geven, die mijnen tijd bezetten, en daarbij moet ik dan ook een oog in 't zeil houden bij alle gewigtige gebeurtenissen die er plaats hebben. Opmerken is beter dan het vette der rammen,[118] en er valt thans veel op te merken. Wie zal ons zeggen wanneer de republikeinse woelingen van Mallaga en Cadix, na hare verwoestingen door geheel Europa te hebben aangericht, tot Stockholm zullen zijn overgeslagen?[119] Veel denk ik over de voorspellingen omtrent het jaar 1836 gedaan.[120] Ik wil ze niet als volstrekt Prophetisch en onfeilbaar aanmerken, maar ik moet erkennen dat geheel Europa in een toestand is, dat de grootste verwoestingen binnen 14

116 Ds. Joh. van Rhee werd reeds kort na zijn afzetting (24 nov. 1835) en zijn afscheiding uit het ambt ontzet wegens het zich niet willen verantwoorden terzake van beschuldiging van homosexueel gedrag. Men zie voor hem o.a. *Bos* register.

117 In deze zin is één woord onleesbaar; 'zij' zal slaan op 'aardsche zaken'.

118 1 Samuël 15 vers 22b: 'Zie, gehoorzamen is beter dan slachtoffers, opmerken dan het vette der rammen.' Met 'opmerken' wordt onzes inziens bedoeld het gewillig luisteren naar het Woord (en dus ook naar de geboden) van God, de Heere.

119 Wij veronderstellen dat Van Hogendorp doelt op de strijd tegen het absolutisme in Spanje in de jaren 1833 tot 1839 (Carlistenoorlog); dat wij moeten lezen '...van Malaga en Cadiz...' en dat de schrijver met het noemen van Stockholm wil aanduiden een zich verbreiden van de republikeinse woelingen ('door geheel Europa') van het zuiden tot het noorden van genoemd werelddeel.

120 Gedacht moet worden aan de voorspellingen van Johann Albrecht Bengel (1687-1752), Luthers theoloog. Volgens hem zou in 1836 het 'duizendjarig rijk' aanvangen. Men zie voor Bengel *Chr. Enc.pedie*^{2}, 556; Kluit, *Réveil* 18-19; VIJFDE DEEL 316.

dagen en korter geheel Europa kunnen vervullen. Wij hebben nu zes jaren geleden ondervonden, met onze oogen gezien en met onze handen getast, welke verschrikkelijke gebeurtenissen in weinig dagen tijds kunnen plaats hebben[121]; die bragten toen eene uitwendige bekeering te weeg en de Heere zeide tot den slaanden Engel, tot hier en niet verder.[122] Maar wat is van die bekeering geworden? In ons land althans is zij als eene morgenwolke voorbij gegaan, en de uitspattende zonden zijn althans in deze Stad tot eene hoogere mate geklommen dan zij voor 1830 bereikt hadden. Wat zal het zijn, als de Heere met Zijne oordeelen wederkomt en bij verharding en toeneming in het kwaad niet meer sparen zal? Zeer trof mij dezen morgen in de huisdienst de verscheuring der Profecien van Jeremia door Jojakim en zijne hofhouding en raadslieden,[123] eene zonde toch waar alle de verachters van Gods Woord zich aan schuldig maken. Allen die naar het Woord van God niet leven willen, zouden dat Woord willen verscheuren en verderven, zoo zij het slechts konden, en zeker neemt de onmogelijkheid waarin zij verkeren, om deze daad te kunnen bedrijven, voor God die het harte ziet de zondenschuld van dat boze en God vijandige harte niet weg. Oorzaak, groote oorzaak is er om voor God in de schuld te vallen, en de kinderen Gods moeten het doen voor zich, en hunne medemenschen en medezondaren.

Wat zegt gij van het werk van Bräm[124] vertaald door Laatsman?[125] Verzocht er mijn gevoelen over te zeggen, heb ik het (zoo veel mijne bezigheden het toelieten) nu bijkans doorgelezen. Het was mij zeer stichtend, en ik vond er veel moois in, ofschoon ik u niet behoef te zeggen, dat ik het op verre na niet als onfeilbaar beschouw. De noot over de Heiligmaking en alles wat over Staatskerken gezegd wordt, is valsch. Sommige beschouwingen zijn gewaagd, over het Woord Gods zelfs wordt soms gesproken op eene wijze dat men zoude kunnen betwijfelen of het onvoorwaardelijk als onfeilbaar wordt aangemerkt, en toch toont het boek een vernieuwd gemoed, diepdenkend harte, en de eere van Zijnen God zoekende ziel aan. Ik houde niet van alle die dromerijen aangaande het Duizendjarig rijk; en die prophecieverklaringen waar zoo vele Christenen zich aan overgeven, in plaats van te zoeken wat tot hunne vrede dient, maar dat alles eene nieuwe oeconomie, welke God met ons houden wil, en die wij lijdzaam moeten afwachten, aanduidt, wil ik gaarne bekennen te geloven.

Van Hall is met zijne vrouw voorl. vrijdag hier gekomen en denkt ons heden

121 Van Hogendorp zal doelen op de revoluties in Europa rond 1830; inzonderheid op de voor ons land zo ingrijpende Belgische opstand.

122 Verwijzing naar 2 Samuël 24 vers 16; betreft de pest in Israël na de volkstelling.

123 Jeremia 36: 20-26.

124 Het handschrift heeft ‘Bram’.

125 A. Bräm, *Blikken in de wereldgeschiedenis en hare leiding.* Uit het Hoogduitsch vertaald door W. Laatsman, Amsterdam 1836.
De Rhedense hervormde predikant W. Laatsman (men zie voor hem ook Kluit, *Réveil* register), de Duitse theoloog A. Bräm en Kohlbrügge weken, naar de overtuiging van Réveil-mensen als Capadose en Da Costa ernstig af in de leer der Heilige Schrift aangaande de heiligmaking. Men zie voor deze zaak Kalmijn, *Capadose* 300-309.

weer te verlaten.[126] Ik heb de kennis van zijne vrouw met genoegen gemaakt, en met hem een paar malen in groote overeenstemming gesproken. Inzonderheid had ik veel genoegen in de woorden die wij aangaande het inwendig leven van den Christen, en de begeerte om zijne wegen naar Gods Woord te richten, mogten wisselen. Zijne vrouw kwam mij eene levendige Christin voor. Men had ons verhaald, dat zij met de overgang tot de scheiding, ook hare kleding geheel veranderd had, en ik had mij bijkans voorgesteld dat zij een kometje[127] had opgezet. Intusschen konde van hare kleding noch wel wat af, alvorens dezelve door te groote eenvoudigheid opzichtig, of op eeniger hande wijze, zonderling werd.

Van de scheiding zelve spreek ik u niet, omdat ik van dezelve dagelijks meer verschil, en wel wenschen zoude dat dezelve niet had plaats gehad. Intusschen is mijne bede dat de liefde Christi alle gelovigen meer en meer moge vervullen, en zij alzoo bij den doorbrekenden storm, door die band der volmaaktheid te inniger mogen verbonden worden, naar mate andere banden meer mogen te niete gaan. Bijzonder hebben de gelovigen in onze dagen te betrachten, wat ons Rom. XIV en XV geleerd wordt. Die in Christus is, die is een nieuw Schepsel, en de Heer geve dat die wedergeborene ook alzoo door zijne Broeders in Christus moge gekend en erkend worden, welke stof van den ouden mensch hem ook moge aankleven. Het is in de overtuiging dat ge deze waarheid met mij instemt, en dat de liefde Christi werkelijk onze harten verbindt, dat ik mij noeme,

Uw vriend en broeder in den Heere
D. van Hogendorp

15. 4 juni 1839

Evenals bij mr. J.W. Gefken - hoofdstuk 5 - is er in de correspondentie met D. van Hogendorp een hiaat van ongeveer drie jaar; ruw gezegd van midden 1836 tot midden 1839. Ook hier opperen wij de gedachte dat deze onderbreking merendeels kan worden verklaard uit de omstandigheid dat van 1836 tot augustus 1838 Scholte zich voor al zijn rechtskundige vragen wendde tot mr. A.M.C. van Hall, zoals door ons in de hoofdstukken 17-19 van het VIJFDE DEEL omstandig is beschreven.

Op 15 december 1838 sprak de rechtbank te Brielle H.P. Scholte, Cornelis Maliepaard (Stad aan 't Haringvliet) en Dirk Ras (Ooltgensplaat) vrij nadat dezen waren aangeklaagd wegens het houden van een ongeoorloofde godsdienstoefening op 29 juli 1838 te Middelhamis. Bij vonnis van 8 juni 1839 werden de beklaagden in hoger beroep door het provinciaal gerechtshof te 's-Gravenhage echter veroordeeld tot respectievelijk ƒ 100,-, ƒ 8,- en ƒ 8,- boete. Door het verloren gaan van het archief van genoemd hof, konden geen bijzonderheden worden gevonden

126 Nadat mr. A.M.C. van Hall (Maurits) en zijn vrouw H.S. van Hall-van Schermbeek (Suze) zich te Amsterdam 29 juni 1836 hadden afgescheiden, werd het compagnonschap van eerstgenoemde en zijn halfbroer F.A. baron van Hall, verbroken. Vermoedelijk waren Maurits en zijn vrouw enige dagen in Den Haag om een huis te huren of hun verhuizing te regelen. Het echtpaar verhuisde woensdag 7 sept. 1836 naar Den Haag; VIJFDE DEEL 301-302.

127 Een vrouwenmuts die het haar nagenoeg geheel omsloot. Vermoedelijk droeg Suze van Hall het haar los; zij was op dit tijdstip twintig jaar!

aangaande een eventueel verzoek tot uitstel van behandeling door Scholte ingediend.[128]
In deze tijd beginnen de conflicten - allereerst in Utrecht, Scholtes eigen gemeente, - die eind 1840 begin 1841 zullen leiden tot een breuk in de Afgescheiden kerken.[129] Van Hogendorp zal hierop doelen - ongetwijfeld als reactie op wat Scholte hem had geschreven - als hij noemt 'De oneenigheid tusschen Broeders in Christus...'.

Waarde Vriend en Broeder in den Heere.

Ik rade u aan, zoo gij belet wordt ter bestemder dage alhier te komen, aan den Prokureur Generaal bij het Provinciaal Hof een declaratoir van uwen accoucheur,[130] betrekkelijk den toestand van uwe vrouw te zenden, en daarbij het verzoek te voegen om uwe zaak uit te stellen, alzoo het u onmogelijk is, overeenkomstig uw verlangen, aan de dagvaarding te voldoen. Tevens zoude ik in uwe plaats, aan de Vice president van het Hof schríftelijk kennis geven, van het verzoek door u aan den Prokureur Generaal gedaan, en van het declaratoir tot ondersteuning van hetzelve daarbij gevoegd. Deze beide brieven moet gij zorgen den dag voor de behandeling der zaak bepaald, alhier te hebben, en dan twijfel ik er geen oogenblik aan, of het uitstel zal verleend worden.

Wij zijn hier zeer in droefheid. Mijne vrouw heeft voorl. Zondag door een noodlottig toeval eene miskraam gehad, drie maanden zwanger zijnde. Naar tijdsomstandigheden is zij bijzonder wel, en ik meen het er voor te mogen houden, dat sints 1 uur van heden, alles opgeruimd is. De teleurstelling is evenwel groot. Vader Bilderdijk klaagde dat het hem nodig was zoo zwaar geslagen te worden. Bij deze klagte wil en kan ik mij gaarne voegen.

De oneenigheid tusschen Broeders in Christus is eene treurige zaak, doch het is beter naar eigen overtuiging te handelen dan zijne conscientie door menschen te laten overheerschen. Daar is in deze zaak goed en kwaad. De Heere neige de harten van zijn volk tot de vreeze zijns H. Naams, en schenke hetzelve de vreeze die uit Hem is. Wel ons zoo wij ons[131] in Christus lief hebben, ook bij verschil van inzichten. Men kan toch het werk van Gods genade in den zondaar erkennen, al is men het met dienzelfden zondaar niet in alle opzichten eens. De Heere leide en besture ons, en zij ons begin en ons einde. Groet uwe vrouw van ons alsmede Suze v. Hall en geloof mij,

t.t.

D. van Hogendorp

128 Men zie voor het verloren-gaan van het archief van het gerechtshof te 's-Gravenhage 1838-1945: noot 3 van dit hoofdstuk.
De hier genoemde bijzonderheden ontlenen wij aan *Bos* IV, 332-333, waar in noot 9 onder meer wordt verwezen naar (ARA) Arch. min. van Justitie 26 juni 1839, no. 2 geheim.

129 EERSTE DEEL 133, 148; VIERDE DEEL 261-265.

130 ...een verklaring van uw vroedmeester; 6 juni 1839 werd te Utrecht Sara Johanna Scholte geboren - EERSTE DEEL 48.

131 elkaar.

16. 6 juni 1842

Opnieuw constateren we een hiaat in de correspondentie. Aanleiding tot de hervatting ervan zal wel zijn geweest een bericht aan de familie Van Hogendorp van de geboorte van Sara Johanna Suzanna Scholte op 3 juni 1842 te Utrecht.[132]

Veel geliefde Vriend en Broeder in onzen Heer en Zaligmaker Jezus Christus.

Ik heb u in zoo langen tijd niet geschreven, dat ik groote behoefte heb de pen voor u op te vatten. En dan wil ik u in de eerste plaats Gods beste zegeningen toewenschen met de bevalling van uwe vrouw. Moge de kraamvrouw spoedig herstellen, en de jonggeborene eene plantinge des Heeren zijn, opgenomen in Zijnen wijngaard, opgroeijen tot Zijnen lof. Wij hebben door Gods goedheid veel dankstof, ofschoon ons leven eenen gedurigen strijd oplevert, zoo van binnen als van buiten. En in de voornaamste plaats moet ik dan klagen over de zonden, en mijne gedurige afwijkingen van den levendigen God. Lusteloosheid bevangt mij dikwijls en traagheid en slapheid is mij een gedurig gebrek. De toestand van mijne vrouw geeft mij echter ook veel moeite en vordert van mij eene gestadige zorg. Zij is wederom zwanger en onder Gods zegen het gevaarlijke tijdperk voorbij, waarop hare miskramen steeds invielen. Zij heeft echter weder ruim zes weken liggende op hare canapé op hare kamer moeten doorbrengen, zonder zich met iets te mogen bemoeijen. Daarbij hebben wij met 1 Meij juffr. Arntzen[133] moeten laten gaan, en konden de Goevemante welke hare plaats moest vervullen niet dan met 1 Junij krijgen; en ziet nu deze komen zoude, krijgen de kinderen in het huis dat zij verlaten zoude de roodvonk. Het is waar dat de Heere ons veel hulp gegeven heeft doordien eene mijner schoonzusters[134] langen tijd bij ons gelogeerd heeft, en naderhand nog eene lieve zuster in den Heere vier weeken bij ons heeft doorgebragt. Dit neemt evenwel niet weg, dat ik nog steeds veel moeite en zorg gehad heb, en nu vooral dat onze logeergasten weg zijn, dubbel heb toe te zien.

Het deed mij genoegen dat gij op de hoofdzaken van ons adres[135] zoo eenstemmig met ons denkt. Wat wij eenmaal doen zullen, weet de Heere, en wil ik liefst niet bepalen. Ik blijf echter bij mijne opinie, dat niet wij, maar de valsche Leeraren de Kerk uit moeten. Paulus heeft de Christen gemeente uit de Synagoge verwijderd, maar heeft zich nooit van de Christen gemeente gescheiden. Diergelijke scheiding heeft hij ook nooit aan Timotheus bevolen, als hij hem voorschreef zich van de valsche Leeraren af te scheiden. Met u ben ik van

132 EERSTE DEEL 48.

133 Niet kon worden nagegaan, wie precies is bedoeld. Noch de bevolkingsregisters uit deze jaren, noch de bescheiden van de volkstelling 1840 te 's-Gravenhage geven uitsluitsel.

134 In die tijd woonden te Velp drie ongehuwde zusters van mevrouw Van Hogendorpvan Hogendorp: Anne Jacqueline, Sophia Jeanette en Antoinette Clara; De Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil* 434.

135 Het adres van de 'Zeven Haagsche Heeren', onder wie D. van Hogendorp, gericht aan de Hervormde synode.

gevoelen, dat de practicale verloochening van Christus veel grooter is dan men denkt. Dat de waereld Christus verloochent is natuurlijk; doch ook velen die zich bekeerd oordeelen, en het vermoedelijk ook zijn, begaan deze zonde. Een slordige wandel is hiervan het noodwendig gevolg. Wij zijn van nature geneigd tot afgoderij, en onze gebeden en afzonderings uren worden zelfs te veel onze Christus. Alle afgoderij, hoe subtiel ook uitgevoerd, is practicale verloochening van Christus. Zoolang Christus niet dierbaarder wordt, zie ik geen herstel in de Gemeente. Hij alleen is de Levensvorst en geeft het leven aan wien Hij wil, en zoo lang het hart van Gods volk niet met meerder geloof en liefde tot Hem uitgaat, kan er geen vernieuwd leven worden gezien.

Ons adres heeft hier onder de Broederen meerdere vereeniging gegeven. Wij zijn hier dikwijls te zamen gekomen, en begonnen dan steeds onze zamenkomsten met het gebed. Slechts zelden hadden die gemeenschappelijke gebeden vroeger plaats gehad. De gesprekken zijn ook vertrouwelijker en openhartiger geworden en de meesten onzer leerden zich dan ook beter kennen. Intusschen zijn hier nog vele vorderingen in te maken. Het is slechts een beginsel; doch ook den dag der kleine dingen moeten wij niet verachten.[136]

De kinderen van Capadose hebben allen op één dag de mazelen gekregen[137]; maar zijn door Gods goedheid voorspoedig hersteld. Thans hoor ik dat deze ziekte ook bij Gefken aan huis is. Deze ziekte is zeer algemeen op dit oogenblik hier ter stede. Ofschoon men het een goed soort noemt, zijn er aan deze ziekte voorl. maand alhier 81 kinderen gestorven. Dit is iets voorbeeldeloos voor onze stad, waar volgens menschen geheugen nimmer epidemiën hebben geheerscht. Wel mag men zeggen, dat er geen kwaad in de stad is, dat de Heere niet doet.

Onze grijze Heykens[138] wordt zeer oud. Des Zondags avond komt hij steeds bij ons, en wij willen hem dit niet onthouden, daar hij zoo zelden in de gelegenheid is, en echter zoo groote behoefte heeft, om zijn hart te lugten. Het wordt evenwel zeer moeilijk, inzonderheid omdat hij er zoo op gezet is om eenmaal in het gebed voor te gaan, en hij dan zoo verward is en nimmer ophoudt alvorens zijn ligchaams krachten geheel uitgeput zijn. Dit laatste geeft dikwijls ontstichting en evenwel kan ik niet besluiten het den grijzen broeder te ontnemen.

Weet gij reeds dat Golverdinge[139] thans hier voor de gescheidenen oefent?

136 Zacharia 4 vers 10: Want wie veracht den dag der kleine dingen? etc.

137 Capadose had drie kinderen; Kalmijn, *Capadose* 91.

138 ‘Vader’ Bastiaan Heykens (geb. 1764) was jarenlang zeepsieder te Muiden, doch woonde - als weduwnaar - de laatste jaren van zijn leven (circa 1837 tot aan zijn overlijden 2 juni 1845) te 's-Gravenhage. Hij verbleef daar ten huize van of onder de hoede van een dochter, en bezocht regelmatig enige leden van de Haagse Réveilkring, onder wie Capadose en Dirk van Hogendorp. Als bijzonderheid zij vermeld, dat zijn dochter hem steeds deed verhuizen; kort voor zijn overlijden opnieuw, van een benedenhuisje naar een derde bovenhuis. De Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil* 413-416.

139 J. van Golverdinge, boekverkoper en uitgever te 's-Gravenhage; één der eerste Afgescheidenen aldaar; oefenaar. In 1841 ontstond er definitief een scheuring in het midden van de Haagse Afgescheidenen; in 1842 lezen we van een gemeente die vóór het kerkverband kiest en tegen Scholte, en waarin J. van Golverdinge ouderling is. VIJFDE DEEL 268-270.

Zonderling verschijnsel, dat iemand die geene uitwendige roeping heeft, en verklaart geen deel aan Christus te hebben,[140] aan anderen Christus wil verkondigen. Men zegt mij dat hij ook meer afbreekt dan opbouwt en vele hinderpalen om tot Christus te naderen in den weg zet. Mij dunkt, het kan niet anders.

Wees mede uit naam mijner vrouw hartelijk gegroet en den Heere bevolen. Wil onze groete aan uwe echtgenoote met onze beste wenschen voor haar en haar kind overbrengen en mij geloven,

Uw vriend en broeder in den Heere
D. van Hogendorp

17. 24 juni 1842

Waarde Vriend en Broeder in den Heere.

Ik ontving dezen morgen uwe letteren en zag daaruit dat gij Woensdag aanstaande alhier moest zijn, en wellicht Dingsdag komen en Donderdag vertrekken zoudt. Ik spoed mij daarom u uit te noodigen uwen intrek bij ons te nemen. De kamer voor u is gereed en wanneer gij ook komt, zult gij welkom zijn. Groen is in Overijssel, doch is wellicht tegen dien tijd terug. De overige vrienden zult gij waarschijnlijk aantreffen. Van harte, na groete aan uwe vrouw en aan Suze van Hall.

De Uwe in den Heere
D. van Hogendorp

18. 26 juli 1842

In onderstaande brief komt, evenals in nummer 16, ter sprake het adres van de zeven Haagse heren, onder wie D. van Hogendorp, ingediend bij de Hervormde synode die in de zomer van 1842 bijeenkwam. Bedoeld stuk maakte deel uit van een adresbeweging die in de jaren 1841-1844 de hervormde gemoederen in ons land in sterke mate bezighield.[141] De adressen - ook die van ds. B. Moorrees te Wijk in het Land van Heusden, C.D.L. Bähler te Aalst (N.-Br.), Willem de Clercq te Amsterdam en anderen - gaven aanleiding tot het indienen van tegenadressen door predikanten uit de Groninger School, onder welke dat van dr. A. Rutgers van der Loeff, Hervormd predikant te Noordbroek (Groningen) het meest bekend is. Laatstgenoemde was één van de redacteuren van het tijdschrift *Waarheid in Liefde.*[142] In het adres van Van Hogendorp c.s. werden vier onder-

140 Inderdaad was dit, gedurende enige jaren, het zelfgetuigenis van Van Golverdinge; VIJFDE DEEL register onder J. van Golverdinge.

141 Men zie voor deze 'adresbeweging' en inzonderheid voor de zaken die in de brief naar voren komen: *Handelingen van de Synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in den jare 1842*, 's-Gravenhage 1842. Verder aan te halen als *Handelingen (Synode Hervormde Kerk) 1842*; W. Volger, *De leer der Nederlandsche Hervormde kerk* I, Franeker 1946, 171-220; De Wilde, *Geschiedenis van Afscheiding en Doleantie* 112-128; Rullmann, *Kerkherstel* 7-25.

142 Dit tijdschrift verscheen te Groningen van 1837 tot 1872. De eerste jaargang vermeldt: '*Waarheid in Liefde, een Godgeleerd Tijdschrift van beschaafde Christenen, onder medewerking van een Godgeleerd Gezelschap, tot zinspreuk hebbende: Gods Woord is de Waarheid.* Uitgegeven door: J.F. van Oordt J. W.z., P. Hofstede de Groot, L.G. Pareau, J.J. Swiers, J. Sonius Swaagman.'

werpen naar voren gebracht: belijdenis, opleiding, onderwijs en kerkrecht. Bij het eerste vroegen de adressanten ‘handhaving der hoofdwaarheden van het evangelie’.[143]
Alle adressen werden door de synode in handen gesteld van een commissie, bestaande uit de heren H. Bouman, Chr. de Visser en G. Ruitenschild.[144] Haar taak was uitsluitend te rapporteren, in deze zin dat zij moest geven een beknopte opgave, waarin de hoofdzaken van elk adres waren aangegeven, zonder in een beoordeling te treden. Na het rapport te hebben overwogen, sprak de synode aangaande de adressen uit ‘zonder van dezelve verdere notie te nemen, (deze) in derzelver respective waarde of onwaarde te laten’.[145]

Veel geliefde Vriend en Broeder in den Heere.

Uwe letteren van den 20 dezer met de daarbij gevoegde uittreksels uit De Reformatie ontving ik gisteren en had gelegenheid die dadelijk aan de door u bepaalde vrienden uit te deelen. Van harte dank ik u voor dezelven uit aller naam. Zaterdag middag bekwam ik van den Heer Z(uylen) v(an) N(ijevelt) een gedrukt boekje van 18 bladzijden bevattende het rapport op alle adressen aan het Synode gepresenteerd, benevens het Besluit der Synode.[146] Eenige mijner medeonderteekenaren, insgelijks vrienden van den Heer Z.v.N. bekwamen dit boekje ook van hem, anderen ontvingen het niet. Van het Synode ontvingen wij niets. Het rapport is gedaan door Bouman, de Visser en Ruitenschild, welke bepaaldelijk in commissie hadden enkel een verslag van de inhoud der adressen te geven en zich van alle beoordeelingen te onthouden. Ons adres opent het verslag en aan hetzelve is ééne bladzijde toegewijd, waarop de rapporteurs zich aan onderscheidene leugens schuldig maken. Van de adressen waarbij het onze geïnhaereerd wordt, wordt terloops melding gemaakt. Ten aanzien van de adressen van de Clercq en Moorrees zijn de rapporteurs hunne commissie te buiten gegaan. Daar komen zij in oordeelvellingen en rapporteren

143 Volger, *a.w.* 191.

144 *Handelingen Synode Hervormde Kerk 1842*, 97-106.
Herman(n)us Bouman, geb. 1789 te Idaard, overl. 1864 te Utrecht, hoogleraar te Utrecht; *NNBW* VII, 189-190.
Christiaan de Visser, predikant te Tholen. (*Handelingen 1842*, 4.)
Gerrit Ruitenschild, geb. 1801 te Leeuwarden, overl. 1877 te 's-Gravenhage, predikant te 's-Gravenhage; *NNBW* III, 104.

145 *Handelingen Synode Herv. Kerk 1842, a.w.* 133; Volger, *a.w.* 201; Rullmann, *Kerkherstel* 19.

146 Het is niet duidelijk welk ‘gedrukt boekje van 18 bladzijden’ hier wordt bedoeld. Wellicht was het een voorlopige publicatie of een gedrukt gedeelte van de handelingen der synode 1842. Het adres van D. van Hogendorp c.s. (*Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde kerk etc.*, Leiden 1842) kan niet bedoeld zijn, want dit omvat meer dan 50 pagina's. Kort nadat de synode de adressen had behandeld, schreef P.J. van Zuylen van Nijevelt, *Opwekking tot volharding in den aangevangen geestelijken strijd ... na de in het lichtverschijning van het beknopt verslag mitsgaders het besluit der Synode dato 18 Julij 1842*, Amsterdam 1842; dit geschrift telt 38 bladzijden.

ironice.[147] Het adres van van der Loef(f) wordt op verre weg het breedvoerigste behandeld, tastbaar met het doel om daar mede ons adres te weerleggen. Het Besluit is koddig. Het Besluit van vorig jaar[148] wordt geïnhaereerd, de veroordeeling van Waarheid in Liefde geweigerd op grond dat de Synode van de beoordeeling van hetzelve niet wettig is gesaisisseerd,[149] het verzoek om protest tegen de verordeningen omtrent het lager onderwijs[150] van de hand gewezen, en het laatste punt als eenige opmerking verdienende te zijner tijd en naar het goeddunken der Synode.[151] Eindelijk moeten alle Kerkbesturen worden herinnerd aan hunne pligt getrouw te zijn met dankbetuiging voor de loffelijke getrouwheid dus verre betoond.[152] Zeg mij, Gij die vader zijt, hebt gij uwe kinderen die zich van hunne pligt steeds loffelijk kweeten, ooit vermaand die getrouw te vervullen. Had ik het boekje, ik zond het u, doch het is thans in handen van andere vrienden, en in den handel schijnt het nog niet te wezen.

Gij gevoelt dat ik van de Synode niets goeds verwacht had. Ik had ook alleen een adres aan het Synode medegeteekend, omdat ik gaarne een adres teekende, dat de voornaamste grieven goed uit één zette en in alle opzichten het licht zien konde. Ik meende zulk een stuk als een banier te mogen beschouwen. Doch een antwoord als dit is veel erger dan ik mij had voorgesteld. Men heeft willen toonen voor ons geene meerdere achting te hebben dan voor andere adressanten en te handelen zonder aanzien des persoons. Het principe keur ik goed, doch willende toonen wat men deed is men veel verder gegaan en heeft aan ons eene minachting betoond welke men niet aan anderen bewezen heeft. Zoo kunt gij in denzelfden volzin lezen van *de Heer van der Loef(f)* en van *D. van Hogendorp c.s.* Ja, men is verder gegaan, en ons adres steeds met den naam bestempelende van den Heer of D. van Hogendorp c.s. heeft men mijnen naam van bl. 1-18 steeds met een *oo* gespeld. De waereld waarvan die H.H. Dienaren

147 Aangaande het adres van W. de Clercq, ouderling der Waalse Gemeente te Amsterdam wordt onder meer opgemerkt: 'Hij beklaagt zich op weemoedigen, somwijlen dichterlijken toon, over de wijze, waarop voorgaande Synodale Vergaderingen de uit den toestand der Kerk voortgevloeide verzoekschriften beantwoord hebben ...'.
Verder: 'Kan men het vermelde stuk van den Heer de Clercq eene vrije uitstorting van het gemoed noemen; - in het adres, dat ons nu te vermelden staat, zoude men de pleit-memorie van eenen Regtsgeleerde meenen te aanschouwen, zoo niet de onderteekeningen het tegendeel leerden. Het is het protest der Heeren B. Moorrees ..., en C.D.L. Bähler ...'. (*Handelingen* 1842, 100).

148 Men zie voor dit besluit Volger, *a.w.* 185-187. De Synode 1841 sprak daarin uit, naar aanleiding van het adres van ds. B. Moorrees en anderen, 'dat de oude en vaste grondslagen der Gereformeerde Kerk, bij de tegenwoordige Kerk-inrigting, op geenerlei wijze zijn losgerukt' en 'verklaart zij, uit hoofde daarvan, met bekrachtiging der Reglementen en verordeningen, die van haar zijn uitgegaan, de vorderingen der adressanten voor onaannemelijk'.

149 Saisisseren = grijpen, in bezit nemen. Hier: de synode zou de zaak niet in de wettige weg in behandeling kunnen nemen. Volger, *a.w.* 201: 'De Synode kon echter geen uitspraak over iemands gezondheid in de leer doen, dan wanneer de zaak langs de wettige weg der kerkelijke reglementen tot haar gebracht was.'

150 Volger, *a.w.* 192, 201.

151 *Ibidem* 193, 201.

152 *Ibidem* 201-202.

zijn, zoude hen daarvoor voor mannen zonder opvoeding houden.

Zie hier eene korte opgave. Doch ik mag niet verzuimen u te melden dat van het adres van van Raalte niet gesproken is.[153]

(Van) Toorenenberge(n) heb ik met veel genoegen gesproken. Ik vond in hem veel geloof en veel kennis. Zulk een man kan veel goed doen te zijner tijd. De Heere beware hem en geve hem zich verder in ootmoed en nederigheid voor het predikambt te bekwamen. Het doet goed mannen te ontmoeten die den Heere lief hebben, en wij mogen den Heere danken als wij hen bovendien met zoo vele gaven versierd zien.

Door Gods goedheid zijn wij allen redelijk. Ten aanzien van mijne vrouw voeg ik er bij naar omstandigheden. Zij is verbazend zwak en zal wel nooit sterk worden. De Heere draagt en ondersteunt haar. Zijt in den Heere gegroet. Groet uwe vrouw van ons alsmede Suze van Hall en geloof mij,

de uwe in den Heere

D. van Hogendorp

19. 24 oktober 1842 (‘des avonds’)

Veel geliefde Vriend en Broeder in den Heer.

Van harte dank voor uwe felicitatie met mijne benoeming tot ridder v.d. Nederlandsche Leeuw,[154] maar inzonderheid met uwe overeenstemming met mij en vele geliefde broeders in den Heere omtrent de wijze waarop wij zulke benoemingen moeten beschouwen. Buiten het Godsbestuur geschiedt niets en alle begunstigingen en vereeringen moeten van die zijde beschouwd, met dankbaarheid worden aangenomen. Van de zijde der menschen bezien is de waarde zeer gering, en hoe naderbij de zaak bekeken wordt hoe meerder de waarde daalt. Ik zoude u daar veel van kunnen zeggen, ja zelfs van de zonderlinge gronden waarop ik benoemd ben, en die gij niet gissen zult, maar waarlijk de

153 A.C. van Raalte en C.G. de Moen, leraren der Christelijke Afgescheiden gemeente te Ommen en Den Ham, zonden een schrijven aan de synode ‘geregistreerd sub no. 5052, uitdrukkende de voorwaarden, onder welke zij wenschen de bestaande afscheiding te zien ophouden. Na de voorlezing van dit stuk is de Vergadering overgegaan tot de orde van den dag.’ (*Handelingen 1842*, 95.) Men zie ook: *Adres aan de Algemeene Synode van het Nederlandsch Hervormde Kerkgenootschap etc.* door de leeraren der Christelijke Afgescheidene Gemeenten te Ommen en in Den Ham, Ommen 1842 (19 blz.).

154 In de *Buitengewone Nederlandsche Staats-Courant* no. 239, van zaterdag 8 okt. 1843 vinden we dat, ter gelegenheid van het huwelijk van de dochter van Koning Willem II, prinses Sophie (1825-1897) met de hertog van Saksen Weimar Eisenach een groot aantal onderscheidingen wordt verleend. Genoemd worden D. graaf van Hogendorp en de andere in deze brief vermelde personen: Donker Curtius, Bertelmann, Secrétan en Sem.

kool is de sop niet waard.[155] Ik ben benoemd met Donker Curtius[156] en Bertelman den Muziekmeester,[157] maar ook met Secrétan en Sem. Laatstgenoemde volgde op Secrétan in de lijst der benoeming, die liberaali modo alphabetisch gesteld was (Alleen in het alphabet is men antiliberaal en duldt men den voorrang van den Alpha boven den Omega. Waarom die uitzondering en ook hier niet vrijheid, gelijkheid en broederschap?). Wilt gij nu weten wie Sem is, dan zeg ik u dat het een ijverige dikbuikige pastoor te dezer stede is, die boven zijne collega's in domheid en brutaliteit tegen de gereformeerden moet uitmunten en sedert zeer lang alhier gevestigd en bekend is.[158]

Er is veel bedroevends in land en kerk, en alles wat van het goevemement uitgaat toont de vijandige zijde die gekozen is. Ik vind echter eene gelijkheid die mij zeer gefrappeerd heeft. De Groningsche Academie of School[159] en het nieuwe ministerie[160] hebben zekere overeenkomst in meerdere ware liberaliteit, hoogschatting ook van andersdenkenden en geestelijke inzichten. Het ministerie van Maanen was evenals de nationalistische partij in de Kerk onvatbaar voor de meer loyale handelwijze der Groningsche Professoren en van het driemanschap der ministers.[161] In land en Kerk vind ik op gelijke wijze eene overgang bereid tot betere tijden. De Groningsche School heeft een greintje licht nodig om diep inzicht in de Waarheid zoo als die in Christus is te krijgen,[162] en het ministerie van Hall zal op vele cardinale punten veel meer met ons instem-

155 Wellicht beschikte Van Hogendorp door zijn positie over informatie die wij niet meer kunnen achterhalen.

156 Mr. Dirk Donker Curtius (1792-1863). Hij staat bekend als monarchist, maar ook als iemand van liberale beginselen; zo stond hij voor het uitbreken van de Belgische opstand tegenover de minister van justitie, C.F. van Maanen en wekte deze op concessies aan de Belgische oppositie te doen. (*NNBW* I, 851-852).

157 Jan George Bertelmann, musicus en componist, geb. Amsterdam 1782, overl. aldaar 1854. Leerling van A. Brachthuyser. *NNBW* VII, 109.

158 Johannes Franciscus Sem, geb. Amsterdam 1777, overl. 's-Gravenhage 1843. Opgeleid te Rome. Kapelaan van het Maagdenhuis te Amsterdam; pastoor te Gouda 1814. Pastoor aan de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage en landdeken van Delft. *NNBW* IX, 1015.

159 Men zie voor de ‘Groninger School’, ontstaan uit de wijsbegeerte van Philip Willem van Heusde, hoogleraar te Utrecht (1804-1839): *Chr. Enc.paedie* II, 410-411.

160 In de eerste helft van 1842 waren enige ministers afgetreden, onder wie C.F. van Maanen, die van 1813 tot 1842 minister van justitie was geweest; hij wordt gekwalificeerd als de steunpilaar van de regering van koning Willem I. Zijn opvolger was F.A. baron van Hall; minister van justitie tot 1848, sedert 1843 ook minister van financiën. Reeds in 1841 trad F.W.F.T. baron van Pallandt van Keppel af als minister van eredienst ‘niet gezind om den Koning (Willem II) ter wille te zijn in diens nieuwe kerkelijke staatkunde’ (P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* VII, Leiden 1908, 41); hij werd vervangen door H. baron van Zuylen van Nijevelt (1841-1848).

161 Van Hall (justitie), Van Zuylen van Nijevelt (eredienst) - men zie de vorige noot; en Willem Anne Schimmelpenninck van der Oye van de Poll (binnenlandse zaken). Laatstgenoemde werd geboren te Doesburg in 1800 en overleed te Voorst in 1872; minister van 1841 tot 1846. In deze jaren zeer liberaal, na 1852 met hart en ziel de conservatieve richting toegedaan. *NNBW* IX, 984-986.

162 Deze mening over de Groninger School verwijdert zich sterk van het standpunt van de Afgescheidenen; vergelijk de bij noot 159 genoemde literatuur.

men dan met het juste milieu van van Maanen. Onder van Maanen was ik geen ridder geworden, en da Costa geen lid van het Instituut.[163] Mij dunkt de weg is hier wonderlijk, zoo als de Heere ons ook als de Wonderlijke verkondigd wordt. Wij hebben hier zeer goede dagen met Malan doorgebragt.[164] Hij bleef 5 dagen in deze stad en heeft alle avonden vereenigingen met ons gehad en eenmaal des morgens in de kerk gepreekt. Ik geloof dat zijn verblijf alhier veel zegen achtergelaten heeft. Vele menschen hebben door zijne komst een stap tot Gods volk genaderd, en zoo ik vertrouw ook tot den Heere. Onder degeenen die hem ten mijnen huize gehoord hebben behoort de Minister van Zuylen. De man heeft groote geestelijke gaven, en zoo mij voorkomt bij uitnemendheid iets apostolisch. Zelden of wellicht nimmer hoorde ik zulk eene Evangelische voorstelling van de waarheid die van boven is.

Ik lees thans het verhandelde in het laatste Synode,[165] en dit geeft mij vele stof tot overdenking. Het is soms vluchtig, soms bovenmate Geesteloos, soms ook toenadering tot betere tijden. Men schijnt aan de ouderlingen werkelijk meerderen invloed te willen geven, en dit zoude ik zeer gewenscht vinden.

Veel eensgezindheid is er onder de Broeders niet.[166] Ook wij hebben daar twee voorbeelden van gehad. Ik had gehoopt dat een vrucht der prediking van Malan meerdere vereeniging in het gebed zoude geweest zijn. Dan daar is dus verre niets van gekomen.

Ik hoop u nu binnen eene maand de gelukkige bevalling mijner vrouw te kunnen melden.[167] De baker die wij steeds uit Amsterdam hebben, verwachten wij reeds in de volgende week, daar de bevalling na den 4 Nov. kan plaats hebben. Zij is een kind Gods en dit heeft ons aan haar verbonden. Ik moet eindigen. Groet uwe vrouw van ons en geloof mij,

De uwe in den Heere,

D. van Hogendorp

20. 26 november 1842

Veel Geliefde Vriend en Broeder in den Heere.

Gij hebt de bevalling mijner vrouw waarschijnlijk uit de Couranten reeds vernomen. Zij was voorspoedig voor de Moeder, min gunstig voor het kind, dat schijn-dood ter waereld kwam. De middelen tot behoud scheenen gezegend en het kind kwam bij; doch het bleef kreunen. Voorzichtigheids halve schreef ik

163 Wij merken op dat Isaäc da Costa reeds in 1839 werd benoemd tot lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten (opgericht 4 mei 1808). Hasebroek, *Da Costa's Kompleete Dichtwerken*, 931; *NNBW* VI, 343.

164 De Zwitserse predikant H.A. César Malan bezocht in 1842 Nederland. In 's-Gravenhage preekte hij in de Waalse kerk (ds. J.C.I. Secrétan). Men zie voor dit bezoek ook Kluit, *Réveil* 431-432; VIJFDE DEEL 508, 510-516.

165 Vergelijk noot 141 - '*Handelingen 1842'* etc.

166 Slaat op de Haagse Réveil-kring.

167 Hendrik van Hogendorp werd geboren te 's-Gravenhage 24 november 1842; vergelijk de inleiding van dit hoofdstuk.

mijne brieven op de kraamkamer en bemerkte, dat terwijl het kreunen bleef aanhouden, het kind verminderde. De Doctor vond het kind in zeer gevaarlijken toestand ten gevolge van alles wat het geleden had, en beval terstond eene min te zoeken. De Heere zond er ons eene met overvloeijende borsten. De nacht werd in veel tobben doorgebragt. Des morgens nam de beterschap, die bij het gebruik der melk begonnen was, zichtbaar toe. Het kind kreeg een en ander maal ontlasting en begon nu zelve te zuigen en genoot daarop eenen rustigen slaap. 24 uren na de komst van de min was de kraamkamer rustig en het kind onder 's Heeren zegen behouden. Wij waren allen afgetobd, en begaven ons ter ruste. De nacht was ons allen gezegend. De angst is in vreugde verkeerd. Wij hebben slechts de Heere te loven en te danken. Marianne bleef onder dat alles rustig en in den Heere gesterkt. In den eersten nacht sliep zij veel, en voelde zich ontwakende meer vermoeid dan den vorigen dag, waaruit ik merkte dat er bij haar geene overspanning meer bestond. Heden weet zij naauwelijks kraamvrouw te zijn.

In de angsten over het kind mogt ik vasthouden aan de woorden van David in Ps. 121. Bij de menschen was geene hoop. Een ieder deed wat hij konde uit liefde en pligtgevoel; doch met den dood van het kind voor oogen. De Heere had er in Zijne oneindige ontferming anders over gedacht, en redde het kind uit een dubbeld doodsgevaar. De naam des Heeren zij geprezen en Gij Zijne gunstgenoten maakt Hem met mij groot.

Laat Suze van Hall dezen brief beschouwen als ook aan haar geschreven. Doe er ook mededeling van aan Talma[168] zoo gij hem ziet. Eerst zorg, daarna veelvuldige vermoeijenis belette mij het schrijven. Morgen is het de dag des Heeren, die dan ook aan Hem alleen gewijd zij.

Uw Vriend en Broeder in het geloof,

D. van Hogendorp

21. 3 juni 1843

Waarde Vriend en Broeder in den Heere.

Uwen brief van den 29 Mei heb ik ontvangen en aan uw daarbij uitgedrukt verlangen hoop ik te voldoen, door het nemen van informatien; want voor het tegenwoordige weeten mijne vrouw en ik niemand te vinden.[169] Uwe berigten aangaande Suze van Hall stemmen volkomen over één met het geen wij van elders hoorden. Hare ziele is gered en het zal haar goed zijn ontbonden te worden. Doch het moet haar veel kosten hare kinderen over te geven. Intusschen kan de Heere ons door Zijnen Heiligen Geest van alles los maken, en voor die kinderen legt eene belofte. Moge Suze dezelve door het gelove aangrijpen en vasthouden! Het gelove beschaamt niet!

168 Wellicht is bedoeld E.A. Fruitier de Talma, een Réveil-man in de stad Utrecht. Kluit, *Réveil* 454, 456; De Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil* 123, 130.

169 In deze tijd werd hulp gezocht voor de zieke Suze van Hall-van Schermbeek. Ook de volgende brief handelt over deze zaak.

Met blijdschap zag ik dat bij U alles wel was. Mijne vrouw is verbazend zwak in het hoofd, en zulks geeft mij veel zorg en bekommernis.[170] Ik had wel gewenscht haar dezen zomer weder eens buiten te kunnen brengen; doch daar deden zich vele moeijelijkheden tegen op. Ik geef het echter nog niet op in den vacantie tijd nog eens een uitstapje te doen, en geloof dat zulks haar goed zoude doen, zoo de zorg aan het medenemen van 7 kinderen verbonden niet te groot is, en tegen het nut der verplaatsing opweegt. Ons jongste kind gebruikt bij de moederborst thans ezelinne melk en zulks doet en aan de Moeder en aan het kind goed; doch ook deze omstandigheid maakt eene verplaatsing moeijelijk.

Wij hebben hier gewigtige dagen beleefd. De vooruitzichten voor Kerk en Staat zijn bij ons zeer duister. Geene discussien in de Staten Generaal hebben mij zoo geschokt, als die over de conversie-wet. Intusschen is de verwerping dier wet een zegen.[171] In de volgende week rust op mij een zware verpligting. Ik moet namentlijk zitten op de zaak van van Stenis.[172] Gedenk mijner. Vermoedelijk loopt de behandeling dezer zaak in eene week niet af. De zaak der Schotsche

170 Evenwel overleefde zij haar echtgenoot ongeveer 33 jaar; vergelijk de inleiding.

171 De conversie-wet, waarbij de regering de bevoegdheid zou ontvangen de verschillende 5, 4½ en 4% rentende staatsfondsen om te zetten in een algemene staatsschuld tegen 3%, werd 27 mei 1843 door de Tweede Kamer verworpen; *Verslag der Handelingen van de Staten-Generaal 1842-1843* ('s-Gravenhage 1843) 369.
Bij de discussies over deze wet werden, zowel in als buiten de Staten-Generaal, door voor- en tegenstanders harde woorden geuit; P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* VIII, Leiden 1908, 57.

172 Uitgebreide verslagen etc. over deze zaak in *Weekblad van het Regt*, 's-Gravenhage 1843, no's. 397-404, 421, 436, 437.
Johannes Cornelis van Stenis, 55 jaar, logement- en stalhouder te Utrecht, had 30 september 1842 aan zijn oom en tante J. Mouthaan en E. Mouthaan-Blom (de vrouw van Van Stenis was een dochter van de zuster van laatstgenoemde), een met arsenicum vergiftigde pastei gezonden. J. Mouthaan, oud 82 jaar, overleed na het eten van de pastei; zijn echtgenote en haar dienstbode, die er in mindere mate van hadden genuttigd, herstelden na hevig lijden. Bij overlijden van het echtpaar Mouthaan zouden Van Stenis en zijn vrouw *ƒ* 30.000,- erven. Hoewel de beklaagde, die ook vader was van één kind, bleef ontkennen, verklaarde het gerechtshof te 's-Gravenhage, na 70 getuigen te hebben gehoord, en na elf zittingen aan de zaak te hebben besteed, hem 23 juni 1843 des doods schuldig. Kort na het uitspreken van dit vonnis, legde hij echter in het huis van bewaring te 's-Gravenhage, ten overstaan van twee raadsheren van het gerechtshof, onder wie D. van Hogendorp, een volledige bekentenis af, waarbij hij ook christelijk-vermanend werd toegesproken. De Hoge Raad verwierp het beroep in cassatie door Van Stenis aangetekend; de Koning wees het verzoek tot gratie van de hand. Op 26 oktober 1843 werd het doodvonnis te 's-Gravenhage voltrokken. De Haagse hervormde predikanten Th. C.R. Huydecoper en H.P. Timmers Verhoeven begeleidden de veroordeelde naar de strafplaats.
'Daar nam hij van hen, die hem gedurende zoo vele maanden zoo liefderijk hadden bijgestaan, afscheid. Tot het laatste oogenblik heeft hij den Hemel gebeden, zijne ziel in genade te ontvangen. Godsdienstige kalmte en ernstig berouw legde hij tot het uiterste aan den dag. Men verneemt, dat de ongelukkige dezer dagen van zijne gewezene echtgenoote en kind schriftelijk afscheid genomen en zijnen zoon den Bijbel nagelaten heeft, van welken hij zoo laat in dit leven had gebruik gemaakt.' (*Weekblad van het Regt*, no. 437, 26 okt. 1843).

kerk is opmerkelijk.[173] Wachten wij ons echter voor slaafsche navolging. Wat uit het gelove niet is is zonde. De leiding des Heeren met Zijne kerk verschilt. Bidden wij veel om geleid te worden en ons te doen leiden. Ook bij ons vermenigvuldigen de manifestatien, en zulks geeft hoop, dat de Heere een goed werk begonnen is.

Van de Broeders alhier kan ik u weinig melden. Groen is op reis en Gefken nu met zijn huisgezin in den Briel.

Gaan de nieuwe plannen der Rechterlijke Organisatie door, wordt de Regtbank van den Briel begraven en verliest Gefken zijn post.[174] Capadose is steeds in denzelfden toestand. Soms dodelijk benaauwd en weinige uren later volkomen gezond. Singendonck,[175] van der Kemp, Mackay[176] enz. zijn allen wel. Heykens wordt zeer oud en is sukkelende.

Wees met uwe vrouw hartelijk van ons gegroet en geloof mij,
de Uwe in den Heere,
D. van Hogendorp

22. 13-14 juni 1843; brief van M.C. van Hogendorp-van Hogendorp

Geliefde Vriend en Broeder in onzen Heer!

Daar Dirk het dezer dagen zeer druk heeft met die ongelukkige zaak van de vergiftiging,[177] heb ik op mij genomen U een woordje te schrijven in het belang van onze lieve vriendin van Hall.[178] Bij de ontvangst van uw brief hebben wij dadelijk over derzelver inhoud met onze vrienden hier gesproken en is Mw. Capadose al spoedig op het spoor van iemand gekomen die vele van de vereiste bekwaamheden hebben zou: zij staat bij Jufvrouw te Water,[179] eene vroome vrouw hier in de burgerklasse, bekend als iemand die den Heer vreest; heet

173 In 1843 begon in Schotland, onder leiding van ds. Thomas Chalmers, een afscheiding van de staatskerk, waarbij de Vrije Schotse kerk ontstond; deze telde al spoedig enige honderden predikanten. (Kluit, *Réveil* 271-275). Scholte interesseerde zich zeer voor deze afscheiding en zocht contact met de nieuwe organisatie. TWEEDE DEEL 77-78; VIJFDE DEEL 511. Van Hogendorp toont zich in deze brief duidelijk terughoudend in het trekken van parallellen met Nederland.

174 Zoals we reeds zagen werd mr. J.W. Gefken (hoofdstuk 5) in 1845 advocaat-generaal bij het provinciaal gerechtshof in Zuid-Holland; de rechtbank te Brielle werd echter eerst opgeheven in 1877.

175 Jhr. mr. J.A. Singendonck (1809-1893) vooraanstaand Haags Réveilman; één van de zeven Haagse heren. Literatuur: De Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil*, 'Een zoon van het Réveil' 45-60.

176 Mr. Aeneas baron Mackay van Ophemert (1806-1876).
Men zie voor hem Kluit, *Réveil* register; *Chr. Enc.pedie*^{2} IV, 533; De Gaay Fortman *a.w.* 147-199.

177 Men zie noot 172.

178 Noot 169.

179 De naam Te Water komt niet voor in de bevolkingsboekhouding van 's-Gravenhage over de jaren rond 1843.

Constance Charlier,[180] heeft dezer dagen het Hof van Prins Frederik[181] verlaten waar zij de zorg van het jonge Prinsje op zich had, wel onder toezigt van eene andere dame, maar zij moest toch zelve Hem in alles behandelen en verzorgen, ook met Hem wandelen slechts verzeld door een lakei, zoodat zij het volle vertrouwen genoot. Zij heeft dan ook veel aan hem te verzorgen gehad, daar het Prinsje van jongs af zeer teer is geweest. De reden dat zij er nu van af is gegaan, is dat hij een Gouverneur gekregen heeft en verder knechtsdiensten gekregen heeft daar hij ruim 6 jaar is. - Behalve al deze berigten die ik door de tweede en derde hand gekregen heb, heb ik mij vervoegd tot iemand die onmiddel(l)ijke betrekking aan het Hof van Prins Frederik had en die schrijft mij, daar zij bij mij komende mij niet thuis vond, 'Il n'y a que du bien a dire de sa personne, aussi des soins assidus qu'elle a donnés pendant plusieurs années au jeune P.F.'[182] Zij is op dit oogenblik bij hare Moeder te Utrecht en nu zoude Cootje Capadose moeite doen om haar te doen weten, dat zij zich bij u zoude aanmelden daar het dan veel aangenamer en gemakkelijker voor u is om met condities aan te komen, daar ik gevoel veel in de weg kan staan, zoo het hart nog niet geheel verandert is, en men uit een wezentlijk Christelijk liefdebeginsel vele zwarigheden over het hoofd ziet. Zoo er quaestie van haar mogt zijn wil ik nog heel gaarne getuigen van haar inwinnen bij de dame daar zij onmiddel(l)ijk onder gestaan heeft en die altijd met haar was; eene treurige ondervinding heeft mij geleerd dat men met soortgelijke menschen niet te voorzichtig zijn kan.

Hartelijk deel ik in de droevige omstandigheden van onze lieve Suze van Hall. O hoe goed te weten dat de Heere regeert en dat geen muschje ter aarde valt zonder Zijnen wil, dat Hij de Goede Herder is die Zijne schapen bij name kent en aan geen derzelve meer zal opleggen dan hetzelve dragen kan en dat noodig is tot heil zijner onsterfelijke ziel.

Gisteren verhinderd deze aftezenden ontving ik dezen morgen een brief van een onzer kennissen die mij iemand uit Leiden aan de hand doet, eene jufvrouw l'Amiable. Volgens rapporten die ik ook hier omtrent haar inwon zoude zij zeer knap zijn in het huishouden en met kinderen. Het godsdienstige beginsel zoude echter veel te wenschen overlaten. Uit Leiden schrijft men dat men meent zij in opregtheid den Heer zoekt maar Mw Elout[183] die ik er hier over sprak zeide mij zij juist bij haar nooit iets had ontdekt terwijl zij de overige leden hare familie

180 In 1840 woonden onder anderen in het paleis van Prins Frederik, Korte Voorhout 's-Gravenhage Constance M.B. Charlier, 30 jaar, geb. te 'Binge(n)', van beroep 'bonne' (kinderjuffrouw) alsmede (haar zuster?) Therèse M.C. Charlier, 39 jaar, geb. te Mons, van beroep kamenier. (GA 's-Gravenhage; Volkstelling 1840, Wijk K, folio 85.)

181 Willem *Frederik* Karel (1797-1881), de broer van Koning Willem II. Met het 'jonge Prinsje' wordt bedoeld Prins Willem *Frederik* Nicolaas Albert, geb. Den Haag 22 aug. 1836, overl. Den Haag 23 jan. 1846 (A.W.E. Dek, *Genealogie van het Vorstenhuis Nassau*, Zaltbommel 1970, 113-114.

182 Er is over haar alleen maar goeds te vertellen, ook over de trouwe zorgen die zij gedurende vele jaren aan de jonge Prins Frederik heeft gegeven.

183 Bedoeld zal zijn Louise Wilhelmina Elout van Soeterwoude geb. van Loon; men zie voor haar Kluit, *Réveil* 430.

als zeer serieuze Godvreezende menschen kende. Mogelijk kent gij ze ook wel daar de geheele familie afgescheiden is,[184] zij alleen uitgezonderd. Zij is reeds verscheidene jaar in conditie[185] geweest, waaronder drie jaren bij een weduwnaar met verscheidene kinderen. Het huishoudelijke zal waarschijnlijk bij de eerst door mij genoemde het zwakste punt zijn.

Ziedaar vele woorden waarde Vriend! Maar in het belang der zaak moest ik wat wijdloopig zijn. Kan ik u nu verder van dienst zijn beschik dan gerust over mij. De wezentlijke liefde die wij Suze toedragen zal ons alle zwarigheden ligt maken. Dezer dagen vernam ik zij iets beter zoude zijn. De arm des Heeren is niet verkort. Hij doet krachtige daden. Zelve heb ik mogen ondervinden wat Zijn Woord vermag als Hij ons tot het leven wil terugroepen. Groet haar hartelijk van ons en geloof mij, uwe

U in den Heer liefhebbende

M.C. van Hogendorp geb. van Hogendorp

23. 26 juni 1843 (‘des avonds’)

Veel Geliefde Vriend en Broeder in den Heere.

Met veel genoegen hebben wij uit uwe letteren aan mijne vrouw de aanvankelijke beterschap van Suze van Hall vernomen.[186] De Heere doe dezelve gezegend voortgaan en bevestige dezelve inzonderheid voor hare kinderen, die de moeder nog zoo zeer schijnen te behoeven. De Heere echter heeft aan de weezen beloften gedaan en is zoo getrouw als magtig om die te vervullen. Mogt het den Heere behagen onze geliefde zuster vroegtijdig tot zich te roepen, zoo grijpe zij die beloften aan, dan zal zij zeker niet beschaamd worden gemaakt. Wij hebben na mijns vrouws laatste schrijven aan u niets naders van eene vrouw, voor Suze geschikt, vernomen. Mogt het den Heere behaagd hebben uwe pogingen te zegenen!

Het is nu bij kans eene week geleden dat Mevr. Uyttenboogaart in den Heere ontslapen is.[187] Haar lijden is nu in blijdschap en vreugde veranderd. Vele smarten heeft zij op haar ziekbed uitgestaan. Wij verliezen veel aan haar. Zij was eene der weinigen met wie wij geestelijke gemeenschap hadden. Ook Heykens schijnt ons weldra te zullen verlaten. Hij is volkomen gezond, doch zeer zwak, vooral in de beenen. Met geestelijke onderwerpen houdt hij zich altijd bezig, dan daarom is hij niet altijd even opgewekt. Voorl. Zondag was hij al bijzonder levendig.

184 Onder de eerste Afgescheidenen te Leiden was een familie Amiabel; J. de Lange, *De Afscheiding te Leiden*, 58.

185 dienstbetrekking.

186 Dit was een tijdelijke beterschap. Zoals bekend stierf Suze van Hall 27 jan. 1844 te Utrecht aan tuberculose.

187 Op 21 juni 1843 overleed te 's-Gravenhage Maria Wilhelmina Smits, oud 65 jaar, geb. te Eersel, weduwe van Daniel Uyttenboogaart, dochter van Jan Smits en Catharina van der Burght. Zij behoorde tot de Haagse Réveilkring; leidde te 's-Gravenhage een christelijke naaischool; Kluit, *Réveil* 427.

Met bijzonder leedwezen heb ik heden vernomen, dat Groen van zijne reis niet het effect gehad heeft dat hij er van wachtte.[188] Elout liet mij heden eenen brief zien van hem ontvangen, en ik mag niet ontkennen, dat dezelve mij verontrustte. Mij dunkt hij scheen zich al zeer min te beschouwen. In den loop dezer week wagten wij hem alhier terug.

Aan het geen gij van Timmers Verhoeven[189] vernomen hebt is iets aan, ofschoon de zaak werkelijk vergroot is. Op Zondag na Paasschen is hij geheel in de war geweest. Zijn toilet was niet goed in order bij het beklimmen van de preekstoel. De Psalmen en gezangen wist hij niet goed aan te geven, en de preek was vol wartaal, zoo dat er eenig rumoer is geweest onder de toehoorders. Molenaar en Huydecoper[190] waren onder de toehoorders en moeten met de zaak zeer verlegen zijn geweest. Zij hebben hem echter laten uitspreken, en hij heeft aan de dienst zoo spoedig mogelijk een einde gemaakt. Zelve moet hij toen erkend hebben absent te zijn geweest. Sedert is het zelfde hem nog een paar reizen overkomen; doch in mindere mate. Uw brief heeft mij intusschen het eerste berigt van deze zaak gegeven en wat ik u hier schrijf is het resultaat van het door mij daarop ingesteld onderzoek.

Gij zult gezien hebben, dat wij de zaak van van Stenis ten einde hebben gebragt en wel met een doodvonnis uit te spreken.[191] De man heeft zijn vonnis, waarvan de uitspraak een vol uur geduurd heeft met koelheid en onverschilligheid zoo het scheen, aangehoord, en is daarop met Dienders en deurwaarders over onverschillige en niets beteekenende zaken gaan spreeken. De man schijnt te denken, dat zoo lang hij niet bekent, men hem niet ter dood zal kunnen brengen. Dat hij onschuld had voorgewend, had menschelijker wijze een goed gekozen standpunt kunnen zijn; doch koelheid en onverschilligheid over het doodvonnis, is met wezenlijke onschuld niet overeen te brengen, zoo hij man en vader, den dood niet als iets voor hem wenschelijk beschouwt, en hiervan zijn geheel geene blijken. Hij was gelukkig man en vader, en moest nu of in vrijheid gesteld of ter dood veroordeeld worden.[192] Deze zaak heeft mij in vele opzichten veel te denken gegeven. Een grooten zegen is het voor mij, mijnen roeping te mogen kennen. Beklagenswaardig moet de Regter zijn, die dezelve niet kent. Zijne regtspraak wordt willekeur, ofschoon geldig onder de toelating en de

188 *RGPgs* 113, 520 - Groen schrijft daar, gedateerd 14 mei 1843: ‘Ik ben eenige dagen vrij ernstig ongesteld geweest.’ Hij gaat met zijn echtgenote vijf à zes weken een reis maken naar België en langs de Rijn. De volgende bladzijden in genoemd werk (521, 527) tonen aan dat Groen spoedig na 26 juni hersteld was.

189 Dr. Henricus Petrus Timmers Verhoeven, geb. 1804, overl. te Doesburg 1871. Hervormd predikant te Arkel, Hoorn en 's-Gravenhage (1837-1854). In 1854 was hij genoodzaakt emeritaat te vragen en in 1859 zijn overige bedieningen neer te leggen; een al te grote inspanning ondermijnde zijn gezondheid. Zijn laatste levensjaren woonde hij te Doesburg. *NNBW* IV, 1379. Ook midden 1843 werd hij blijkbaar getroffen door een overspanning.

190 Dr. Theodorus Cornelis Reinier Huydecoper 1805-1866; Hervormd predikant te 's-Gravenhage 1838-1865. *NNBW* VII, 892.

191 Men zie voor de zaak J.C. van Stenis noot 172.

192 Code Pénal, Art. 302: ‘Al wie schuldig is aan moord ... en aan vergiftiging, zal met de dood gestraft worden ...’.

Voorzienigheid Gods. Bij de vervulling der thans bestaande vacature kreeg ik gaarne Elout tot collega. Hij staat de vierde op ons voorgedragen zestal.[193] Een Christen Collega was mij veel waard. Ik heb nu geen mensch met wie ik over een zaak eens spreken kan.

Alvorens den avond te eindigen moet ik nog eenen brief schrijven. Wees den Heere bevolen en geloof mij,

De uwe in den Heere
D. van Hogendorp

24. (Zaterdag) 27 januari 1844

Condoleantie-brief bij het overlijden van Sara Maria Scholte-Brandt, te Utrecht 23 januari 1844.

Veel Geliefde Vriend en Broeder in onzen Heer Jezus Christus.

Met innige deelneming heb ik voorl. Woensdag door onzen Broeder Groen, en zedert directelijk uit Uw schrijven, het overlijden Uwer getrouwe levensgezellinne vernomen. Gij zegt wel: de Heere heeft gegeven en de Heere heeft genomen, en altijd zal het ook tevens zijn: de Naam des Heeren zij geloofd! Alle beproevingen geschieden ten onzen beste en om wijze redenen door eenen almachtigen God, Dien wij in Christus als onzen Vader eeren. Nogthans zijn die beproevingen voor het vleesch hard, en moeten zij dit ook zijn. God de Heere storte Zijne overvloedige vertroostingen in Christus overvloedig over U uit! Het kruis wordt ons op aarde niet weggenomen, maar het wordt door vertroostingen verzoet en verzacht, en wil de Heere het ons geven, zoo kunnen wij onze geliefde betrekkingen Hem geredelijk overgeven en geheellijk berusten in Zijnen wil. De Heere zij U nabij, spreeke tot Uwe ziele van heil en vrede, geve U een rijk inzicht in het verbond der Genade, en doe U bedenken hoe wij hier slechts voor een tijd, voor eenen korten tijd zijn, terwijl de eeuwigheid ons wacht, het verzadigd worden met het beeld van onzen Heer, en de ongestoorde gemeenschap met allen die den Heere hebben lief gehad in onverderfelijkheid!

Dat onze Zuster van Hall uwe vrouw moest overleven[194] toont ons op nieuw het ondoorgrondelijke van Gods wegen. Hij is een God van leven en dood die niet verantwoordt van Zijne daden. Waar de dood nabij schijnt, kan Hij het leven sparen, terwijl een ander zelfs te midden van bloei jende gezondheid wordt weggerukt. Heere leer ons alzoo onze dagen tellen, dat wij een wijs herte bekomen![195]

193 *Volgens de 's-Gravenhaagsche Stads-Almanak 1844-1845*, 222, werden in deze tijd als nieuwe raadsheren in het prov. gerechtshof van Zuid-Holland gekozen: W.C.B. Wintgens en P. Buyskes. In de *Almanak 1845-1846*, 214, wordt P.J. Elout van Soeterwoude voor het eerst genoemd als raadsheer. Zoals reeds vermeld is het archief van het gerechtshof te 's-Gravenhage (1838-1945) verloren gegaan (noot 3).

194 Zoals we reeds zagen, overleed Suze van Hall op de dag dat deze brief werd geschreven.

195 Psalm 90 vers 12.

Dat mijne vrouw mede zeer veel deel neemt in Uw verlies behoef ik U wel niet te zeggen. Gij weet dat zij in alle Uwe ontmoetingen en wedervaren belang stelde, en zeer was zij dan ook getroffen toen zij van mij vernam, dat Gods Vaderhand U zulk eene zware beproevinge had toegezonden; doch ook zij mag vertrouwen, dat de Heere balsem in de wonde zal gieten en Zijne Genade U genoeg zal zijn. Weinige oogenblikken alvorens ik het overlijden van Uwe vrouw vernam, kreeg ik onverwachts berigt, dat het oudste kind van mijnen broeder[196] de Croep had en in doods gevaar verkeerde. Zelve had ik op dat oogenblik de koorts. Sedert bragt ik mijnen tijd door op het Hof of in het bed. Door Gods Goedheid heb ik dagelijks de zittingen van het Hof kunnen bijwonen en ben ik des niet tegenstaande zoo goed als hersteld. Het kind van mijnen broeder is buiten gevaar, zoo men meent; ofschoon de volledige herstelling slechts langzaam kan plaats hebben. Zes van mijne kinderen zijn in meerdere of mindere mate verkouden. Voor het oogenblik schijnt aller ziekte geregeld te gaan; doch er heerscht hier verbazend veel croep en zulks baart wel eenige bekommering. Dan alles is in de Hand des Heeren, Hij regeert.

Nu, Geliefde Vriend en Broeder wees met Uwe kinderen den Heere bevolen, Die nooit beproeven zal buiten mate, en de Zijnen geeft Kracht naar Kruis, en gelooft mij,

Uw deelnemende Vriend en Broeder
D. van Hogendorp

196 Joséphine Arnoldine geb. 's-Gravenhage 30 nov. 1840, overl. 1913, oudste kind van mr. Frederik baron van Hogendorp (1802-1872); *Nederlands Adelsboek* 18, 's-Gravenhage 1920, 370.

Hoofdstuk 7
Acht brieven van ds. L.G. James alsmede een brief van C. James-van der Made

Inleiding

Louis Gabriel James[1] van 1820 tot 1867 Waals predikant te Breda, is ongetwijfeld gedurende zijn leven vaak in het nieuws geweest.

Hij stamde uit een franse familie, maar hoe vele malen zal zijn naam niet als ware het een engelse uitgesproken zijn?

Louis Gabriel werd 12 juni 1795 te Crête bij Genève geboren als zoon van Gabriel Jammes, wiens naam in 1826 bij rechterlijke uitspraak werd veranderd in James, en van Louise Favre. Hoewel in zijn jeugd een groot bewonderaar van Rousseau, liet hij zich, om aan het verlangen van zijn vader te voldoen, inschrijven als student in de theologie te Genève. Evenwel wilde hij zich na afloop van zijn studie aan het onderwijs wijden. Door een ontmoeting met de Schot Robert Haldane voltrok zich in James een grote verandering; deze Haldane ondernam als opwekkingsprediker in 1816 een zendingsreis door Europa en verbleef door min of meer toevallige omstandigheden langer dan aanvankelijk zijn bedoeling was te Genève, alwaar hij van november 1816 tot juni 1817 aan enige theologische studenten college gaf. Tengevolge van deze ommekeer kwam James, evenals enige andere studenten, te staan tegenover de Geneefse ‘Compagnie des Pasteurs’, die de neologie voorstond.[2]

Op 2 juli 1818 werd James door de Eglise Consistoriale te Genève tot de bediening des Woords toegelaten. Daar hij, vanwege bovengenoemde theologische situatie,[3] weinig kans had op een beroep in zijn vaderland, ging hij naar Nederland, waar hij van 1816 tot 1820 gouverneur was bij de familie Van der Duyn van Maasdam. Hij werd 15 april 1819 door de ‘Commission pour les affaires des Eglises Wallones’ bij de Waalse kerk beroepbaar verklaard. Na te hebben bedankt voor een beroep naar 's-Hertogenbosch, werd hij bij koninklijk besluit van 31 maart 1820 benoemd tot predikant van de Waalse gemeente te Breda - Koning Willem I was namelijk, als baron van Breda, ‘collator’, dat wil zeggen hij had het recht aldaar de predikanten te benoemen. Na op 18 april 1820, naar

1 Men zie voor hem en voor een opsomming van zijn geschriften: *BWPGN* IV, 489-492; F.R.J. Knetsch, ‘Louis Gabriel James (1795-1867), Waals predikant te Breda, eerste Réveilpredikant in Nederland’, in Van den Berg/Schram, *Aspecten van het Réveil*, Kampen 1980, 126-149 (aan te halen als ‘Knetsch *a.a.*’). Verder: Kluit, *Réveil* register.

2 Kluit, *Réveil* 93. men zie de Inleiding van dit boek.

3 Knetsch *a.a.* 130, inzonderheid noot 20.

de regels der Waalse kerkenorde, aldaar te zijn beroepen, deed hij 6 augustus 1820 zijn intrede. James heeft de Waalse gemeente te Breda gediend tot aan zijn overlijden op Hemelvaartsdag 30 mei 1867.

Hij huwde 30 oktober 1828 te Klundert Cornelia van der Made, geboren te Klundert 14 september 1805 en overleden te Breda 28 april 1872. Zij was de dochter van de niet-onvermaarde Dirk van der Made te Klundert, over wie hieronder nog enige bijzonderheden. Uit de echtverbintenis werden elf kinderen geboren.

Ds. James wordt algemeen beschouwd als een zoon van het Zwitserse Réveil. In Nederland was hij bevriend met verscheidene Réveil-mensen, onder wie Groen van Prinsterer, Willem de Clercq, Da Costa en Capadose. In dit kader moet ook worden gezien zijn bekendheid en vriendschap met ds. H.P. Scholte, waarvan de nu volgende brieven getuigenis afleggen.

Met Willem de Clercq was hij correspondent van de Société Evangélique te Genève en samen poogden zij belangstelling te wekken voor de van deze organisatie uitgaande theologische school te Genève, terwijl James in de tweede aflevering van *De leer des Bijbels of bijdragen van en voor gereformeerde christenen* (1832-1834) gelde lijke steun voor deze school vroeg en ook verder aan dit tijdschrift medewerkte.[4]

Zelf was James de oprichter van het tijdschrift *De Olijftak*, waaraan de predikanten R. Engels en J.J. le Roy medewerkten. Het bevatte meest vertalingen van stukken uit de *Semeur* en de *Archives du Christianisme* en heeft slechts vier jaargangen gekend (1836-1840).[5]

In latere jaren heeft James zich krachtig gericht tegen de leer van de Groninger School. Daarnaast is een aantal van zijn preken in gedrukte vorm bewaard gebleven.[6]

Bij vier zaken willen we afzonderlijk stilstaan. In de eerste plaats: prof. Knetsch stelt dat in de leer van ds. James een methodistisch element naar voren komt.[7] Toch sluiten wij ons liever aan bij prof. K.U. Gäbler, althans wij menen dat diens analyse van de situatie in Genève circa 1827 veel overweging verdient. Zoals reeds in de Inleiding van dit boek uiteengezet, had de leermeester van James en zijn vrienden, Robert Haldane, wel een calvinistische achtergrond, maar was hij daarbij gegrepen door de rationalistische common-sense filosofie. De groep James zag in Haldane een ‘nieuwe Calvijn’, hij zou ‘alle vragen van leer en leven voor hen hebben opgelost’. Zijn doctrine bracht de eenheid van

4 Dit tijdschrift werd uitgegeven door J.J.E.F. Schröter; men zie ook *Bos* I, 180.
5 Knetsch *a.a.* 139.
6 *BWPGN* IV, 491-492.
7 Knetsch *a.a.* 134, 140-143.

redenering en Bijbelse boodschap.[8]

Gelet op het bovenstaande is het niet te verwonderen dat James in één van zijn werken schrijft:

> 'De enige eis die gesteld wordt aan hem die de godsdienst wil beoordelen, is, 'dat een mensch die zich van de goddelijkheid des Evangelies wil vergewissen, eenen voldoenden zedelijken zin bezitte, om te kunnen beproeven wat regt en heilig is... Wie den noodigen graad van zedelijke regtschapenheid bezit, is tot oordeelen bevoegd.' Dit geldt "...voor de natuurlijke dingers naar het Koninkrijk der Hemelen ook onder de Heidenen".'[9]

Ten tweede: prof. Knetsch besluit zijn artikel met deze woorden:

> 'Intussen komt het slot van deze bijdrage over de eerste Réveil-predikant die in Nederland gewerkt heeft, in zekere zin in mineur te staan. Zijn eigen groeiende, maar door de omstandigheden uiteraard vlottende gemeente heeft hij in meerderheid niet meegekregen ... vaststaat dat toen Louis Gabriël James op Hemelvaartsdag 1867 overleden was, de consulent M.A. Perk van Dordrecht, de oraison funèbre hield en de kerkeraad na lange deliberaties besloot het consulentschap volgens de reglementen aan de genoemde toe te vertrouwen, afgezien van diens theologische richting, en dat zij deze vervolgens beriep tot James' opvolger. Perk nu, vader van de bekende dichter Jacques, was reeds nadrukkelijk opgetreden als verdediger van de opvattingen van Athanase Coquerel,[10] en was een erkend volgeling van J.H. Scholten.[11] Wij zagen dat ... James zich tegen beider theologische grondstellingen heeft verzet. De enige conclusie, die rest, is dat hem in zevenenveertig jaar trouwe ambtsbediening niet gelukt is, de stemhebbenden van zijn gemeente te winnen voor de opwekking, die zijn eigen leven bepaald had. In het Réveil hebben voorgangers en lidmaten uit Waalse kerken een soms belangrijke rol gespeeld, maar afgezien van Den Haag en wellicht Nijmegen kan met niet zeggen dat de Waalse kerken als zodanig door het Réveil zijn beïnvloed en zeker niet dat zij als voorpost ervoor hebben gediend. Wel hebben kansels van deze kerken het podium gevormd voor Réveilpredikers, die in het Frans leden van de Nederlandse gemeenten sterkten. James' werkzaamheid levert hiervan een belangrijk voorbeeld.'[12]

8 K.U. Gäbler, 'De weg naar het Réveil in Genève', lezing gehouden op de Réveilstudiedag, gehouden 14 mei 1982 te Amsterdam. Wij voegen hieraan nog toe, dat het oordeel van Da Costa over een andere discipel van Haldane, de reeds bij herhaling genoemde César Malan, onder meer het volgende inhield: 'Zijn persoon laat hij liggen; daarover zou de tijd uitspraak doen ... M(alan) gaf een systeem dat niet houden kon, daar men de hemelsche zaken door geen syllogisme kan grijpen.'; A. Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek* II, 298-299.

9 L.G. James, *Over het inwendig bewijs van de goddelijkheid des Evangelies*, s.l.e.s.a.; geciteerd door Knetsch *a.a.* 126.

10 Athanase L.C. Coquerel (1795-1868), Frans theoloog, was 1818-1830 predikant te Amsterdam. James schreef tegen hem: *De erfzonde, sleutel van het Evangelie*, Middelburg 1855, waarin hij het pelagianisme van Coquerel bestreed.

11 J.H. Scholten (1811-1885) één van de vaders van de moderne richting in de theologie in Nederland.

12 Knetsch *a.a.* 147-148.

In de derde plaats: een enkel woord over de schoonvader van ds. James: Dirk van der Made Janszoon te Klundert.[13] Reeds in 1827 wordt er aangaande hem

13 Uitvoerig over hem: *Bos* I, 112, 114-119, 122-126; III, 9, 12-16, 178.

gerapporteerd dat hij de leider is van een tamelijk groot oefening-gezelschap te Klundert. Soms worden de vergaderingen bezocht door ongeveer 130 personen. Zijn invloed strekt zich uit ook tot de naburige gemeenten ‘Moerdijk, Fijnaart, Prinsland, Willemstad enz., waar hij aanhoudend als een soort van missionaris rondreist’.

Bovenstaande uitdrukkingen vinden we in een rapport van de minister van eredienst aan de Koning, gedateerd 6 mei 1828.[14] Wij lezen hierin ook het volgende. Aanvankelijk was Van der Made metselaar, maar in 1828 wordt van hem gezegd dat hij ‘als aannemer van 's Lands werken rijk geworden, nu renteniert te Klundert’.[15]

> ‘In den beginne van zijn dienst’ - namelijk van de Hervormde predikant A.T. Beausar (1785-1836: hij kwam in 1826 te Klundert) - ‘scheen ook alles wel te gaan, en men voedde de hoop op het langzamerhand verminderen van het oefeninghouden. Dan de ook elders toenemende woelingen ... werkten ook in de Klundert; vooral sedert de Waalsche predikant van Breda, James, door zijn verkeer over de dochter van Van der Made, met deze in verbond was getreden; de verspreiding van het berucht geworden Adres van den predikant Molenaar en een verblijf van Doctor Capadose vermeerderde voorts het kwaad. Er werd nu zelfs een leesgezelschap opgerigt tot verspreiding van dweepachtige en twiststokende schriften.’[16]

Wat verder Van der Made betreft: hij voegt zich niet bij de Afgescheidenen als ds. G.F. Gezelle Meerburg eind 1835 te Klundert een gemeente instituëert.[17]

Tenslotte: ook ds. James houdt zich verre van de Afscheiding, zoals enigszins moge blijken uit de achtste brief van dit hoofdstuk, maar eveneens uit zijn correspondentie met H.J. Koenen. Anderzijds wekte de maatregelen van de regering tegen de Afgescheidenen zijn verontwaardiging op.[18]

Louis Gabriel James is, naar onze overtuiging, halverwege blijven staan op de weg van de reformatie der kerk. Waarom de lijn van het Zwitserse Réveil niet doorgetrokken? Ook in Nederland werd - evenals in Zwitserland - de groeiende invloed van een moderne, de Heilige Schrift aantastende theologie in de kerk geduld. Waarheid naast leugen. James zou meer hebben betekend, als hij zich bij de Afgescheidenen zou hebben gevoegd.

Bij de acht brieven door ds. James aan Scholte geschreven - behalve nummer acht zijn zij in de Franse taal gesteld (men zie voor de Franse teksten bijlage II) - hebben we gevoegd het schrijven van mevrouw James, aangezien deze laatste in hetzelfde dossier van de Scholte Papers wordt bewaard en kennelijk bij één en dezelfde correspondentie behoort.

14 *Bos* I, 126
15 *Bos* I, 125.
16 *Ibidem.*
17 *Bos* III, 8-16.
18 Beide elementen komen uitvoerig aan de orde in Knetsch *a.a.* 135-136.

1. Breda 10 december 1830

Scholte is in deze tijd bij de ‘Vrijwillige Jagers der Leidsche hoogeschool’ en zal als zodanig van 2 tot 12 augustus 1831 deelnemen aan de Tiendaagse veldtocht. De brief is geadresseerd ‘te Oosterhout’.

Geliefde broeder en vriend in Jezus Christus,

...[19]

Het verheugt mij te vernemen dat U goed gehuisvest bent in Oosterhout, dat U weer gezond bent, en dat U er van enige rust kunt genieten om U bezig te houden met Uw studies en met het gebed. Moge de Heere met U zijn door Zijn Geest, U versterken naar de inwendige mens en U steeds meer bekwamen om weldra een getrouwe prediker van het Evangelie te zijn. Het spijt mij dat Uw verwijderd-zijn van Breda mij het genoegen ontzegt U vaker te zien en mij met U te onderhouden over de dingen die behoren tot onze vrede en tot ons eeuwig heil. Ik neig er ook toe te geloven dat de Voorzienigheid ons de plaag van een algemene oorlog zal besparen en ons weldra de vrede zal teruggeven. Maar wat ook de afloop van deze strijd mag zijn, laten wij de Heere bidden ons te bewaren en ons Zijn vrede te vermeerderen die alle verstand te boven gaat, opdat die vrede van God onze gedachten en onze harten bewaart in Jezus Christus.

Wij leven en wij strijden onder de banier van de Vorst van de vrede die onder ons de scepter van Zijn genade heeft uitgestrekt en ons heeft verzoend met God Zijn Vader. Wat een onuitsprekelijk voorrecht! wij, van nature vijanden van God, kinderen des tooms, slaven van satan, toegewijd aan de dood, aangenomen te zijn in het welzalige gezin van de kinderen Gods, de voorwerpen van Zijn gunst en de erfgenamen van Zijn eeuwig Koninkrijk. Oh! wat zouden wij niet moeten zijn in geloof, in dankbaarheid, in toewijding voor de dienst van een God, zo goed, zo ...[20] vol van genade, zo vol van steun en lankmoedigheid jegens Zijn uitverkoren en vrijgekochte volk. Ik wens vurig dat temidden van het geraas en van het rumoer van het militaire leven de Heilige Geest uw zwakheden en uw gebreken ondersteunt, Uw ziel opheft naar de dingen van de hemel, en U geeft die vurige zuchten van een vermoeide ziel te slaken naar de Heere, vanuit het lawaai van de onstuimigheden der ijdelheden van de eeuw.

U heeft een dubbele mate van waakzaamheid nodig opdat Uw ziel niet valt in de traagheid en de overschilligheid temidden van luidruchtige bezigheden en van de veelvuldige verstrooiingen die de militaire loopbaan U biedt. Wij weten trouwens dat het leven van de Christen een voortdurende strijd is, laten wij ons dus sterken in onze Heere en in de macht van Zijn sterkte teneinde standvastig en onwankelbaar te blijven in de kwade dag.

Vaarwel, geliefde broeder, moge de genade van de Heere Jezus met Uw geest

19 Het begin van de brief handelt over minder belangrijke zaken als porto-kosten van enige brieven.

20 Eén woord onleesbaar.

zijn! Heel veel hartelijks mijnerzijds aan de geliefde broeder Brummelkamp. Mijn lieve vrouw draagt mij op U haar christelijke groeten te doen.

Uw toegewijde en verknochte broeder in Christus en Vriend

L.G. James

2. Breda 17 januari 1831

Zeer geliefde broeder in Jezus Christus, ik heb lange tijd geaarzeld of ik U de ingesloten stukken zou zenden, daar ik vreesde dat U Oosterwijk zou hebben verlaten, toch kan ik het niet langer uitstellen daar ik niet weet wanneer ik een veilige gelegenheid zou kunnen hebben ze U te doen toekomen. Beste vriend, moge de Heere U de genade verlenen dit jaar te beginnen en te eindigen met een hart vol van geloof en van de Heilige Geest. Moge de HEERE U door Zijn macht, door het geloof bewaren voor alle strikken van de vijand van onze zielen, die duizend maal meer te duchten is dan de woeste Belgen. Moge Hij U behoeden voor alle gevaren en verleidingen waaraan Uw jeugd en het militaire leven U blootstelt. Hij legge Zijn vrees in Uw hart en verwijdere zich niet van U! Dat de grote Bisschop van onze zielen, de Heere Jezus, U overvloedig wil vervullen met zijn gaven en met zijn genade opdat U weldra, als één van Zijn trouwe Dienaren, hartstochtelijk en stoutmoedig al de raad Gods moge verkondigen en eens het onuitsprekelijk geluk hebben verscheidene zielen tot de rechtvaardigheid te brengen! Ik had U een kleine brochure willen sturen van onze geliefde broeder Capadose bevattende het rondschrijven waardoor onze zeer beminde Koning, als Souverein Vorst, in 1814 een dag van vasten en van gebed bekendmaakte[21] en ook een uitstekende preek van de jonge Krummacher over de Samaritaanse vrouw,[22] maar de afstand tussen de plaatsen belet mij het te doen. Ik ken in mijn kudde noch te Breda geen enkele Protestantse keukenmeid die een beetje Frans spreekt, die ik zou kunnen aanbevelen aan vriend Twent.[23] Wij hebben de laatste dagen het aangename bezoek gehad van vrome militairen die ons zeer hebben verkwikt en gesticht, de 2e luitenant Bichelmeyer, sergeant Kooistra en majoor Schoch.[24] Mijn lieve vrouw die door Gods goedheid het zeer goed maakt, wenst U haar groeten te doen. Zeg zeer veel hartelijks mijnerzijds aan de geliefde broeder Brummelkamp. De zaak van het Protestantisme wint veel terrein in Frankrijk en vooral in Parijs.[25] Ik hoop dat God U de gunst zal

21 Capadose, *Herinnering aan den dank-, vast- en bededag uitgeschreven door den Souverein-Vorst der Vereenigde Nederlanden. In het eerste jaar van Hoogstdeszelfs regering*, Amsterdam 1830.

22 Ondanks allerlei naspeuringen, hebben wij deze preek (vertaald?) niet kunnen vinden; ook enige specialisten voor de desbetreffende materie konden ons niet helpen.

23 A.J. Twent van Roosenburg.

24 Wij hebben aangaande deze drie personen niet gezocht naar biografische gegevens.

25 James had reeds eerder over de godsdienstige opwekking in Frankrijk een brochure geschreven: *Belangrijke tijding eener godsdienstige opwekking in eenige gemeenten in het Noorden van Frankrijk*, Amsterdam 1826. Men zie voor Frankrijk in het tijdvak 1815-1840 ook: Kluit, *Réveil* 108-110, 330-331.

verlenen de broeders in Holland[26] te gaan bezoeken. Biedt hun mijn broederlijke groeten aan.

Geheel de Uwe, Uw toegewijde in Christus
L.G. James

3. C. James-van der Made, Breda 21 maart 1831

Om een ons onbekende reden had de Vrijwillige Jager Scholte blijkbaar inlichtingen gevraagd aan ds. James over een tweetal Hervormde predikanten.
Albertus van Raalte was de vader van de latere ds. A.C. van Raalte. Hij was in augustus 1828 van Scherpenisse te Fijnaart gekomen en overleed in laatstgenoemde plaats 28 maart 1833.
Het verwondert niet dat mevrouw James, immers voor haar huwelijk wonende te Klundert, op de hoogte was van de geestelijke situatie in het nabijgelegen Fijnaart (vergelijk ook de inleiding van dit hoofdstuk).
Ds. J. Verspille (wij vonden ook de spelling Versprille) kwam in 1825 van St. Annaland (Zld.) naar Zuidland (Z.-H.). Hij overleed in laatstgenoemde plaats in 1834.

Mijn Heer en Vriend!

Daar mijn Man geheel onbekend is met de beide Predikanten, naar dewelke UwE. informeerd, zoo neem ik de pen op, om hetgene ik weet, en vernomen heb UwE. te zeggen. Mijn Heer van Raalte, is zoo ver mij, van zijn verkeer als ook van Prediken bekend is, een zeer voorbeeldig Man in Godvrucht en teeder gezetheid voor[27] den Heere; zijn prediken is enkel bevinding, en vermaning aan den dooden zondaar. Maar mijn heer! zijn stem (dunkt mij) is niet geschikt voor eene groote gemeente terwijl zijn uitspraak zeer zagt is.

Wat Domenie Verspille aangaat te Zuidland, is een prediker zoo ik gehoord heb bij uitstekendheid! en zijne stem is hard. Zijn gedrag zoo verre van informatie bekend is, is ook om met Gods volk te leven en te verkeeren.

Nu mijn Heer en Vriend, mij dunkt dat ik nu reeds genoeg van beide gezegd heb, om aan uw verzoek te voldoen. Wij verkeren tans in het onschatbaar voorregt van gezondheid, zoo als wij wenschen gij ook met uwen vriend[28] zult genieten; de Heere zij met uw in dit moeite volle leven. Hij sterke uw in alle deze donkere en kommer volle dagen. De Heer is tog een sterke toren; de regtvaardige zal daar henen vlieden.[29] Na UwE. mijn Heer, van Mijn lieve Man gegroet te hebben benevens uwe Vriend, Noem ik mij uw ootmoedige Dienares

Ca. James, geb. van der Made

26 Bedoeld zullen zijn de Réveil-vrienden van James en Scholte, in de eerste plaats te Amsterdam. Scholte zal geprobeerd hebben, enige dagen verlof te krijgen.
27 teeder gezetheid voor = trouwe liefde tot.
28 Bedoeld zal zijn A. Brummelkamp.
29 Spreuken 18 vers 10: De Naam des Heeren is een Sterke Toren; de rechtvaardige zal daarhenen lopen, en in een Hoog Vertrek gesteld worden.

4. Breda 29 juli 1831

Deze brief werd geschreven vier dagen voor de Tiendaagse veldtocht (2-12 augustus) begon. Vermoedelijk wilde Scholte in deze tijd verlof ontvangen zijn onderbroken studie voort te zetten, maar het is begrijpelijk dat dit zo vlak voor de operatie niet werd verleend.
Dossier no. 38 van de Scholte Papers bevat een brief, gedateerd 7 september 1831, van het hoofdkwartier van het Nederlandse leger, in die dagen gevestigd te Tilburg, en gericht aan ds. James. Het is getekend door staatsraad C.J. van Assen (1788-1859), secretaris-generaal van de prins van Oranje. De heer Van Assen had als hoogleraar te Leiden, speciale zorg voor de studenten-vrijwilligers van zijn hogeschool. Vermeld wordt, dat, op het ogenblik waarop het verzoekschrift namens Scholte door ds. James werd ingediend, de omstandigheden beletten aan enige soldaat verlof te geven. Geraden wordt, Scholte opnieuw een request te laten indienen, en wel via zijn commandant.

Zeer geliefde vriend en broeder in Christus,

Ik ben oprecht verheugd over de ijver en de vlijt die de Heere U heeft gegeven voor Uw studie en de zegen waarmee Hij uw inspanning heeft bekroond. Ik ben uitermate gehinderd geweest in mijn levendige en oprechte wens U van dienst te zijn door zelf uw verzoekschrift aan de Vorst[30] aan te bieden en het met mijn zwakke tussenkomst te begeleiden. Op de dag zelf dat ik uw brief ontving kwam de Koning aan. De volgende dag vertrok hij met de Prinsen naar de legerplaats bij 's-Hertogenbosch en Eindhoven; zij kwamen pas Dinsdagavond terug. De Woensdag werd gebruikt voor besprekingen. Jongstleden Donderdagmorgen haastte ik mij om naar het verblijf van de Kroonprins te gaan, maar ik kon geen audiëntie verkrijgen. Ik heb mij er vandaag opnieuw gemeld maar met even weinig succes. Toen heb ik een verzoekschrift in het Frans voor de Vorst opgesteld, waarin ik de redenen en de motieven heb uiteengezet die ik hem mondeling wenste uit te leggen; ik heb uw verzoekschrift bij mijn brief gevoegd en heb zelf de twee stukken overhandigd aan een Generaal die op het Bureau van de Vorst werkt. Het schijnt dat door de aankomst van de Koning de zaken zich zo hebben opgehoopt op het Ministerie dat de Vorst geen ogenblik beschikbaar heeft en niemand audiëntie verleent. Volgende week zal ik een bezoek brengen aan Professor van Assen, privé-secretaris van de Vorst om mij op de hoogte te stellen of uw verzoek in overweging is genomen. Met Gods hulp heb ik alles gedaan en zal alles doen wat ik kan om U een dienst te bewijzen. Ook voeg ik mijn gebeden bij de uwe opdat het de Heere behaagt u uw verzoekschrift te vergunnen. Het is gemakkelijker audiëntie te verkrijgen bij Hem dan bij de vorsten der aarde. Oh! Waarom maken wij zo weinig gebruik van dit heerlijke voorrecht? Waarom zijn onze harten zo ongelovig, zo langzaam, zo slap om te bidden? Ik gevoel elke dag mijn ontzaglijke schuld in verband met deze belediging en ik schaam mij over mijn betreurenswaardige en niet te verontschuldigen lauwheid.

O mijn lieve vriend, U weet niet wat voor een boze en nutteloze Dienstknecht ik

30 Koning Willem I.

ben. Waarlijk ik geloof niet dat er een is die meer onwaardig en meer veroordelenswaardig is onder de ware dienaren van Christus, als het geen vermetelheid is - zoals ik vaak reden heb daaraan te twijfelen - mij onder hun getal te durven plaatsen. Ik weet vaak niet wat te doen zo vermoeid ben ik en zo'n afkeer heb ik van mijzelf. Niets evenaart mijn gebrekkigheid en mijn laagheid. Is het mogelijk de liefde van Jezus te hebben gesmaakt en zo weinig ijver en toewijding voor Zijn dienst en de glorie te hebben? Ik had nooit gedacht dat de ziekte van de zonde zo ingekankerd zou zijn. En toch is de Heere zo goed, zo barmhartig, zo trouw. Dat doet al de zwartheid van onze ondankbaarheid nog scherper uitkomen. Ellendige! Wie zal mij verlossen van het lichaam dezes doods. Ik ben als het ware een galeiboef die overal de ketenen van de zonde met zich meesleept. Ik wil en ik kan die menigte van verderf waarin mijn ziel als het ware is opgesloten niet optillen. Ik heb zojuist goede berichten gekregen van de geliefde Capadose die de hoop niet verliest dat de Heere zich zal verheerlijken in onze bevrijding. Ik heb niet voldoende geloof om tegen elke verwachting te hopen op het heil van ons ongelukkig vaderland. Het komt mij voor dat God voor ons Zijn aangezicht verbergt en op opzienbarende wijze met onze ongerechtigheden wil afrekenen. Mijn lieve vrouw die door Gods genade het zeer goed maakt maar ook erg ontevreden is over zich zelf wenst U te groeten. Heel veel hartelijks aan de geliefde broeder Brummelkamp.

De genade van de Heere Jezus zij met U en versterke U. Bid voor Zijn onwaardige dienstknecht die zich graag Uw broeder en trouwe vriend wil noemen.

L.G. James

5. Breda 5 september 1831

Zeer geliefde broeder in Jezus Christus onze Heere,

Met grote vreugde en oprechte dankbaarheid jegens de God van ons heil hebben wij gehoord van de merkbare tekenen van de gunst en van de bescherming van de HEERE waarvan U het voorwerp bent geweest tijdens de korte en roemvolle veldtocht waaraan U het geluk had deel te nemen. Ik heb ook met U en voor U gestreden uit de verte door het zwaard van de Geest, door het gebed en als ik mij niet vergis lijkt het mij dat ik het gedaan heb in het geloof met een volle zekerheid en een grote vreugde. De Heere heeft zich ook verwaardigd om voor het begin van de vijandelijkheden mij te versterken en mij weer hoop te geven en sedert die dagen van herademing en vertroosting blijf ik verwachten, hopen en vragen om de bevrijding van ons vaderland en de wederoprichting van ons geliefde Sion. Tijdens de twee Zondagen die deze korte oorlog heeft geduurd heb ik 's morgens gepreekt, 's avonds een dienst des gebeds gehouden om de zegen af te smeken van God over het succes van onze wapenen. En de derde Zondag heb ik de HEERE gedankt door te preken over deze woorden van Psalm 118: *De rechterhand des HEEREN is verhoogd; de rechterhand des HEEREN doet krachtige daden!* Wat een wonder in onze ogen. Wij hebben ook goede en dierbare berichten uit Holland gekregen onder andere een bijzonder opmerkelijke brief van een eerwaardige Vader in Christus, een grijsaard van 78

jaar wonende in Brakel tegenover Gorcum.[31] Deze waardige en uitnemende Dienaar van Christus voelde zich in het begin van de maand Augustus gedrongen de voorspraak te zijn van het vaderland en van de Kerk bij de Heere en de HEERE verwaardigde zich hem op een duidelijke en zekere manier te openbaren dat Hij ons niet zou overleveren in de handen van onze vijanden, maar ons de overwinning zou schenken; hij heeft ook beloften gekregen voor de Kerk, echter had hij meer vrees over de bevrijding van de Kerk dan over die van het land. De Heere had hem echter grote en prachtige dingen doen bespeuren ten gunste van Sion. Hij spoort ook alle kinderen Gods aan niet te verflauwen in hun gebeden en hun smekingen. Verscheidene afschriften van deze buitengewone brief die zichtbaar het zegel draagt van de Heilige Geest, zijn verzonden naar de voornaamste steden van ons vaderland waar zij zeer sterke gevoelens hebben veroorzaakt want wat er gebeurd is heeft reeds voor een deel de beloften van de Heere die aan die geliefde en eerbiedwaardige broeder waren gedaan, bekroond.

Het zal U genoegen doen te vernemen dat de geliefde zoon van de Kolonel van de kurassiers Salis,[32] een jonge man van 12 jaar, in een ernstige ziekte, die hij in Haarlem heeft opgelopen, de ondubbelzinnigste bewijzen geeft van het werk van de Heilige Geest, hij blijft zijn zonden en zijn gebreken belijden en betreuren; hij bidt vurig, bereidt zich voor op de dood en lijdt met een engelachtige berusting. Ik durf te geloven dat het een vrucht is van mijn bediening, daar die jonge man vier maanden geplaatst zijnde onder mijn leiding en van mij zijn eerste godsdienstige onderricht ontvangen had, ik reeds het werk van God in hem had opgemerkt en de gelukkigste verwachtingen van hem had.

Gisteren is mijn ziel in een bijzondere gemeenschap geweest met de Heere. Ik heb met Hem liefelijke gesprekken gehad en Zijn aanwezigheid is merkbaar geweest in onze kleine godsdienstige avondsamenkomst. Verleden week en de dag er voor heb ik bijna 200 Bijbels en Nieuwe Testamenten uitgedeeld onder de Gelderse schutters die een gedeelte van de waarde hebben betaald en die getuigen van een vurig verlangen het Woord des levens te bezitten. Ik heb tot hen enige passende aansporingen gericht en ik heb onder hen enige kinderen van God gevonden. Moge de Heere dit goede Zaad zegenen en het vruchten doen dragen. Van morgen heb ik volgens uw wensen een eerbiedig en dringend

31 In het EERSTE DEEL 248-249 is uitvoerig geciteerd uit deze brief. Hij werd geschreven door Jillis Versteeg te Brakel, 3 augustus 1831. Deze noemt zich dan ‘eenen 77 jarigen grijsaard’. Eén van de merkwaardigheden van het stuk is, dat het een zeer mooi Nederlands vertoont. Wij noemen nu slechts de passage: ‘Ik heb door de wolken gezien, en met eerbied gezegd, God zien staan als een Held, die van den wijn ontwaakt is, tot redding van ons Vaderland, en het heeft mij getoond, dat de ziele zijner tortelduive aan het wild gedierte niet zal worden overgegeven, noch Dagon over de Arke zal heerschen.’

32 In het Nederlandse leger van nà 1813 hebben zeven leden van het Zwitserse geslacht Von Salis gediend. Bedoeld is hier: Johann Ulrich von Salis Soglio, geboren 1790 te Chur, Zwitserland. Hij werd in 1831 luitenant-kolonel bij de afdeling der kurassiers (cavalerie); ARA, *Stamboeken officieren Landmacht* no. 382, folio 49. Er is te Breda in de tijd rond 1831 geen Von Salis overleden.

verzoekschrift geschreven aan Prins Frederik[33] om voor U een verlof van twee maanden te verkrijgen, maar ik vrees dat men moeilijk een uitzondering ten Uwen gunste zal kunnen maken. Echter de Heere houdt het hart van de Prins in Zijn handen en kan het neigen om U gunstig gezind te zijn. Heel veel hartelijks mijnerzijds aan de geliefde broeder Brummelkamp. Mijn lieve vrouw, die door Gods goedheid een uitstekende gezondheid geniet, verheugt zich met mij over uw gelukkige bewaring en groet U beiden op een hartelijke en christelijke wijze.

Uw door de liefde van Christus geheel toegewijde
L.G. James

Uw lieve brief heeft ons en onze vrienden zeer gesticht, ik heb Uw kleine brochure gelezen.[34]

6. Breda 9 februari 1832

Zeer geliefde broeder in Jezus Christus onze Heere,

Wij hebben ongeduldig gewacht op het blijde nieuws van Uw examen en Uw bevordering tot de graad van candidaat in de theologie en wij hebben het met een levendige vreugde ontvangen.[35] Wij aanbidden en zegenen met U de barmhartigheid en de goedheid van de Heere onze God, die na U te hebben bewaard op de slagvelden en U behouden en wel te hebben teruggebracht naar de plaatsen gewijd aan Uw studies, zojuist opnieuw op een andere wijze Zijn goedheid jegens U heeft getoond door U bij te staan in Uw studies[36] en door U te doen zegevieren over alle moeilijkheden. Daar bent U dus, beste vriend, genaderd tot de drempel van het heiligdom, U hebt eindelijk het tamelijk profane stof van de Academie van U afgeschud, U bent ontkomen aan de netten van een valse wetenschap en weldra, ik wens U er geluk mee, zult U alleen nog maar lessen hebben te ontvangen uit de mond van Jezus, de ware Leraar, geen lessen meer hebben te volgen dan die van de Heilige Geest. Oh! het lijkt mij dat er een zware last van Uw schouders moet zijn afgenomen en Uw hart in de ruimte moet zijn gesteld.[37] Het is zo pijnlijk dingen te moeten leren die men wenst af te leren en dat de geest steeds bezig is de ontzetting terug te dringen die met heel de stoet van de sofismen en de spitsvondigheden van een ijdele wetenschap zich aanbiedt en die door de waarheid zoals die in Christus is niet wordt bezield. God

33 Prins Willem Frederik Karel (1797-1881), de tweede zoon van Koning Willem I. Het hier genoemde request moeten we onderscheiden van het bij en in de vorige brief vermelde. Scholte kreeg geen verlof, maar keerde met de andere vrijwillige Jagers van de Leidse hogeschool op 23 september voorgoed in zijn academiestad terug.

34 Bedoeld moet zijn het kleine geschrift van Scholte over Psalm 46; ook Da Costa gewaagt ervan. Vergelijk bladzijde 82.

35 Scholte legde 20 jan. 1832 aan de Leidse hogeschool zijn cand.ex. theologie af; VIJFDE DEEL 26.

36 Het origineel heeft ‘travaux littéraires’.

37 Zoals bekend hadden Scholte en de andere leden van de ‘Scholte-club’ vele bezwaren tegen het onderwijs dat zij aan de Leidse hogeschool ontvingen; A. Brummelkamp en Scholte zullen daarover ongetwijfeld met ds. James hebben gesproken; vergelijk Oostendorp, *H.P. Scholte* 37-43.

zij geloofd die U heeft gered uit de handen der Filistijnen! Uw geloof is beproefd, maar het is niet bezweken, het is gezuiverd uit de smeltkroes van de Academie gekomen. Ik ken Uw toewijding aan het Evangelie, Uw liefde voor Jezus, uw ijver voor de belangen van Zijn koninkrijk en het heil der zielen. Ik heb de standvastige en zoete verwachting dat U een goed soldaat van Christus zult zijn en een getrouw Dienaar van God. Oh! geliefde vriend, het uitnemende werk waaraan U Uw talenten en uw leven wilt wijden is groot en moeilijk. U zou niet teveel doordrongen kunnen worden van het grote belang er van en vurig de goede Meester die U roept tot Zijn dienst kunnen bidden om U te vervullen met wijsheid van geloof en van de Heilige Geest. Wij hebben wel reden om uit te roepen: wie is tot deze dingen bekwaam! helaas! Ik ben vaak vol beschaamdheid en vervuld met droefheid als ik naga hoever ik ben verwijderd van de geschiktheid en de goede eigenschappen van een waar en getrouw Dienaar van Jezus Christus, ik voel hoe langer hoe meer dat ik een onnutte dienstknecht ben, mijn heilige roeping onwaardig, en de innerlijke overtuiging van mijn dorheid en van mijn ellende zou mij alle vrede ontnemen en zou mij tot verslagenheid brengen, als mijn heil zou afhangen van de wijze waarop ik mijn ambt zou hebben vervuld. Alleen de genade die ik afsmeek en waarop ik hoop, kan mij geruststellen; ik heb er behoefte aan dat de trouw van de opperste Bisschop onzer zielen mijn ontrouw bedekt en dat Zijn ijver voor de eer van God mijn lauwheid bedekt, dat Zijn verdiensten mijn onwaardigheid verbergen en dat Zijn bloed mijn overtredingen niet alleen als mens maar ook als Herder uitwist, want ik zou aan geen enkel op de duizend onderdelen van mijn plicht kunnen beantwoorden. Ik moet elke dag uitroepen: Heere ga niet in het gericht met uw kwade Dienaar: Maar de gekruisigde Christus die wij prediken als de ene bewerker van het heil vanaf het begin tot het einde wordt ook onze toevlucht en onze enige hoop. Wat onze zwakheid ondersteunt en ons troost in onze onmacht, is dat Hij het is die moet prediken voor de ons toe vertrouwde zielen, ze moet onderwijzen, ze in dienst moet nemen en ze moet bekeren hoewel Hij zich verwaardigt zich van ons te bedienen zoals vroeger van het slijk der straten om de ogen van de blinde te openen; Hij alleen is alles en wij zijn niets tenzij Hij zich verwaardigt iets goeds in ons te leggen. Hij is het dus, lieve vriend, die Uw Gids en uw Leraar moet zijn, U moet versterken en U geschikt moet maken van Hem te getuigen en Zijn verdiensten te verkondigen.

Ik dank U voor de zending van de twee uitstekende predicaties van de geliefde en getrouwe Krummacher: wat een originaliteit! Wat een kracht in die leerredenen! Wat een uitnemend dienaar van Jezus Christus! Ik hoop met mijn schoonvader[38] elke maand een twintigtal exemplaren te nemen, ik heb er al over geschreven naar Klundert door tussenkomst van mijn lieve vrouw, die door Gods genade het tamelijk goed maakt in haar toestand van zwangerschap en mij opdraagt U haar christelijke en hartelijke groeten te doen.

38 De in de inleiding van dit hoofdstuk genoemde D. van der Made te Klundert.

Het eerste nummer van onze *Christelijke Banier*[39] werd goed verspreid en ik hoop dat de Heere deze onderneming zal zegenen. Het tweede nummer, waarin een uitstekend gebed staat, zal morgen of overmorgen verschijnen.

Ik heb vandaag goed nieuws ontvangen van de geliefde broeder Capadose, die mij de verblijdende bekering bericht van de jonge advocaat Van Hall[40] van Amsterdam, en dat de Heere zich heeft verwaardigd Zijn Geest uit te storten over zijn geliefde echtgenote[41] en de burgers van Scherpenzeel[42] en van de omtrek, die zijn samenkomsten op Maandag regelmatig bezoeken. Overal werkt de Heere krachtig. Zijn heilige naam zij gezegend: Heel veel hartelijks aan de geliefde broeder Brummelkamp. Uw geheel toegewijde in Christus

L.G. James

7. Breda 4 april 1833

Zeer geliefde broeder in Jezus Christus onze Heere,

Ik ben terstond bij Sterk[43] langs gegaan die mij heeft beloofd U dadelijk per post de 400 gevraagde exemplaren van de *Banier*[44] te zenden. Het verheugt mij dat de Heere U zo snel geroepen heeft in Zijn wijngaard[45] en U reeds bewijzen geeft van Zijn hulp en van Zijn zegen op uw ambt. Het spijt mij dat U ons geen enkele bijzonderheid hebt gegeven over de omvang en de godsdienstige toestand van Uw kudde, over uw huwelijk, uw lieve vrouw enz. Wees zo goed om bij de eerste gelegenheid ons over al die dingen uitvoerig te vertellen die ons interesseren door de liefde die wij U toedragen. De *Banier* is al aan de derde uitgave toe; ik betreur het buitengewoon dat de geliefde broeder Koolbrügge die publicatie die reeds zo buitengewoon gezegend is, niet kan of wil voortzetten; beste vriend, zou U niet om de twee maanden een nummer kunnen samenstellen en om de twee maanden één in dezelfde soort terwijl U de vorm ver-

39 Het origineel heeft: *Bannière Crétienne*. Wij vermoeden dat dit blad of pamflet slechts enige nummers heeft gekend. Er werden geen exemplaren gevonden; gezocht werd in GA Breda, Koninklijke Bibliotheek en het Centrale Archief van de Waalse gemeenten (Hospice Wallone, Amsterdam).

40 Mr. A.M.C. van Hall (1808-1838). Men zie voor hem VIJFDE DEEL, de hoofdstukken 17-19. Maurits van Hall was in de jaren 1831 en 1832, mede door zijn militaire dienst, in aanraking gekomen met enige Réveil-mensen, die met hem diepgaande gesprekken over Gods Woord voerden. Men zie ook Kluit, *Réveil* 384.

41 Bedoeld is de echtgenote van Capadose: Adriana van der Houven. Men zie voor haar Kalmijn, *Abraham Capadose* register.

42 Men zie voor Capadose te Scherpenzeel (1831-1833) en zijn 'oefeningen' op maandagavond VIERDE DEEL 117-124.

43 Frederik Philippus Sterk begon zijn boekhandel in Breda in 1824; breidde zijn zaak spoedig uit tot drukkerij en uitgeverij. Overleed in 1847. In de 'Patentregisters' van de dertiger jaren van de negentiende eeuw wordt hij boekdrukker, boekbinder, winkelier en boekverkoper genoemd. De zaak was gevestigd Eindstraat 26. (Mededelingen van Archiefdienst Gemeente Breda.)

44 Vergelijk noot 39.

45 Scholte werd 17 maart 1833 bevestigd als Hervormd predikant in zijn eerste gemeente Doeveren, Genderen en Gansoyen. Hij was 20 dec. 1832 te Amsterdam in het huwelijk getreden met Sara Maria Brandt.

andert.[46] Sterk zou U graag voor Uw moeite 100 exemplaren van elk nummer geven dat U hem zou zenden.[47] Probeer dat of probeer of U Koolbrügge of een of andere vriend kunt uitnodigen om zich er mee te belasten de publicatie van dat blad voort te zetten.

Er zijn 3 edities geweest van mijn franse Preek over het Gebed van Asa en hij zal weldra in het Nederlands verschijnen vertaald door Morylion, de predikant van het eiland Rozenburg.[48]

Ik heb zojuist *f* 26 - bijeengebracht voor de door 2 broeders beraamde zending bij onze gevangenen.[49]

Ik heb de hoop en bijna de zekerheid dat boekhandel Broess[50] hier per aflevering van 2 of 3 Preken de vertaling zal uitgeven van de uitstekende Redevoeringen van de geliefde broeder A. Vinet, een getrouw Dienaar van Christus en hoogleraar in de franse literatuur te Bazel. Die redevoeringen zijn meesterwerken.[51]

Door Gods oneindige goedheid genieten wij allen een uitstekende gezondheid met onze drie lieve kinderen, te weten 2 zonen en één dochter, zij gedijen en worden op een heel bijzondere manier gezegend. Mijn lieve vrouw groet U heel hartelijk. Heel veel vriendelijks onzerzijds aan uw lieve vrouw en aan de welbeminde broeder Brummelkamp. God moge U bijstaan en U sterken in Uw bediening en ons de genade verlenen gelovig en met vreugde ons één te voelen in het bloed van Christus.

Uw toegewijde broeder in Christus

L.G. James

46 Niet duidelijk wat hiermee precies is bedoeld.

47 Wij lezen: '...waarvoor U hem de kopij zou zenden.'

48 *La Prière d'Asa, 2 Cron. 14:11*, Breda 1832 (tweede druk 1833). Deze preek werd vertaald door P. Morilion Loysen, Waals predikant op het eiland Rozenburg onder de titel *Het gebed van Asa ... voor den slag met de Ethiopiërs. Leerrede over 2 Chron. 14:11*, Maassluis 1832.

49 Voor de circa 4500 krijgsgevangenen te St. Omer c.a. in Noord-Frankrijk. Hier verbleven in het tijdvak dec. 1832 tot juni 1833 Nederlandse militairen, gevangen genomen door de Fransen, voornamelijk na de overgave van de citadel van Antwerpen.
Men zie voor het evangelisatiewerk onder hen: *Nederlands Dagblad 8 aug. 1981* (bijlage *VARIANT*) C. Smits, 'De krijgsgevangenen van Saint-Omer'.

50 P.R. Broese en J.A. Broese begonnen 1 mei 1828 een zaak onder de naam Broese en Compagnon; het was een voortzetting van Van Bergen en Comp. Het bedrijf bestaat thans onder de naam Broese & Peereboom B.V., Koninklijke drukkerij. De 'Patentregisters' van de dertiger jaren van de negentiende eeuw vermelden aangaande deze zaak: boekverkopers, drukkers, binders, courantiers, winkeliers, gieters van drukkerijgerief (lettergieterij); sedert 1833 werd een leesbibliotheek geëxploiteerd. Oorspronkelijke plaats van vestiging: Grote Markt 33. (Mededeling Archiefdienst Gemeente Breda.)

51 A. Vinet (1797-1847). Zwitsers godgeleerde en literatuurhistoricus. De plannen van 'boekhandel Broess' zijn niet tot uitvoering gebracht.
De vertaling van de *Discours* etc. van Vinet in het Nederlands kwam pas enige jaren later, bijv. *Twintigtal Redevoeringen over eenige godsdienstige onderwerpen*, Nijmegen 1839-1842, (door mr. J.J.L. van der Brugghen) - anoniem.
Men zie hiervoor W.P. Keijzer, *Alexandre Rodolphe Vinet 1797-1847*, Amsterdam 1946, 204-269.

8. Breda 14 mei 1834[52]

Geliefde en Waarde Broeder in Christus, en Medestrijder in de verkondiging van het Evangelie der genade Gods,

Recht aangenaam was het mij, iets van UEerw te mogen vernemen, en Uwe dierbaare letteren waren mij tot verkwikking. Met veele belangstelling heb ik altoos van onze vrienden, die UEerw bezocht hebben, van UEerw ijver en van Uwen arbeid in den Heere, en van de gezegende vruchten van Uwe bediening mogen hooren. Ja, geliefde Broeder, groote is mijne blijdschap geweest, wanneer ik heb de bijzonderen zegen gezien in die jongelingen van de 5 Afdeeling,[53] die hare belijdenis bij UEerw geleert hebben, en die, door de genade des Heeren Jezus, tot een nieuw leven zijn overgegaan, en zulke treffende bewijzen geven van eene waarachtige bekeering. Het is groot dat gij, na zoo eene korte bediening, reeds zulke vruchten van UEerw arbeid mogt zien. Ik verblijde mij ook dat gij met zooveel lust, moed en opgewektheid den gantschen raad Gods mogt verkondigen, onder talrijke schaaren van belangstellende toehoorders, die van alle kanten naar UEerw Gemeente stroomen. Lieve vriend! ik heb met veel genoegen uit uwen liefderijken brief Uwe moed, standvastigheid en geloofskracht gezien. Eén ding alleen wensche ik UEerw: Wees voorzichtig en legd UEerw niet te veel bloot aan de vervolging door onberadene stappen. Denk dat de vijanden talrijk en woedende zijn, dat zij op UE loeren, en zien maar naar eene gelegenheid om UEerw te afzetten. Verre van mij om UEd te raden de gantsche waarheid niet te verkondigen of de tegenpartijders laf toe te geven. O neen; maar door eenen jeugdigen en vurigen ijver kan men ook dingen doen, die niet nodig of noodzakelijk zijn, en die aan de vijanden wapens geven, om ons te vervolgen en te onderdrukken. Wij moeten den oorlog voeren met verstand en beraadenheid, en geene strikken voor onze eigene voeten leggen. Onze geliefde vriend en Broeder de vroome schipper van Heusden,[54] die ons bezogt heeft, zal UEerw gezegd hebben wat ik meende dat gij kunt laaten en mijden, zonder ontrouw of lafhartigheid. Verre van mij UEerw te willen berispen, en noch minder veroordeelen, het zoude mij niet passen; en ik ben overtuigd dat Uwe meeningen en bedoeling zuiver en goed zijn, en dat gij door eenen vurigen ijver bereid zijt te strijden en te lijden voor Jezus zaak en naam. Maar, als vriend en Broeder, die UEerw lief heeft in den Heer, en die UEerw bediening hoog waardeert, heb ik UEerw eenen welmeenend raad willen geven ten Uwen

52 Deze brief is de enige die door ds. James in het Nederlands is geschreven.

53 Een aantal militairen van de ‘Schans Doeveren’ kerkte bij ds. Scholte en legde bij hem belijdenis af. In het ‘Acten Boek van de Christelijke Hervormde Kerk te Genderen - begonnen Ao. 1833’ (arch. Herv. kerk Genderen) vinden we zestien namen van militairen, waarbij is vermeld: ‘Alle 16 van de 4e Kompagnie 1ste Bataillon 5de Afdeeling na het afleggen van belijdenis des geloofs aangenomen den 1 Juny 1833, H.P. Scholte Predikant.’ De soldaten kwamen uit Zuid-Holland, (provincie) Utrecht en Amsterdam. Een mededeling verder in het ‘Acten Boek’ spreekt van 24 manschappen van de vijfde Afdeling, aangenomen 1 juni 1833 en ‘aangeteekend in het Acten Boek van Doveren’.

54 Niet kan worden nagegaan wie is bedoeld.

besten, en zoo als ik denk tot nut van UEerw Gemeente. Evenwel, ik kan mij bedriegen. Onderzoek het voor den Heer, vraagt Hem raad en wijsheid, en Hij zal UEerw leeren wat gij doen en laten moet. Mijn gebed is voor UEd, dat de Almachtige UEerw schrage, ondersteune en Uwe tegenpartijders beschaame. Ik wensche van hart(e) dat Uwe verwachting te dien opzigte niet zal bedrogen worden. En ik hope dat onze lieve vrienden zullen ons goede tijdingen van UEerw medebrengen.

Ik heb veele redenen om mij voor den Heer met schaamte te vernederen en te beschuldigen, dat ik niet méér getrouw, ijverig en vurig van Geest ben, Ja, ik ben overtuigd dat ik een van de onwaardigste en onnuttigste van de Dienstknechten Gods ben. In mij is geene kracht, geen moed, en ik heb alle dagen reden om over mijne lauwheid en traagheid te ...[55] Ach! Mogt ik meer met Kracht van boven omgord worden om de zondaren te roepen tot bekeering! Moge de Geest van Christus over mij en mijne gemeente uit den Hemel daalen, want het is hier een huilend(e) woestijn en een waare Mezek.[56] Het is dor, dood en woest. Ach! dat de Heere opstaa en ons verlossing zende! Lieve Broeder, bidt ook voor mij en mijne Gemeente en voor mijne bediening. Vergeef in liefde mijn zeer gebrekkig schrijven in de nederduitsche taal. Mijn geliefde vrouw, die noch met genoeg(en) aan UEd denkt, laat UEerw hartlijk groeten in den Heere. Ik blijf Uwe liefhebbende Broeder in het geloof, en toegenegen vriend

L.G. James

P.S. Wees zo goed om mij iets te berigten over de bestemming van Uwen lieven vriend, Broeder Brummelkamp.[57] Het zal mij aangenaam (zijn) eenige letteren van UEd te mogen ontvangen.

9. Breda 29 januari 1844

> Deze brief werd, evenals enige andere in dit boek (speciaal in hoofdstuk 12) geschreven naar aanleiding van het overlijden van Sara Maria Scholte-Brandt, te Utrecht 23 januari 1844.

Geliefde broeder en vriend in Christus,

Met een hevige ontroering en een diepe deelneming heb ik zojuist het droeve bericht ontvangen van het overlijden van uw lieve echtgenote. Ja geliefde Broeder, ik deel Uw rechtmatige smart en ik vermeng mijn tranen met de Uwe. Dat de barmhartige en getrouwe God, die U ondersteund heeft in zoveel gevechten en beproevingen, uw hoog vertrek blijve en de Rots van Uw hart! Dat Hij zich verwaardige in Uw bedroefde ziel overvloedig de heilzame balsem van Zijn

55 Eén woord is weggevallen: klagen?

56 Zinspeling op Psalm 120 vers 2a: O wee mij, dat ik een vreemdeling ben (in) Mesech. Mesech was één van de zonen van Jafeth (Genesis 10 vers 2). ‘Mesech’ als landstreek lag tussen de Kaspische en Zwarte Zee. ‘Wonen in Mesech’ is de uitdrukking van een ver-verwijderd zijn van het land Kanaän, en dus van Jeruzalem.

57 Anthony Brummelkamp werd 19 oktober 1834 bevestigd als hervormd predikant te Hattem.

kostbaarste vertroostingen te storten! Neen, Hij zal uw hoop niet beschamen, Hij is getrouw, Hij zal Uw zuchten verhoren en Zijn kracht in uw zwakheid volbrengen; Hij heeft Zijn kinderen die tot Hem schreeuwen, in hun droefheid, nooit verlaten, Hij zal ook U evenmin verlaten.

Maar, geliefde broeder, als ik medegevoel met uw smart, neem ik ook deel aan uw dankgebeden om de Heere te zegenen omdat Hij Zijn genade heeft verheerlijkt jegens Uw lieve echtgenote en het haar heeft gegeven om deze wereld te verlaten in de gelukzalige hoop van de glorie die komt. Zij is niet voor U verloren, weldra zult U haar bij de Heere terugvinden, waar wij hopen weldra verenigd te zijn voor de troon van het Lam, in de vergadering der eerstgeborenen, waarvan de namen zijn geschreven in de hemelen. Geliefde broeder, ik beloof U mij uwer te herinneren in mijn zwakke gebeden; gisteren in onze avondbijeenkomst hebben wij voor U de hulp en de vertroostingen afgesmeekt van de sterke God. Door Gods genade heeft er een verheugende godsdienstige opleving plaats gehad, die zich dagelijks uitbreidt. Er is een opleving bij verscheidene zielen in mijn kudde, ik heb elke Donderdag en Zondag avond een bijeenkomst in het Nederlands, die 20 à 25 personen telt, waarvan ik geloof dat zij van harte bekeerd zijn tot de Heere, tenminste het grootste aantal.

De preken en de catechisaties van de geliefde broeder Hasebroek[58] worden zeer gezegend. Mijn lieve vrouw, die binnenkort haar elfde bevalling verwacht, zendt U haar hartelijke deelneming en haar vriendelijke groeten. Hebt goede moed, versterkt U in God en weest verzekerd van de christelijke genegenheid waarmee ik de eer heb uw vriend en broeder in Christus te zijn

L.G. James

58 Johannes Petrus Hasebroek (1812-1896), hervormd predikant te Heiloo, te Breda van 1843 tot 1849, daarna te Middelburg en Amsterdam. Men zie voor hem o.a. Rullmann, *Kerkherstel* register.

Hoofdstuk 8
Vijf brieven van mr. C.M. van der Kemp

Inleiding

De schrijver van deze brieven, Carel Maria van der Kemp,[1] werd 18 juni 1799 te 's-Gravenhage geboren als zoon van Johannes Cornelis van der Kemp en Carolina Adriana de Lille. Hij overleed in dezelfde plaats 17 september 1862. In 1822 sloot hij zijn juridische studies te Leiden af met een promotie. Daarna vestigde hij zich als advocaat te 's-Gravenhage, waar hij in 1838 plaatsvervangend kantonrechter werd; eerst in 1852 werd hij kantonrechter. In 1858 werd Van der Kemp benoemd tot raadsheer in het Provinciaal gerechtshof van Zuid-Holland. Deze gewichtige functie heeft hij echter slechts een kleine vier jaar kunnen vervullen.

Op 15 april 1841 trad hij te Velp in het huwelijk met jonkvrouwe Caroline Andrée van Hogendorp, oudste dochter van Willem van Hogendorp, broer van Gijsbert Karel. Het huwelijk is kinderloos gebleven.

Wat het karakter en de gezondheidstoestand van Van der Kemp betreft, lezen we bij J.P. Moet het volgende:

> ‘Als student was hij reeds de kalme, wat teruggetrokken man, die hij later altijd zou blijven. Het vroolijke studentenleven trok hem niet aan, hij ging op in zijn studie. Geheel zijn verder leven wordt gekenmerkt door dienzelfden afkeer van drukte en groote gezelschappen. Een zijner vrienden noemde hem zelfs menschenschuw... Deze eigenaardigheid lag niet zoozeer in zijn karakter als wel in zijn gezondheidstoestand. Hij leed namelijk “aan een physieke hoofd- en harsenkwaal”, die hem voortdurend hoofdpijn en “gegons in het linkeroor” bezorgde.’[2]

Zijn huwelijk zal Van der Kemp ‘dikwijls uit het isolement hebben gehaald,

1 Men zie voor hem: J.P. Moet, *C.M. v.d. Kemp (1799-1862) inzonderheid als Réveilfiguur*, diss. V.U. Amsterdam, Vlaardingen 1948; Kluit, *Réveil* register; De Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil* register; *Chr. Enc.pedie*^{2} IV, 187.
Het Réveil-Archief te Amsterdam bewaart in de collectie-Koenen 288 brieven van Van der Kemp, de verzameling-Da Costa bevat er twee, terwijl de collectie (C.M.) van der Kemp 160 brieven omvat, door voornamelijk Réveil-mensen aan laatstgenoemde geschreven. Uit deze brieven, alsmede uit die van J.J. le Roy - eveneens in het Réveil-Archief - wordt door Moet, bovengenoemd, veelvuldig geciteerd.

2 J.P. Moet, *C.M. van der Kemp etc.* 9.

waartoe hij van nature zoo geneigd was.'[3] In de zomer ging hij met zijn vrouw meestal naar Velp, waar zijn schoonzusters woonden. In dit dorp ontmoette het gezelschap tal van kennissen zoals L.G. James, C.C. Callenbach, A. Brummelkamp en E.A. Zubli. Vreugde was er over het ontstaan van een Christelijke kring aldaar. In 's-Gravenhage had het echtpaar Van der Kemp-van Hogendorp veel omgang met het gezin van Dirk graaf van Hogendorp, die immers gehuwd was met de zuster van mevrouw Van der Kemp.

Van der Kemp stond gedurende een deel van zijn leven onder invloed van Isaäc da Costa; met Koenen heeft hij intensief gecorrespondeerd; in het staatkundige voelde hij zich aangetrokken tot Groen van Prinsterer.

Meer dan menig ander Réveil-man wilde hij zich houden aan de gereformeerde belijdenis, uitgedrukt in de Drie formulieren van enigheid.

Van zijn werken noemen we: *Beoordeeling van het geschil over de Maatregelen tegen de Afgescheidenen I-II*, Rotterdam 1837-1838; *De eere der Nederlandsch Hervormde Kerk gehandhaafd tegen Ypey en Dermout I en II*, Rotterdam 1830-1833; *Schets ten betooge van de hooge eerwaardigheid der Dordtsche Synode van 1618 en 1619, ook nog in den tegenwoordigen tijd*, Amsterdam 1850.[4]

Zoals reeds eerder werd opgemerkt, moet hij worden gerekend tot degenen die ijverden voor herstel van de Hervormde kerk. In 1842 was hij één van de 'Zeven Haagsche Heeren' die zich wendden tot de Hervormde synode en daarbij vroegen onder meer om handhaving van het gezag der Drie formulieren van enigheid en om wijziging van het bestuur van de kerk.

Van der Kemp mag één van de raadslieden en verdedigers der Afgescheidenen worden genoemd. Ook de nu volgende brieven leggen hiervan getuigenis af. J.P. Moet heeft vanzelfsprekend aandacht aan dit aspect besteed. Zowel De Cock als J. van Rhee hebben een beroep gedaan op zijn hulpvaardigheid en rechtskennis.[5]

Anderzijds - en ook dit vinden we in de brieven van dit hoofdstuk - heeft Van der Kemp steeds de Afscheiding betreurd 'èn om de daad als zoodanig èn om de wijze waarop zij tot stand kwam.'[6]

Zelfs kan worden gezegd, dat Van der Kemp - zoals ook uit de nu volgende brieven blijkt - zeer sterk was gekant tegen de wijze waarop De Cock en Scholte zich hadden afgescheiden. Als criterium voor het zich eventueel afscheiden stelt Van der Kemp - met name in de vierde brief: mag in de kerk de Waarheid al dan niet worden verkondigd? - Geheel andere maatstaven worden aangelegd in de artikelen 27 tot 29 van de Nederlandse geloofsbelijdenis. Wij zouden de onderhavige zaak kunnen samenvatten door te zeggen dat deze confessie uitspreekt dat waarheid en leugen in de kerk niet tezamen mogen worden geduld.

Het doet enigszins merkwaardig aan te bemerken dat Van der Kemp in zijn latere jaren tegen de kinderdoop was. 'Ik zie in den Kinderdoop een der

3 *Ibidem* 15.
4 Voor de complete lijst van zijn werken: Moet xii-xiii.
5 Moet, *a.w.* 46-63.
6 *Ibidem* 64.

voornaamste oorzaken van de verbastering der Evangelie-leer en der Christelijke Kerk.'[7] Ook verdedigde hij een 'zieleslaap' in de tijd tussen sterven en wederopstanding des vlezes.[8] Tenslotte: hij geloofde niet slechts aan de wederkomst van Christus, maar ook aan die van Johannes de Doper.[9]

1. 's-Gravenhage 1 mei 1834

Ds. J. van Rhee (geb. 1789)[10], van 1832 tot 1834 Hervormd predikant te Biggekerke, werd circa 1 oktober 1833 beroepen te Veen (N.-Br.). In de classis Heusden werd door bijvoorbeeld ds. C.W. Pape te Heusden het komen van Van Rhee naar het Land van Heusden en Altena met zorg tegemoet gezien. Laatstgenoemde immers had te Biggekerke noch gezangen laten zingen noch de avondmaalsvragen gesteld. Evenwel gaf het Classicaal bestuur van Middelburg aan Van Rhee het benodigde attest, nadat deze zich had verontschuldigd en beterschap had beloofd.

'Heusden' aanvaardde het beroep nadat Van Rhee ook voor dit college een verklaring had afgelegd, inzonderheid dat hij de verplichting gezangen te laten zingen getrouw zou nakomen. Op voorwaarde, dat hij zich zou gedragen naar de reglementen en de bestaande orde in de Hervormde kerk, volgde eindelijk de koninklijke approbatie van het beroep.[11]
Van der Kemp schrijft reeds van 'de zaak' te hebben gehoord, namelijk van het feit, dat het Ministerie van eredienst niet gaarne het door Veen op Van Rhee uitgebrachte beroep aan de Koning ter approbatie wil voordragen.

WelEerwaarde Heer!

Bijzonder aangenaam was het mij eergisteren uwen brief te ontvangen in den avond, alsmede gisteren, bij mij te zien Ds. van Rhee met den Burgemeester van Veen.[12] Reeds was mij iets van de zaak bekend en het deed mij veel genoegen er nader mede bekend te worden. De raad, dien ik hem gegeven heb en hij u mogelijk reeds zal hebben medegedeeld, is tot bedaardheid en voorzichtigheid. Hij schreeuwe niet vóórdat hij geslagen wordt. Het is mogelijk dat de list des vijands werkzaam is om des Konings approbatie op het beroep van Ds. v. R. te verhinderen; maar het tegendeel is ook mogelijk. En waarom zou men dan, vóór dat die kwaadwilligheid nog openbaar is, dezelve door zekere maatregelen van onze zijde, opwekken? Mij althands komt het niet waarschijnlijk voor dat de Koning zijne approbatie weigeren zal, nu de Klassis van Heusden hare approbatie gegeven heeft. Wel is waar, moge zij er de clausule aangaande het overgelegde attest bijgevoegd hebben,[13] doch met andere woorden heeft zij dan toch te kennen gegeven, dat dit haar niet als geldig is voorgekomen, om hare approbatie te weigeren. En welke reden zou de Koning of de politieke macht dan voor zoo iets hebben kunnen?

7 *Idem* 96.
8 *Idem* 98.
9 *Idem* 100.
10 Men zie voor hem VIJFDE DEEL register.
11 *Bos* I, 221-225. Ook Moet, *a.w.* 47-48 vermeldt het raadplegen van Van der Kemp door Van Rhee.
12 R. Ambrosius. Men zie voor hem *Bos* II register.
13 Namelijk dat Van Rhee zich ook te Veen zou moeten gedragen volgens de door hem afgelegde verklaring ten overstaan van het Classicaal bestuur van Middelburg.

Ds. v. R. wachte 's Konings dispositie af; is die gunstig, dan blijkt het, hoe te recht hij zich alle onnoodige bezorgdheid bespaard heeft. Is die ongunstig, dan geloof ik dat geene middelen en voorzorgen hoegenaamd zoodanige decisie, door den vijand, die in het bestuur is en 's Konings oor heeft, bewerkt, zouden tegengehouden hebben. Als zoodanige decisie onverhoopt vallen mocht, dan mogen wij bedenken, wat verder te doen. Ik wil niet ontveinzen zelf in dat geval van gevoelen te zijn om alsdan met meer nadruk te werk te gaan; dan dit is een zaak posterioris curae.[14]

Met dit al keur ik zeer goed het request van den Kerkenraad van Veen aan den Koning ter fine van approbatie van het beroep.[15] Dit, dunkt mij, kan eenen gunstigen invloed op 's Konings decisie uitoefenen. Maar stellig heb ik aan Ds. v. R. afgeraden, om op de audiëntie te gaan en den Koning eens krachtig en ernstig HoogstDeszelfs verplichting omtrent de Kerk en het voorbeeld Zijner Voorouders onder het oog te brengen. Zulk een forsche maatregel moge misschien goed zijn, wanneer de Koning ongunstig gedisponeerd heeft, maar dezelve vooraf in het werk gesteld, zou, naar mijn oordeel den Koning kunnen verbitteren, en alzoo juist dien ongunstigen uitslag te weeg brengen, die men wilde voorkomen. De Heer Groen van Prinsterer, bij wien Ds. v. R. geweest is, en dien ik er gisteren nog over gesproken heb, is van hetzelfde advies. Jammer was het, dat juist de Heeren van Hogendorp en Capadose dien dag uit de stad waren. Maar ik twijfel niet, of ook zij zouden in hetzelfde advies hebben ingestemd.

Wat de oorzaak betreft van alle de moeiten, die Ds. v. R. ondervindt, zoo kan ik *voor mij* niet zeggen hem zoo in alle opzichten gelijk te geven. Ik wil mij geen voorstander noemen noch der Gezangen, noch der Avondmaalsvragen, noch der Synodale bepalingen omtrent het toelaten tot Doop en Avondmaal uit andere Gemeenten.[16] Maar ik kan niet zien, dat in het opvolgen dier verordeningen de *conscientie* gekwetst wordt, en daar nu alle dingen *met orde* moeten geschieden, en ik alzoo een groot vijand ben van alle *eigendunkelijke* maatregelen van enkele bijzondere predikanten, zoo vind ik dat Ds. v. R. niet geheel en al te verontschuldigen is, in hetgeen de vijand der kerk gretig heeft aangegrepen om hem moeite te veroorzaaken. Men beproeve steeds alle mogelijke middelen

14 posterioris curae = van later zorg.

15 We vinden dit request in Herv. Ered., 29 mei 1834, no. 11. Gevraagd wordt aan de Koning op korte termijn het beroep van Van Rhee te willen approberen, aangezien er reeds geruime tijd - gedurende de vacature, maar ook drie jaren daarvóór door ziekte van de leraar - slechts één maal per zondag godsdienstoefening kon worden gehouden. En: 'Dat de verzameling der Liefdegaven bij de Godsdienstoefeningen, nagenoeg het eenige fonds is waaruit de zoo talrijke armen en behoeftigen in deze Gemeente moeten onderhouden worden.'
Het request is gedateerd 28 april 1834 en getekend: H. Verbeek, C. van Rijswijk, J. Blankers ouderlingen; A. Duijser, A. 't Hooft, Dirk Vos diakenen.

16 Het dopen van kinderen alsmede het toelaten tot het avondmaal van volwassenen uit een andere gemeente, zonder toestemming of attestatie, was niet toegestaan.
Het eerste was ook aan H. de Cock verweten; vgl. Keizer, Afscheiding 306-313. Toch kwamen officiële bepalingen over dit dopen etc. eerst later; Volger, *De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk* 89-90.

om op eene wettige wijze de noodige hervormingen in de kerk tot stand te brengen. Zijn die middelen ongezegend, dan eerst komen de *eigendunkelijke* voies de fait[17] te pas. Het doet mij dus genoegen te zien, dat Ds. v. R. geretracteerd[18] heeft, ofschoon de noodzakelijkheid der retractie altijd eene zekere stoffe van droefheid geeft.

Ik wenschte wel, dat de rechtzinnige Leeraars zich tegenwoordig meer in de groote hoofdzaak, de verkondiging van de zuivere leer der waarheid, de tegenspraak der leugen zouden vereenigen en vervolgens alle bijzaken in het midden laten. Van de verkondiging der waarheid late men zich om geens menschen wille afleiden, maar voor het overige zij *de orde* aanbevolen, ook wanneer men zich minder met de gevestigde orde vereenigen kan.

Gaarne wilde ik u nog wat meerder schrijven, maar de tijd ontbreekt mij, en dezen wilde ik daarom niet uitstellen. Dus het meerdere nader.

Met alle achting,

UWEDv Dienaar en Broeder in onzen Heere Jezus Christus

C.M. v.d. Kemp

P.S. Het hinderde mij dat Ds. v. R. geenen zin had Ds. Molenaar te bezoeken. Reden gaf hij niet, maar ik heb gemeend te bemerken, dat hij het liet om uwentwille. Ik hoop toch niet dat ook Molenaar al gerekend wordt onder de wolven.[19]

2. 's-Gravenhage 4 maart 1835

Veelgeachte Vriend!

Daar ik nog lid ben van de verschrikkelijk-Antichristelijke secte der Hervormden in Nederland en mij voor alsnog niet van die secte denk af te scheiden, zoo vrees ik dat gij mij niet als Broeder in onzen Heere Jezus Christus zult willen erkennen, en het is uit dien hoofde dat ik dien titel aan het hoofd dezes heb weggelaten, hoe gaarne ik er hem anders had willen bij voegen.[20] Doch ik wil dezen brief niet beginnen met een klein Christelijk verwijt; integendeel, ik heb de pen opgevat, om u mijn onuitsprekelijk genoegen te betuigen over den goeden afloop der Appingadamsche zaak,[21] mij gisteren met een enkel woord door Vriend van Hogendorp medegedeeld. Waarlijk, grooten dank zijn wij allen, uwe Vrienden, aan den Koning der Kerke verschuldigd, dat het Hem behaagd heeft uwe onschuld te doen uitkomen en alzoo u zelven en uwe zaak te

17 Letterlijk: handtastelijkheden; hier: daden.
18 Retracteren = zijn woorden herroepen.
19 'Wolven' - zinspeling op een deel van de titel van een brochure van H. de Cock; Wesseling, *Afscheiding in Groningerland I*, 11. In de provincie Groningen werd meer dan eens een hervormde predikant voor 'wolf' gescholden; bijv. Wesseling *a.w.* 70.
20 Offic. Stukken I, 118: '...het schrikkelijk antichristendom van de secte der Hervormden in Nederland.'
21 Vrijspraak voor Scholte, Appingedam 27 februari 1835; vergelijk hoofdstuk 5, noot 7 en hoofdstuk 7, paragraaf 2.

doen zuiver kennen van eene wandaad, die, hoe ook soms te vergoelijken en te verschoonen, evenwel nimmer met eenen zuiveren christelijken zin overeenkomt. De leer der onderdanigheid om 's Heeren wil, aan alle gevestigde d.i. van God gestelde macht in hetgeen niet strijdt tegen Gods Woord, is, dunkt mij, zoo bijzonder eigen aan het zuivere Christendom, dat ik eiken Leeraar die voorgeeft een voorstander van dat Christendom te zijn, en die evenwel die leer niet medebrengt, van verkeerde oogmerken en bedoelingen verdenk en meen te recht te verdenken. Dat gij en vooral Ds. de Cock u eenigzins tegen die leer hadt vergrepen, is, dunkt mij, niet te ontkennen; gij in uw verzet tegen de kerkelijke orde,[22] waaraan gij toen nog onderworpen waart; de Cock in zijn verzet tegen de openbare orde.[23] Maar het is er echter verre van af, dat ik daarom de zuiverheid van ul. bedoelingen zou willen miskennen, daar ik vertrouw dat gij het met mij in het beginsel dier leer eens zijt en wij slechts in de toepassing verschillen. Ik weet wel, het is mij gemakkelijk, zoo stil op mijne kamer, buiten invloed van anderen en vooral a posteriori zoo te oordelen, en ik zelf zou mij misschien in gelijke omstandigheden nog veel erger vergrepen hebben.

Desniettemin was het een vergrijp van uwen kant en gebiedt mij de Christelijke verplichting van elkander te vermanen, u dat te doen opmerken. Aan dat vergrijp schrijf ik dan ook toe de moeilijkheid, waarin gij geweest zijt, en dat niet zonder God, die u daardoor voor het gevolg tot behoedzaamheid heeft willen opwekken, opdat zelfs alle schijn des kwaads zou vermeden worden. Dit zeg ik, opdat gij toch vooral niet zoudt volgen het voorbeeld van de Cock en de kerk willen innemen.

Over de kerkgoederen schijnt er een groot verschil. Ik verneem dat van Hall u heeft afgeraden daarover in proces te komen; even zoo denkt ook Gefken. Van Hogendorp en ik daarentegen meenen, dat er voor u en de gemeente in dit opzicht zeer veel kan gezegd worden en het niet zoo uitgemaakt is dat gij ongelijk hebt.[24] Even zoo, geloof ik, denkt ook Koenen. Alleen spijt het ons, dat gij in handen van den Heer Luijben gevallen zijt. Dit kan aan uwe zaak in de algemeene opinie nadeel doen, en ik zou u dus raden, zoo gij kunt, van hem af te zien.

Uw laatste stukje bevalt mij wel; ik had meerdere hevigheid gevreesd.[25] De beschrijving uwer gevangenschap[26] is zeer belangrijk en opwekkend, en de getuigenissen onzer Vaderen over de scheiding zeer gepast. Alleen hindert mij die uitdrukking, waardoor gij mij en alle degenen die zich met u niet hebben

22 DERDE DEEL 66; Scholte preekte vrijdag 10 okt. 1834 te Ulrum zonder toestemming van de consulent.

23 Ds. H. de Cock werd wegens het ‘verstoren van een godsdienstoefening’ te Ulrum op zondag 19 okt. 1834 veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf; Wesseling *a.w.* 59-61.

24 Het is niet tot een proces gekomen; vergelijk hoofdstuk 6, paragraaf 4.

25 Bedoeld is: H.P. Scholte, *Vervolg der liefdelooze handelingen van het zoogenaamd Hervormd kerkbestuur etc.*, 's-Gravenhage 1835; opgenomen in *Offic. Stukken* I, 67-180.

26 Namelijk te Appingedam, van 29 nov. tot 4 dec. 1834.

afgescheiden, voor verschrikkelijk antichristelijke sectarissen uitscheldt. Ik geloof niet, dat gij u op dat standpunt hadt behooren te plaatsen.

Volledig sta ik u toe, dat onze Kerk zeer *bedorven* is, maar niet dat zij gants *verdorven* is. De waarheid kan er nog in gepredikt worden, en hoewel men het u ten dezen moeilijk en lastig gemaakt had, zult gij echter nimmer kunnen zeggen, dat de prediking der waarheid, die naar de godzaligheid is, u is verboden geweest. Doch hierover heb ik u reeds meermalen mijn gevoelen geuit.

Van Ds. de Cock hebben wij onlangs eenen brief ontvangen. Hij schijnt het kwalijk te nemen, dat wij zijn doen hebben afgekeurd, en wij, hier in den Haag, hem en u in de afscheiding niet hebben nagevolgd. Zijn brief strekt voornamelijk om ons onze verplichting daartoe voor oogen te houden. Doch voor mij is het aan eens doovens oor geklopt.[27] Zelfs wil ik niet ontveinzen, dat, terwijl ik na de afzetting van de Cock, alleen uit wrevel tegen het Kerkbestuur, de Evang. Gezangen niet meer had medegezongen, ik er thands weder toe gekomen ben. Daar ik op zich zelf nimmer iets tegen de Gezangen gehad heb meen ik mij niet langer van het medezingen derzelve te mogen laten terughouden door dat beginsel van oppositie tegen het gevestigde bestuur. Ook meen ik uit de omstandigheden, toen ik ze weer voor den eersten maal heb medegezongen, te mogen afleiden, dat ook zoodanig Gods wil althands ten mijnen opzichte is. Doch genoeg. De Heere schenke ons het vaste geloof dat wij door het bloed Zijns Zoons, onzen Zaligmaker gewasschen zijn van alle ongerechtigheid. Hij leide ons door Zijnen Heiligen Geest in alle waarheid en doe ons steeds werken met de eenige bedoeling om, afziende van ons zelven en eigen gemaakte plannen en voornemens, alleen het Koninkrijk Zijns Zoons uit te breiden! Jezus Christus en Dien gekruist, zij het middelpunt onzer aller vereeniging, hoe veel verschil van gevoelens er ook voor het overige bestaan moge!

Houdt u verzekerd van mijne hartelijke belangstelling in uwe zaken en die uwer Gemeente. Wees met vrouw en kind den Heere bevolen, en geloof mij steeds

Uw toegenegen Vriend

C.M. v.d. Kemp

3. 's-Gravenhage 4 februari 1836

Waarde Vriend en Broeder in onzen Heere Jezus Christus!

Vriend Gefken, uit de stad zijnde, heeft mij verzocht u den uitslag uwer zaak hier voor de Rechtbank mede te deelen.[28] Het spijt mij dan u te moeten berichten, dat gij en Gros gecondemneerd zijt, gij in eene boete van *f* 100,- en Gros in eene van *f* 25,-, beide solidair en in de kosten berekend op *f* 96,-. De motieven zijn, dat die vergadering van des morgens wel degelijk eene godsdienstoefening was van een afzonderlijk bestaand kerkgenootschap, opgericht zonder toestem-

27 Bedoeld zal zijn: '...aan eens doovemans deur geklopt', of '...aan eens doovemans oor gezegd'.

28 Vergelijk hoofdstuk 5, paragraaf 4. H.P. Scholte en C. Gros te Bodegraven werden 4 febr. 1836 veroordeeld wegens een godsdienstoefening in laatstgenoemde plaats. Mr. J.W. Gefken had Gros verdedigd.

ming der regering, alle de kenmerken bezittende van eene volgens de Strafwet verbodene associatie, welke Strafwet niet is afgeschaft bij de Grondwet, maar integendeel in stand gehouden bij art. 2 der addit. Artt. De motiven, nog al uitvoerig, komen geheel en al overeen met die van het arrest van het Hof; en dus, de weg van appel staat u wel open, maar wat zal het u baten, terwijl gij u in meerdere kosten inwikkelt. Evenwel Gefken scheen er zeer voor te zijn en dus wil ik het u niet stellig afraden. Ik voor mij blijf nog altijd bij mijne overtuiging, dat het recht om nieuwe kerken op te richten buiten toestemming der Hooge Regering grondwettig is. Maar wanneer ik de regtbanken zoo algemeen het tegendeel zie vasthouden, moet ik de juistheid mijner overtuiging gaan betwijfelen. Immers aan partijdigheid is hier niet te denken, terwijl ook dikwijls in gants onverschillige zaken de rechter eene tegenovergestelde overtuiging van de mijne is toegedaan. Ik zou u dus (onverminderd de quaestie over het appel ten dezen) toch raden om voor het vervolg het hoofd in de schoot te leggen, en steeds uwe vergadering tot niet meer dan 20 personen te bepalen. Met dit te doen zie ik niet, dat de eere Gods of der Kerk (ook na uwe overtuiging hieromtrent) eenigzins gemoeid is. Integendeel zou ik vragen, of het niet de kennelijke wil des Heeren, die toch ook de verstanden en harten van *wettig gestelde* rechters bestuurt, is, dat gij u naar die uitspraken regelt. In die kleine vergaderingen kunt gij toch altijd voortgaan met het verkondigen van Gods Woord, het bedienen der Sacramenten enz., en daarop komt het toch voornamelijk aan - dit schijnt men u toe te staan, zoodat gij niet kunt zeggen *vogelvrij* te zijn (zoo als gij u uitdruktet).

Ik heb vernomen, dat gij het eenigzins in bedenking gesteld hebt of gij wel voortaan de boeten der condemnatien zoudt betalen. Dit te weigeren raad ik u stellig af, niet slechts omdat het u niets zoude helpen en gij dan achter het slot zoudt gezet worden, maar ook omdat gij, door wettig gestelde rechtbanken gecondemneerd zijnde, u mitsdien tegen de macht die van God is en tegen de ordinantie Gods zoudt verzetten en alzoo eene lastering tegen de leer die gij te recht voorstaat, veroorzaken.

Het deed mij veel genoegen te zien dat de Nederlandsche Stemmen[29] zich gunstiger jegens u hebben beginnen uit te laten. De vroegste artikelen daaromtrent waren niet geheel naar mijnen zin. Ik had er dan ook Koenen over geschreven, die mij gelijk heeft gegeven. En nu mag ik zeggen, dat zij geheel in mijnen geest hebben gesproken en ik het geheel en al met het Artikel in het nommer dezer maand eens ben.

De God des Vredes volmake u in allen goede werke opdat gij Zijnen wille moogt doen. Hij leide u in alle Zijne wegen met eene volle verzekerdheid des geloofs en weere van u alle eigendunkelijkheid en eigenzin. Aan dit laatste toch houd ik u altijd nog schuldig door eene daad te Ulrum en uwe afscheiding ten gevolge uwer schorsing *wegens die daad.* Ik verklaar u dit broederlijk en niet om u te grieven. Hiervan zult gij u wel verzekerd houden. Maar die verklaring

29 Tijdschrift aanvankelijk geredigeerd door W. de Clercq, I. da Costa, A.M.C. van Hall en H.J. Koenen. Het verscheen van 1834-1839. Vergl. VIJFDE DEEL 266-267.

reken ik noodig, opdat gij geen verkeerd oordeel over mijne gezindheid zoudt vellen.

Geestelijk is, en hoop ik dat steeds blijven zal, onze vereeniging in hetzelfde geloof aan Jezus Christus onzer Heer en Zaligmaker. Maar zij is niet kerkelijk, en indien het ooit ook voor mij tot eene afscheiding van onze diep gezonken kerk moet komen, hoop ik dat zij op betere gronden dan de uwe moge gevestigd zijn.

Er waren bij de uitspraak nog al veel nieuwsgierigen tegenwoordig. Capadose was er niet. Hij heeft weder eene nare nacht gehad.

Met alle achting en vriendschap
Uw heilwenschende Vriend
C.M. v.d. Kemp

4. 's-Gravenhage 11 februari 1836

Waarde Vriend en Broeder in den Heere!

Gisteren heb ik voor u en Gros het verzochte appel aangeteekend.[30] Hiernevens het vonnis, waarvan Gefken, die nog steeds uit de stad is, mij verzocht had u een afschrift toe te zenden. Gij zult zien, dat het genoegzaam geheel, ja soms woordelijk met 's Hofs arrest overeenkomt,[31] en dat het ook uitgaat van het beginsel, dat die morgenvergadering te Bodegraven een uitvloeisel is geweest van uwe nieuw opgerichte gemeenten. Ik hoop van harte dat het appel u gelukken mag, maar toch vrees ik. Want het was de gewone Zondagsche vergadering der afgescheidenen, die zich aan elkander gesloten hebben, eene vergadering, die naar 's Hofs interpretatie, niet verboden is zoolang zij onder de 20 personen blijft, en dus strafbaar is, zoodra dat getal, zoo als toen, overschreden wordt. Ik vereenig mij nog geenszins met het rechtsystema ten dezen van het Hof of van de Rechtbank, maar om nu te zeggen, dat ook volgens het systema uwe vergadering te Bodegraven niet strafbaar zou geweest zijn, hiervan ben ik nog niet overtuigd. Hoe het zij, dit is toch zeker dat die vergadering *al zeer nabij kwam* aan eene verbodene associatie, zooals het Hof deze verstaat.

Uw brief deed mij genoegen, daar ik er uit zie, dat gij aan geen vijandschap of afkeer tegen u mijn verschil met u over de afscheiding toeschrijft, zoodat ik dan ook niet noodig heb van u nader van de oprechtheid mijner overtuiging ten dezen te verzekeren. Ik maak onderscheid tusschen eene diepgezonkene en eene valsche kerk. Deze laatste is er dan wanneer men er de waarheid niet meer in leeren *mag;* van de zoodanige *moet* men zich afscheiden. Doch alzoo is onze Herv. Kerk nog niet; de waarheid *mag* er nog in geleerd worden. En dit zoo zijnde *mag* men er zich niet van afscheiden, *moet* men zich er bij houden. Maar diepgezonken is zij, dit erken ik volmondig en heb het opentlijk genoeg te kennen gegeven. Doch daarom mag ik haar niet verlaten. Wanneer ik u dus

30 Men zie de vorige brief. Het hooggerechtshof te 's-Gravenhage handhaafde het vonnis van de rechtbank bij arrest van 22 april 1836 (hoofdstuk 5, noot 24).

31 Bedoeld wordt het arrest van 30 dec. 1835, waarbij Scholte en anderen waren veroordeeld; EERSTE DEEL 87-100.

schreef, dat, zoo ik ooit afscheide, ik hoop dat mijne afscheiding op betere gronden dan de uwe moge gevestigd zijn, dan wilde ik daarmede zeggen, dat ik hoop tot dien stap niet te zullen komen vóór dat ik ten volle verzekerd zal zijn, dat onze kerk eene *valsche* kerk geworden is, terwijl ik ook uit uw jongste gesprek bij van Hogendorp meende te moeten afleiden dat gij zelf onze kerk nog niet voor eene valsche hield en zelf erkendet de verkeerdheid van sommige afgescheidenen om hunnen naam uit het Ledematenboek onzer kerk te doen schrappen. Gij schijnt ons te beschuldigen, dat wij ons slechts bij woorden en redeneringen bepalen en geene handen aan het werk slaan om de kerk hersteld te krijgen. Doch laat ons zien, welke de gebreken der kerk zijn: 1. de verkeerde kerkinrichting; 2. het voorstaan der leugen en het niet handhaven der waarheid. Tegen deze beide gebreken is er van onze zijde meermalen en opentlijk en krachtig geprotesteerd en de waarheid voorgestaan. Maar verder mochten wij niet gaan. Niet door kracht of door geweld maar door mijne Geest zal het geschieden, zegt de Heere. De Geest werkt door de prediking van het Woord der waarheid - ziedaar dus de roeping van een iegelijk en aan deze roeping voldoende, zullen wij wel al de gebreken der kerk van zelve zien wegvallen. De herstelling dier gebreken moet met ernst geschieden. Wanneer een ieder maar naar eigen goeddunken de handen aan het werk slaat, moet men vreezen dat met het onkruid ook het koom wordt uitgetrokken. Laat ons toch den Heere niet vooruitloopen, wanneer Hij het toont goed te vinden, dat zijne kerk thands door zulk een onrechtmatig kerkbestuur gedrukt worde. Legt dat Bestuur zelf ons iets op, dat volstrekt tegen het Woord der waarheid en de conscientie aandruischt, daartegen moeten wij ons dan verzetten. Maar kunt gij in gemoede verklaren dat zulks hier het geval is? Strijdt het met de conscientie om buiten de Psalmen ook de Gezangen (die toch niet allen verkeerd zijn) te gebruiken? Strijdt het er tegen om bij het Avondmaal eene geloofsbelijdenis af te vorderen van een ieder, die steeds verplicht is om rekenschap zijner hope te geven? enz. enz. Hoe verkeerd deze verordeningen ook zijn mogen en hoe verplicht men ook is om opentlijk die verkeerdheid aan den dag te brengen, zijn zij echter niet zoodanig dat zij de conscientie tegen de waarheid Gods binden. Ik heb mij in der tijd verheugd over uw *Iets over de Psalmen*,[32] doch bedroefde mij over uwe vreesachtige achterhoudendheid om voor uw blijkbaar doel, de tegenkanting der Gezangen, rondborstig en met ontwikkelde en duchtige redenen uit te komen.

Ik heb mij verheugd over het schrijven van de Cock tegen Brouwer en Reddingius,[33] maar bedroefd over dien lompen, onevangelischen toon, door hem gebezigd en die (hoezeer ik er mij ook aan heb schuldig gemaakt) nimmer aan een Evangeliedienaar tegen zijne ambtgenooten te pas komt. De Cock wordt daarop onrechtmatig geschorst. Ik had gehoopt dat nu Ds. Scholte of een ander

32 Vergelijk voor dit werkje (door Scholte uit het Duits vertaald) hoofdstuk 4, de noten 165 en 195.

33 H. de Cock, *Verdediging van de ware Gereformeerde leer... bestreden en ten toon gesteld door twee zoogenaamde Gereformeerde leeraars, of de schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven*, Groningen 1833.

Leeraar met waardigheid de zaak van de Cock en van de waarheid tegen Brouwer en Reddingius zou hebben op zich genomen, maar allen houden den mond en men laat de Cock alleen staan, even als of men Br. en Redd. tegen de Cock gelijk geeft.

De Synode geeft een brief uit aan de Leeraars die daarbij in effecte vermaand worden niet meer te ijveren voor de waarheid, maar zich zoo wat Jezuïtisch te gedragen.[34] En waar is de Leeraar die opentlijk en met waardigheid, vooral ook aan het Kerkbestuur zelve tegen die vermaninge geprotesteerd heeft? De Cock heeft zich, mijns oordeels, op eenen goeden weg begeven gehad, doch dien hij door zijnen overmoed bedorven heeft, maar die ook weder had kunnen hersteld worden door eene waardige ondersteuning van zijn ambtgenooten. Dan die ondersteuning heeft hem ontbroken. Zeg niet, dat gij dit gedaan hebt? Want laat ons liever van dat reisje naar Ulrum en het daar voorgevallene zwijgen. Hoezeer gij er in uwe Stukjes van gezwegen hebt,[35] en ook ik het daar voorgevallene wel niet eene ergerlijke misdaad wil noemen, verdiende het toch alle afkeuring en hebt gij aan de goede zaak der waarheid Gods een onbegrijpelijk nadeel toegebracht.

Van de Cock mag men zeggen, dat hij om de waarheid Gods (hoe kwalijk ook door hem voorgestaan) geleden heeft, en daarom heb ik mij ook niet geschaamd hem in mijn stukje tegen Hofstede de Groot[36] opentlijk voor te spreken. Maar gij hebt om de waarheid Gods niet geleden, maar om eene daad, die niemand in gemoede kan goedkeuren, ofschoon misschien verschonen. En hierin bestaat die eigenzin en eigendunkelijkheid, welke ik u te laste leg, en die maakt dat ik u tegen het kerkbestuur nimmer kan verdedigen dan door de tegenwerping: Die van u zonder zonde is, werpe den eersten steen op hem. Gij klaagt over vijandschap, die sommige Broeders tegen u toonen zouden. Maar is het wel vijandschap, of is het niet soms huivering, dat men uit openlijke vriendschapsbetooning zou mogen afleiden eene goedkeuring van hetgeen door u onbehoorlijks verricht is? Ik althands wil niet ontveinzen, dat ik zoo eene huivering gevoel, ofschoon ik vertrouw dat gij mij geen vijandschap zult ten laste leggen. Opentlijke en krachtige voorstand der waarheid en tegenstand der leugen en ongehoorzaamheid aan alzulke verordeningen, waarbij men genoodzaakt wordt iets te doen hetwelk tegen Gods Woord strijdt: ziedaar mijn leus!

Ik heb u met broederlijke vriendschap geschreven, vertrouwende dat gij mij de rondborstige opening mijner overtuiging niet ten kwade zult duiden. De Heere leide ons door zijnen Heiligen Geest in alle waarheid. Dit is de hartelijke bede van hem, die zich met alle achting noemt

Uwen heilwenschenden Vriend en Broeder
C.M. v.d. Kemp

34 ‘Rondgaande brief aan de Predikanten: 's-Gravenhage den lOden Julij 1834.’ De Brief is in zijn geheel afgedrukt in Keizer, *Afscheiding* 478.

35 Niet geheel juist. In *Offic. Stukken* I, 11-14 schrijft Scholte vrij gedetailleerd over zijn ‘reisje’ naar Ulrum.

36 C.M. van der Kemp, *De Beschuldiging tegen de leeraars der Nederlandsche Hervormde Kerk... en de gedachten van P. Hofstede de Groot*, Rotterdam 1834.

5. 's-Gravenhage 27 januari 1844

Bij het overlijden van Sara Maria Scholte-Brandt, 23 januari 1844.

WelEerwaarde Heer, Vriend en Broeder in onzen Heere Jesus Christus!

De droevige tijding van den onverwachten dood uwer geliefde Echtgenoote, welke mij eergisteren gewerd, is mij gisteren door uwen brief bevestigd geworden.

Wees verzekerd van het hartelijke deel, dat ik neme in dien treffenden slag, die u en uwen kinderen daarbij reeds in den aanvang van een nieuw jaar, hetwelk men u gelukkig gewenscht had, is toegebracht. Maar de gedachte aan Hem, welke u dien slag heeft doen ondervinden, en welke door u zoo menigmaal is verkondigd als een goedertieren God en Vader in onzen Heere Jesus Christus, die nimmer plaagt van harte, maar kastijdt ten nutte, die gedachte versterke uw geloof, om niet te morren tegen Hem, die niet antwoordt van zijne daden, maar om stil te zijn en te vertrouwen op zijne wijsheid en liefde, ja zelfs om te midden van het door u gevoelde leed, Hem te danken, die in alles, dat van Hem komt, goed en kwaad, wil gedankt zijn. Aan Hem maar uw lot en dat uwer kinderen opgedragen; bij Hem is hulp en uitkomst; en Hij verzoekt de zijnen nimmer boven vermogen. Naar menschelijke wijsheid was u in uwen werkkring en omstandigheden de trouwe liefde uwer doode nog zoo noodig geweest. Goed is het het geleden verlies te gevoelen en daarover te treuren, maar de hoop der zaligheid, die gij voor haar koesteren moogt, zal u tevens, vertrouw ik, verblijden door de gedachte, dat het sterven voor haar gewin geweest is.

Ik bedank u zeer voor de gedane mededeeling; en u voorts voor u en uw kindertjes Gods menigvuldige vertroostingen toebiddende, noeme ik mij met alle Christelijke liefde en vriendschap

Uwen deelnemenden Broeder in Christus,

C.M. v.d. Kemp

Hoofdstuk 9
Vijf brieven van V. Koningsberger

Inleiding

Victor Koningsberger[1] werd 12 augustus 1800 te 's-Gravenhage geboren als zoon van Victor Jacob Koningsberger en Cornelia Johanna Meder.

Begin 1836 woont hij te Leiden, waar hij zich, zoals ook blijkt uit de vijfde brief van dit hoofdstuk, vanaf mei 1834 bezig houdt met zich voor te bereiden op de toelating tot de studie in de theologie aan de universiteit.

In de eerste ‘gemeentevergadering’ van de Afgescheidenen te Leiden, 28 januari 1836, is ook Koningsberger aanwezig en wordt hij, zonder dat we kunnen spreken van instituering, samen met J.P. Hemerik gekozen tot ouderling.[2] Hoewel wij niet lezen van de bevestiging van Koningsberger, is deze als ‘ouderling te Leiden’ aanwezig op de eerste synode van de Afgescheiden kerken, gehouden te Amsterdam van 2 tot 12 maart 1836; hij wordt door deze vergadering benoemd, met ds. A. Brummelkamp en ouderling H.G. Klijn te Utrecht, een adres aan de Koning ‘ter bescherming onzer openbare Godsdienstoefeningen’ te overhandigen.[3]

Op 13 september 1836 vertrekt hij uit Leiden[4] en gaat op reis naar Genève, met de bedoeling aldaar aan de theologische school (Ecole de Théologie) zijn opleiding te voltooien. Zoals reeds eerder aangestipt, was dit instituut, dat was gehuisvest in het zogenaamde Oratoire,[5] 30 januari 1832 geopend. Het ging uit van de Société Evangélique (gesticht 19 januari 1831) te Genève, voortkomend uit het Geneefse Réveil. Deze beweging poogde de orthodoxie te bewaren tegen

1 Men zie voor hem: De Lange, *De Afscheiding te Leiden*, 21-25; Kluit, *Réveil* register; P.L. Schram, ‘Réveilrelaties met Genève en Neuchâtel’, in *Documentatieblad voorde Ned. Kerkgesch. van de negentiende eeuw* 4, Amsterdam 1978, 37 (aan te halen als *Schram* 37); *BWPGN* V, 164-165. In laatstgenoemd artikel wordt verwezen naar *Boekzaal der Geleerde Wereld*, Amsterdam 1863 (tweede halfjaar) 590-592, waar we een ‘In memoriam’ aan Koningsberger vinden. In de *Boekzaal* dan, lezen we: ‘Voor den handel opgeleid, was hij daarin tot op ongeveer drie en dertig jarigen leeftijd werkzaam... Voorlopige taaloefeningen in het vaderland volbracht hebbende, begaf hij zich, ten jare 1836, naar de hoogeschool te Genève en van hier... drie jaren later, naar Berlijn, alwaar hij... zijne godgeleerde studiën... voleindigde.’
In de jaren 1833-1834 vertaalde hij een viertal preken van M. Luther uit het Hoogduits en deed deze te Rotterdam verschijnen.

2 De Lange *a.w.* 23.

3 *Handelingen Synode 1836 Amsterdam* 1, 23.

4 De Lange *a.w.* 24.

5 Men zie: *Centenaire de la Chapelle de l'Oratoire à Genève 1834-1934*, Genève 1934; (Ex. aanwezig Ré veil-Archief, Amsterdam.)

LE LIVRE DU RECTEUR

DE

L'ACADÉMIE DE GENÈVE

(1559-1878)

publié sous la direction de

Sven STELLING-MICHAUD

Professeur à la Faculté des Lettres

II

NOTICES BIOGRAPHIQUES DES ÉTUDIANTS

A - C

rédigées par

Suzanne STELLING-MICHAUD

LIBRAIRIE DROZ
11, rue Massot
GENÈVE
1966

de ontwikkeling in de Nationale kerk in genoemde plaats. De eerste hoogleraren aan de Ecole waren: J.H. Merle d'Aubigné, L. Gaussen, A.J.L. Galland, H.A.C. Haevernick en G. Steiger.[6] Haevernick verliet de school reeds na enige maanden; Steiger overleed begin 1836.

Het bestuur van de Theologische School wordt in de brieven meestal aangeduid met het 'Comité'. De eerste president was Louis Tronchin (1794-1865); deze, stammend uit een aanzienlijk Geneefs geslacht, was kapitein geweest in het Nederlandse leger en luitenant-kolonel in het Zwitserse.

Wat Koningsberger betreft: volgens *Le Livre du Recteur* (men zie de illustratie; dit boek bevat gegevens betreffende zowel de 'Academie de Genève' als de 'Ecole de Théologie) is hij medio 1839, tijdens de grote vakantie, uit Genève vertrokken en naar Berlijn gegaan, om daar, onder het gehoor van de hoogleraren E.W. Hengstenberg en A. Neander, zijn studie voort te zetten en te voltooien.[7]

De Afgescheiden gemeente te Leiden besloot, juist in de tijd dat Koningsberger van Genève naar Berlijn verhuisde, haar ouderling terug te roepen, teneinde te onderzoeken of hij bekwaamheid had voor het leraarsambt. In maart 1842 werd opnieuw getracht om de 'mede-opziener na volbrachte oefening te meerder weer te ontvangen', maar ook deze poging mislukte. Men was hem na zes jaar blijkbaar nog niet vergeten. Koningsberger aanvaardde een beroep van de oude 'geuzen-gemeente' te Maria-Horebeke in België, alwaar hij 14 augustus 1842 zijn intrede deed.[8] In het jaar 1851 werd hij Nederlands Hervormd predikant te Koudekerke; in 1854 te Hedel; in 1857 te Fijnaart en Heiningen, alwaar hij 31 oktober 1863 overleed.[9]

De vijf nu volgende brieven geven het relaas van de reis van Koningsberger naar Genève, van zijn verblijf aldaar in het tijdvak september 1836 tot september 1837, en van de kerkelijke zaken in deze plaats, inzonderheid van die in de kring van de Société Evangélique en de Ecole de Théologie. Gezegd mag worden, dat in genoemde periode Koningsberger fungeert als berichtgever tussen de Société Evangélique en Scholte in diens kwaliteit van redacteur van *De Reformatie, Tijdschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland.* Enige malen vinden we de neerslag van deze functie in dit maandblad waarvan in december 1836 het eerste nummer verscheen.

In de tijd dat Koningsberger te Genève studeerde, waren er nog slechts weinig 'vrije kerken' in Zwitserland. De grootste protestantse kerken waren verenigd

6 Men zie voor de Ecole de Théologie en voor deze personen - voor zover niet reeds eerder genoemd - Kluit, *Réveil* 277-300 en register. Eveneens: H. Freiherr von der Goltz, *Die Reformierte Kirche Genf's im neunzehnten Jahrhundert*, Bazel/Genève 1862, 318-327.

7 *Schram* 37. Schram zegt op dit punt Kluit, *Réveil* 288 en 507 (noot 36) te moeten corrigeren. Koningsberger vertrok niet in 1837 uit Genève en evenmin om het Frans.

8 De Lange *a.w.* 24-25.

9 *Bos* III, 167.

in de Eglise nationale. De Eglise evangélique libre kwam in Waadtland tot stand in 1846,[10] in Genève in 1848?[11]

Sedert 1818 bestond in laatstgenoemde plaats de afgescheiden gemeenten Bourg de Four (later die van de Pélisserie genoemd) en die van César Malan (Chapelle du Témoignage). Vanaf 1832 werden er ook, vanwege de Société Evangélique, diensten gehouden in het Oratoire. Zonder dat vóór 1848 kan worden gesproken van een geïnstitueerde gemeente, werden sedert 1834 in de samenkomsten in het Oratoire, doop en avondmaal bediend.

De brieven zijn gericht aan H.P. Scholte V.D.M. ‘adres den Heere A. Hasselman te Gorinchem’.

1. Genève 27 september 1836[12]

Waarde Vriend en Broeder in onzen Heer!

Ik mag U berichten dat (ik)[13] Zaterdag[14] namiddag te 4 uur hier in welstand ben aangekomen. De Heere heeft mij genadig voor alle leed gedurende mijne reis bewaard, en ook aan de helft mijner reis, nog eens nu en dan onder de reizigers, mij zulken doen ontmoeten, wier weg mede verder dan hier beneden lag. Te Mainz bleef ik de eerste Zondag, en zag daar de uitwendigheden volgens de nieuwe inrigting (groote agende[15]) der dusgenaamde Evangelische Kerk; een Vicarus (zoo men hem noemde - zeker iets minder dan Leeraar) over de opwekking van den jongeling te Nam predikende, maakte het ellendig; een ander, de garnizoenspredikant, Kühne geheeten, een jong mensch, predikte over het eerste gebod en maakte het vrij wel. Men zeide mij dat de gemente ca. 2000 zielen groot was. Voorts is het daar alles Roomsch; de R.C. hebben zeven groote Kerken, en de Stad, in deszelfs midden, een Theater van ongemeene grootte en een kolossaal voorkomen, in deszelfs midden waarin des avonds werd gespeeld. Voorts den 19.e voeren we Worms en Spier voorbij, aan ieder van welke plaatsen wij eenige minuten aan wal hielden; de dom kerk in welke de rijksdag a.o 1517 gehouden is te Worms, is zeer hoog en groot en met vier torens aan de hoeken. Men zeide mij, de Gereformeerde en Luthersche Godsdienst was in beide de genoemde steden nog de heerschende. Wij kwamen den 20.e 's morgens in Leopoldshafen[16] aan, van waar ik mijne reis vervolgde per diligence en het eerst te Carlsruhe aankwam, hoofdstad van het Groothertogdom Baden, met 20.000 inwoners, zeer schoon en voor ongeveer eene eeuw eerst nieuw

10 Kluit, *Réveil* 319.
11 *Ibidem* 303.
12 Teneinde ons niet te ver van ons onderwerp te verwijderen, hebben wij het eerste gedeelte van deze brief - de reis van Koningsberger van Mainz tot Genève - niet uitvoerig van annotaties voorzien.
13 De schrijver laat dit woord vaak weg; wij zullen het in het vervolg zonder haakjes opnemen.
14 Zaterdag 24 September 1836.
15 agende = kerk-formulierenboek.
16 Ludwigshafen.

gebouwd door de toenmalige Groothertog. De Godsdienst welke er beleden werd, zoo door de thans regerende Groothertog, als door het grootste deel inwoners, is de Luthersche, waarbij men ook, zoo ik vernam, nog kruisen en waslicht in de Kerken, ja zelfs in particuliere bijeenkomsten heeft. Deze laatste hebben er ook plaats, soms tot bij de 200 personen teffens,[17] welke in de Kerk doorgaans te weinig voor hun gemoed vinden, en dan vergaderen bij een der Predikanten, een jeugdig Leeraar, Frommel genaamd, en waarin zij niet gestoord werden. Zoo verhaalde mij dit een Officier, welke te Carlsruhe woonde en Roomsch was. Ik vervolgde mijne reis naar Bazel, tot aan de grenzen van evengenoemd Groothertogdom.

Overal aan de landwegen Kruissen ziende, hield ik te Bazel den 21.e even stil, kwam den 22.e te Bern aan, en den 24.e te Lausanne, alwaar ik per Stoomboot over het Geneefsche meer, mij naar hier begaf. Bij mijne aankomst vervoegde (ik) mij ten eersten bij Ds. Merle, dan Z.E. niet te huis zijnde, kon ik hem die dag niet spreken.

Zondag morgen aan de Kerk van 't Oratoire komende, ontmoette (ik) eenen der Directeuren van de Theologische School, den Heer Gautier.[18] Er predikte eene Ds. Zipperlen,[19] voormalig kweekeling der School en thans predikant te Mâçon in Frankrijk, aldaar Leeraar zijnde in eene Gemeente geheel uit voormalige R. Catholijken bestaande, de eenige Protestantsche Gemeente in die stad, en niet behoorende tot de Nationale Kerk; hij had tot tekst Ephese 5 vers 14 en predikte goed. Na de Godsdienst sprak ik de Eerw. Heeren Merle en Galland. Eerstgenoemde verzocht mij 's middags ten zijnen huize; ik mogt hem den brief mij door U medegegeven[20] overhandigen, en hij vernam voorts met belangstelling naar den toestand der Kerk in ons land. Den volgen dag (gisteren) maakte ik een bezoek bij de Professoren Galland en Preiswerk,[21] welke evenals hun Collega Merle mij bereidwillig alle nodige hulp en teregtwijzing toezeiden en beloofden weldra te zullen onderzoeken welke lessen (die met November beginnen) ik zal kunnen bijwonen. Door de zorg van Prof. Merle bekwam ik ook gisteren eene kamer, welke ik met de geheele kost huurde voor 60 francs per maand, gelegen even buiten de stad, chez Mad. Jordan, Magasin

17 teffens = tegelijk.

18 Koningsberger schrijft: Gothier; A. Gautier (1793-1881) hoogleraar wiskunde en astronomie te Genève, één van de oprichters van de Soc. Evang. H. Heyer, *L'Eglise de Genève*, Genève 1909, 135.

19 G.A.F. Zipperlen, geboren 1810; Kluit, *Réveil* 296.

20 Aanbevelingsbrief; Scholte schreef echter ook over de vervolging van de Afgescheidenen in Nederland. De brief gaf in het bestuur en de senaat van de Ecole de Théologie aanleiding tot uitvoerige besprekingen; Kluit, *Réveil* 288. Men zie ook blz. 303-305.

21 Samuel Preiswerk werd 19 sept. 1799 te Rümlingen in Zwitserland geboren. Hij studeerde theologie te Bazel, Tübingen en Erlangen. Na onder meer predikant te zijn geweest, werd hij in 1834 als bijzonder hoogleraar in de exegese van het Oude Testament en de Oosterse talen benoemd aan de Ecole de Théologie te Genève. Na drie jaar legde hij op confessionele gronden deze functie neer - wij zullen hierover meer in bijzonderheden verder in dit hoofdstuk lezen - en vertrok naar Bazel. Behalve als geleerde is hij bekend geworden als dichter van geestelijke liederen. Hij overleed te Bazel 13 jan. 1871. Men zie voor hem: *Allgemeine Deutsche Biographie* XXVI, Leipzig 1888, 552.

No. 2 à Rive, Genève, alwaar ik mij ook reeds bevind.

Nu, Waarde Vriend, de Heere zij met U, zegene Uwen arbeid in Zijnen dienst, Zijn Naam ter eer, zegene allen die U dierbaar zijn. Groet Uwe waardige Echtgenote en Moeder, de waarde vrienden Hasselman en alle vrienden en broeders, van hem die zig steeds met achting noemt.

Uwen in Christus hartelijk verbonden vriend en broeder

V. Koningsberger

2. Genève 3 november 1836

Waarde Vriend en Broeder in den Heere!

De letteren, mijne komst alhier berigtende, den 27 Sept. over Rotterdam verzonden, zullen U zeker ter zijner tijd zijn toegekomen. Daags nadat (ik) dezelve had op de post gedaan, ontfing (ik) van mijn Broeder tijding, waarbij hij meldde, dat Gij met eene harde koorts te bed lag,[22] toen hij zich den 15.e te Gorcum bevond, Dit deed mij zeer leed, en ik wensch dat de Heere de gebeden om Uwe herstelling verhoord hebbe, en U weder eene volkomen welstand verleend. Ook vernam ik dat er den 15.e te Gorcum Provinciale vergadering der Gemeenten was, voorzeker betrekke lijk de inzending van het adres;[23] (hetwelk ik verlangend ben te vernemen of dezelve van wegen alle de Gemeenten uit de onderscheidene Provincien heeft plaats gehad) en later (12 Oct.) vernam ik dat de Gemeente te Loosdrecht door lanciers is gestoord geworden,[24] waarbij het niet zacht moet hebben toegegaan, en dat te Amsterdam en Utrecht de prediking wederom verboden is.[25] Dit laatste vooral is weder eene gebeurtenis, die de gezindheid der Regering betrekkelijk het verleenen van vrijheid, opnieuw kennen doet, doch waarmede de zaak der Gemeente daarom niet slegter staat. Wanneer derzelver leden inslapen en de rust lief krijgen, *dan* ziet het er duister uit, maar wanneer derzelver belijdenis zoo openbaar wordt, dat de duivel er een vernieuwden aanval op doet, dan wordt het openbaar voor de wereld en ook voor vele geloovigen, dat er nog een volk is, en dat het dit is, dat den naam des Heeren in de wereld belijdt, Neen, niet slegt staat de zaak daarom; want hoe meer openlijk de vijanden op de Gemeente aanloopen, des te meer wordt deze in haar geloof bevestigd; sterk in den Heere en in de kracht Zijner sterkte, worden de wapenen (die nimmer stil moeten liggen) gebruikt Ephese 6 vers

22 Vergelijk VIJFDE DEEL 86, 88, 311.

23 HO, prov. vergad. Gorinchem 15 sept. 1836. Art. 3. ‘Aan de vergadering werd kortelijk verslag gedaan van de vervaardiging van een adres, hetwelk door de gemeente van Amsterdam bereids wordt geteekend...’. Men zie voor deze adres-actie EERSTE DEEL 36-44, TWEEDE DEEL 23-36.

24 Zondag 25 sept. 1836; VIERDE DEEL 403-404.

25 Men zie voor Amsterdam Bos 319-320; voor Utrecht is de opmerking van Koningsberger niet geheel juist. Op 10 nov. 1836 kregen de Afgescheidenen aldaar vergunning bijeen te komen, zij het ook in niet-openbare godsdienstoefeningen; deze vergunning werd echter van de zijde der Afgescheidenen 29 mei 1837 ‘opgezegd’; VIERDE DEEL 216-221, 224-225.

10-18, wast de liefde, en vloei jen (tegen de bedoeling der wereld) velen tot Sion toe. ‘Hebt goeden moed’, zegt de Heere Christus, ‘Ik heb de wereld overwonnen’[26] en ‘Ziet, Ik ben met ulieden alle de dagen tot de voleinding der wereld’.[27] Hij heeft aan Zijne Gemeente de heerlijkheid gegeven, die de Vader Hem gegeven heeft, en moet als Koning heerschen, tot dat Hij alle de vijanden onder Zijne voeten zal gelegd hebben.[28] Het blijft altijd wel de zaak der Gemeente, om naar eene ongehinderde loop van het Woord te staan; dan dat het de weg des Heeren zal zijn, die binnen korten tijd alreeds te verleenen, stel ik mij niet als waarschijnlijk voor, alzoo mij dunkt, dat de Heere in Nederland nog veel volk heeft dat nog tot de belijdenis der Waarheid zal getrokken worden, en bij mij de hope is, dat de Heere zich daar nog weder eenen Naam zal maken, dewijl wij in het met valsche leeringen overstroomde land daarvan de eerstelingen reeds zien. Welke weg dan de Heere met Zijne Gemeente houdt, dat wij die Hem maar mogen toe vertrouwen, dat ze[29] ons maar moge lief zijn en wij ons verblijden wanneer wij zien mogen, hetzij in rust of strijd, dat Hij nog onder ons woonen en onder ons wandelen wil.

Alhier was tot dusver van de Kerkelijke aangelegenheden in ons Vaderland niet veel bekend, noch van den toestand der Kerk sedert de laatste jaren en bepaaldelijk 1816, noch van de geschiedenis der Scheiding of wat daartoe betrekking heeft. Ik vond de broeders Directeuren der Evangelische Societeit, Professoren en anderen, verlangend deswegens bijzonderheden te vernemen, die blijkbaar hunne belangstelling en deelneming opwekten. Een enkele scheen niet vreemd aan het denkbeeld, dat het karakter van het Hervormd Kerkgenootschap dat van Orthodoxie zonder leven is, aan welke ik moest doen opmerken dat er geen leven gevonden wordt juist omdat de belijdenis der waarheid ontbreekt. Bijzonder ook de vervolgingen trekken hunne aandacht, en meer dan eens zeiden mij de Professoren, dat om Nederland hun die handelwijze der Regering leed doet, daar God het vervolgen Zijner Gemeente niet ongestraft laat. Als voorbeeld hiervan verhaalden zij mij hoe het is gegaan met de Regeringen van het Canton Bern en het Canton de Vaud in de laatste jaren. Aldaar was voor weinige jaren de vervolging hevig en algemeen, niet alleen tegen zich afscheidende personen, maar zelfs tegen zeer vele anderen, die hetzij Leeraar of lidmaat, maar als Christen meest bekend waren; Leeraars van deze laatsten wierp men zonder reden in de gevangenis, en hinderde de geloovigen, in de burgerlijke betrekkingen op allerlei wijze. Dit werd zoo algemeen, dat het zelfs de groote massa volks en de lieden der wereld begon tegen te staan, zoodat eindelijk (de Regeringen zijn hier vertegenwoordigend) het volk verklaarde geen vertrouwen meer in de Regering te stellen. Daarop zocht de laatste zich te handhaven door middel der militaire macht; dan deze deed daarop dezelfde verklaring, er bij voegende, dat zij niet tegen de burgers dienen wilde. Hiermede waren dan de Regeringen der genoemde beide Cantons gevallen, begrijpende

26 Johannes 16 vers 33b.
27 Mattheus 28 vers 20.
28 Verwijzing naar respect. Johannes 17 vers 22 en Hebreeën 1 vers 13 (Psalm 110 vers 1).
29 ‘ze’ zal slaan op gemeente.

zelf dat het dan nu maar best was hunne posten neder te leggen; terwijl aan eenen uit hun midden, zeker Fischer, eerste Magistraatspersoon te Bern en een der hevigste vervolgers der Gemeente bij zijn aftreding een proces wegens onbehoorlijke zaken, den Lande rakende, wierd aangedaan en hij in de gevangenis geworpen, waaruit hij, na er drie jaren in te hebben doorgebragt, eerst nu onder borgtogt ontslagen is, terwijl het proces nog niet ten einde is, dat hem hoogstwaarschijnlijk zijn geheele vermogen zal kosten.[30]

Met den val der genoemde Regeringen kregen de vromen in die beide Cantons er op meerdere plaatsen lucht, en tegenwoordig hebben er in geene van de Cantons hier te land vervolgingen plaats, maar men komt in kleine en groote vergaderingen ongehinderd zamen, hetwelk vooral zeer veel plaats heeft in het naburige, uítgestrekte en volkrijke Canton de Vaud, alwaar veel leven is, de Nationale Kerk zoo veel beter dan de Geneefsche,[31] dat, gelijk mij iemand uit dat Canton heden verhaalde, een ongeloovige Predikant aldaar zeer zeldzaam gevonden wordt, terwijl ik laatst nog van een ander hoorde dat men in dat Canton, hetwelk 200.000 zielen bevat, een getal van meer dan zestig Predikanten, zoo bij de Nationale als Afgescheidene Gemeenten, als bekeerd mag beschouwen. Bij de Afgescheidenen aldaar even als hier maakt eene keur uit de Psalmen en voorts Gezangen het Kerkgezang uit. Ds. Malan egter heeft alle de Psalmen (zelf in rijm gebragt) onder den titel *Chants d'Israel*,[32] doch hij gebruikt meest zijne *Chants de Sion;*[33] deze vooral en ook de andere bundels worden meest overal ook in het Canton de Vaud gebruikt. De Gemeente op de Bourg de Four heeft ééne, en die van 't Oratoire een kleine bundel waarin beide.[34] Wanneer men in Nederland dit nu aan onze Afgescheidene Gemeenten als een verwijt wilde voorhouden, dan zoude er in de genoemde gezangen nog al wat zijn aan te wijzen dat in de gezangen der Hervormden in Nederland ontbreekt, niet alleen dat de leer der Drieëenheid en der verkiezing overvloedig in dezelve voorkomt, maar het geheel er van heeft een ander aanzien, te weten, niet de lof bezingende van God als van een vreemde God, maar het kenmerk dragende dat het liederen van *Gods volk* zijn, waarin de wereld weinig behagen moet hebben, waarvan Christus de grote inhoud is. Intusschen, wanneer men mij vroeg, wat ik voor de Gemeente op den duur in derzelver bijeenkomsten het nuttigste achtte, zou ik niet anders kunnen zeggen, dan dat ik, hoe goed ook de gezangen zijn,

30 Bedoeld is Emanuel Friedrich Fischer (1786-1870). Hij bekleedde verscheidene hoge militaire en burgerlijke functies in het kanton Bern. In 1832 werd hij beschuldigd van hoogverraad en afgezet als magistraat. Pas in 1839 veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf. Daarna bekleedde hij opnieuw (een tweetal) hoge ambten. Men zie voor hem en voor de hier genoemde staatkundige gebeurtenissen de literatuur genoemd in *Dict. Hist. et Biographique de la Suisse*, Neuchâtel 1926, 113.

31 Deze opmerking lijkt ons in overeenstemming met Kluit, *Réveil* 306-310: ‘Het Réveil in Waadtland (Vaud) in de dertiger en veertiger jaren’.

32 C. Malan, *Chants d'Israël ou Les Psaumes, Les Hymnes et les Cantiques de la Bible*, Genève 1835; een exemplaar van deze bundel wordt bewaard in de Bibliothèque Publique de Genève.

33 Bijvoorbeeld: C. Malan, *Chants de Sion*, Parijs/Genève/Londen 1841. Deze bundel bevat 300 gezangen.

34 Bedoeld zullen zijn: psalmen en gezangen.

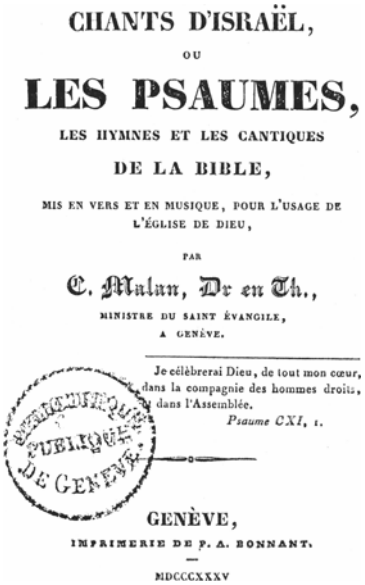

CHANTS D'ISRAËL,

OU

LES PSAUMES,

LES HYMNES ET LES CANTIQUES

DE LA BIBLE,

MIS EN VERS ET EN MUSIQUE, POUR L'USAGE DE L'ÉGLISE DE DIEU,

PAR

C. Malan, Dr en Th.,

MINISTRE DU SAINT ÉVANGILE,
A GENÈVE.

Je célébrerai Dieu, de tout mon cœur,
dans la compagnie des hommes droits,
et dans l'Assemblée.
Psaume CXI, 1.

BIBLIOTHÈQUE PUBLIQUE DE GENÈVE

GENÈVE,
IMPRIMERIE DE P. A. BONNANT.
MDCCCXXXV

nogtans bij ons oude gevoelen blijf, zoo om de innerlijke waarde der Psalmen, als om het gevaar te ontgaan, dat die gezangen zich later weder met andere verwisselen, die de Gemeentens doen zuchten en treuren, gelijk het de droevige ervaring leert.

In het Canton Appenzell moet het, gelijk ik van een student daar tehuis behoorende, vernam, zeer doodelijk bij vele Gemeenten en derzelver Leeraars zijn gesteld, getrouwe Leeraars zeer weinig, en hier en daar in het Canton, even als in dat van St. Gallen, strijd voor de Psalmen tegen de invoering van gezangen etc. Overal waar hier te land leven is, vindt men Evangelische Societeiten. (Van beschouwing van derzelver verhouding tot de Kerk, zal ik mij nu, om niet te uitvoerig te worden, onthouden; ook is mijne wijze van zien, zoover ik meen te kunnen zien, in dit opzigt U ook, zoo ik meen, bekend.) Genoemde Societeiten hebben betrekking op Zendelingschap, Colportage, Bijbel-, Tractaatverspreiding en heiliging van den Zondag. De Evangelische Societeit alhier heeft thans 23 Colporteurs en vijf Pasteurs-Evangelistes, welke ieder eene vaste standplaats hebben, in Frankrijk werksaam. Aan de Theologische School zijn de navolgende Professoren: de Heeren *Merle d'Aubigné, Galland, Gaussen, Preiswerk* en *Pilet;*[35] drie derzelve geven ook in de Ecole préparatoire[36] onderwijs, aan welke voorts nog drie Leeraren zijn en ook eenige lessen gegeven worden door Studenten. Aan de laatstgenoemde School zijn wij met dertien; het juist getal der Studenten in Theologie weet ik niet zeker, dewijl ik hen allen niet ken, en eenige nog niet zijn aangekomen bij de opening der lessen (waarschijnlijk door moeilijkheden om uit Frankrijk herwaarts te komen voor degenen die van hier zijn[37]), doch ik hoorde voor een paar dagen, dat als ze er alle waren, het getal omtrent dertig zou wezen (van beide Scholen te zamen). Nu bij de opening van het Semester, zijn wij, op zijn minst, met zes nieuwe bijgekomen, waaronder een gewezen Israëlitisch Leeraar uit den Elzas, een gewezen Roomsch-Geestelijke uit Bretagne en nog een gewezen lid der Roomsche Kerk uit Nancy.[38]

De Professoren leggen alle mogelijke zorg voor den Student aan den dag en gunnen dezelve hunne vriendschappelijke en openhartige omgang. En dit is het geval bij alle de Professoren, geene uitgezonderd. Ook de dag van eergisteren getuigde daarvan bij de opening der lessen. Prof. Galland deed tot opening der bijeenkomst een ootmoedig en krachtig gebed, vol geestelijke zalving, en Prof. Merle, als President, rigtte zulke Christelijke vermaningen tot werkzaamheid en volharding aan ons, met zoodanige gewigtige drangredenen, terwijl ook nog de overige Professoren een woord tot opwekking en aanmoediging tot ons rigtteden, dat wij niet kunnen zeggen, dat ons onze roeping niet wel is voorgehouden, maar als te regt een woord op zijn pas kon heeten. Een der studenten wierd verzogt de dankzegging te doen. Het gebed daarboven genoemd was, even als

35 S. Pilet werd in 1836 benoemd; kort daarna L.H. Laharpe. Kluit, *Réveil* register; H. Freiherr von der Goltz, *Reformierte Kirche Genf's* 322.

36 De driejarige vooropleiding; Von der Goltz *a.w.* 320.

37 van hier zijn = met vakantie naar huis zijn.

38 Niet met al deze, van her en der komende studenten - van allerlei zijde financieel gesteund - deed men goede ervaringen op; vaak hadden zij ook te weinig ontwikkeling. Von der Goltz *a.w.* 319-320.

het begin der aanspraak van den President, ook bijzonder gewigtig om de belijdenis der waarheden welke daarin voorkwam.

Van de Studenten kan ik dit zeggen, dat zoover ik dezelve heb leeren kennen, nog niet de wereld bij hen heb gevonden, maar bedaardheid, werksaamheid en ook leven naar de ziel. De préparatoire School is in drie klassen verdeeld. In de eerste behandelt men Demosthenes, Homerus, Livius en Cicero, in het tweede het Nieuwe Testament, Herodotus, Virgilius en Cicero, waarom ik het best heb geoordeeld met de 2e klasse te beginnen.

Van de Mathematicq heeft men op mijn verzoek mij vrijgelaten. Ik heb wekelijks 28 lessen in Hebreeuwsch, Grieksch, Latijn, Logica, Algemeene Geschiedenis, Oude en Nieuwe Geographie en Fransche Spraakkunst, en behalve dat ook nog eenig onderwijs in Physica en Astronomie. Prof. Galland opende heden zijne lessen in de Logica met gebed, en liet door een Student met dankzegging sluiten. Ook de Heer Preiswerk (neef van de Prof.) opende met gebed zijne les in de geschiedenis. Ziedaar Geliefde Broeder! U een en ander van de staat der zaken alhier medegedeeld. Ik had dit eerder wenschen te doen, maar konde niet. De broeders Proff. vroegen mij voor een dag of tien Uw adres en zouden U schrijven. Zoo ver ik het hier heb leeren kennen, zoude, indien U jongelingen naar de studie te zenden had, dezelve hier zenden. De Heere wekke ze in mijn Vaderland er toe op, en stoote arbeiders in Zijn oogst uit. Intusschen die hier komen, moeten de Fransche taal zoo goed als geheel verstaan, en voor een goed deel kunnen spreken; het aanleeren daarvan is intusschen zoo heel moeijelijk niet, vooral niet als men reeds wat aan 't Latijn heeft gedaan. Mijne reis van Holland tot hier heeft mij, behalven voor vracht voor mijne koffers op de Diligences *ƒ* 135,- gekost. Het beste is, dat men zijn goed vooruit zend per Schip over Mannheim; dan spaart men kosten en reist gemakkelijk; hoewel het dan wel niet spoedig overkomt, daar ik nog mijne boeken niet heb die den 13 Sept. zijn verzonden. Buiten de 60 francs 's maands kamerhuur en kostgeld heb ik geene kosten dan voor bewasschen, vuur, licht en eenige boeken als ik die noodig heb. Ziedaar dus waarvoor men hier kan studeren. Ik geniet door 's Heeren goedheid eene volkomen welstand. Het is mij soms nog wel wat vreemd dat ik nu nog den aanvang hier met alles maak, maar mijne hoop is op den Heere ook bij het gevoel en besef mijner diepe ellendigheid, en van mijne broederen medestudenten ondervind ik niets dan vriendschap. Nu, ik hoop spoedig eenige letteren van U. Weest met Uwe waarde Echtgenoote en Moeder[39] en kleine,[40] Ds. Meerburg, Ds. Buddingh, aan Z. Ew. schrijvende,[41] en alle de broeders hartelijk van mij gegroet. Bid voor mij. De Heere zegen(e) U en hen allen, en zie ook in genade neder op

Uwen in Christus verbonden vriend en broeder

V. Koningsberger

39 Sara Brandt-Koopman, de schoonmoeder van Scholte; zij overleed te Gorinchem 5 okt. 1838.

40 Sara Johanna Scholte, geb. Doeveren 9 nov. 1833; men zie voor haar EERSTE DEEL 48.

41 Koningsberger bedoelt: als Scholte aan ds. Budding schrijft.

3. Genève 27 februari, 7 maart 1837

Waarde Vriend en Broeder in den Heere Jezus Christus,

Het verheugd mij sedert eenigen tijd te mogen vernemen, dat Gij van Uwe zware ziekte, die U in het najaar had aangegrepen, thans volkomen zijt hersteld en het U weder gegund was, in onderscheide oorden van ons Vaderland Uw dienstwerk te vervullen.[42] Ik hoop (dat) Gij met alle de Uwen deze dan ook in volkomen welstand ontfangen moogt. In mijn laatste van 4 Novbr[43] deelde ik U eenige berigten mede, hoe ik het alhier bij de Broeders gevonden had, wegens den toestand der Kerk in dit land algemeen, de Theologische School en mijne evenaangevangene studiën. Thans wilde ik U melden hoe het sedert dien tijd ons alhier en mij gegaan is.

Om met het laatste te beginnen. Ik heb het door de goedheid des Heeren al die tijd wel gehad. In mijne lessen, gelijk ik destijds daarvan meldde, ging ik tot half December zoo voort; dan ondervond ik, dat ik aan 28 per week te veel had, terwijl ik meende dat ik deels eenige zou kunnen ontberen, deels den tijd nuttiger besteden. Om deze reden verzocht ik van 8 lessen, in Virgilius, in Latijnsche Syntaxe en Exercities in de Fransche taal ontslagen te worden. Dit stond men mij welwillend toe, en nu viel mij mijn werk ligter. De Grieksche auteurs vielen mij eerst zeer zwaar, edoch allengskens gaan zij beter, en het Nieuwe Testament wordt gemakkelijker door dezelve. Men geeft ons goed onderwijs. Ik geniet eene goede gezondheid. Intusschen verlang ik menigmaal naar het Vaderland. Dat de Heere mij hier Zijne hulp schenke en mij getrouw make, en mij hetzelve weder eens in Zijne gunst doe zien!

Men stelt hier veel belang in hetgeen de Gemeente in Nederland betreft, en betoont voor dezelve eene groote toegenegenheid. In het begin van Januarij eenige berigten ontfangende, welke verscheide bijzonderheden wegens de plaats hebbende vervolging en verdrukking der Gemeente inhielden, deelde ik die aan de Broederen mede. Ieder stelde als om het meest belang dezelve te vernemen. De Professoren zeiden aanstonds: ‘daar moet voor gebeden worden’. De Heer Tronchin, President der Société Evangélique zoude ze in zijne illustratie in de *Archives du Christianisme* doen plaatsen.[44] Des Zondags bad men in 't Oratoire en op de Bourg de Four krachtig voor de verdrukte Broederen in Holland, voor Gemeenten en Leeraars, en nogmaals in het Oratoire in

42 Zoals we reeds eerder zagen, lag Scholte te Gorinchem, met enige onderbreking, ziek (vermoedelijk typheuze koortsen) van 15 september 1836 tot 1 januari 1837.

43 De vorige brief; 3 november.

44 *Ref 1e S.* I (1837) 321-322. We lezen in dit ‘Berigt’ onder meer: ‘Men schrijft ons uit Genève, d.d. 1 Maart 1837, dat de zaak der verdrukte geloovigen in Nederland aldaar veel belangstelling ontmoet. Niet alleen zijn er berigten deswege zoo in de *Archives du Christianisme* (één der beste godsdienstige tijdschriften, dat om de veertien dagen te Parijs uitkomt), door een’ der leeraars van de Theologische Evangelische school geplaatst, maar ook in de maandelijks rondgaande brieven der Evangelische maatschappij aldaar, wordt daarvan op de regte wijze melding gemaakt. Men leest onder anderen in de *Archives* van 17 maart 1837: ’Holland, dat zijnen roem en voorspoed vooral te danken heeft, door dat het al de wegens het geloof vervolgde Christenen, liefderijk in zijnen schoot ontving, levert thans een schouwspel op van woeste geloofsvervolgingen...’ ... In de beide kerken der Theologische maatschappij is dan ook des Zondags voor onze gemeenten en leeraars krachtig gebeden. Op den 6den Februarij is een afzonderlijk biduur in de kerk, l'Oratoire genaamd, gehouden, en aldaar zijn de voorzegde berigten voorgelezen. Diepen indruk maakten dezelve op de aanwezigen.’
De *Archives du Christianisme* verscheen te Parijs van 1818 tot 1864; we herhalen dat dit van 1820-1863 gebeurde onder redactie van Fr. Monod. De Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam bezit de 10e tot 40e jaargang (1827-1857).

IIe SERIE. TOME V. N° 1er. 14 JANVIER 1837.

Ce journal paraît le 1er et le 4e vendredi du mois. On s'inscrit, en France, chez M. Jeanot, rue de l'Oratoire, n. 6, et on paie d'avance.

ARCHIVES

Le prix de l'abonnement est de 6 fr. par an pour la France et la Suisse, franc jusqu'aux frontières; 9 fr. pour l'Allemagne et les Pays-Bas, franc de port.

DU CHRISTIANISME

au Dix-neuvième Siècle.

JOURNAL RELIGIEUX. — XXe ANNÉE.

Ton nom soit sanctifié! Ton règne vienne!
Matth. VI, 9, 10.

AVIS ESSENTIEL.

Ce numéro et le suivant seront envoyés à tous nos abonnés de 1836, et à tous les pasteurs des deux églises protestantes de France. Passé le 1er février, les ARCHIVES *ne seront adressées qu'à ceux qui auront fait connaître, franc de port, leur intention de s'abonner. Les autres sont priés de vouloir bien renvoyer au Bureau, sous bande, par la poste, les feuilles qu'ils auront reçues.*

SOMMAIRE.

A NOS LECTEURS. — SITUATION RELIGIEUSE EXTÉRIEURE: Société évangélique de France. Prédication et prosélytisme. — ETUDES CHRÉTIENNES: Associations maternelles. — REVUE RELIGIEUSE ET LITTÉRAIRE: Lettres choisies de Duguet. — BIOGRAPHIE RELIGIEUSE: Conversion d'une femme catholique-romaine au Canada. — NOUVELLES ET VARIÉTÉS RELIGIEUSES. — ANNONCES.

A NOS LECTEURS.

parmi ceux qui connaissent l'extrême insuffisance de nos forces personnelles, que les *Archives du Christianisme* seraient encore debout après une durée de douze ans, carrière si longue pour un journal, et qu'elles entreraient dans leur vingtième année avec l'espoir de faire encore de nouveaux progrès, avec l'assurance de pouvoir contribuer encore, dans la sphère qui leur est assignée, à l'avancement du règne de Dieu? C'est le Père des lumières et des miséricordes qui est venu à notre aide dans cette entreprise chrétienne; c'est lui qui a daigné aplanir le chemin devant nos pas, écarter les pierres d'achoppement, relever notre courage quand il chancelait, et nous inspirer de marcher en avant au nom de notre glorieux et bienveillant Rédempteur.

Nous poursuivrons donc notre tâche avec une ferme et entière confiance en la protection divine, étant persuadés que le Seigneur ne nous abandonnera pas tant que nous n'abandonnerons pas nous-mêmes les grandes vérités de sa Parole. Nos lecteurs savent quels sont nos principes religieux; nous y resterons fidèles avec la grâce et par le secours d'en haut. La foi que nous professons n'est pas seulement la mère ou celle de quelques communions religieuses; c'est la foi universelle de l'Eglise chrétienne, la foi des apôtres, la foi des réformateurs, la foi de nos pères qui ont vécu et qui sont morts pour en rendre témoignage devant Dieu et devant les hommes. Vil-

een biduur des avonds den óen dezer, waarbij men genoemde berigten aan de Gemeente voorlas.

Merkbaar was onder het voorlezen de aandacht, en blijkbaar veler verwondering over de vele boeten (aan welke ik in eene noot had bijgevoegd, dat men rekende, de Gemeente in de drie laatste jaren veel meer dan 80 duizend francs betaald heeft; - en immers juist gezegd?). Gedurig vraagt men mij, of ik ook opnieuw tijdingen heb. - Een Student heeft de genoemde berigten aan een Predikant in het Zuiden van Frankrijk gezonden.

Prof. Pilet zeide mij ook nog, met Z.E. over het *Tijdschrift*,[45] hetwelk ik vernomen heb, dat daarvan in Novbr het eerste nummer het licht heeft gezien, dat hij zulks zeer goed vond, dat de Gemeente zoodanig een Tijdschrift uitgaf, doch dat men daarom niet na moest laten zoo vele bijzonderheden mogelijk als tot de vervolgingen betrekking hebben, door een Journal als het *Handelsblad* te doen opnemen, dewijl dat niet alleen door de broederen, maar door de geheel wereld gelezen wordt; - alsmede van tijd tot tijd moest men dezelve ter plaatsing aan de Redactie der *Archives du Christianisme* zenden. Nog zeide Z.E. mij, dat er een werk bestaat van Gilbert Burnett, Bisschop der Kerk van Engeland, waarin deze de Geschiedenis van zijn tijd verhaalt, toen men in Engeland de Non- Conformisten vervolgde, en waarin hij met levendige kleuren de tolerantie in Holland schetst, welke hij op eene reis daar gezien had[46]; - wanneer van dit werk, zeide Prof. Pilet, een kort uittreksel in dagbladen kon geplaatst worden, dat zoude een sterk contrast tegen de tegenwoordige staat van zaken opleveren. (Dezelfde Burnett heeft ook eene *Geschiedenis der Reformatie* uitgegeven; doch deze is het bedoelde werk niet.)

Omtrent eene maand geleden heeft Prof. Gaussen met den Heer Saladin,[47] Lid van het Comité, eene reis gedaan naar het naburig Fransch Departement de Saône-et-Loire, om aldaar de nieuw gestichtte Gemeenten te bezoeken, en zijn met vele dankstof over de gesteldheid dier Gemeenten, de lust bij vele Catholijken om het Woord te hooren, en den ijver en getrouwdheid der Evangelisten-

45 *De Reformatie* (Tijdschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland) verscheen voor het eerst in december 1836. Evenwel is het eerste nummer van deel I gedateerd (Amsterdam) 1837.

46 Bedoeld is Gilbert Burnet (1643-1715), onder meer bisschop der Kerk van Engeland. Van zijn hand verscheen *A collection of eighteen papers, relating to the affairs of church and state* (zeventien brieven zijn geschreven in Nederland), Londen 1689. Burnet schreef ook *The History of the Reformation of the Church of England*, (herdruk) Oxford 1865. Men zie voor Burnet: *Dictionary of National Biography* VII, Londen 1806, 394-405.

47 Charles Saladin (1793-1861), was onder meer luitenant-kolonel in het Zwitserse leger; ijverig lid van de Société Evangélique.

Leeraars, weder teruggekeerd.[48] Ook op de Stoomboot verkondigden zij het Evangelie.

Dezen middag nog vroeg Prof. Merle mij, of ik geene berigten uit Holland had; en wanneer ik ze had, ze zou mededeelen.

Voorts gaat het hier wel, zoo in de Gemeentens, als in de Theologische School. Intusschen heeft het den Heere behaagd alhier eene beproeving in opzicht tot de getrouwheid aan de waarheid toe te laten. Zie hier wat daarvan is.

In het laatst van October kwam hier een predikant uit het Noorden van Frankrijk, de Heer Collony, aan het comité der Société Evangélique uit naam van verschelde Christenen uit zijne nabuurschap het verzoek doen om hen, zoo mogelijk een Leeraar te bezorgen, en verhaalde bij die gelegenheid, hoe volgelingen van Irving[49] uit Engeland in zijne Gemeente en omstreken veel onheil hadden komen aanrichten en verwarring stichten, terwijl hij zeker meende te weten, dat zij ook te Genève gewacht wierden. Prof. Merle herinnerde daaraan bij de opening der lessen, om aan te toonen hoezeer het noodig was om grondig zijne studiën te beoeffenen. Eenigen tijd verliep er, en doordien zij, de genoemde (twee) personen, doch te vergeefs, in het huis waar ik woon, naar kamers gezocht hadden, hoorde ik, dat zij waren aangekomen. Evenwel, ik ten minsten, vernam weinig wegens hen; dan op eenmaal in 't begin van Febr. vernam ik, dat zij ten huize van Prof. Preiswerk zeer dikwijls des avonds vergaderingen hielden, en dat op dezelve ook verscheide Duitsche Studenten kwamen; van welk een en ander ik niet weinig stond te zien. Denzelfden dag intusschen zegt men ons voorts aan, dat alle de Studenten tegen den volgenden morgen 9 uur voor het Comité zijn geconvokeerd. In deze zitting, welke met ootmoedige gebeden, die tevens zoo vele krachtige belijdenissen van de grondwaarheden waren, begon en eindigde, en in welke men rondom het Woord Gods vereenigd was, leiden de Professoren het stelsel van Irving bloot, toonden het verderfelijke er van aan, en waarschuwden krachtig en liefderijk tegen elke afwijking van de eens beledene leer der waarheid. Bijzonder Prof. Gaussen, die in Engeland op de Vergaderingen der Irvinianen zelf was tegenwoordig geweest, en geene van de *wonderen*,[50] waarvan zij zoo veel spreken, gezien had, zeide er veel van. De lessen nu van genoemden Professor wierden geschorst; en den 20en dezer berigtte men ons, dat, daar hij, Prof. Preiswerk, na herhaalde conferentiën, bleef verklaren, het stelsel van het Irvingisme te zijn toegedaan, het Comité der Société Evangélique zich had verplicht gevonden de betrekking met hem te doen ophouden, terwijl de lessen, welke Prof. Preiswerk gewoon was te geven in de Exegese van het O.T. en het Hebreeuwsch, tot het eind van

48 Von der Goltz *a.w.* 329. Er waren kleine gemeenten in onder meer Châlon (-sur-Saône), Mâcon en Tournus.

49 Edward Irving (1792-1834), geboren te Annan in Schotland. De Irvingianen zijn bekend om hun chiliastische leer en om hun begeerte terug te keren tot de Geestesgaven en ambten van de apostolische tijd. Mede onder invloed van Irving werd in Engeland in 1833 de Katholieke Apostolische Kerk opgericht. *Chr. Enc.pedie*^{2} III, 652-653; Kluit, *Réveil* 290.

50 Voornamelijk ‘het spreken in tongen’, 1 Corinthe 14.

het Semestre zouden moeten worden gegeven door den Eerw. Heer Koester,[51] Pred. te Frankfort am Main, welk zich thans juist in deze stad bevond. - Alle christenen hier zijn over deze zaak bedroefd; nogtans is het niet vreemd, dat zich ketterijen openbaren; en dan ook van de Theologische School kan men nog zeggen, dat het daarin wèl gaat, omdat het voorgevallene doet zien, dat, welke goede hoedanigheden iemand ook overigens mag bezitten, het Bestuur derzelve geene andere vereeniging kent dan in de waarheid. Mogt het voorts ons opwekken tot waken en bidden, bidden ook om terugbrenging van de dwalenden, en om te staan naar geoeffende zinnen in Gods Woord, ziende op ons zelven, opdat ook wij niet verzocht worden - Galaten 6 vers 1.

Eenige dagen geleden meldde mijn Broeder mij hij UwEerw. van 's-Hage komende met Uwe Echtgenoote, had ontmoet; dat te 's-Hage de prediking ongestoord voortging, en UEd. een pakje boeken ter bijpakking voor mij zoude zenden. Een en ander verheugde mij, en ik ben naar tijding van U verlangende; alsmede om wegens de Gemeente bijzonderheden te vernemen, hoe het dezelve inwendig gaat, hoe uitwendig? Of er op het Adres antwoord is?[52] Of Do. Van Raalte in zijn appel te Arnhem van de veroordeeling tot gevangenis is vrijgesproken?[53] Of zich ook Jongelingen gereed maken om hier te komen studeren? enz.

Nu, Waardste Broeder! De Heere zij met U. Hij zegene en behoede U en alle Uwe dierbaren. Wees van mij gegroet, en groet Uwe waarde echtgenoote en Moeder, de Vrienden Hasselman, Do. Meerburg, Do. Buddingh en alle Vrienden en broeders van mij. Gedenk mij in Uwe gebeden. Noem mij steeds

Uwen in Christus verbondenen Vriend en broeder

V. Koningsberger

7 Maart. Het is U zeker bekend welke slag de mijnen en mij getroffen heeft. Mijne Geliefde Schoonzuster, nog geen twee jaren gehuwd, is niet meer hier beneden; - den 2den dezer ontfing ik daarvan de tijding.[54] Daags nadat ik van UE vertrokken, kwam zij nog met mijn Broeder naar Gorcum, om zoo ik daar nog was, mij nog een vaarwel te zeggen. Zij wierd den 3 Januarij door de hulp der Kunst verlost van eene Dochter, onder de gevolgen waarvan zij den 22 Febr.

51 Vermoedelijk is bedoeld F.B. Koester, Duits oud-testamenticus. Men zie voor zijn werken *Bibliotheca theologica et philosophica*, Leyde 1900 (de uitvoerige antiquariaats- catalogus van Burgersdijk en Niermans Templum Salomonis).

52 Vergelijk noot 23 van dit hoofdstuk. Uit TWEEDE DEEL 36 blijkt, dat de vele adressen om vrijheid van godsdienstoefening door de Afgescheidenen ingediend, door de landsoverheid op 9 maart 1837 van de hand werden gewezen.

53 Wormser, *Schat in aarden vaten* I, 53, 57. Ds. A.C. van Raalte was in nov. 1836 te Zwolle veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf wegens belediging van de burgemeester van Staphorst. In appel te Arnhem volgde veroordeling tot de veel lichtere straf van acht dagen.

54 Op 22 februari 1837 overleed te Rotterdam Helena van den Berg, oud bijna 24 jaar, echtgenote van Jacob Christiaan Koningsberger, oud 27 jaar, van beroep koopman (GA Rotterdam; overlijden 1837). Op 3 januari 1837 werd te Rotterdam geboren Cornelia Johanna Koningsberger als dochter van bovengenoemde echtgenoten (idem; geboorten 1837). Dezen waren gehuwd 20 mei 1835 (idem; huwelijken 1835).

even voor middernacht bezweek. - Zij had een zachtmoedigen en stillen geest, een hart reeds lang losgemaakt van de wereld, dat Gods gemeenschap zocht en Zijn volk liefhad. Reeds vroeg in hare ziekte was zij zeer omtrent hare eeuwige belangen werksaam, was met zich zelven niet tevreden, gevoelde dat alleen het deelgenootschap aan Christus haar helpen kon en zag daar verlangend naar uit. Dan eens zeide zij, dat dit niet voor haar was, dan weder, dat zij niets anders verlangde dan den Heere Christus tot haren Borg te hebben, en in Hem algenoegsaamheid genoeg zag, ook voor hare Schulden.

Gevraagd zijnde, of zij op den Heere Christus hare hoop en vertrouwen kon stellen, knikte zij van ja; gevraagd zijnde of zij Hem lief had en zich aan Hem kon overgeven, zeide zij: ‘Ja, zoo nu en dan, dit mogt wel beter zijn.’ Daags voor haren dood zeide zij, zij had het wèl. Eenmaal toen zij gedronken had, zeide zij tegen hare Moeder: ‘dat heb ik nu niet meer nodig.’ Wat hebt ge dan nog nodig? Zij antwoordde: ‘dat moet Gij maar eens zeggen’, waarop hare Moeder hernam: hebt ge het bloed van Christus dan nodig? Waarop zij met een vrolijk gelaat en met eene uitdrukking vol gevoel ja, zeide.

Dikwerf lag zij in zich zelven biddende. Veel strijd heeft zij in de laatste anderhalve dag niet gehad, ook was het opzien tegen de dood toen van haar afgenomen. Zij was toen zeer kalm, en vroeg dikwijls hoe laat het was. Hoewel weinig sprekende was zij zich zelven echter goed bewust. De laatste avond, ten half acht ure nog vraagde men haar of zij het rustig voor haar zelven had, en het hart omhoog konde heffen, waarop zij antwoordde: ‘dat gaat wèl’; een half uur voor haren dood kreeg zij eene stuip; daarop braken haar de oogen en ging zij langsaam en bijna onmerkbaar uit. Zij is nu bij haren Verlosser, wien zij aanschouwde en in wien zij geloofde Joh. 3 vers 14-16, 6 vers 40. Zware beproeving voor mijn arme Broeder met zijn kindje, en groot verlies voor allen die op haar betrekking hadden! Zij was nog geen 24 jaren oud. - Mochten wij nog olie in onze vaten nemen, met onze lampen, om bereid te zijn als de Heere komt. Wij weten den dag noch de ure niet!

Deze maand geeft ons belangrijke herinneringen aan de gehoudene Synode,[55] bij welke wel is ondervonden hetgeen staat (in) 1 Cor. 13 vers 13. En na welke ook de Heere Zijne Gemeente heeft bewaard en vermeerderd.

Vaarwel, wees nogmaals gegroet van Uw liefhebbenden broeder
V.K.

4. Genève 10 juli 1837

Waarde Vriend en Broeder in onzen Heer en Zaligmaker Jesus Christus, wiens genade met U zij, en ons een doe zijn, gelijk Hij en de Vader een zijn, Amen!

Inleggende brief werd mij heden namiddag door den WelEerw. Heer L'Huilier,

55 Vergelijk het begin van de inleiding van dit hoofdstuk. Koningsberger en Scholte woonden de eerste synode van de Afgescheiden kerken - Amsterdam 2 tot 12 maart 1836 - bij.

FEUILLE
RELIGIEUSE
DU
CANTON DE VAUD.

Année 1826.

A LAUSANNE,
AU BUREAU DE LA FEUILLE RELIGIEUSE;
Chez les Frères BLANCHARD, Imprimeurs-Libraires.

1826.

Bf 1371

predikant bij de Gemeente op de Bourg de Four alhier, ter verzending gebracht.[56] De Heer L'Huilier verzocht mij daarbij nog in het bijzonder zijne broederlijke groete aan U te doen. De Gemeenten des Heeren Jesu, thans onder het kruis, in Nederland, ontfangen in gemelde brief de betuiging der broederlijke genegenheid uit het midden van eene algemeene Vergadering van Gedeputeerden van veertig Afgescheidene Gemeenten in Zwitserland, Frankrijk en Piemont. De Heere, die het aan zoo velen van Zijn volk in dit land en elders in het harte gaf, om deze betuigingen tot U te laten komen, doe dezelve door Zijnen Geest als een middel dienen om U en al Zijn verdrukte volk in mijn Vaderland te geven verruiming, vertroosting, bemoediging, blijdschap in den Heere, die Sion in Zijne handpalmen gegraveerd heeft.

Mijn laatste aan UwEerw. was van 29 april,[57] bij gelegenheid dat de Heer Predikant Guers[58] eene reis naar Engeland ging doen, waarbij hij ook Holland dacht te passeren, aan Z.Eerw. medegegeven. Edoch, gelijk ik later vernomen heb, kan welligt zijne reis van eenigen duur zijn, en hij alzoo mogelijk eerst op zijne terugreis U bezoeken. Alzoo mijne laatste die UwE zeker ontfangen zult hebben, was dan van 8 Maart en vóór die tijd van 4 Novbr en 27 Septbr. Dan, Waarde Broeder, van U heb ik nog geene tijding hoegenaamd ontfangen, terwijl het reeds 10 maanden is, dat wij elkander vaarwel zeiden. De reden daarvan kan ik niet nagaan. De Heere liet het mij echter aan Zijne nabijheid niet ontbreken; en ik was voornemens, ook buiten het ontfangen der inleggende, hoe weinig ik ook te berichten heb, U weldra eenige regels te doen toekomen.

Sedert den 8 Maart dan, bleef ik steeds in het blad *De Reformatie* de berigten ontfangen van de voortdurende vervolgingen tegen mijne broeders en geloofsgenoten. Hoe bedroevend dit aan de eene zijde is, verblijd het mij aan den anderen kant, dat de Heer hen staande houdt en doet volharden om getuigenis te geven aan Zijne waarheid. - Een levendig deel aan hunne zaak nemen bij voortduring de broeders in deze stad en in dit land.

De berigten uit *De Reformatie* van Januarij, Febr en Maart waren door den Heer Prof. Merle naar Parijs medegenomen en aan het Bureau van de *Archives*

56 Pierre Théodore L'Huillier; men zie voor hem Emile Brocher, *L'Eglise Evangélique Libre*, Genève 1899, 7. De hier bedoelde brief is afgedrukt in *Ref. 1e S.* II (1837) 110-114: ‘Nyon (Zwitserland, Canton de Vaud), 3 Julij 1837.’ Hij is gericht aan de christenen, die vervolging lijden in Nederland. Vermeld wordt in het schrijven, dat ‘Een zeker getal discipelen des Heeren, vereenigd in eene broederlijke zamenkomst te Lausanne den 25sten Mei 1837, als afgevaardigden van een veertigtal gemeenten, gevormd buiten de nationale kerkgemeenschap, in eenige cantons van Zwitserland (Genève, Vaud, Neuchâtel, Bern en Basel), in Frankrijk en in Piemont... hebben met volvaardigheid des gemoeds het voorstel aangenomen... om ulieden bekend te maken de hartelijke genegenheid, welke zij gevoelen voor u, onze waarde broeders, die zulke smartelijke vermoeijenissen te doorworstelen hebt.’ Het schrijven gaat dan verder met enige troostrijke woorden. Het is getekend: Em. Th. de la Fléchère, president; F. Olivier, Bedienaar des Evangeliums, secretaris.

57 De brief werd in de collectie niet gevonden.

58 E. Guers, één van de Réveil-predikanten van het eerste uur, te Genève. Kluit, *Réveil* register. Guers schreef een tweetal boeken over de vrije Evangelische gemeenten te Genève (Kluit, *Réveil* 524).

N° 2. JEUDI 12 JANVIER 1837.

LE

NARRATEUR RELIGIEUX.

RÉDACTION.

Tout ce qui concerne la rédaction doit être adressé :
A LA RÉDACTION DU NARRATEUR RELIGIEUX, A VEVEY.

ADMINISTRATION.

Tout ce qui concerne l'administration et les abonnemens doit être adressé :
A HENRI DUCLOUX, IMPRIMEUR LIBRAIRE, A LAUSANNE.

On s'abonne en affranchissant, à ce journal qui paraît toutes les semaines : à Lausanne, chez Mme Ducloux imprimeur ; à Genève, chez M. Marchand, libraire, _____ des Bergues ; Mme. Née. Gosse, libraire, à Paris, chez J. J. Risler, libraire, rue de l'Oratoire n° 6 ; à Neuchâtel, chez J. P. Michaud, libraire. Prix d'abonnement, *franc de port*, pour le canton de Vaud, la Suisse allemande, *franco Morat*, la Savoie et les Pays-Bas, *franco frontière Suisse*, par an 6 fr. de Suisse ; *pour 6 mois*, 3 ½ batz ; *pour 3 mois*, 20 batz. — Pour les cantons de Genève et de Neuchâtel, *franco*, par an 10 fr. de France ; pour six mois 6 fr., pour trois mois 4 f. Le prix de l'abonnement ne peut en souffrir.
Tout ouvrage dont deux exemplaires seront envoyés à la rédaction sera nécessairement annoncé. Les avis dont on demanderait l'insertion se paient à raison de 20 rappes la ligne.

AVIS IMPORTANT.

Ce numéro est encore envoyé à quelques personnes en dehors des abonnés. Celles d'entr'elles qui ne voudraient [illegible] *dîner à recevoir le* Narrateur Religieux, *sont* [illegible] *de renvoyer au bureau, à Lausanne, le 3me n°, ou de faire connaître leur refus à la même adresse; à défaut de quoi elles seront considérées comme abonnées.*

SOMMAIRE.

Le Narrateur Religieux. *(Suite et fin).* — *Etats-Unis* : N. T. pour les aveugles. — Angleterre : Mormon. — Espagne : Vente du N. T. en Catalogne. — France : Eglise évangélique du Hâvre. Intérieur : Réunions de Missions à Winterthour. — Neuchâtel : Assemblée générale. — Vaud : Classe d'Yverdon et Orbe. — Ouverture de l'école normale des institutrices. — Asile de la Deuxme de Vevey. — Annonces. Avis.

LE NARRATEUR RELIGIEUX.

Suite et fin.

Mais le *Narrateur*, comme tout journal, contiendra, outre des nouvelles, des articles destinés à exposer les principes qu'il professe et les grandes doctrines dont il désire le triomphe.
Ces art[illegible] selon les circonstances toute la nouveauté que nous nous proposons d'y donner. Nous ne voulons pas, en effet, nous borner à répéter ce qui a été dit et redit mille fois, ni nous contenter de reproduire des pensées déjà exprimées par d'autres. Nous désirons, autant que nous le pourrons, présenter des vues qui nous soient propres, et qui, sans être nouvelles, aient du moins le mérite de la fraîcheur. Nous ne voulons pas non plus nous borner à traiter des questions purement théologiques, mais nous nous proposons de parler de tout ce qui intéresse l'Eglise, de tout ce qui peut contribuer à son bien-être, à son développement, à sa gloire. Nous ne voulons pas

(du Christianisme) bezorgd ter plaatsing; waarom zij echter nog niet geplaatst zijn, is ons onbekend;[59] dan door het *Feuille Religieuse du Canton de Vaud*, dat 2 à 3000 geabonneerden heeft,[60] zullen die en volgende berigten weldra worden opgenomen. - Ook de berigten van April werden in het Oratoire voorgelezen en in het blad *Le Narrateur*[61] geplaatst - en die van Mei en Junij het eerst weinige dagen geleden ontfangen. Voortdurend wordt in het Oratoire en de beide andere Gemeenten[62] voor de vervolgde broederen in Holland gebeden. - Een week of drie geleden schreef een Predikant in eene andere stad hier te land aan een ander Predikant, dat hij bereid was zich de zaak der Gemeenten in Holland aan te trekken, als hij maar zeker was, dat hunne zaak niet anders dan die van het zuiver Evangelie was; en voor hij daarop nog antwoord ontfing (daar die brief door een verzuim niet op zijn tijd kwam) gaf hij het blijk, dat hij zich hunne zaak wel ter deeg aantrok. Die Predikant behoort (zoo ik meen) tot de Nationale Kerk.

Dit Voorjaar (Febr. of Maart) heeft de Heer Capadose die thans te Vevey woont, in het Canton de Vaud, eenen brief in den *Narrateur* doen plaatsen, getiteld: 'Réveil et Dissidence en Hollande', waarin hij de Kerkstaat in Holland in 't algemeen, en voorts op zijne wijze den oorsprong en voortgang der Scheiding beschrijft.[63] Ik hoorde van meer dan een, ook niet Afgescheiden Christenen de vraag, wat of hij (Capadose natuurlijk) wilde met die ongeroepen bekendmaking? En ik kon er het antwoord niet op geven, dan het maakte mij moeite, dat hij, meenende wel te doen zich niet bij de gescheidenen te voegen, dan ver van het vaderland verwijderd nog deze *zijne geliefde broeders* niet stil en gerust aan hunne plaats kon laten. Ik verzamelde een goed gedeelte uit zijn *Ernstig en biddend woord*[64] en nam voor dat, zonder nogtans den schrijver te noemen, met eenige aanmerkingen nopens de Scheiding in de *Narrateur* te doen plaatsen; dan dit scheen de weg des Heeren niet te zijn, want ik moest het opgeven, daar de tijd van de Examens naderde, die mij volstrekt gebood tot voorbereiding derzelve aan het werk te gaan. Ik dacht daarbij: welligt zal het dan nog nuttiger zijn, dat men alleenlijk de daadzaken die thans de Gemeente betreffen bekend maakt, dan een kritiek geeft; zijne brief toch was van zelve blijkbaar niet onpartijdig, en daadzaken, meende ik, dat krachtiger dan dien brief zouden spreken. - Het is U zeker bekend, dat dit voorjaar den Heer Capadose de ramp heeft getroffen van het verlies zijner Echtgenoote.

59 Het nummer van de *Archives* van 20 sept. 1837 bevatte mededelingen betreffende de vervolging in Nederland; *Ref. 1e S.* II (1837) 267-268.

60 *Feuille Religieuse du Canton de Vaud* verschijnt te Lausanne sedert 1826. De meeste jaargangen worden bewaard in de Bibliothèque Publique te Genève.

61 *Le Narrateur Religieux* is verschenen van 1837 tot 1840. Bewaarplaats: als in vorige noot.

62 De gemeente van Bourg le Four en de vrije gemeente van César Malan.

63 Abraham Capadose woonde van aug. 1836 tot september 1837 met zijn gezin te Vevey aan het Meer van Genève. Zijn eerste vrouw overleed daar 6 april 1837. Kalmijn, *Abraham Capadose* 91-95. De hier genoemde brief wordt door Kalmijn niet vermeld bij de artikelen door Capadose geschreven (376-377).

64 A. Capadose, *Ernstig en biddend woord aan de getrouwe leeraren der Hervormde Kerk in Nederland etc.*, Amsterdam 1835.

In het laatst van Maart hadden de Examens aan onze School plaats, en zoo namen, na 4 weken rust, met 1° April de zomerlessen een aanvang. Den 6 Junij hield de Evangelische Societeit hare 6de Algemeene Vergadering, waarop van verre en nabij zeer vele broederen, Predikanten bij Nationale en Afgescheidene Gemeenten tegenwoordig waren. De Maatschappij mogt zich verheugen in veel zegen op haar arbeid. Aangaande de Theologische School zeide Prof. Gaussen onder anderen: 'Wij hebben onder onze Studenten die tot de Nationale Kerk behooren, Independenten, Afgescheidenen. Wij onderwijzen hen *Gereformeerd*, en als zij hunne studiën voleind hebben, laten wij ze gaan, waar zij, voor God en hun geweten, meenen dat zij gaan moeten.' Velen der ook van elders aanwezig zijnde broederen namen het woord; onder anderen de Heer Burnier, Predikant bij de Nationale Kerk te Rolle (eene kleine stad in het Canton de Vaud),[65] sprak veel over Holland; en zeide dat men in het vervolgen van de broederen aldaar *hun* vervolgde. De Vergadering duurde 4 à 5 uren. Des namiddags ten 5 uur had er eene broederlijke bijeenkomst plaats op het buitengoed van den Heer Gonthier, waarop alle de broeders van elders gekomen, een groot aantal vrienden alhier, ook de Studenten verzogt waren; meer dan tachtig personen zullen daar tegenwoordig zijn geweest. Na op de plaats wat gewandeld en in de open lucht een lied gezongen te hebben, vereenigde men zich in eene groote zaal, alwaar de Predikant Burnier de Vergadering opende met gebed en het lezen van Gods Woord. Men sprak naar aanleiding daarvan over de toediening van Gods Woord aan kranken en stervenden, - deelde eene aanvraag mede om een Fransch Gereformeerd Predikant te Odessa, - sprak over de belangen der Theologische School, - nam de toezegging aan van een aanwezig zijnde Professor in de Geographie te Lausanne, om den volgenden morgen in het Oratoire aardrijkskundig te bewijzen, dat Europa het werelddeel is, uit hetwelk voor het vervolg het licht der waarheid voor de volken moet uitgaan, - en besloot, op voorstel van een onzer Professoren, zich de zaak der vervolgde Kerk

65 Louis Burnier (1795-1873) was van 1827 tot 1840 predikant te Rolle (Vaud); men zie voor hem Kluit, *Réveil* register.
In *Ref. 1e S.* II (1837) 125-127, vinden we meer bijzonderheden over de toespraak van ds. Burnier. Zij zijn ontleend aan *Archives du Christianisme* no. 13, 8 juli 1837. Inderdaad had de spreker gezegd: 'De Kerk vormt slechts één ligchaam: ook wij worden dus allen vervolgd, terwijl onze Hollandsche broeders vervolgd worden.' Verder lezen we, dat in één van de bijeenkomsten, waar ongeveer tweehonderd personen aanwezig waren, het voorstel werd gedaan, dat de Zwitserse Christenen zich met een adres zullen richten tot de Nederlandse regering, om 'de vrijheid van geweten en godsdienstoefening... (voor) al de christenen van dat land af te smeeken'. Het voorstel werd verzonden aan een commissie, die hierover verslag moest uitbrengen aan 'de algemeene vergaderingen der Christelijke Genootschappen, die binnen kort te Lausanne zullen plaats vinden.'
Het vervolg van één en ander is geweest een brief van 173 predikanten behorende tot de Nationale kerk in het kanton Vaud, gericht aan Koning Willem I en één gericht 'aan de Leeraars der Nederlandsche Hervormde Nationale Kerk'. Beide brieven dragen als kenmerk 'Lausanne, Augustus 1837'. Men zie voor beide stukken en voor het antwoord van de 'Haagsche Synode' (deze bericht zonder enig bewijs: 'Onze buitenlandsche broeders schijnen niet wel onderricht te zijn van den waren staat der zaken...'): *Ref. 1e S.* II (1837) 365-370; III (1838) 88-91.

in Nederland met er daad aan te trekken, waartoe eene Commissie uit leden van hier en elders, benoemd wierd.[66] Den volgenden morgen zeide men mij, dat ik dit nog niet naar Holland moest berigten, daar men het berigt daarvan in weinige regelen weldra in de *Archives du Christianisme* zou vinden, en het voor de zaak beter was, dat het publiek dit het eerst in een dagblad vond vermeld, dan het eerst mogelijk te vernemen van de zijde van diegenen, wie het betrof. Hieraan dan getrouw, meld ik er ook nu niet meer van, dan alleen dat het *Feuille Réligieuse* bovengenoemd, er reeds melding van heeft gemaakt, de zaak zelve nog naar eene Vergadering elders te houden, moet wachten, en de Gemeente in Nederland geen minder blijk van broederlijke genegenheid in dezelve zal ontfangen, dan zij zich door de inliggende brief gegeven ziet. - Om genoemde reden kan dit gemelde nog niet in *de Reformatie* komen. - Tegen 11 uur scheidde de Vergadering, na gebed en het ontfangen van den zegen des Heeren, vervuld met dankbaarheid voor de geestelijke weldaden, welke zij dien dag zoo uitnemend had mogen genieten.

Onlangs sprak ik met Prof. Merle over den Doop. Z.E. zeide mij, dat hij ook geene kinderen zou doopen dan van lidmaten, althans één van beide de Ouders, daar men kinderen niet doopen kan op een geloof, dat de Ouders niet hebben.[67] Uit Napels schrijft men ons dat daar de Cholera heerscht, doch de Predikant met zijn huisgezin en zijnen Candidaat bevonden zich nog wel.

Ik geniet, bij het beoefenen mijner Studiën eene goede gezondheid, en hoop met 's Heeren hulp, dit Najaar mijn Examen in de Talen etc. te doen, om de Theologische lessen te gaan bijwonen. Vaarwel Broeder! De Heere zegene en sterke U. Groet van mij Uwe waarde Echtgenoote en Moeder, de Vrienden Hasselman, Ds. Meerburg, Ds. Buddingh, en allen die het goede voor Jeruzalem zoeken, en doet zien dat Gij niet vergeet

Uwen liefhebbenden Vriend en Broeder
V. Koningsberger

5. Genève 4-8 september 1837

Waarde Vriend en Broeder in den Heere!

Zeer welkom en aangenaam was mij Uwe brief, welke ik den 22 Augustus ontfing; waaruit ik mogt zien hoe het u naar geest en ligchaam, en de Uwen, en de Gemeente gaat. Aangaande uwe ziekte in de gepasseerde winter,[68] wist ik wel dat die gevaarlijk geweest was, dan egter niet zodanig, nog dat dezelve zoo lang heeft geduurd, zo dat ik nu zeer goed kan nagaan, welke opeenstapeling van werkzaamheden, U na Uw herstel wachtte, gevoegd bij hetgeen er dagelijks in de Gemeentens en bij de voortgaande strijd te doen is. Dank zij Hem, die in de Schrift de Vader der geesten genoemd wordt, dat Hij te zijner tijd, U die

66 Men zie de vorige noot.
67 Scholte wilde slechts kinderen dopen van wie de ouders belijdende leden waren, in tegenstelling tot ds. H. de Cock, die ook doopte als de ouders meelevende doopleden waren, maar die (nog) niet de vrijmoedigheid hadden belijdenis des geloofs af te leggen; men zie bijv. EERSTE DEEL 138-140.
68 Vergelijk noot 42.

vermogens der ziel naar buiten heeft wedergegeven, door welke Hij U weder in staat stelt Hem in de zaken van Zijn Koningrijk te dienen. Met het huis van dezen aardschen tabernakel gaat het bij zulke ondervindingen wel niet vooruit, en daarom, Waarde Broeder! zoude er niets te vinden zijn om U in eenige werkzaamheden wat te verligten? Wel is waar, ver het meeste kan door geen ander gedaan worden, dan evenwel geloof ik, Gij wel voor eenige dagen per week, voor een persoon kopie-werk zult hebben; al was het ook slechts voor 2 dagen, dat zou U nog grootelijks verligten. Zoude daartoe nu niet een of anderen broeder te vinden zijn? hetzij in de plaats Uwer woning of elders. B.v. daar komt mij in de gedachten die Jongeling, Zwanenburg is zijn naam, die bediende bij Messchert was toen deze te Amsterdam woonde (of hij nu te Rotterdam nog bij hem is weet ik niet).[69] Zoo iemand, vol van liefde en ijver voor de Gemeente, indien die een redelijke hand schreef, zou U wellicht nuttig kunnen zijn. Houd mij ten goede dat ik hier deze uitweiding maak; dan het is omdat ik mij menigmaal voorstel dat Gij meer te doen hebt dan Gij afkunt, en meen weleens van U gehoord te hebben dat iemand bestendig voor schrijfwerk U best te pas zou komen, en zoo raade ik U dan in goeden ernst, om daar eens bepaald over te denken. Een voorganger van Gods Gemeente onder den Ouden dag zag zich eindelijk ook verplicht, zich door anderen te doen bijstaan; en al zijn het hier nu geene *Richters*, maar *behulpsels*,[70] dit doet er niet toe; zijn zij nodig, dan moet men daarna omzien. Ik verheug mij dat Gij deze zomer weder druk hebt mogen werkzaam zijn; dat een paar weken rust en het gebruik der zeebaden een gewenscht gevolg voor Uwe gezondheid moge hebben gehad, en ligchaam en geest verkwikt en versterkt, hoop ik bij een volgende te vernemen.

Hetgeen ik door U gemeld zag van de wezentlijke voortgang der Gemeenten in Holland en Utrecht en van het vaststellen aldaar eener Kerke-Ordening[71] en op welke gronden, deed mij veel genoegen, als mede op welke wijze en tot wat einde in *de Reformatie* geschreven word(t); dit laatste voornamelijk om dat ik daardoor in staat was eene regtstreeksche mededeeling te dien aanzien (dat is van den geest welke in de Gemeente en derzelver Opzieners heerscht) te doen aan eenen van onze beste Vrienden, die mij onlangs zeide dat men hem geschreven had, het bij de Afgescheidenen maar meest in vormen bestond en om de menschen maar te bewegen van zich af te scheiden als of zij daardoor behouden konden worden, enz.; waarop ik hem onder anderen zeide, dat de Heer Groen

69 GA Amsterdam, Arch. Geref. kerk Amsterdam, inv.no. 55 (Lidmatenregister X-YZ): Antonie Zwanenburg, aangenomen als lid door ds. H.P. Scholte oktober 1835 (dan: 30 jaar, ongehuwd), boekverkopersbediende.
In het jaar 1838 werd Isaac Overkamp secretaris van Scholte; notulen kerkeraad Geref. kerk Utrecht 28 mei 1839, art. 4.

70 Verwijzing naar 1 Corinthe 12 vers 28 (Statenvertaling). Het woord ‘richter’ is niet duidelijk. Van Gehazi lezen we in 2 Koningen 5 vers 20, dat hij de hulp/knecht was van de profeet Elisa.

71 *Kerkeördening van de Gemeente Jesu Christi... in de Provinciën Zuid-Holland, Utrecht, een gedeelte van Noord-Braband en Gelderland... door de Opzieners dier Gemeente vastgesteld op de provinciale Synode, Julij en Augustus 1837*, Amsterdam 1837.

NOUVELLE SERIE. N.° 1. 20 Novembre 1829.

SOCIÉTÉ ÉVANGÉLIQUE DE GENÈVE.

XLVII.me CIRCULAIRE. [1]

Monsieur et très-honoré Frère,

Abandonnant la lithographie et renonçant à l'impression, nous nous décidons, non sans avoir longtemps hésité, à nous présenter à vous, sous une forme nouvelle. Vous comprendrez facilement ce que nous regrettons, c'est le caractère confidentiel qu'imprimait à nos communications l'air d'une lettre manuscrite. Mais plusieurs considérations et entre autres celle de l'économie, qui nous est particulièrement indispensable, nous font passer là-dessus, nous nous dire le droit contraint, que les choses, que nous croyons devoir vous mander, restent, pour autant que la prudence chrétienne le demande, une affaire plus ou moins intime entre vous et nous.

Ce que nous désirons surtout, avec tout changement dans la forme, c'est que ces modifications soient toujours précédées d'un nouvel élan de zèle de notre part et que nous soyons en quelque sorte chaque jour renouvelés, pour l'œuvre si importante que le Seigneur a daigné mettre entre nos mains. Pour suivre à ce qui est commencé, pour aller en avant, pour accroître notre marche d'après les leçons que nous donne la Seigneur, au moyen de ses dispensations et de notre expérience, nous avons besoin d'être appuyés par de nouveaux efforts et de nouveaux sacrifices de la part de tous ceux qui ont à cœur le règne glorieux de notre charitable Sauveur et Maître.

Persuadés, Monsieur et très-honoré Frère, que nous vous supplions de ne point vous fatiguer de nos appels, de ne point vous blâmer sur ce qu'ils peuvent avoir de pressant, de ne point détourner votre oreille de nos importunités. Vous l'avez reconnu, nous marchons sur un ordre du Seigneur, conduits, entraînés même par la position qu'il nous a faite. Et lorsque nous crions: *au secours!* nous vous prions d'examiner si ce ne serait pas une parole de l'Esprit aux Eglises.

Colportage.

Toute œuvre qui n'est pas en progrès est déjà frappée de mort. S'il en est ainsi des entreprises purement humaines, à combien plus forte raison les œuvres qui ont pour but l'avancement du Règne de notre grand Dieu et Sauveur Jésus-Christ ont elles besoin de grandir pour vivre. Que de progrès dans un grain de sénevé pour qu'il devienne un grand arbre!

Le colportage de notre société a eu jusqu'à présent toutes sortes d'encouragements. Le Seigneur s'est plu à y verser des bénédictions magnifiques: prenez les Eglises de Suisse et Lorraine, dont l'origine est toute entière dans le colportage, prenez encore les nombreux réveils qui se sont manifestés en d'autres lieux, sur les traces de nos chers colporteurs. Toutes nos espérances et celles d'autres sociétés encore, commencent à faire pressentir, que la dissémination du Livre de vie, au moyen de colporteurs volontaires, et l'humble prédication qui l'accompagne, sont les moyens dont le Seigneur a fait choix, pour ramener la France à la bienheureuse foi qui sauve les âmes.

[1] Les 46 premières années ont paru autographiées.

Troisième, ce qui a arrêté les progrès de cette œuvre, c'est le *pouvoir des ouvriers*. Ils étaient toujours en petit nombre, les chrétiens qui, surtout, réunis jadis les premiers témoins de la Bonne-nouvelle, des classes peu aisées de la société, et quittant le chanvre ou leur métier sans regarder en arrière, allaient courageusement porter leur précieux trésor dans un pays lointain. Nos colporteurs n'ont guère dépassé jusqu'ici la vingtaine et qu'est-ce que ce nombre en présence de si grands besoins!

Mais, ainsi que nous avons déjà eu l'occasion de le faire remarquer dans ces feuilles, l'œuvre elle-même a, depuis les premières années, changé quelque peu de nature, et fait naître de nouveaux besoins. La vente des Saints-Livres est devenue moins abondante, soit en raison des exemplaires déjà placés, soit à cause de l'opposition croissante du clergé romain. En revanche nos ouvriers trouvent plus d'issues bien disposées pour l'Evangile et désireuses de s'en entretenir avec eux. Ils sont appelés à visiter, à lire et prier dans les maisons. Leur champ de travail se resserre en même temps que leur travail jette des racines. L'œuvre est moins apparente, mais elle gagne en profondeur. Il en résulte deux choses: la première, c'est que plus le colportage avance, *plus il demande d'ouvriers*; et la seconde, qu'il faut des ouvriers *toujours plus qualifiés*. Voilà le progrès qui doit animer au colportage évangélique son but avenir.

Nous vîmes sous l'impression de ces pensées, implorer du Seigneur les moyens de poursuivre notre tâche, quand le mouvement d'organiser notre campagne d'hiver est arrivé. Grâces en soient rendues au Très-Haut, nos appels n'ont pas retenti en vain. Au lieu de 20 colporteurs, il s'en est présenté environ 40!

La majeure partie de nos ouvriers de l'année dernière entre en activité. D'autres ont colporté plus anciennement. Dans nos stations l'esprit missionnaire se réveille. Châtons sont offre quatre ouvriers qui dans un cercle restreint ont déjà travaillé à répandre la connaissance de l'Evangile. Mieux en présence plusieurs. Les Eglises protestantes du midi de la France envoient leur contingent avec la recommandation expresse de leurs pasteurs. Enfin, du canton de Vaud, et, nous devons le dire, des Eglises indépendantes surtout, nous viennent de précieux ouvriers.

Chers frères! C'est avec une véritable émotion, que nous vous annonçons ces bénédictions. Oui, nous disons bénédictions, car nous ne doutons point que votre cœur se rende grâces avec nous au Seigneur de ce qu'il envoye beaucoup d'ouvriers dans une moisson qui en appelle tous les jours davantage. En priant à notre avec le concours de vos prières et de vos dons, vous avez sans doute fait des vœux pour qu'elle ne cesse pas malheureusement, mais qu'elle se développe avec les grâces moissons que le Seigneur lui accorde. Nous avons donc trouvé que ces cinquante chers ouvriers que Dieu nous a envoyés, vous les accepteriez avec nous, et qu'en faisant dans votre conscience le compte de ce que vous donnerait pour l'avancement de son règne, réfléchissant qui vous a tant aimés, vous vous rappeleriez les besoins *plus que doubles* du colportage de notre Société.

Une grande responsabilité, nous le sentons, pèse sur nous, qui sommes appelés à diriger cette œuvre; responsabilité envers

van Prinsterer[72] er dan zoo niet over dacht, daarbijvoegende dat mij maar één ding leed deed, nl dat ik niet vlugger het Fransch sprak, om hem, ter logenstraffing van zodanig berigt, van hetgeen in de *Reformatie* tot leering en stichting der Gemeente geschreven werd, meer te kunnen voorlezen. Daarop ging deze onze Vriend het nummer der *Reformatie* van Augustus zelf bestuderen, van het Hollandsch meer verstaande dan ik wist. Voorts bij het ontfangen Uwer brief, deelde ik ZE daaruit alles mede wat van belang kon zijn betrekkelijk de Gemeente te vernemen (niet egter over oneenigheden wegens den Doop), en stelde hem de door U gezonden uitnodiging tot het mede houden van den biddag daarbij ter hand, welke ik twee dagen daarna van hem terug ontfing met het berigt, dat dezelve in de circulaires der Société Evangelique[73] zou geplaatst worden (hetgeen dadelijk geschied is) en, dat de Directie van den openbaren Godsdienst in het Oratoire, had besloten om de Christenen van Genève tot het medehouden van den Biddag op den 20 September uittenodigen, - hetwelk men dus niet doet met degenen, welke het maar om vormen te doen is. Vervolgens heb ik hooren spreken dat de andere *beide* Gemeentens alhier[74] zich den 20 September mede in het Oratoire zouden vereenigen, edoch met zekerheid is het mij nog niet bekend; dat zij niet zullen agterblijven, dit is zeker.[75]

Hoe wenschelijk zouden wij het achten als aangaande den Doop tusschen de broeders in Groningen en Drenthe en de overige Gemeenten éénheid van gevoelen bestond![76] Doch, om dit daar te stellen, dat is des Heeren werk, die het ook doen zal, als het Hem behaagd. Zoo lang de Heer dat nu niet doet, zoo laat ons in dezen ook trachten te wandelen door geloof, en, bij alle donkerheden die in dit of eenig ander opzicht in de Gemeente wezen mochten, gedenken aan het Woord des Heeren: 'Zalig zijn zij die niet zullen gezien hebben, en nogtans zullen geloofd hebben.' Zeer moet het U zeker bedroeven, van een man als Ds. de Cock zulke namen te ontfangen; maar door zulke beproevingen wil de Heere het hart van het schepsel aftrekken, en op Zijn Woord, en in Zijn weg op Hem

72 In het augustus-no. van *Ref. 1e S.* II (1837) 127, was juist aangekondigd dat het geschrift van mr. G. Groen van Prinsterer, *De maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het Staatsregt getoetst*, Leiden 1837, was verschenen; men zie ook *Ref. 1e S.* II (1837) 141-147.

73 De Société Evangélique heeft een bulletin uitgegeven, onder de naam *Circulaire*, van 1835 tot 1894. De Bibliothèque Publique van Genève bezit de eerste serie van 46 nummers niet, wel de tweede (deze begint met 20 nov. 1839).

74 Vergelijk noot 62.

75 Op 20 september 1837 werd, landelijk, door de Afgescheiden gemeenten een 'Dank-, Vast- en Bededag' gehouden, onder meer vanwege het aanhouden der vervolgingen; *Ref. 1e S.* 11(1837) 186-187.
Te Genève werd deze dag in het Oratoire mede gevierd - ook te Parijs werd op 20 sept. een dienst belegd; *Ref. 1e S.* II (1837) 266-269. In het kanton Waadtland (Vaud) verenigde zich een aantal 'Christenen... met de Gemeente alhier... in het gebed.'; *Ref. 1e S.* II (1837) 350.

76 Vergelijk voor de komende passage noot 67. H. de Cock zou volgens een brief van Scholte aan Budding een synode begeren, teneinde Scholte, zoals deze schrijft, te doen veroordelen 'als grooten ketter, verleider en beroerder der gemeente wegens mijne praktijk omtrent de bediening des H. Doops aan de kinderkens der geloovigen'; VIJFDE DEEL 357 (ook noot 173).

alleen gerust leeren zijn. Zal er dan aangaanden den Doop ooit eene gewenschte eenheid des geloofs[77] - en dit wordt mij thans zoo duidelijk - dat er eerst eene *kinderlijke gestalte*, voornamelijk bij die Groningsche broeders, en in de eerste plaats bij hunnen Voorgangers (hoewel ik dit aan hun, wat hun in het bijzonder aangaat, om der vrede wil, liefst niet zou zeggen) zal moeten gevonden worden. En aan U kan ik wel melden, dat ik wel eens van die broeders ontmoet heb, aan wie in het daargenoemde stuk van den Doop de gezegde gestalte ontbrak. De weg die de Heere aanwijst in Zijn Woord, gaat wel meest altijd door meer strijd, dan die wij ons zelve trachten uittevinden, maar zij gaat zeker, en komt goed uit, gelijk nu, Gode tot eer, in die Gemeentens die in genoemd stuk van het begin af het sterkst er op gestaan hebben om die weg te houden, nu dan ook reeds in gezegende vruchten, aangaande haren inwendigen toestand, mag gezien worden. Dus Broeder! niet ijdel is ze nog, de arbeid in den Heere, en ook dan nog zal ze niet ijdel zijn, al gebeurt het, dat het een ander is die zaait, en een ander die maait. - Het hoofddenkbeeld, hetwelk Gij mij mededeelde, dat in de Kerkordening heerscht, las ik met veel genoegen en vereenig mij daarmede van gantscher harte, dewijl hetzelve praktikaal het karakter uitdrukt van hen die Christus gelooven en belijden als hunnen Koning, wiens Woord in der eeuwigheid blijft, maar wiens wegen, op welke Hij Zijne Gemeente bestuurd, zoo hoog zijn, dat wij niet vooruit kunnen nagaan, wij die bij Zijn Woord, steeds de gedurige verlichting van Zijnen Geest behoeven, om te weten, wat wij in de omstandigheden doen moeten. Het werkje door de Hr. Groen van Prinsterer[78] mag terecht uitmuntend heeten, en bevat op het eind zoo sterke bewoordingen, als, naar mij voorkomt, geen Afgescheidene op zijn best zou durven bezigen. Dan zij, die niet zijn Afgescheiden, kunnen nu ook, als zij willen, meer zeggen. Men stelt hier in dit geschrift van den Heer Groen veel belang, en rekent het hem tot eer zoo gesproken te hebben; dit is mij meer als eens gezegd.

De opwekking tot het houden van den dank-, vast- en bededag is in de *Narrateur* en de *Feuille Réligieuse du Canton de Vaud* niet geplaatst, en zie hier waarom niet. Toen ik Uwe brief ontfing, was de Heer Merle uit de Stad, aan wie ik zijn advies wilde vragen, om tevens ook een en ander, de inwendige toestand der Gemeenten aangaande, uit het door U berigtte publiek te maken. Vier dagen daarna kwam Z.E. weder, doch had toen, om de op handen zijnde Examens geen tijd om met mij er over te spreken, en twee dagen daarna lazen wij de genoemde uitnodiging reeds in de *Archives.* Nu kon ik dezelve dus aan geene Journalisten meer zenden, en wierd mij dan ook meer duidelijk dat die andere bijzonderheden eigenlijk minder voor publiekmaking geschikt zijn, ten minsten niet als uittreksel van een brief, in een Journal. De genoemde *Feuille Réligieuse* ook, heeft na eerst een artikel over Holland geplaatst te hebben, daarvan verder niet meer gemeld, waarschijnlijk, om rede hetgeen door de

77 Zin loopt niet. Onzes inziens zouden op deze plaats de volgende woorden moeten worden ingevoegd: ‘komen, dan zal het noodig zijn’ - terwijl aan het einde van deze zin het woordje ‘moeten’ dient te vervallen.

78 Vergelijk noot 72.

Archives en de *Circulaire* der Société Evangélique wordt bekend gemaakt, genoeg gelezen word, terwijl het doel van dat blad bepaaldelijk is tot Stichting, en minder om nieuwstijdingen mede te deelen of ver buiten eigen terrein te gaan. De redactie der *Narrateur* vraagt mij, een paar dagen geleden (na zeker de opwekking tot de biddag in de *Archives* en de *Circulaire* gelezen te hebben) of ik geene berigten uit Holland heb om mede te deelen, welke hij altijd 14 dagen verzoekt vóór zij door de *Circulaire* der Société kunnen bekend gemaakt worden, - iets waaraan wij ons niet houden kunnen, - dan de berigten van Augustus, van welke in de *Archives* en in de *Circulaire* tot heden nog geen gebruik is gemaakt; die zal ik Z.E. zenden. Het spreekt wel van zelf dat de Redactie van deze laatste altijd dadelijk de berichten ontfangt, en wat den *Narrateur* aangaat, ik moet toezien, dat die niets plaatst, voor de *Archives* wèl in de gelegenheid geweest zijn van het te kunnen doen, daar anders deze het niet doen, die zoo veel algemeen gelezen worden, dat zulks in geene vergelijking komt. - Ook van de *Circulaire* der Société gaan naar nabij en verre, maandelijks een zeshonderd nummers af.

Over hetgeen ik wegens de voortgang van het werk Gods door U gemeld zag, verheugde ik mij, en dat Gij 5 uren lang ongestoord met de Gemeente te Amsterdam hebt mogen bijeen zijn.[79] Ja, het geloof zal altijd bekroond worden door de getrouwheid Gods, ook wel met zigtbare blijken.

Staan wij in het geloof, dan kunnen de vijanden des Heeren het niet tegen ons uithouden, en zijn (wij) dus van de overwinning meer dan zeker (gelijk Paulus zegt[80]), maar gelooven wij niet, dan is alle de sterkte aan de zijde van de vijanden, daar de wapenen van onze krijg niet vleeschelijk zijn, maar krachtig door God, tot nederwerping van alle sterkten.

Wat Odessa betreft, daar zal, ja, wel geloof zijn, maar daar is ook strijd, daar de Keizer van Rusland ook dáár ten strengste alle bemoeijing verbiedt met diegenen die tot de Grieksche Kerk behooren.

Hoe gaarne ik wenschen zoude van U hier in mijne vreemdelingschap eens een bezoek te ontfangen, zal ik wel niet behoeven te zeggen; dan daar zal, om de afstand, wel niet aan te denken zijn, of Uwe gezondheid zou te eeniger tijd nog eens zulke lange afwezigheid moeten vorderen; hetwelk wij egter, met onderwerping aan den Heere, vooreerst niet willen hopen. Menigmaal veraangenaamd het nog mijne eenzaamheid, als ik de vereeniging des harten herdenk, in welke wij steeds bij elkander mogten zijn, en dan denk, dat deze nogtans dezelfde blijft.

Aangaande Loosdrecht heb ik alzoo in de *Reformatie* weder een droevig bericht te verwachten.[81] Dat de verdrukte en mishandelde broeders gedenken, dat ook nog heden hun bloed en tranen het zaad der kerk zal zijn.

79 Volgens de ‘Lijst der texten’ preekte Scholte zondag 6 aug. 1837 te Amsterdam.

80 Romeinen 8 vers 37.

81 *Ref. 1e S.* II (1837) 189-194; VIERDE DEEL 407-413. Op zondag 6 aug. 1837 werd te Oud-Loosdrecht door militairen een godsdienstoefening ‘op het water’ (op enige schepen) gewelddadig belet; voorganger was ds. A. Brummelkamp.

Mocht de Synode, welke den 27 September denkelijk zoude plaats hebben,[82] niet minder dan die van Maart 1836 door broederlijke liefde gekenmerkt worden, welke, naar 's Heeren uitspraak, het kenmerk is van Zijn discipelschap, en zonder welke men, volgens Paulus, al bezat men ook alle andere gaven, niets is,[83] en mocht men inzien, dat waar de gevoelens verschillen, de ware weg wel doorgaans die is, welke strijd aanbrengt; dit is, dunkt mij, zoo op Gods Woord en de geschiedenis der Kerk gegrond, en kan door de ondervinding nog dagelijks geleerd worden; aan strijd nu hebben wij van nature wel geen lust. Mocht daarom de genade Gods er ons toe bekwaam maken en aan de Vergadering der broederen geven wat de Apostel voor de Gemeente bad Ephese 1 vers 17-23.

Ik wenschte wel dat de port zoo zwaar[84] niet was, dan kon ik de biddagbrieven, uittegeven predikatiën en andere Stukken dadelijk lezen; intusschen doet het mij ook genoegen, ofschoon ik die naderhand bij gelegenheid van een en ander te zamen eerst ontfang, met de gang van zaken nogtans mede te gaan. Wat de vertaling in het Fransch der Kerkorde[85] betreft, zou zeker wel eenigen aftrek vinden; doch bijzonder belang stelt men er in om, indien dit mogelijk is, te weten, wat broeders, die niet met de Afgescheidene Gemeente vereenigd zijn, van de zaak zeggen. Reden waarom ik hoop te beproeven, met de volvaardige medehulp van een Landgenoot, welke zich thans hier bevindt, of wij het werkje van Groen van Prinsterer[86] niet in het Fransch kunnen vertalen; zeg ‘beproeven’ dewijl ik reeds ondervonden heb, dat de stijl in 't geheel niet gemakkelijk zich laat overbrengen; dan tot hiertoe kon ik er ook nog niet gezet aangaan.

De gemelde landgenoot is een broeder uit Zwolle, zeer bekend bij en vriend van de Afgescheidene Gemeente aldaar, hoewel voor zich nog geene vrijheid gevonden hebbende zich aan dezelve aan te sluiten; zijn naam is Veenhuizen,[87] en is oud 22 jaren; hij heeft sedert September van voorleden jaar bij de Société Evangélique te Parijs geweest, en nu sedert een week of zes hier, als kweekeling van gezegde Societeit aan onze School studerende; intusschen, zoo het 's Heeren weg was, zoude hij wel veel liever in zijn Vaderland dan in Frankrijk predikant worden. Intusschen, vooreerst heeft hij alleen maar de weg zijner studies te volgen, en vertrouwt dat vervolgens de Heere hem wel leiden zal op den weg dien hij te gaan heeft. De beurzen welke de Societeit te Parijs even als die te Genève geeft, zijn 600 francs jaarlijks, waarvan woning, kost, kleeding en

82 *Handelingen van de Opzieners der Gemeente Jesu Christi, vergaderd te Utrecht, den 28sten September en volgende dagen Ao. 1837*, Amsterdam/'s-Gravenhage 1838. De synode werd 11 oktober gesloten.

83 1 Corinthe 13.

84 hoog.

85 Vergelijk noot 71.

86 Vergelijk noot 72.

87 A.B. Veenhuizen, geboren te Zwolle 1814. Men zie voor hem Kluit, *Réveil* 288-289. Veenhuizen studeerde te Genève niet geheel af; hij werd niet geaccepteerd als leraar(!) aan de theologische opleiding van ds. A. Brummelkamp te Arnhem en vertrok in 1846 naar Amerika. Was predikant van verscheidene gemeenten (Reformed Church en Presbyterian Churches) en overleed 23 maart 1895 te Putneyville, New York (*Historical Directory of the Reformed Church in America 1628-1965*, New Brunswick, New Jersey 1966, 195).

andere onkosten moeten gevonden worden.

Voor een week of drie aan onzen broeder de Moen te Hattem schrijvende, deelde ik Z.E. eenige berigten mede voor de *Reformatie;* daarna zag ik, dat men dezelve uit de *Semeur* nog met eenige bijzonderheden heeft kunnen aanvullen; als met de namen der in de gevangenis zijnde predikanten, wel zes in getal; de wijze hoe de vervolging daar zelfs zonder eenige bemoeijing van rechtbanken geschiedt; het beloop der boeten 250.000 francs, welke de Silezische broeders reeds betaald hebben; dat men zelfs vrouwen in de gevangenis werpt, en nog meer.[88]

Een paar weken geleden vernam ik dat zich alhier bevond een Predikant, gebannen uit Nice in Piémont, waar hij, slechts eenige dagen geleden, van daar was gekomen. Ik mogt vervolgens het genoegen hebben, dezen geliefden broeder te ontmoeten en van hem zelve het verhaal van de vervolging der protestanten te dier plaatse, te vernemen. Van dit verhaal maakte ik aantekening, welke ik U hierbij toezend, om, zoo deze zaak in Holland nog niet is publiek gemaakt, dezelve in de *Reformatie* te plaatsen, en ik voeg daarbij hetgeen de *Circulaire* der Société Evangélique van 25 Augustus wegens dezelve zaak berigt, uit welke beide alzoo een geheel kan gevormd worden. Buscarlet[89] is de naam van genoemde predikant (de *Semeur* maakt ook korte melding van deze zaak); hij heeft zich vervolgens naar Pau in het Zuiden van Frankrijk in de Pyreneën begeven, aldaar geroepen zijnde in eene Gemeente, meest uit voormalige Roomsch Catholijken gesticht, door de Evangelisten-Leeraars der Société Evangélique te Parijs, en uit 500 zielen bestaande, waar laatst gestaan heeft onze landgenoot, de Eerw. Croll, die nog met Ds. Brummelkamp te Leijden heeft gestudeerd, en nu eene beroeping in de Nationale Kerk op eene der eilanden aan de west-kust van Frankrijk heeft aangenomen. (Dat ik alleen het inleggend *gedeelte* der *Circulaire* zend, is omdat dezelve 12 pagina's groot is.)[90]

Mij is voorgekomen, dat het goed zoude zijn, om maandelijks in de *Reformatie* eene opgave te doen van de gevangene broeders, t.w. hunne namen, en waar ter plaatse in eenig oord van het land zij gevangen zitten, gelijk mede hoe zij het daar hebben, ook naar het uitwendige, ten minsten wanneer dit zodanig is, dat het nodig is, dat men het openbaar maakt. Dit zal eene bijzonderheid zijn betrekkelijk de vervolging, die gelijk ieder ander door het Christelijk publiek,

88 *Ref. 1e S.* II (1837) 178-179 en 267, nam het bericht aangaande ‘Pruissen’ tamelijk sober over. Het totaal der boeten wordt omgerekend in Nederlands geld: *ƒ* 120.000,-. ‘De Silezische broeders hebben eenige stukken te Straatsburg... doen drukken...’.

89 Jules Leonard Buscarlet geb. 1807 te Genève, overl. te Parijs 1882. Predikant te Florence 1834, Nice 1835, Pau 1838, Parijs 1858. Men zie voor hem: *Le livre du Recteur de l'Académie de Genève 1559-1878* II, Genève 1966, 387.

90 Bij de brief is een bijlage gevoegd; ‘Verhaal der vervolgingen tegen de Protestanten te Nice in Piémont, mij gedaan door den Predikant Buscarlet...’. We vinden de inhoud hiervan in substantie in *Ref. 1e S.* II (1837) 180, 269-272. Het koninkrijk Sardinië omvatte in de jaren na 1813 onder meer het landschap Piémont (met de stad Nice); hoofdstad van het koninkrijk was Turijn.
Album Studiosorum Acad. Lugduno Batavae, 's-Gravenhage 1875, 1275: (inschrijving 6 sept. 1827) ‘Bartholomeus Croll, Roterodamensis 18, Medicinae.’ (A. Brummelkamp werd ingeschreven 7 mei 1829.)

gedurig met belangstelling zal worden vernomen. Ook bij het zien agter het No. van Julij van het Register van de Inhoud der 6 eerste Nummers der *Reformatie* dacht ik: ‘Zoo een register of inhoudstafel is een belangrijk gedenkstuk in de geschiedenis van Nederland onder deszelfs tegenwoordige Regering’; maar dacht er tevens bij dat ik dat register hier wel publiek zou willen maken als daartoe voegzame gelegenheid was, die er egter niet is. Dan, zou in Nederland zelve er voor Nederland die gelegenheid niet zijn? ik geloof het; wanneer namentlijk om het halfjaar de voortgaande uitgave der *Reformatie* in de Nieuwspapieren aangekondigd wierd met de opgave van het Register der voornaamste zaken of van den Inhoud der zes voorgaande Nummers, ten einde dit Tijdschrift steeds aan het publiek te leeren kennen. Dat zou wel eene lange, maar toch in den vorm eene niet gantsch ongewone Advertentie zijn, en die de Courantiers, omdat het blootelijk eene Advertentie is, toch wellicht niet zullen kunnen weigeren te plaatsen (daar zij er hun geld voor ontfangen), en mogt het de een of ander weigeren, nogtans zullen ze dit allen niet doen; men moet maar met het *Handelsblad* beginnen, en voorts bij alle de Stadsdagbladen gaan. Hoe zulk een zesmaandelijks(ch)e openbaar getuigenis van hetgeen men zoo gaarne verborgen zoude houden (daar de duisternis het licht niet verdragen kan) een doorn in het oog van de vijanden onder alle standen en klassen zou zijn, zal wel niet behoeven gezegd te worden, - een getuigenis van hetgeen de eeuw der verlichting te voorschijn brengt -; maar dat deze openbaarmaking nuttig zou zijn voor de Kerk, dit houde ik voor even zeker; want de Heere heeft nog veel volk in het land, dat van de zaken niet veel verneemt, en ook de *Reformatie* niet leest, maar de Couranten lezen zij, en dus door middel van deze, moet men, zoo men kan, tot die soort van menschen spreken, terwijl mede nog langs dien weg lezers voor de *Reformatie* zullen gewonnen worden. Wie goed doet komt aan het licht, met alles ook wat hem betreft of hij ondervondt; en zoo dan ook hier. Nog eens; houdt het er voor dat men, de vijanden ten spijt, de werken der duisternis niet te veel openbaar kan maken; en ik beveel dit dus eens aan Uwe overweging. Ook de broeders in Silezië zochten door den druk hunne zaken openbaar te maken,[91] waarop het drukken daarvan door de Pruissische Regering hun verboden en belet werd; toen hebben zij het laten drukken te Straatsburg, en hebben de bladen zoo het land in gevoerd. Bij laatstgenoemde broeders is de reden van den strijd mede, zoo ik geloof, wel voornamelijk daarin, dat zij geen bloot mensch als Koning van de Kerk erkennen willen.

De Irvingianen zijn op één of twee, nu allen uit Genève vertrokken.

Wij hebben hier deze zomer zeer veel warmte gehad en weinig regen, maar nu na deze laatste eenige dagen aan elkander gehad te hebben, is het op eens zeer koel geworden en heden een stijve Noordewind, zoodat het Lac (Léman) ter deeg in beweging is. Men hoopt zeer deze maand nog op warmte ten einde de druiven te doen rijpen, waarvan, zoo zij rijp worden, overvloed zijn zal. De sneeuw egter die al op de bergen gevallen is, doet menigeen denken, dat wij een koude September zullen hebben. - Van de zijde van het Lac vertoont zig hier de

91 Vergelijk noot 88.

stad even of dezelve tegen de bergen aan lag, welke laatste er egter nog wel 3, 4 en 5 uren van verwijderd zijn; dit doet zig zoo zien uit hoofde van de hoogte der bergen; want de naaste die bij de stad is zal 1500 à 2000 voeten hoog (zijn), wat verder de...[92] 3000 en aan de ander zijde van het Lac de lange keten van de Jura die 5000 voet hoog is. Wanneer men van het Lac daar de Stad zoo tegen ziet leggen, dan zijn deszelfs anders op zich zelf groote en fraai je huizen daar als het ware niets bij; 's menschen werk bij des Scheppers werken, en zoo kan men denken: wat is onze waarde bij alle de groote werken Gods, en wat zijn wij bij Hem!

Aanstaande Zondag word een Jaarlijksche dank-, vast- en bededag gevierd in alle de Kantons van Zwitserland; dan alhier ter stede is daar, gelijk ik heden hoorde, twist over geweest, daar eenigen dezelve op morgen willen vieren,[93] de dag waarop die altijd in dit kanton is gevierd geworden. De naam *Mômiers*[94] is hier nog niet in vergetelheid geraakt; ik hoorde dezelve heden aan degenen die in het Oratoire te kerk gaan, nog tweemaal geven. Wij hebben egter in de maand Augustus in de Nationale Kerk alhier ook een regt goede Gereformeerde, krachtige predikatie met alle de vrienden van het Oratoire bijgewoond, welke gedaan werd door Ds. Fred. Monod,[95] Predikant bij de Gereformeerde Gemeente te Parijs, die aldaar, of voor wien men om eene predikbeurt had verzocht; hij predikte in de groote of St. Pieters Kerk op een Zondag morgen om 7 uur voor eene groote schare toehoorders, over Rom. 6 vers 4, deze woorden: 'opdat gelijkerwijs Christus uit de dooden enz.; en sprak naar aanleiding daarvan over de wedergeboorte 1.º hare noodzakelijkheid, 2.º waarin zij bestaat, 3.º hare kenmerken, 4.º hoe zij gewerkt word. Dit vervolgens zeer ernstig en onderscheiden toepassende op degene die deze zijne prediking met toegenegenheid hadden ontfangen, of, zeide hij, zouden verwerpen. Voorgezongen Psalm 97 vers 4 en 5 (de nazang ben ik vergeten). Gezangen worden er bij de Nationale Gereformeerde Gemeenten in Zwitserland niet gezongen dan bij en in de nabetrachting na het Avondmaal en wanneer er over 's Heilands geboorte, opstanding, Hemelvaart en de uitstorting des Heiligen Geestes gepredikt word, alsook op den eersten dag van het Jaar.

De daareven genoemde gelegenheden viert men, of houdt men Godsdienst niet meer dan één dag (hetgeen zoo ik denk in het overig Fransch-Zwitserland wel even eens zal zijn als het alhier ter Stede is); de volgende dag is een werkdag op welke alle winkels en bedrijven even als altijd open zijn. - Des avonds van denzelfden Zondag hield Do. Monod een meditatie, of soort van Bijbeloefening, in het Oratoire, over 2 Petrus 2 vers 1-11. Z.E. is een vriend van de Afgescheidene Gemeente in Nederland. Even voor de Zondag daaraanvol-

92 Onleesbaar.

93 We vermelden dat **dit** gedeelte van de brief is geschreven op 6 september; donderdag 7 sept. was de bededag.

94 Môbier (Koningsberger schrijft Môbmier), scheldnaam door het gepeupel van Genève het eerst aan César Malan gegeven. Het betekent huichelaar.

95 Frédéric Monod (1794-1863), predikant te Parijs van 1832 tot 1863. *Chr. Enc.pedie*^{2} V, 68-69.

gende kwam zijn broeder[96] hier, welke veel jonger dan hij is, en te Lausanne na het eindigen aldaar van zijne studiën, de oplegging der handen had ontvangen, gelijk zulks hier te land gebruikelijk schijnt te wezen; deze verzogt mede in de Nationale Kerk om eene predikbeurt; dan, omdat hij van het voleindigen zijner studie te Lausanne het Certificaat niet bij zich had, wierd hem dezelve geweigerd; dien ten gevolge predikte hij denzelfden morgen in het Oratoire over 1 Koningen 18 vers 21: 'Hoe lange hinkt gij op twee gedachten?'

Men kan ook door een kind verkwikt worden. Dat wierd ik daareven. Twee knaapjes, die ik niet kende, kwamen een billet brengen voor de menschen van wie ik mijn kamer heb; ik nam dit van hen aan, en sprak een oogenblik met hen. Zij gingen beide op de Latijnsche School, zeiden zij, en de jongste, van 8 jaar, hoopte predikant te worden. Dat dacht ik van U wel, zeide ik. Daarop gaf ik ieder een paar Tractaatjes, en verzocht hen dat zij mij nog eens weder wilden bezoeken. Aan de jongste vragende, wat het beste boek was? De bijbel zeide hij. En of hij er wel in las? Ja, en zijn Vader alle avonden: en Zondags ging hij naar de Kerk en de Catechisatie. Henen gaande zeide hij mij dat zijn Vader predikant was (doch de naam die hij noemde...[97]) waarop hij mij zoo hartelijk de hand drukte, alsof hij zeggen wilde: ja, wij zijn broeders!

Dat zijn zoo van die enkele en beste oogenblikken, welke men heeft, en vooral in de eenzaamheid, in welke ik meest altijd verkeer, als teerkost op den weg zijn, wanneer men de gemeenschap der heiligen, al is het dan ook met zoo een jonge Sioniet, oefenen mag.

Gisteren ontmoette ik in het Oratoire de Echtgenoote van den Heer Tronchin, president der Evangelische Societeit, welke mij vroeg of ik ook weder berigten uit Holland had? Ik zeide: ja, ik heb juist bij mij een uittreksel van een brief waarin veel wegens de inwendige toestand der Gemeente gemeld word; dat wil ik U voorlezen. 'Oh! (antwoordde zij) prêtez le moi, je m'interesse si beaucoup pour ces frères de Hollande; je crois que le Seigneur a un grand nombre de cher enfants dans ce pays, puisqu'll leur donne, en passant par tant d'epreuves, a rendre témoignage pour Son Nom.' Oui, Madame (gaf ik H.E. ten antwoord) je le sais que vous vous interessez pour eux.[98]

Gedurende al de warmte die wij hebben gehad, heb ik mij steeds wel wat slap gevoeld, en bevind mij bij wat koeler weder, gelijk als nu, beter; over het geheel egter heb ik reden den Heer voor voortdurende gezondheid te danken, gelijk voor de hulp en ondersteuning en bekwaammaking tot mijn werk, welke Hij mij uit genade tot hiertoe verleenen wilde. In Julij 11 wierd het nu drie jaren dat

96 Vermoedelijk Adolphe L.F. Th. Monod (1802-1856), in die tijd hoogleraar te Montauban; *Chr. Enc.pedie*^{2} V, 68.

97 Enige woorden onleesbaar; wellicht: heb ik niet verstaan.

98 Oh! leen hem mij, ik interesseer mij zo zeer voor deze Hollandse broeders; ik geloof dat de Heere in dat land een groot getal geliefde kinderen heeft, aangezien hij hen geeft getuigen te zijn van Zijn naam, doordat zij door zoveel beproevingen gaan. Ja, Mevrouw, ik weet dat U zich voor hen interesseert.

mijne studie begon,[99] en wanneer ik op dit tijdperk zie, dan zou ik menigmaal wenschen al verder te wezen. Intusschen, toen ik hier kwam, kon ik met Herodoot nog niets te regt, en gedurende dit jaar heb ik dan toch verscheidene stukken uit Herodoot, Xenophon, Diododoor van Sicile,[100] Strabo[101] en nu laatstelijk Demosthenes vertaald. Studiën in Physica, Nat. Philosophie, Astronomie en Botanie, waarvoor men mij eerst nog boeken had laten kopen (en welke zaken nuttig kunnen zijn voor jonge lieden, welke tijd genoeg vóór zich hebben), heb ik niets aan gedaan, en was nog eenigzints bij mij zelven onzeker, of men, indien men met de Talen mij al gereed rekende, daarmede wel genoegen zou nemen (hoewel ik de overtuiging had van niet het een met het ander te kunnen doen) en dan dit is zeer goed gegaan.

Een week of drie geleden zeide ik aan Prof. Merle dat ik nu in 't begin van September (wanneer de Examens gedaan worden) mijn Examen wenschte te doen om in de Theol. School te treden. Als gij denkt dat gij gereed zijt, antwoordde Z.E. mij, is het goed. Vervolgens adresseerde ik mij daartoe (in forma) aan de Directie derzelve School. De lessen duurden tot Zaterdag voor agt dagen, en ik had de geheele voorleden week vóór mij, om mij op mijn Examen voor te bereiden en Zaturdag namiddag kwam de beurt aan mij om hetzelve te doen. Het bestond in Hebreeuwsch: Deuteronomium 1, vertaling en grammaticale uitlegging, Grieksch: N. Testament en Demosthenes; Latijn: Titus Livius en Horatius, Algemeene Geschiedenis, Bijbelsche- en Nieuwe Geographie. Van de Logica, waarin ik ook de lessen gevolgd heb, is mij geen Examen gevraagd. Na afloop daarvan en eene korte besoigne onder de Heeren Examinatoren (welke waren Proff. Merle, Galland, Pilet, benevens de Heeren Rod. Preiswerk (niet de afgetreden Professor)[102] en Hauber,[103] zeide men mij dat mijn Examen was aangenomen en zij mij, bij het ontfangen in de Theologische School, met hunne beste wenschen vergezelden. Ik bedankte H.Ed voor die uitspraak, met welken ik wel te vreden was. Met deze week te beginnen hebben wij de groote vacantie.

7 September. Na het hiervoren gemelde betrekkelijk de dank-, vast- en bededag alhier wil ik U nu nog eens melden, hoe het ten dien aanzien heden gegaan is. Het eerst wat ik er van zag, was dezen morgen alle winkels rondom het huis mijner woning gesloten blijven. Tegen half 8 uur stroomde de menigte *naar de Kerken*, te weten de Gereformeerde Nationale Kerken, en niet het Oratoire noch de Afgescheidene Gemeentens, evenmin als de Roomsche Kerk; en naar

99 Vermoedelijk is Koningsberger in juli 1834 naar Leiden gegaan, teneinde aldaar zich voor te bereiden op de toelating tot de studie in de theologie aan de Universiteit; vergelijk ook de inleiding van dit hoofdstuk.

100 Diodorus Siculus, Grieks historicus uit Sicilië, eerste eeuw voor Christus.

101 Strabo (63 v. Chr.-19 n. Chr.), Grieks geograaf, wiens hoofdwerk *Geographica* in zijn geheel is bewaard.

102 Over Rod(olphe) Preiswerk werden door ons in de Geneefse archieven geen gegevens gevonden.

103 Hauber: als in de vorige noot.

de Kerken, dat is: twee van dezelven.[104] Voor deze, zomin als voor de nog gevolgd zijnde biddagsGodsdiensten luidden de Klokken niet; maar tegen 9 uur luidden dezelven voor de gewone weekGodsdienst die in de twee andere Kerken plaats had. Ik las voorts eene aankondiging van de Regering, van dato gisteren, te kennen gevende dat zij vernomen hadden dat eenige Leeraars van de Gereformeerde Godsdienst zich gereed maakten om met hunne Gemeente op Donderdag Biddag te houden, maar dat zij dezelve verzochten daarmede tot Zondag te wachten; dat het ook eene burgerlijke plegtigheid was, en die dus met voorkennis van de Regering moest geschieden, enz. in het lange. Daarop ontmoette ik een broeder, lid van de Gemeente op de Bourg de Four, die mij liet zien een voor deze dag afzonderlijk briefje van predikbeurten, waar bovenaan stond: 'Retablissement du Jeûne Génévois'[105] en hetwelk voorts ten dien einde in twee Kerken 3 maal Godsdienst aankondigde. Deze broeder zeide mij: 'het volk wil zijn oude biddag behouden; en voorleden Jaar, hoewel op die dag geen Godsdienst zijnde, zijn egter ook reeds eenige winkels gesloten geweest, en nu hebben zij aan eenige predikanten verzocht te prediken. Ik heb ook besloten, zeide hij, en houd mede biddag met het volk onder hetwelk ik leef en met hetwelk God mij bewaart (- en mag men daarbij voegen, met hetwelk ik schuldig ben); Ik kom anders weinig in de Nationale Kerk, maar straks om 12 uur preekt Do. Bedot,[106] dat is al heel wel, die heb ik Zondag ook gehoord, hij bragt ernstig de zonden onder het oog.'

Tegen 12 uur passeerde ik de St. Pieters-Kerk, waar het ook met scharen naartoe stroomde, welke Godsdienst niet op het briefje stond, en dus, alweder daarna, misschien wel dezen zelfden dag moet zijn verzocht geworden. Ik vroeg aan een man die er inging, wie er preekte? De Heer Chénevière,[107] was het antwoord; denwelken ik niet ging hooren. Alzoo zijn hier dan heden zonder goedkeuring der Regering vijf Biddags-predikatien gehouden, en is tweemaal gebed geweest, en voorts den geheelen dag 2/3 à 3/4 van de winkels en neringen gesloten. Dat het arme Geneefsche volk (want arm, dit is beklagenswaardig, noem ik hen, die de logenleeraars zowel als de getrouwe herders volgen) even zoo de Godsdienst hunner vaderen wil hooren verkondigen, hoewel zeer velen de kennis verloren hebben, door de verleiding der leugenaars, als hetzelve deze boete- en bededag hunner vaderen wil vieren, is wel zeker; dat gedeelte van het volk tenminste die in Gods huis gaan met oogmerk om 's Heeren Woord te hooren; want de schare van hen, die nimmer bijna in kerk of kluis komen, zoo men zegt, zoude alhier, als men die bijeen zag, ook nog al wat bedragen, daar

104 Niet geheel duidelijk; bedoeld zal zijn: men stroomde naar twee Gereformeerde Nationale Kerken.

105 Wederinvoering (herstelling) van het Geneefse vasten.

106 Charles Joseph Bedot, geb. 1804 en overl. 1874 te Genève; predikant te Genève 1833-1852, lid van het consistorie aldaar 1847-1859. Men zie *Le livre du Recteur a.w.* 157.

107 Jean Jacques Caton Chenevière (1783-1871), van 1817 tot 1865 hoogleraar in de theologie aan de Academie te Genève. Hij gold als een tegenstander van het streven van de Société Evangélique. *Dictionnaire Historique et Biographique de la Suisse* II, Neuchâtel 1924, 499.

hier zeer veel dadelijk ongeloof heerscht (- gevolg van de leer der valsche leeraars sedert reeds lange tijden -) en bepaaldelijk en meest onder *ons* geslacht; ik heb nog nergens in eene plaats zoo weinig mans in de Kerken gezien, als te Genève; zij maken meestal geen 10 ten honderd uit van de hoorders; ten dezen aanzien is er in het Oratoire en de beide Afgescheide Gemeenten alhier eenig onderscheid; evenwel ook dáár, even als in vele andere mij bekend zijnde oorden de Gemeente overziende, weet ik niet anders dan met Paulus te zeggen, hetgeen wij lezen 1 Corinthe 1 vers 17 het 2de gedeelte.[108]

En nu, Zeer Waarde Broeder! het kan bij het zoeken naar God ook dikwijls nog zoo donker van binnen zijn; maar daar straks gaf de Heere mij te gevoelen de schuld die ik voor Hem ook met dit volk had, onder hetwelk ik leef, en toen mogt mijn hart zich in het gebed voor Zijne genadetroon uitstorten! O, bidt Gij ook met de Gemeente voor hen, die hier wachten na licht, terwijl het er niet is; die zien, maar de menschen slechts van verre als boomen zien wandelen, opdat de Heere zich nog over Sion ontferme, en aan Zijn volk herders na hun harte geve, die hetzelve weiden met wetenschap en verstand.

Menigmaal kan de begeerte tot dit werk zoo diep verborgen bij mij leggen, dat ik er mij over bedroef, maar somtijds, zeg somtijds, word zij ook weder zeer levendig, en wanneer dan aan den eenen kant mijn ongeloof mij wil voorhouden dat ik nog zoo lang studeren moet en mijne jaren alzoo vorderen, dan mag ik, op de trouwe Gods gerust, aan de andere zijde weer als met Jacob, toen hij zeven jaren en nog eens zeven jaren om Rachel dienen moest, over die jaren heenzien. Ik verheug mij, dat mijn arbeid zich nu weldra zal gaan bepalen om de verborgenheden van het Koningrijk der hemelen te bepeinzen. Bid voor mij, dat het mij gegeven mag worden dezelve te verstaan, en de Heere de rotssteen mijnes harten en mijn deel in eeuwigheid wil wezen.

8 September. Het volgende vernam ik daar nog wegens de Godsdienstoefening, welke, gelijk boven vermeld, gisteren nog boven de aankondiging op het Extrabriefje gehouden is. De Heer Chénevière, om 8 uur in de Kerk de la Madeleine predikende (welke naast de Pieters-Kerk de grootste is) vernam, op stoel zijnde dat een groot aantal menschen, uit plaatsgebrek weer terug moest, en zeide daarop tot diegenen van de Gemeente, die geen plaats konden bekomen: ‘Hebt maar geduld, Geliefden! om 12 uur zal ik in de Pieters-Kerk weder preeken’. Vervolgens om half twaalf was reeds eene geheel schaar voor laatstgenoemde Kerk vergaderd, welke de Regering verboden had te openen. Eindelijk komt Prof. Chénevière daar mede aan, en zegt: ‘ik zal de sleutels wel weten te krijgen’. Z.E. gaat er zelfs om, brengt ze mede en de Kerk wordt geopend. Voorts op stoel komende, heeft hij gezegd: ‘De Roomschen en alle andere Gezindheden, wie zij wezen mogen, hebben hier Godsdienstvrijheid, en komen bij één zoo dikwijls als zij verlangen, en wij alleen, als wij een dag Godsdienstig willen afzonderen, zouden die niet hebben?’ Vervolgens moet hij niet weinig

108 1 Corinthe 1 vers 27b: ‘en het zwakke der wereld heeft God uitverkoren, opdat Hij het sterke zou beschamen;’. De schrijver betrekt de tegenstelling ‘zwak’ en ‘sterk’ onzes inziens ten onrechte op vrouwelijk en mannelijk geslacht.

aangaande de Regering hebben gezegd. - Alzoo zes Predikanten zijn gisteren, tegen den wil der Regering, (en in betrekking tot het Kerkbestuur waarschijnlijk *individueel*) voor de Gemeente opgetreden, en daaronder de Heer Chénevière tweemaal. Nu zullen Zondag (de dag door de Regering tot biddag bestemd) de Kerken lediger nog dan op andere Zondagen zijn, zeide men mij daar; en ik verwacht dit mede. Mocht de Heere en Koning Zijner Kerk, door welke weg dan ook, uit al dien ijver nog eens wat goeds doen geboren worden, tot kennis en erkentenis der waarheid!

Dat moge ook de vrucht zijn, door Gods genade, van het biddag houden voor de Gemeente in mijn dierbaar Vaderland, welke zich eerlang, mede zonder goedkeuring der Regering gevraagd te hebben, daartoe zal vereenigen, en wij alhier met hen. Mocht die dag hun met een band te meer verbinden aan den Heere, haren God, met een band te meer aan elkanderen en aan allen die met haar in hetzelfde geloof staan. Mocht die dag een gezegende en gekenmerkte Voorbereiding zijn voor de handelingen der Opzieners, die een week daarna zouden vergaderen!

Nu, Broeder, de Heere zij met U, Uw hoog vertrek en Uwe sterkte naar geest en ligchaam en zegene alle de Uwen. De broederen alhier laten U groeten. Groet van mij Uwe waarde echtgenoote en Moeder, onze Vriend en Broeder Hasselman en de zijne(n), benevens alle broeders en bid steeds voor

Uwen Vriend en broeder in Christus

V. Koningsberger Th. Stud.[109]

109 Zoals we in de inleiding van dit hoofdstuk zagen, is Koningsberger medio 1839 uit Genève vertrokken. Er is geen reden te veronderstellen dat de correspondentie met ds. Scholte na 8 september 1837 is afgebroken, maar latere brieven vonden we niet in de Scholte Papers. Wel vinden we in *Ref. 1e S.* IV (dec. 1838) 399-400 een ‘uittreksel van een brief van... V. Koningsberger, die te Genève studeert.’ Laatstgenoemde heeft aan Scholte geschreven dat de verdeeldheden in de Afgescheiden gemeenten in Nederland hem bedroeven. Het wordt duidelijk dat Koningsberger in de opkomende ‘storm’ - ook over het vasthouden aan een (of aan de Dordtse) kerkenorde - naast Scholte staat.

Hoofdstuk 10
Twaalf brieven uit de correspondentie H.P. Scholte - W. Messchert

Inleiding

Dit hoofdstuk omvat negen brieven door H.P. Scholte aan W. Messchert geschreven, het afschrift van twee brieven van laatstgenoemde aan Scholte en een condoleantie gedateerd 28 januari 1844. Kennelijk is de kleine verzameling - uitgezonderd de laatste brief - na het overlijden van Messchert, door diens familie, aan Scholte gegeven.

Aangezien het volgende voornamelijk ontboezemingen van H.P. Scholte bevat en deze, voor het grootste gedeelte van hun inhoud, niet typerend zijn voor de geadresseerde, zou kunnen worden volstaan met het geven van een korte biografische aantekening betreffende Willem Messchert. Toch willen we, als passende in het kader van dit boek, iets uitvoeriger stilstaan bij deze figuur uit het Rotterdamse Réveil.

Willem Messchert[1] werd 3 maart 1790 te Rotterdam geboren als zoon van Antoni Messchert en Francina van der Wallen van Vollenhoven. Zijn vader, in de literatuur aangeduid als ‘een deftig bierbrouwer’, behoorde tot de Doopsgezinde gemeente in genoemde plaats. Messchert Jr. werd doopsgezind opgevoed evenals de anderen kinderen - zes meisjes - van het gezin. Hij overleed te Rotterdam 14 februari 1844; hij is niet gehuwd geweest.

Naast zijn dagelijks werk - waarover hierna - vond hij tijdens een deel van zijn leven, gelegenheid voor letterkundige werkzaamheden - deze omvatten het tijdvak 1817-1826. De sleutel daarvan kan wellicht ten dele worden gevonden in zijn brief aan Isaäc da Costa van 6 juli 1825: ‘Mijne beroepsbezigheden, hoe onbeduidend in haar zelve, zijn mij zeer aangenaam, en ik vervul ze met genoegen.’[2] Immers, deze formulering duidt niet op een de gehele persoon opeisende arbeid.

Messchert schreef *De drie gebroeders Belesteyn of de zucht tot standsverwisseling* (Amsterdam 1822), *De Gouden Bruiloft* (Leiden 1825) en enige andere werken.

1 Men zie voor hem: Kluit, *Réveil* register; *NNBW* II, 907-908; *Handelingen Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden 1844, 22-25; A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel* I, Amsterdam 1886, 135-137, 363-365.

2 Réveil-Archief. Collectie Da Costa-Messchert, brief no. 18. De collectie wordt verder aangehaald met: (Verz.) Da Costa-Messchert.

Na zijn overlijden werd door H. Tollens uitgegeven *Nagelaten gedichten* (Haarlem 1849). Verder verzorgde Messchert als boekhandelaar-uitgever de uitgave van *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk* I-III (Amsterdam 1836-1837) en IV, V (Rotterdam 1837). Na het uitbreken van de Belgische Opstand (1830) liet hij een 'open brief' drukken: *Aan alle bedienaren van het heilig Evangelie bij de Hervormde Kerk in Nederland*,[3] waarin we lezen dat de Christen temidden van de gevaren opziet naar zijn Hoofd en Heer. De schrijver wekt op in de gewone godsdienstoefeningen woorden van troost en vermaning te spreken, maar daarnaast - om het evangeliewoord in de benarde tijden aan geheel Nederland te kunnen brengen - tot het overal doen houden van wekelijkse bidstonden.

We kennen Messchert in zijn geestelijke ontwikkeling en strijd het beste, niet uit zijn literaire geschriften, maar uit zijn correspondentie met Da Costa,[4] alsmede uit zijn brieven geschreven aan Willem de Clercq.[5]

Messchert heeft zich, na een lange strijd, losgemaakt van de Doopsgezinde gemeente in zijn geboorteplaats, evenals De Clercq dit heeft gedaan van die te Amsterdam. Uit zijn briefwisseling blijkt, dat het voortdurende onderwijs van Da Costa veel invloed heeft gehad op deze wijziging van overtuiging.[6]

Na reeds geruime tijd te hebben gekerkt bij F.C. van den Ham en andere hervormde predikanten te Rotterdam, schreef Messchert, gedateerd 26 maart 1829, een afscheidsbrief aan de Doopsgezinde kerkeraad te Rotterdam.[7] Op 11 april 1829 deed hij belijdenis in de Hervormde kerk en werd alzo 'tot Lidmaat dier Kerk aangenomen'.[8]

Ook als wij alle correspondentie-Messchert en de twee levensberichten overzien, blijven er enige vraagtekens ten aanzien van de maatschappelijke positie van Messchert tijdens zijn eerste Rotterdamse periode.

Op grond van een door ons ingesteld onderzoek komen wij tot het volgende beeld. Hierbij moet iets worden gezegd van de bierbrouwerij van de familie Messchert te Rotterdam.

De vader van Willem Messchert - Antoni - was in de jaren rond 1820 directeur van de bierbrouwerij d'Oranjeboom gelegen aan de thans verdwenen Coolvest

3 'Rotterdam, den 14 October 1830. W. Messchert.', Rotterdam 1830 (Kon. Bibl., pamflet Knuttel 25994).
4 De reeds in noot 2 genoemde collectie Da Costa-Messchert omvat het volgende: 133 brieven van Messchert aan Da Costa - zij omspannen het tijdvak 1823 tot begin 1844; 220 brieven van Da Costa aan Messchert - periode 1822 tot eind 1843.
5 Réveil-Archief, verzameling Willem de Clercq, 566 brieven - 1823 tot 1843. Verder aan te duiden met 'Verz. De Clercq'.
6 Verz. Da Costa-Messchert. Men krijgt in het kort een indruk van de door Da Costa aangesneden dogmatische onderwerpen (predestinatie, de Godheid van Christus, de twee naturen van Christus, kinderdoop etc.) uit het door Messchert gemaakte 'Register op Brieven van Mr. I. da Costa ontfangen' (tijdvak 6 mei 1822 - 21 juli 1833; 129 brieven).
7 Kluit, *Réveil* 219.
8 Da Costa-Messchert; brief van Messchert 11 april 1829 (105).

alsmede van de azijnmakerij genaamd Het Lam, aan de Oostzijde van de Schiekade.[9]

We krijgen de indruk dat Willem Messchert tot eind 1828 of 1829 als administrateur verbonden is geweest aan bierbrouwerij of azijnmakerij.[10]

In een brief aan Da Costa begin 1827 schrijft hij te zijn aangezocht directeur te worden van het 'Nederlandsche Zendelinggenootschap' gevestigd te Rotterdam, maar al spoedig vermeldt hij te hebben bedankt.[11] Op 19 november 1828 verkoopt Antoni Messchert, uit voor ons verborgen overwegingen, zijn bierbrouwerij en azijnmakerij ('Azijnplaats Het Lam') met een aantal aanhorige onroerende goederen. De verkoop wordt voorafgegaan door een aantal ingewikkelde notariële transacties, waarbij Antoni Messchert zijn mede-erfgenamen uitkoopt.[12] Bij de finale veiling op de vermelde datum koopt Willem Messchert uit de boedel de azijnmakerij.

Bovengenoemde transacties vinden ook in de correspondentie-Messchert hun neerslag. Zo schrijft Da Costa in november 1828 over de verkoop der bierbrouwerij, die eindelijk heeft plaats gehad 'en dat Gij ten gevolge daarvan slechts voor een gedeelte in uwe vorige loopbaan en werkzaamheid waarschijnlijk blijven zult.'[13] In september 1829 stort Messchert als volgt zijn hart uit: hij beschouwt zich te veel 'als middelpunt... waartoe mijn betrekking als hoofd van Kantoor en fabriek voorzeker medewerkt.'[14] Maar in dezelfde brief komt het vage: 'Sedert vorige Woensdag ben ik thuis...'. En eind 1829 lezen we, dat Messchert zijn beroep voor een ander heeft verwisseld.[15] Wat wèl duidelijk wordt, is dat Messchert een deel van het tijdvak 1830-1833 min of meer als rentenier heeft geleefd. Zo schrijft hij aan Da Costa eind 1833:

> 'Ik kon mij zeer goed voorstellen, dat (gelijk wezenlijk plaats heeft) velen, verwonderd dat ik beroep en verscheidene andere werkzaamheden verlaten heb, meenen, dat ik een werkeloos leven verkieslijker, ja plichtmatig reken. Och, dat zij wisten hoe het verlaten van mijn beroep tegen mijn verlangen en neiging heeft plaats gehad, hoe daarbij mijn hoogmoed en eergevoel heeft geleden... Kennelijk

9 *De Maaspost* 1e jaarg. no. 13, 29 okt. 1921 (GA Rotterdam) bevat een artikel van W.J.L. Poelmans 'De Brouwerij d'Oranjeboom aan de Coolvest' 208-210. Hierin wordt vermeld, dat d'Oranjeboom in 1748 werd gekocht door Willem Messchert van Ingen, oud 24 jaar. Na diens overlijden in 1774 werd zijn zoon Jan Messchert directeur van de opgerichte familie-vennootschap Jan Messchert en Co; er waren zeven kinderen. Antoni Messchert, de vader van de in dit hoofdstuk beschreven Willem M. werd zijn opvolger. Deze bezat tevens de genoemde azijnmakerij 'Het Lam'. Dit laatste blijkt uit nog te vermelden notariële archieven.

10 In het Volkstelling-register Rotterdam 1829 (GA Rotterdam) Wijk B, wordt W. Messchert vermeld als koopman; hij woont dan in het ouderlijk huis Blaak Zuidzijde 19; het beroep van zijn vader is eveneens koopman. In *Adresboek Rotterdam 1821*, Rotterdam 1821, 44, vinden we: 'Messchert, A., Koopman in Azijn en Bierbrouwer, Vest F 263.'

11 Da Costa-Messchert, 20 jan. 1827 (45); 16 febr. 1827 (46).

12 GA Rotterdam. Nieuw Notarieel Archief (N.N. A.), no. 347 (folio 821), 350 (971), 351 (440, 804). Op laatstgenoemd blad wordt Willem Messchert genoemd 'Bierbrouwer en Azijnmaker'.

13 Da Costa-Messchert, 25 nov. 1828 (74).

14 Idem, 1 sept. 1829 (107).

15 Idem, 31 dec. 1829(114).

> wordt het mij intusschen, dat de Heer mij leeren wil, dat die bedrijvigheid en administratieve dingen, welke in mijn aart ligt, hare gevaarlijke zijde heeft, en een band is, waarmede ik aan de wereld vasthecht. In die administratieve dingen werk ik gaarne en gemakkelijk... Ik heb nog geen uitzicht hoegenaamd op een beroeps bezigheid, hoe zeer ik zulks wensch.'

Hij eindigt met te schrijven gaarne eens een boek te zullen vertalen.[16]

Begin 1834 heeft Messchert de knoop doorgehakt, want dan verhuist hij naar Amsterdam, en associeert zich per 1 mei 1834 met H. Höveker in een boekhandel-uitgeverij onder de naam Höveker en Messchert.[17] Het werd 'een aaneenschakeling van narigheid en ellende' waardoor de samenwerking reeds 31 december 1834 werd beëindigd.[18]

Het is op dit uiteengaan dat Messchert in zijn brieven van 3 en 8 november 1834 (no. 7 en 9 van dit hoofdstuk) de aandacht vestigt. Als de associatie is beëindigd zetten zowel Höveker als Messchert hun zaken voort - eerstgenoemde Warmoesgracht 1, laatstgenoemde Leliegracht 55 te Amsterdam.

Op 10 april 1837 maakt Messchert per circulaire bekend dat hij zijn boekhandel gaat verplaatsen naar Rotterdam. De heer M.H. Schonekat blijft te Amsterdam zijn 'Hoofdcorrespondent'. Da Costa schrijft begin mei 1837: 'Heb het wel en gezegend in alle opzichten aan de plaats Uwer op nieuw gekozen woning.'[19]

Tot aan het einde van zijn leven is Messchert boekverkoper-uitgever gebleven. Wij vinden hierover de volgende bijzonderheden:

> 'Als woon- en werkplaats koos hij zijn vaderstad Rotterdam, waar hij, niet zoozeer door een open winkel als wel door het houden van een magazijn van taal-, letter- en geschiedkundige werken, ook uit België, een goed debiet hoopte te vinden onder zijn ontwikkelde stadgenooten en overigens als uitgever zich zou bewegen in een kring zijner keus... Hij ging naar zijn geboorteplaats terug, niet zonder goede uitzichten, meende hij... Hij vergenoegde zich alzoo eenvoudig uitgever en boekhandelaar te blijven en in zijn eigen richting werkzaam te zijn.
> Zoo gaf hij op godsdienstig gebied werken uit van Capadose, Coquerel, de Haas, Krieger, Secrétan, en verzamelde of gaf zelf ter pers, op dichterlijk terrein, niet minder dan 49 bundels van Bilderdijk, de eerste poëzij van da Costa, Schenk's vertaling van Young. Ook bezorgde hij, onder eigen redactie, de vijf deelen Brieven van Bilderdijk, die hij na diens overlijden verlof kreeg te drukken. Voorts zagen ettelijke geschiedkundige boeken en boeken ten behoeve van het gymnasiaal onderwijs bij hem het licht.'[20]

16 Idem, 25 dec. 1833(128).

17 We ontlenen enige bijzonderheden in het nu volgende aan het dossier Messchert, bewaard in de bibliotheek van de 'Vereeniging tot bevordering van de belangen des boekhandels' te Amsterdam.

18 Vergelijk hoofdstuk 4, noot 197.

19 Da Costa-Messchert, 3 mei 1837 (184). W. Messchert woont aanvankelijk opnieuw in het ouderlijk huis Blaak Zuidzijde 19, waar zijn moeder kort daarna overlijdt. Volgens *Adresboek Rotterdam 1841*, Rotterdam 1841, 299, is zijn adres in dat jaar Mosseltrap L 30.

20 Kruseman *a.w.* I, 364.

In 1839 heeft Messchert gesolliciteerd naar een ons niet bekende functie.[21] Naar aanleiding daarvan zegt Da Costa, dat hij zich had voorgesteld Messchert 'met die post' te kunnen feliciteren. Maar 'de gedachten des Heeren zijn anders geweest.'[22]

Messchert schrijft verder in zijn zojuist genoemde brief:

> 'Mijn boekhandel schijnt zich allengskens te verlevendigen, doch het is mij niet klaar, of ik daarin blijven zal. De Belgische connecties brengen mij nu tot het debiteeren van Romans en dergelijken, waar ik den rechten vrede niet bij heb. Ik mag niet willekeurig afbreken en ga voort als van dag tot dag.'

Zijn 'Belgische connecties' hadden Messchert overigens kort daarvoor de nodige moeilijkheden bezorgd. Hij had in zijn magazijn nogal wat Nederlandse boeken die in België waren gedrukt. Tegen dit verschijnsel - Nederlandse boeken in België gedrukt - rees in het algemeen in 1838 verzet bij de Nederlandse boekhandel en uitgeverij. Men wilde de boekhandelaren zelfs een stuk laten tekenen geen boeken te zullen verkopen 'welke buiten dit Rijk zijn gedrukt of uitgegeven.' Messchert liet tegen deze maatregel een brief drukken, waarin hij op 'vrijheid van eerlijken handel in ons vrije vaderland' aandrong. In een tegenstuk van de heer Joh. Muller, gesteund door de 'Vereeniging des boekhandels' kreeg Messchert er flink van langs; zelfs werd gesteld: 'Paste men een vrijheid van handel zooals Messchert die bedoelde, ook op den boekhandel toe;... zullen dan, vragen wij, alle andere menschelijke hartstochten daarbij zachtelijk insluimeren?' Kort daarna werd deze zaak door genoemde vereniging gelegd in handen van een commissie, waarin ook Messchert en Muller zitting hadden en 'het volgend jaar werd een rapport uitgebracht veel meer in Messcherts geest.'[23]

Eind 1842 maakt Messchert per circulaire bekend, dat hij 'zijn betrekkingen op België, benevens zijn verdere commissiehandel heeft overgedaan aan Hermanus Auwerdonk.' 'Ik voor mij' - zo schrijft hij - 'zal in het vervolg mij hoofdzakelijk bepalen tot het debiteren mijner Fondsartikelen.' Zoals reeds vermeld, overlijdt hij ruim een jaar later, te Rotterdam 14 februari 1844.[24]

21 Da Costa-Messchert - Messchert 21 sept. 1839 (131). In Verz. De Clercq lezen we van een 'secretaris-post' (brief 505; 5 juli 1839); met het oog op zijn sollicitatie gaat hij op audiëntie bij de minister van buitenlandse zaken (506; 28 juli 1839). Nadat hem is medegedeeld dat een ander is benoemd: 'De vraag komt bij mij op, wat nu? Ik moet of mijn boekhandel op eene andere voet brengen, waar toe veel aanleiding is, of daar uit gaan.' (509; 3 sept. 1839).

22 Idem 17 sept. 1839 (205).

23 Kruseman *a.w.* 1, 135-137.

24 GA Rotterdam, Overlijden 1844, acte no. 500. De overledene, oud 54 jaar, woonde laatstelijk in de Lombartstraat H 140. De vader van de overledene, zoals vermeld Antoni Messchert, wordt in de acte vermeld als 'zonder beroep'. Bij diens overlijden (GA Rotterdam, Overlijden 1847, no. 2308) op 11 aug. 1847 te Rheden(!), maar woonachtig te Rotterdam, wordt hij 'koopman' genoemd; hij is dan 78 jaar.
De moeder van W. Messchert, F. van der Wallen van Vollenhoven, was reeds eerder overleden, namelijk 13 mei 1837 (GA Rotterdam, Overlijden 1837, no. 1280).

1. Scholte, Leiden 29 september 1830

Aan dr. H.F. Kohlbrügge, aanvankelijk lid van de Lutherse gemeente te Amsterdam, werd, mede na advies van de Hervormde synode, de toelating tot de Hervormde gemeente te Utrecht belet (21 juli 1830).

Waarde Broeder in Christus!

Ontvang met het pakje van Kohlbrügge mij toe gezonden tevens het stukje van Bilderdijk, met welks uitgave ik mij op het verzoek van den drukker belast had.[25] Volgens de brief die ik van onze Vriend[26] heb ontvangen schijnt zijne aanneming in onze kerk niet voorttegaan; ik heb ook aan de korte aanspraak van Clarisse (die op het Synode geweest is) bij het openen van zijne Colleges kunnen merken dat men het verschrikkelijk op de zoogenaamde dweepers onzes tijds gebeten heeft. Door de vreeze om overrompeld te worden, bedenkt men nieuwe listen, maakt nieuwe wetten en verordeningen om, ware het mogelijk, de getrouwe arbeiders uit 's Heeren wijngaard te weeren.[27] Sion wordt benaauwd aan alle kanten, de macht des vijands is groot en het kan er voor 's Heeren volk noch wel eens donker beginnen uit te zien, maar wij weeten sedert bijna 6000 jaren dat God uit de duisternis licht schept; mogten de vrijgekochten des Heeren maar ijverig worden in gebeden en smekingen om verlossing uit de macht des Satans en zijne legioenen, meer aan elkander verbonden door broederlijke liefde die in de waarheid is, met afzien van alle eigen wil en eigen meening, om als de legerscharen van den Heer der Heirscharen, aangedaan te zijn met de geheele wapenrusting Gods, welke Paulus de gemeente te Epheze zoo sterk aanbeveelt,[28] en wakende en biddende te staan, wachtende op het commando van onzen eenigen Heirvoerder om den strijd aantebinden en het heil des Heeren te aanschouwen. Eigen kracht, eigen wil, eigen wijsheid moet ten onder gebracht, in zwakheid is onze sterkte, want het zwakke Gods is sterker dan de menschen, verzaking van eigen wil is de hoogmoed van de erfwachters des Hemels, en daar het dwaze Gods wijzer is dan de menschen, zouden wij dan niet alle gedachten gevangen nemen onder de gehoorzaamheid Christi. De Heere onze God storte daartoe bij vernieuwing Zijnen Heiligen

25 W. Bilderdijk, *Beschouwing der Vijf Tafereelen van Josephs Leven.* Voorrede van H.P. Scholte, Leiden 1830.

26 H.F. Kohlbrügge.

27 Men bedenke, dat toen Scholte dit schreef de *Handelingen Synode Hervormde Kerk 1830*, 's-Gravenhage 1831, 120, nog niet waren verschenen. De synode sprak, mede naar aanleiding van de zaak Kohlbrügge onder meer het volgende uit.
'...om geene personen, die eenige kerkelijke bediening bij een ander kerkgenootschap bekleeden of bekleed hebben, tot de belijdenis des geloofs bij onze gemeente toetelaten, dan nadat het Provinciaal Kerkbestuur, onder welk ressort zoodanige persoon tijdens zijne bediening gewoond heeft, onderzoek gedaan hebbe naar zijn gehouden zedelijk gedrag gedurende dat tijdvak, en aan de gemeente, bij wie hij zich heeft aangegeven, verklaard zal hebben, geen zwarigheid tegen deszelfs toelating tot het lidmaatschap bij onze gemeente te vinden...'.
Kohlbrügge was, als hulpprediker van de Hersteld Lutherse gemeente te Amsterdam, reeds in 1827 afgezet, omdat hij één der predikanten bij het consistorie had aangeklaagd wegens 'negatieve neologie' en deze beschuldiging niet wilde herroepen. Men zie voor deze zaak in het kort *Chr. Enc.pedie*^{2}, 285.

28 Efeze 6 vers 10-20.

Geest over ons uit en vervulle ons met Zijne genade om Christi wille. Hij leere ons door het geloove ook in de hoogste nood, in de duisterste nacht van Kerk en Vaderland (Lucas 21 vers 28), met opgestoken hoofden van genade en waarheid zingen, want Christus leeft en wij zullen ook leeven al moesten wij door Genade voor de waarheid tot Zijne eer sterven. De Heere zij met u, gedenk in uwe gebeden

Uw broeder in Christus
H.P. Scholte. Th. Stud.

2. Scholte, Ginneken 25 november 1830

Scholte is in deze dagen Vrijwillige Jager van de Leidse hogeschool. In die kwaliteit zal hij deelnemen aan de Tiendaagse veldtocht 2 tot 12 augustus 1831.[29]

Geliefde vriend en broeder in Christus!

Daar ik een kleine verpozing heb neem ik de gelegenheid waar u een weinig te schrijven.

Ik ben Gode zij dank heel wel, hoewel wij veel vermoeijenis uitstaan. Toen wij van Rotterdam vertrokken was het regenachtig, doch toen wij aan de Moerdijk gearriveerd waren, was het weer geheel opgeklaard; te Breda zijn wij de eerste dag geïnkwartierd meest bij de armste menschen. Vervolgens zijn wij gekaserneerd, maar dat was nog slechter - niet wat de ligging betrof maar de beestachtige ruwheid van het grootste gedeelte der kompagnie is bijna ondragelijk. Donderdag middag vertrokken wij na Oosterhout met het oogmerk van ons in de wapenhandel te oefenen. Het was voor mij een regte verademing om bij burgers in kwartier te zijn, waar ik voor mij zelf geheel vrij was. Zaturdag middag, toen wij rustig zaten thee te drinken, werd er op eens appel geblazen en wij vertrokken in den donker door Breda, voor een gedeelte naar Princenhage, voor een gedeelte na het Ginneken om de weg van de armee te dekken. Te Princenhage hadden wij op Zondag geen kerk, want de Predikant van Pellecom[30] was gevlugt. Zondag nacht passeerden ons de gevangenen van Roozendaal en Essen,[31] maandag morgen werden wij geïnspecteerd door de Prins en een uur daarna moesten wij weer vertrekken naar een ander gedeelte te Ginniken, waar wij in 2 verlaten huizen door elkander op stroo liggen zonder eenig dek. De directie is zoo slecht, dat zoo wij geen geld hadden om eeten te kopen, wij zeker van honger zouden zijn omgekomen, en, gisteren avond ten half 8 uur kregen wij voor het eerst soup die vrij goed was. Heden zullen wij ook middag eeten bekomen en denkelijk daarna weer na Oosterhout vertrekken. Ik was

29 Men zie voor de belevenis van de Leidse studenten: Wttewaall en Alstorphius, *Het Leidsche Jagercorps.* De Leidse Jagers vertrokken uit Leiden 13 november 1830; zij reisden naar Rotterdam en werden daar, na een nacht van inkwartiering bij vooraanstaande burgers, ingescheept met bestemming Moerdijk. Vandaar marcherend naar Breda. Na enige dagen naar Oosterhout. Opnieuw naar Breda. Tot 30 nov. in kwartier te Ginneken. Gedurende december 1830 te Oosterhout. (12-30)

30 A.N. van Pellecom, van 1817 tot 1833 hervormd predikant te Prinsenhage; 1833 tot 1837 (emeritaat) te Geertruidenberg.

31 Belgische gevangenen.

onder dit alles bijzonder gesterkt, en mag veel Gods goedheid ten mijnen opzichte ondervinden. Hoewel ik mij Zaturdag avond op het bepaalde uur niet kon afzonderen daar wij op marsch waren, mogt ik mij toch in den geest met de broeders vereenigen.[32] Ik heb hier gehoord dat de wapenstilstand er door is en dat de vrijwilligers met verlof na huis zullen gaan. Ik heb ook gezien dat het ministerie in Engeland veranderd is.[33] Donker blijft mij de toekomst, ook voor ons vaderland; de overheden schijnen met blindheid geslagen. Om een veertigtal muitelingen[34] moet een geheel leger optrekken en er wordt een wapenstilstand gesloten, daar[35] er dagelijks hier[36] voorbij trekken, die in die tijd georganiseerd kunnen zijn om tegen ons de wapenen te voeren. Doch hoe het ook ga lieve vriend, Gods kerk zal er altijd bij winnen, want zij alleen is toch de kern waarom alles gebeurd. Laten wij maar gedurig merken op de tekenen der tijden en de les van onzen Koning in acht nemen ‘wat Ik u zeg, dat zeg Ik allen: Waakt’.[37] Hij de getrouwe make ons allen getrouw in zijnen dienst om den strijd des geloofs tot den einde toe te strijden; en eenmaal met Hem te triomferen over zonden, Wareld en Duivel. Hem zij de eer en de heerlijkheid tot in eeuwigheid van ons allen toegebracht. Wees zoo goed voor mij bij den Heer Wermeling[38] te gaan en te zeggen dat ik heel wel ben maar volstrekt geen tijd heb om hem te schrijven. Ik ben te Breda bij James geweest die heel wel is en krachtig in het geloof. Wanneer gij mij schrijft, zendt de brieven dan maar na Breda; men weet daar wel waar wij zijn. Nu lieve vriend vaarwel, denk veel in uwe gebeden aan uwen Broeder in Christus

H.P. Scholte
Vrijwillige Jager bij het Leydsche Studentenkorps

3. Scholte, Amsterdam 24 oktober 1832

Op 5 oktober 1832 legde Scholte het proponents-examen af voor het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland.[39]
Aanstonds daarna preekte hij op verscheidene plaatsen, zoals ook uit het volgende blijkt. Zo preekte hij te Huizen op 7 en 28 oktober, maar reeds daarvoor had de bejaarde ds. G.H. Nibbelink contact met hem gezocht. Scholte nam echter het beroep van Doeveren, Genderen en Gansoyen aan; dit gebeurde in het tijdvak

32 Op grond van een afspraak tussen Réveil-mensen, op zaterdagavond afzonderlijk of gemeenschappelijk te lezen in Gods Woord en te bidden.
33 Wapenstilstand tussen België en Noord-Nederland na de Belgische opstand die begon augustus 1830. België en Nederland aanvaardden de opschorting der vijandelijkheden op respectievelijk 10 en 17 november 1830. Engeland was en bleef voor afscheiding; de vrijwilligers gingen niet naar huis.
34 Een wel zeer-vereenvoudigde kijk op de Belgische opstand!
35 terwijl?
36 Met ‘hier’ zal wel zijn bedoeld, in de naburige Belgische gebieden.
37 Marcus 13 vers 37.
38 Wellicht de persoon bij wie Scholte kort daarvoor één nacht werd ingekwartierd; vergelijk noot 29. Volkstellingregister 1829, Rotterdam (GA Rotterdam): Wijk H, Lombardstraat 71, Theodor Joseph Wermeling, 43 jaar, geb. te Hopsten, koopman, Rooms-Katholiek; met vrouw en kinderen.
39 VIJFDE DEEL 26.

dat de gemeente te Huizen wachtte op de goedkeuring van de Koning, hem aldaar als tweede predikant te mogen beroepen.[40]

Geliefde broeder in onzen Heer!

Aangenaam was mij het ontvangen van uwe brief, bij mijne terugkomst van een Geldersch reisje. Hartelijk dank voor uwe broederlijke heilwensch. Ja broeder, de Heere heeft het wel gemaakt. Het examen is mij zeer ligt gevallen dewijl de Heer alle vrees van mij had afgenomen, en de vijandschap die ik vreesde bedwongen. Ik ben nu gereed in de wijngaard des Heeren te arbeiden, en tot hiertoe heeft Hij mij niet ledig gelaten; reeds eenige weeken voor het examen had ik aanzoek gehad van Do. Nibbeling te Huizen bij Naarden om hem in zijne dienst aldaar behulpzaam te zijn. Terstond na het examen heb ik te Huizen gepreekt, en dit heeft aldaar zoodanige indruk gemaakt dat men mij allerlei aanbiedingen deed, om als proponent aldaar te blijven. Daar ik echter met reede hiertoe niet kon overgaan, heeft de Kerkeraad dadelijk eene vergadering belegen en in overeenstemming met de predikant en de plaatselijk regering besloten om van den Koning te verzoeken een tweede predikant te moogen beroepen die dan weder alleen zou blijven als Do. Nibbeling emeritus wordt; voor een huis en tractement was dadelijk gezorgd.[41] Ik heb echter geene vrijheid om dit aanbod aantenemen voordat hun verzoek van 's Konings wege was ingewilligd, en hierop wordt nu gewagt. Buitendien heb ik nog drie verzoeken gehad om te koomen prediken, een te Elspeet 3 uur boven Harderwijk[42] alwaar ik Zondag den 14 dankzegging na het avondmaal heb gehouden; doch die gemeente is mij zeer uit de hand gevallen zoowel inwendig als uitwendig. Donderdag 18 heb ik te Doornspijk gepredikt in de bidstond voor Do. Bisschop[43] en Zondag 21 te Oosterwolde voor Do. Slothouwer,[44] beide plaatsen in de buurt van Elburg, waar veel opwekking is. Te Doornspijk, te Oosterwolde, te Nunspeet, te Hattem en te Hierden worden wekelijks bidstonden gehouden[45] en met veel zeegen.

Dit bezoekreisje is mij bijzonder aangenaam geweest; de Heere werkt en wie zal het dan keeren[46]; het is waar, de vijandschap word grooter en menigvuldiger, maar die vijandschap zal moeten medewerken om het Koninkrijk van onzen Heer uittebreiden. De tijden gaan zwanger van gewigtige gebeurtenissen, maar wij wee ten immers dat de Heer die ons gekocht heeft met Zijn bloed, leeft en regeert aan de rechte(r)hand des Vaders. Wat is het zalig, geliefde broeder, als wij het weeten dat die alvermogende Heer ons deel en eeuwig goed is; dan

40 *Ibidem* 31; Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek* II, 186.
41 Dit komt overeen met wat we vinden in Wormser, *Schat in aarden vaten* II, 10-11.
42 Elspeet ligt ongeveer 15 km ten zuidoosten van Harderwijk.
43 G.W. Bisschop, Herv. predikant te Doornspijk, gekomen 1824, overleden 1842.
44 H. Slothouber, Herv. predikant te Oosterwolde (Geld.), in 1830 gekomen van Garderen, 1836 vertrokken naar Huizen.
45 In deze tijd werden in tal van plaatsen bidstonden gehouden vanwege de cholera; maar ook - en wel sedert 1830 - vanwege de nog steeds gevaarvolle verhouding tot België; vgl. *Bos* I, 166. Men zie ook de volgende brief.
46 Jesaja 43 vers 13b.

kunnen (wij) bij het gezicht van aannaderende beroeringen en benaauwdheden het hoofd blijmoedig ten hemel heffen, want in, met en door Hem zijn wij meer dan overwinnaars over zonde, wareld en duivel. Niets kan ons van Zijne liefde scheiden. Het gebeurde met de arme vrouw[47] is een nieuw bewijs dat de Heer ons werkzaam kan doen zijn al zijn wij geen predikant. O vriend, als gij zulke ontmoetingen hebt, laat niets u van de verkondiging des evangeliums afhouden. Als christen, maar veel meer als diaken zijt gij verpligt; denk aan Philippus, denk aan Stephanus.[48] Het is eene buitengewoone tijd, de Heer gebruikt ook buitengewoone middelen. Op Schokland heeft de predikant voor de cholera de vlugt genomen en dit heeft aanleiding gegeven dat een geloovige turfschipper die door tegenwind aldaar werd opgehouden, drie maal op verzoek van de kerkeraad het woord des kruises in de Kerk verkondigd heeft.[49] Bidden wij veel, Uw Koninkrijk koome. De Heer zal aan Zijn Sion hulp bewijzen en Juda's steên herbouwen uit het stof.[50] Hij de getrouwe zij en blijve ook uw schild en zeer groot loon.[51] Groet de broeders en denk veel in uwe gebeden aan uwen broeder in Christus

H.P. Scholte

4. Scholte, Doeveren 30 juli 1833

Veelgeliefden Vriend en Broeder in Christus onzen Heer!

Reeds meermalen heb ik getracht uwe mij aangename en bemoedigende letteren te beantwoorden; aangenaam en bemoedigend, want bij het lezen uwer brieven lees ik in mijn eigen hart en ik vind er hetzelfde waarover gij klaagt, maar vind er ook datzelfde geloof dat Christus alles en in allen is voor Zijne verlosten; het geloof dat zonder zien en tegen alle bevinding vasthoud aan Gods onfeilbare beloftenissen die in Christus maar ook in Hem alleen Ja en Amen zijn.

Meermalen denk ik wel bij de ontmoeting van bevestigde kinderen Gods uit den ouden tijd, bij het vernemen van tegenwerpingen der bekommerden, ‘zou ik

47 Zal slaan op een mededeling in een ons onbekende brief van W. Messchert aan Scholte.

48 Verwijzing naar resp. Handelingen 8 vers 26-40 en Hand. 6.

49 Eind 1828 werd op het eiland Schokland (Hervormde gemeente Ens en Emmeloord) bevestigd Antonie Jacob Marinus Timmerman, geb. Groningen 1786, daarvoor ‘rustend predikant van Ottoland en Nederblokland’. (GA Kampen, Notulen Herv. gemeente Schokland 1721-1859, notulen 14 dec. 1828).
Volgens Bevolkingsregister van Schokland, aangelegd 1830 (GA Kampen, Nieuw-Arch. Schokland no. 217, folio 201 en 212) vertrok ds. Timmerman met vrouw en kinderen 7 aug. 1832 naar Steenwijk. Zowel in bovengenoemde notulen als in het Register van lidmaten Schokland (1791-1862) ontbreekt elke zinspeling op het (overhaaste) vertrek van het gezin Timmerman, alsmede op het voorgaan van een turfschipper. De notulen van de Classis Kampen over het tijdvak 1830-1850 ontbreken.
Aan ds. Timmerman werd in 1833 emeritaat verleend; hij was toen 47 jaar; hij overleed in 1865. Uit het bovenstaande menen we te kunnen afleiden, dat zijn gezondheidstoestand zowel vóór eind 1828 als midden 1832 (en daarna) te wensen overliet.

50 Psalm 69 vers 14 (berijming 1773).

51 Genesis 15 vers 1b.

De gerenoveerde Hervormde pastorie te Doeveren

dan wel het rechte geloof hebben', maar alle bedenkingen die in mij opkomen stuiten gedurig weder terug op het woord 'daar staat geschreven', en ik ondervind dat juist dat woord gedurig kracht en moed geeft waar ik het nodig heb na buiten; meermalen moet ik den predikstoel beklimmen met de betuiging: in mij zelf, ik weet niet wat ik zeggen zal maar met dat woord van Gods toezeggingen gewapend, ontvang ik altijd licht, kracht en wijsheid (niet dezer wereld) en veel vrijmoedigheid in de opening des monds om de waarheid die uit God is te verkondigen en tegen de leugengeest onzes tijds te waarschuwen; nu gebeurt het nog wel dikwijls dat de gedachte in mij oprijst, dat alles is maar ambtsgenade, want Paulus spreekt ook van een klinkend metaal en een luidende schel,[52] en het ontbreekt onder leeraars in dezen tijd niet aan voorbeelden dergenen die uitwendig de zuivere waarheid verkondigen en toch vreemd zijn van het waarachtig geestelijke goed voor zich zelf. Deeze bedenkingen koomen dan vooral voor den dag wanneer ik in mij zelf zoo weinig of wel geene vordering bespeure in de heiligmaking zonder welke toch niemand de Heere zien zal; doch hoe ellendig het er bij mij ook mag uitzien en hoeveel schijnbare grond van waarheid die bedenkingen ook moogen hebben, nimmer kunnen zij hechten, want dit weet ik dat ik blind was en dewijl ik dit niet alleen met mijn verstand maar ook inwendig weet, moet ik nu zien, en dat zien kan den Heiligen Geest alleen geven, en dat geven des Heiligen Geestes is een vruchtgevolg van 's Heeren bitter lijden en sterven, en dat vruchtgevolg van Zijn lijden geeft Hij niet om met geopende oogen in de verdoemenis te gaan, maar om als zulke ellendigen, die in zich zelf en van zich zelf nimmer iets deden als zondigen en die ook nimmer iets zullen kunnen doen uit zich zelf als zondigen, op Hem te zien die ons van God den Vader gegeven is niet alleen tot wijsheid en rechtvaardigheid maar ook tot heiligmaking en ook tot volkomene verlossing; dit alles getuigt mij het Woord van den waarachtigen God en daarom kan ik niet anders als met al die bedenkingen gedurig te vlugten tot Hem in wien al de volheid der Godheid lichamelijk woont en in wien alleen de volmaaktheid van Zijne gemeente op aarde gezocht en gevonden kan worden, niet altijd in het bevindelijk genot, maar door het geloof en daar ik uit het Woord leer dat de gerechtvaardigde uit het geloof leven moet op deze wereld, terwijl het aanschouwen voor den hemel bewaard blijft, word ik bewaard om bij het ondervinden van mijne gedurige ellendigheid de trouwe God te verdenken en aan de algenoegzaamheid van Jesus te twijfelen, en in tegendeel gedrongen om mijne heiligmaking zoo wel als mijne rechtvaardigmaking niet in mij zelf maar in Christus te zoeken, terwijl ik dan erkennen moet dat Hij mij tot wijsheid geworden is dewijl ik die kennis van en dat vertrouwen op Hem niet uit mij zelf heb, want ik kende Hem vroeger niet als zoodanig en ik zie dat duizenden Hem niet als zoodanig erkennen willen en veelen Hem als zoodanig niet erkennen kunnen, hoewel het Woord van God Hem zoo duidelijk als zoodanig verkondigd; en hierdoor word ik gesterkt en ook de volkomene verlossing van Hem te verwachten; niet de verlossing van Gods toorn en de vloek der wet, want Christus heeft met een offerande in

52 1 Corinthe 13 vers 1.

eeuwigheid geheiligd degenen die door Hem tot God gaan,[53] maar de verlossing uit het lichaam der zonde en des doods,[54] waarna Paulus ook verlangde, en dit alles sterkt mij gedurig om in de gemeente zoowel in den tempel als bij de huizen, van die volheid en algenoegzaamheid in Christus te getuigen, te wijzen op Hem als den eenigen maar ook onuitputtelijken bron van alle heil en zaligheid, uit wiens volheid wij ontvangen Genade voor Genade[55] en te waarschuwen voor allerlei ongeloof, waarvan onze Gode en Christus vijandige eeuw overvloeit, en hetwelk zich in allerlei gedaante openbaard en zigtbaar word voor Hem Die niet oordeelt na menschelijke wijsheid maar (naar) het onfeilbaar Woord Gods; niet alleen onder de in openbare opstand en afval levende wereld, maar ook onder alle eigenwillige godsdienstige menschen die er in onze dagen veelen worden gevonden; hoe dikwijls denk ik bij de beschouwing van ons hedendaags Christendom aan de woorden van onzen Heer, indien gij blind waart zoudt gij geene zonden hebben, maar nu zegt wij zien zoo blijft uwe zonde.[56] De Heere ontferme zich over Sion, Hij bouwe de muren van Jerusalem weder op, en leere zijne knechten medelijden te hebben met derzelver gemis. Spoedig hoop ik u nu iets van mijne uitwendige bediening te melden. Ik dacht u hier over te schrijven, maar het pagina is vol. Sedert het op nieuw verschijnen der cholera houd ik woensdag avond bidstond[57] welke druk bezogt word. Meld mij spoedig eens hoe het met u is en hoe het te Rotterdam en de omtrek gaat bij het gevoel van Gods oordeelen. De Heere onze getrouwe en onveranderlijke Verbondsgod zij en blijve u nabij. Gedenk in uwe gebeden voor den troon der genade aan uwen broeder in Christus

H.P. Scholte

5. Scholte, Doeveren 31 januari 1834

Hartelijk geliefde Vriend en Broeder in Christus Jezus!

Gij zult zekerlijk reeds lang antwoord van mij gewacht hebben; meermalen had ik het voornemen opgevat om uwen mij aangenamen brief te beandwoorden, doch telkens was er verhindering. Eer ik verder ga, heb ik een verzoek, als ik weer wat lang wacht met andwoorden schrijf gij dan dubbeld, wij behoeven elkander de letters toch niet toetetellen. Door Gods genade ben ik met de mijnen bijzonder wel naar het lichaam; hoewel er sedert uwe laatste brief veel bij ons is voorgevallen; mijne vrouw is, zoo als gij uit de couranten gezien zult hebben, moeder geworden.[58] Zij heeft een zware post gehad, doch de Heere heeft ook bij haar getoond dat Hij redden kan als alle menschelijke hulp uit is; en dat Hij een hoorder is der gebeden van hen die in de benaauwdheid tot Hem

53 Hebreeën 10 vers 14.
54 Romeinen 7 vers 24.
55 Johannes 1 vers 16.
56 Johannes 9 vers 41.
57 Lijst der texten. ‘17 July 1833. Bidstond wegens de cholera des avonds te Genderen.’ Idem: 24, 31 juli, 7, 14 aug. etc.
58 Sara Johanna Scholte, geb. 9 nov. 1833.

Het interieur van de in 1945 verwoeste Hervormde kerk te Doeveren

zuchten. Met de hevige storm van oudejaarsnacht, was bij ons alles in de weer.[59] De dijk was op een voet breedte na weggeslagen voordat iemand zulks ontdekt had. Ieder wacht[t]e elk oogenblik den doorbraak, en ik kon slechts 6 man bijeen verzamelen om te werken, daar elk op redding van zijn eigendom bedacht was. In de vreesselijke storm ben ik met drie man op den dijk bezig geweest om te werken terwijl de andere 3 aandroegen, en tegen aller verwachting heeft het de Heere behaagd onze zwakke pogingen te zegenen en den bijna doorgebroken dijk te behouden. Ik was door en door nat en een ieder verwachtte dat ik ongesteld zou worden, doch alles is genadiglijk zoo geschikt dat ik er niet het minste meer van weet, en den volgenden Zondag weer driemaal heb gepreekt. Hoewel de dijk behouden, staat het binneland geheel blank. Wanneer ik mijne gemeente bezoek of te Genderen ga preeken, moet ik laarsen aandoen die over de knie gaan, en de gemeente komt met schuitjes na de kerk; en evenwel is de kerk meestal bezet. Te Doveren waar de kerk al te klein was en de Gemeente arm is, heb ik onder opzien tot de Heer der gemeente als de bestuurder aller harten den kerkvoogd aangespoord om eene gaanderij te doen bouwen; aan toelage uit de gouvernementskas was niet te denken; ik had het aan de broeders in Amsterdam medegedeeld[60] en Gildemeester heeft reeds *ƒ* 50 voor ons bijeenverzameld. Ook heeft onze broeder Twent voor zijn vertrek uit het Vaderland *ƒ* 15 ter mijner beschikking gesteld. Hoewel zulks nog op verre na niet toereikend is blijf ik echter geloven dat de Heere ook in deze onze hoope op Hem niet zal beschamen, maar op Zijnen tijd ons volkomen helpen, ook om onzer ons omringenden vijanden wil. Toen de cholera uitbrak was ik in Zeeland voor 4 dagen; bij mijne terugkomst heb ik dadelijk den Woensdag avond van elke week afgezonderd tot een bidstond in de kerk,[61] en de Heere heeft dit bijzonder gezegend, want sedert dien tijd was de toevloed nog sterker. Die bidstonden heb ik aangehouden zoo lang de ontoegankelijkheid der wegen het avondpreeken niet ondoenlijk maakte.[62] Zoodra het begint te vriezen, hoop ik het wederom met lichte maan aan te vangen.[63] Den 6 Januarij heb ik op de oproeping onzer broederen in Amsterdam ook eene openbare vereeniging in de kerk gehouden, predikende over Coloss. 4 vers 2, 3.[64] Ik had toen ook een predikant uit de buurt uit nieuwsgierigheid in de Kerk. De Heere schenkt mij doorgaans veel vrijmoedigheid, en mag door Zijne genade dan ook voortgaan

59 Lijst der texten. (1833/1834) ‘31 Dec. 1833. Oudejaarsavond en Nieuwjaarsdag niet gepredikt wegens de hooge watervloed en het gevaar aan den dijk te Doveren.’
Vóór het graven van de Bergsche Maas (1890) betekende ‘doorbraak’ etc. te Doeveren het doorbreken van de dijken van de Oude Maas.

60 Vergelijk voor de ‘gaanderij’ hoofdstuk 4, paragraaf 16.

61 Vergelijk noot 59.

62 Volgens de Lijst der texten werden de bidstonden gehouden (te Genderen) tot en met 27 november 1833.

63 Volgens de Lijst der texten werden in het jaar 1834 geen bidstonden met het oog op de cholera etc. gehouden.

64 Lijst der texten. ‘6 Januarij 1834. Bidstond te Genderen in gemeenschap met de gelovigen in Frankrijk, Amerika en elders. Collossenzen 4 vers 2, 3: Houdt sterk aan in het gebedt, ende waakt in 't selve met dankzegginge enz.’.

om niet alleen de waarheid te verkondigen maar de leugen aan te tonen en te bestrijden; en ik mag hier en daar met zieleblijdschap vernemen dat de Heere mijne arbeid in genade wil zegenen. De aangevangene vervolging tegen Do. de Cock uit Groningerland heeft mij nieuwe aanleiding gegeven de zedert eenige tijd afgebrokene prediking uit de Handelingen wederom optevatten.[65] Ik moet juist weder beginnen met het 12 Hoofdstuk; en ik vond daar dadelijk overvloedig stof om naar aanleiding van het 5de vers in verband met het daarop gevolgde in het geheele capittel de Gemeente des levendigen Gods onder en rondom ons, op te wekken, om gemeenschap te oefenen met het lijden van eenen broedervoorganger in Christus, en hun tevens te bemoedigen door het vermelden der groote daden van Hem, Die is en Die was en Die komen zal, de Almachtige. Sedert dien tijd bespeur ik eene meer dan gewone levendigheid, vereeniging en ijver om in de waarheid bevestigd te worden, onder Gods volk. Zondags avonds is er in de Gemeente van Genderen eene vrij talrijke oefening, welke ik tegenwoordig wegens het water (daar ik te Doveren woon) niet kan bijwonen. Nu heeft men mij verzocht om te zorgen dat men telkens eene preek had om voor te lezen ten einde de gesprekken daardoor meer opzettelijk op het behandelen der waarheid te brengen, ten einde de praktijk der Godzaligheid meer op het Woord mogte gegrond worden. Aan dit verlangen heb ik dadelijk voldaan.

Ik krijg in mijne nabuurschap weder een krachtige mede-arbeider in Do van Rhee uit Walcheren die te Veen beroepen is, waarover de vijanden geweldig boos zijn, doch waaraan zij niets kunnen doen.[66] Het is anders tamelijk rustig, sedert dat men mij over het niet onophoudelijk gebruik der Gezangen had aangedaan, heb ik na eene wet gevraagd en die was niet te vinden.[67] Nu worden er in het geheel geene Gezangen meer gezongen, tot groote blijdschap van Gods volk. Ik heb aan het Classicaal bestuur gezegd, dat ik tot nog toe geene aandrang had om martelaar van de gezangen te worden; doch dat ik mij evenwel niet zonder stellige wet aan de willekeurige bepalingen wilde onderwerpen van hen met wien ik gelijke rechten had. Wat er nu in het vervolg gebeuren zal weet ik niet; maar ik weet dat de Heere aan mijne rechterhand zal staan en mij wijsheid, voorzichtigheid en kracht geven als ik het nodig heb. Gij zoudt mij groot genoegen doen met mij iets naders te melden wegens het nalaten der

65 Ds. H. de Cock te Ulrum werd door het Classicaal bestuur van Middelstum op 19 dec. 1833 geschorst; Wesseling, *Afscheiding in Groningerland* I, 41. Volgens de Lijst der texten preekte Scholte 19 jan. over Handelingen 12 vers 5, 26 jan. Handel. 13 vers 12 en 2 febr. Handelingen 13 vers 52.

66 Vergelijk hoofdstuk 8, paragraaf 1.

67 Vergelijk Wormser, *Schat in aarden vaten* II, 12 (Scholte aan De Cock, 6 dec. 1833, inzake de verplichting Evangelische gezangen te laten zingen): ‘Ik vroeg naar eene wet en die was niet te vinden; ik heb toen gezegd dat ik zulk een wet verlangde, welke ik dan van den predikstoel zou voorlezen en er mijn gevoelen over zeggen...’.
Evenwel, het Classicaal bestuur van Heusden voerde tegen Scholte aan dat op grond van een besluit van de synode van Zuid-Holland (waaronder de gemeente Doeveren, Genderen c.a. destijds ressorteerde) van 12 aug. 1808, de predikanten wel degelijk verplicht waren bij iedere godsdienstoefening zich te bedienen van de Evangelische gezangen (*Bos* I, 298-305).

gezangen op het eiland Flakkee,[68] want ik weet er niets van en het kon mij te pas komen. Ik heb mij innig verheugd over het stukje in de bijdragen van Schröter, over de vraag *wat moet men denken enz.*[69] Ook heb ik bijzonder genoegen gehad in het *aanhangsel* van het nieuw uitgekomen werkje van Ds. van der Feen *over de openbare Godsdienst.*[70] Met droefheid heb ik de preek gelezen van onzen Broeder Kohlbrügge ten opzichte van de Heiligmaking.[71]

Binnenkort hoop ik een stukje uittegeven uit het Hoogduitsch met een naschrift[72] en zoo de Heere wil 4 achtereenvolgende preeken over Christus alles en in allen als 1° wijsheid, 2° gerechtigheid, 3° heiligmaking en 4° verlossing.[73] Groet Do van den Ham en alle broeders hartelijk van mij. Als gij eenigsints lust en tijd hebt ga dan eens een bezoek afleggen uit mijne naam in de Lombardstraat H 125; daar zijn een paar jonge lieden uit mijne omtrek komen woonen die de waarheid zijn toegedaan, vooral de vrouw - en welken ik bij hun vertrek beloofd heb over hen aan u te schrijven; de naam is H. van der Beek, hij is koopman in granen.[74] Gij zult wellicht in de hand des Heeren een middel zijn tot hunne bevestiging in de waarheid; hunne ouders zijn ook beproefde voorstanders[75] en gij zult ook deezen verpligten. Mijne vrouw verzoekt hare zustergroete. De Heere, onze getrouwe en onveranderlijke Verbondsgod sterke en bevestige u door Zijnen Heiligen Geest naar den rijkdom Zijner Genade tot verheerlijking van Zijnen Naam. Ik hoop op spoedige tijding van u. Gedenk in uwe gebeden voor den troon der genade aan uwen liefhebbenden broeder in Christus Jesus.

H.P. Scholte, Predikant te Doveren in het land van Heusden

68 De notulen van de hervormde Classis Brielle, die van de Ring Sommelsdijk, alsmede de rapporten van kerkvisitatie, van de jaren rond 1834, bevatten geen bijzonderheden aangaande het al dan niet zingen van de Evangelische gezangen op 'Flakkee'. Toch was een groot gedeelte van de Hervormden op Flakkee (evenals in de rest van de Classis Brielle) zeker geen voorstander van de Gezangen. De notulen van de Classis Brielle van 21-24 juni 1806 vermelden bij de kerkvisitatie-rapporten (art. 10) dat op het eiland Rozenburg in de kerk geen gezangenboeken voorhanden zijn; Hellevoetsluis heeft klachten ingebracht tegen de meeste der Evangelische gezangen; in Nieuwe Tonge heeft 'het zingen van Gezangen geen voortgang'. (Arch. Classis Brielle, GA Brielle.) Overigens: ds. J.J. le Roy, die van 1813 tot 1850 te Oude Tonge stond, man van grote invloed onder de orthodoxen van Overflakkee, en die bij herhaling protesteerde tegen het verlaten van Schrift en belijdenis in de Hervormde kerk, liet de Gezangen zonder bezwaar zingen; *Zij die bleven* 51.

69 J.J.E.F. Schröter (1799-1857); men zie voor hem *Bos* I, 180 (en register). Schröter gaf van 1832-1834 uit *De leer des Bijbels of bijdragen van en voor gereformeerde Christenen.* Volgens Centrale Catalogus Periodieken (CCP) II, 's-Gravenhage 1978- 1980, 674, worden de jaargangen 1833 en 1834 niet bewaard in enige openbare verzameling in Nederland.

70 Z.H. van der Feen, *Waarschuwend onderrigt omtrent het eenvoudige onderwijs in de Christelijke leer*, Amsterdam 1834.

71 Vergelijk hoofdstuk 4, noot 183.

72 Vergel. hoofdst. 4, noot 195.

73 De bundel is niet verschenen; vergel. hoofdst. 4, noot 200.

74 GA Rotterdam. Volkstelling 1839, wijk H: Lombardstraat 123 - Hendrik van der Beek (46), geb. Gorinchem, winkelknecht en zijn echtgenote H.J. Matmar (42), geb. Rotterdam. Nadere bijzonderheden omtrent deze personen werden niet gevonden.

75 ...derWaarheid.

6. Scholte, Doeveren 17 juni 1834

Als deze brief wordt geschreven, is het ongeveer vier en een halve maand voor de schorsing van Scholte (29 oktober). De wrijving tussen laatstgenoemde en het Classicaal bestuur van Heusden wordt geleidelijk aan eerder heviger dan minder.[76] Op 31 december 1833 waren in de plaats van twee aftredende kerkeraadsleden te Doeveren, twee personen gekozen uit de gemeente te Genderen 'wegens gebrek aan stof in de gemeente van Doeveren...'.[77] Na allerlei gebeurtenissen, waaraan we hier voorbijgaan, stelde het Classicaal bestuur vast, dat de verkiezing en de inmiddels gedane bevestiging onwettig waren, en dat de benoeming diende te worden vernietigd.[78] De kerkeraad volhardde en beriep zich op het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant. Tegen de verwachting van Scholte in, stelde dit college het Classicaal bestuur in het gelijk, waarna de kerkeraad het hoofd in de schoot legde.[79]
Inmiddels had het Classicaal bestuur zich gewend tot de kerkeraad van Doeveren en Genderen om inlichtingen of Scholte de avondmaalsvragen wel stelde. De kerkeraad liet zich éénmaal manen en antwoordde tenslotte dat er niet lang geleden kerkvisitatie was geweest en dat er daarbij niets viel aan te merken op de predikant, in den zin van de formule 'strijdig met Gods Woord, den eenigen en onfeilbaren toetssteen van leer en wandel'.[80]

De kwestie van de Evangelische gezangen en de avondmaalsvragen, alsmede de beschuldigingen van het door het slijk sleuren van 'medebroeders in het algemeen en kerkelijke besturen in het bijzonder' leidde tot een rapport van een classicale commissie, gedateerd 6 oktober 1834.[81] Maar voor dit stuk in behandeling kwam, was Scholte reeds geschorst vanwege de volgende feiten 'dat UEerw. tot de ontstane ongeregeldheden op den 12 Oct. ll. te Ulrum... aanleiding hebt gegeven, door UEerw. dringend aanhouden, om in de gemeente Ulrum, het H. dienstwerk op gemelden dag te verrigten, ja UEerw. niet ontzien hebt, om reeds daags te voren,[82] zonder toestemming van den Consulent, aldaar te prediken en te doopen, en zelfs op genoemden dag, na bekomen weigering van den Consulent, om UEerw. het houden eener namiddag leerrede toe te staan, eene godsdienstige aanspraak tot de menigte in de open lucht te houden, en UEerw. u zelven heeft schuldig gemaakt aan de dadelijke overtreding der kerkelijke wet, voorkomende in art. 11 van het Reglement op de vacaturen en beroepingen.'[83]

Geliefde Vriend en Broeder in Christus

Ik was blijde dat ik een brief van u ontving, welke mij aanspoorde te schrijven hetgeen ik reeds van voornemen was, dewijl er tot nog toe te Heusden vrugtelooze navraag gedaan is naar het stukje over de Psalmen, en de Boekverkooper aldaar,

76 Men zie hiervoor in den brede *Bos* I, 292-305; Volger, *Leer Hervormde Kerk* I, 120-128.
77 Notulen kerkeraad Doeveren 31 dec. 1833; Volger *a.w.* 121.
78 Notulen Doeveren 19 febr., 7 maart 1834.
79 Idem 23 aug. 1834.
80 Notulen **Genderen** 16 juni, 16 juli 1834.
81 *Bos* 1, 300-305.
82 Lees: twee dagen tevoren (namelijk vrijdag 10 okt.).
83 *Offic. Stukken* I, 9-10; Wesseling, *Afscheiding in Groningerland* I, 49-50.

de Wed. Veerman,[84] zich heeft uitgelaten dat zij ze gaarne in commissie zou ontvangen. Ik zal heden een paar exemplaren bij haar laten bestellen, dan

84 De boekhandel L.J. Veerman te Heusden bestaat nog.
In deze passage gaat het - evenals in een gedeelte van de vorige brief - over het door Scholte in 1834, bij Messchert en Höveker te Amsterdam uitgegeven boekje *Iets over de Psalmen, uit het Hoogduitsch vertaald.*

kunt gij tevens een zeker getal overzenden. Wat het debiet elders betreft, dit kan ook zeer goed daarvandaan komen dat het nog niet bekend is. In Middelburg b.v. zou het mij zeer verwonderen, zoo het geen aftrek had. Zou de boekverkooper aldaar ze ook achterhouden. Ik zal Do. van Rhee er eens over schrijven.[85]

Wat de uittegeven preeken betreft: mijn besluit was reeds genomen voor dat ik uwe brief ontving; ik had volstrekt geene gelegenheid gehad om de eerste preek te schrijven, en daar ik er toch zeer los niet over heen kan loopen, en er ook wel eenige aanmerkingen noodig zullen weezen, was ik reeds bepaald geworden, om de vier preeken te zamen uittegeven, dewijl het daarin verhandelde zoo naauw te zamen hangt, dat het moeijelijk te scheiden is; daarover dan zoo de Heere wil nader.[86]

Van de afzetting van Do. de Cock weet ik geene andere bijzonderheden als dat het provinciale kerkbestuur even woest en vijandig gehandeld heeft als de Classis.[87] Do. de Cock zal nu het laatste en uiterste middel beproeven en zich op de Synode beroepen.[88] De Gemeente heeft aan het Provinciaal Kerkbestuur een kort maar krachtig protest ingeleverd tegen de afzetting waarin zij verlangt op grond van Gods Woord gehoord en geoordeeld te worden en anders afscheiding van de Synodale Kerk, dewijl de Gemeente van Ulrum Do. de Cock als haren wettigen Herder en Leeraar blijft beschouwen. Ook hebben zij (hetgeen ik niet goedkeur) verzoekschriften ingediend aan de Staten Generaal en aan de Staten der Provincie. Ik heb hierover dadelijk geschreven, om wanneer het nog niet gedaan was, zo moge lijk te verhinderen. Van een openlijk protest weet ik niets. Misschien wordt dit verward met een boekje door Do. de Cock uitgegeven doch door een ander geschreven, getiteld openlijk Protest tegen een zeker blaauwboekje *Wie moet men geloven den Mensch of God.*[89]

Wat gij schrijft van Röttger en Gützlaff verblijd mij. De Heere zal Zijne belof-

85 Toen nog te Biggekerke bij Middelburg; J. van Rhee kwam te Veen 7 juli 1834.

86 Vergelijk de vorige brief; zoals reeds vermeld is de bundel niet verschenen.

87 De schorsing van ds. H. de Cock door het Classicaal bestuur van Middelstum werd 1 april 1834 bekrachtigd door het Provinciaal kerkbestuur van Groningen. Reeds 29 mei 1834 werd de schorsing gevolgd door de afzetting van de Cock. Wesseling, *Afscheiding in Groningerland* I, 44-45.

88 Op 16 juli 1834 werd, naar aanleiding van een request van ds. H. de Cock, door de Algemene synode der Hervormde kerk uitgesproken, dat aan de appellant nog zes maanden tijd voor bezinning diende te worden gegeven; Keizer, *Afscheiding* 476-477. Inmiddels had de gemeente te Ulrum zich gewend tot de Staten van Groningen en het Provinciaal kerkbestuur; *Ibidem* 431-433. Aan de Staten-Generaal werd **geen** request gezonden. Men zie ook DERDE DEEL 109-112.

89 P. Hofstede de Groot schreef - anoniem - *Wien zult gij gelooven den mensch of God*, Groningen 1833. Daar tegen schreef (in dichtvorm) Luitsen Dijkstra - met een 'voorrede' van H. de Cock - *Openlijk protest tegen een zeker blauw Boekje, in de maand November 1833 uitgegeven bij M. Smit*, Veendam 1834 (pamflet Knuttel no. 27178 - Kon. Bibl.). Men zie voor deze brochures Keizer, *Afscheiding* 341, 355-356.

ten vervullen ter beschaming van Zijne vijanden zoo wel in China als in ons Vaderland.[90]

Hier gaat het goed; mijne gemeente en de gelovigen in de omtrek worden krachtig aangegord. Het Class. Bestuur heeft van wegen het Prov. Bestuur onze laatste stukken waarvan ik u iets mededeelde, ontvangen, doch heeft aan het Prov. Bestuur geandwoord dat zij niet meer wilde andwoorden. Handeld dus het Prov. Bestuur naar hunne kerkelijke wetten, dan moet er eene uitspraak volgen op de aanwezige stukken; word er dan slechts menschelijk redelijk gehandeld dan moet er eene veroordeling van het Class. Bestuur volgen. De Classis wil nu weder wat nieuws opzoeken. Gisteren hebben ouderlingen en diakenen een stuk van het Class. Bestuur ontvangen, waarin gezegd word dat zij *zijdelings* vernomen hebben dat ik geene vragen doe voor het avondmaal en verlangen daaromtrent regtstreeks berigt. De kerkeraad is van voornemen om het Class. Bestuur te verwijzen naar de voor eenige weken ingediende beandwoording der vragen bij de schriftelijke kerkvisitatie, en dat zij met getuigenis geven zullen wachten tot dat hunne Herder en Leeraar *regtstreeks* word beschuldigd.

De Heere schenke ons in alles door Zijnen Heiligen Geest om in de paden des rechts te wandelen tot verheerlijking van Zijnen Naam. Mijne vrouw verzoekt hare groete; groet Höveker en alle de Broeders hartelijk van mij. De getrouwe en on veranderlijke Verbondsgod vereenige onze harten in één Geloof, door één liefde tot ééne hoop; en ik blijf na aanbeveling van mij en mijne gemeente in het broederlijk en biddend aandenken, uwen liefhebbenden broeder in Christus

H.P. Scholte

N.B. Van Prins Frederik heb ik antwoord ontvangen.[91]

7. W. Messchert, Amsterdam 3 november 1834

Scholte gaf al heel gauw na zijn schorsing - men zie de vorige brief - enige stukken uit, die hierop en op de afscheiding van zijn gemeente betrekking hadden.[92]

Voor een eventuele uitgave polst hij, via zijn zwager J.D. Brandt te Amsterdam,

90 E.H. Röttger (geboren te Lengerich bij Osnabrück 1801) en K.F.A. Gützlaff (geboren te Pyritz in Pommeren 1803, overleden 1851) werden respectievelijk in 1832 en 1826 uitgezonden door het 'Nederlandsche Zendelinggenootschap'.
Röttger arbeidde voornamelijk onder de Chinezen op Riouw, Gützlaff op Riouw, in Siam en in China. Laatstgenoemde werd door zijn zendingswerk en zijn vele publicaties wereldbekend. Omstreeks 1834 werd er in Nederland verschillend gedacht over de zendingsmethode van Gützlaff in China; Röttger kwam daar nimmer. Men zie A. Goslinga, *Dr. Karl Gützlaff en het Nederlandsche Protestantisme*, 's-Gravenhage 1941, in het bijzonder 12; E.F. Kruijf, *Geschiedenis van het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, Groningen 1894 register; *Gedenkboek NZG* 39 (biografische bijzonderheden).

91 Prins Willem Frederik Karel (1797-1881). Wellicht had de brief betrekking op één van de te Doeveren gelegerde militairen, van wie er verscheidenen bij ds. Scholte ter catechisatie gingen.

92 *Stukken betrekkelijk de afscheiding der Gereformeerde gemeente van Doveren, Genderen en Gansoyen*, 's-Gravenhage 1834; kort daarna verscheen: *Merkwaardig voorbeeld van hedendaagsche verdraagzaamheid van het Nederlandsch Hervormd Kerkbestuur*, 's-Gravenhage 1835. Beide brochures zijn opgenomen in *Offic. Stukken.*

eerst Messchert & Höveker. Maar Messchert schrijft hem, dat de firma vanwege het in de inleiding van dit hoofdstuk genoemde uiteengaan per 31 december 1834, daartoe niet zal kunnen overgaan. Daarnaast blijkt het dat hij ook reserves heeft ten aanzien van de door Scholte gedane stappen. En zo is het gebleven. Messchert is niet met de Afscheiding meegegaan.
Scholte vindt J. van Golverdinge te 's-Gravenhage wèl bereid de uitgave van zijn eerste brochures te verzorgen.
Het stuk dat hieronder is gereproduceerd is een afschrift van de aan Scholte geschreven brief.

den Eerw. Heer H.P. Scholte

Zoo even komt Uw zwager bij ons, en verlangt een spoedig besluit, of wij ons met de Uitgave der door U aan het Kerkbestuur enz. gezonden stukken kunnen inlaten.

Zonder in den inhoud der stukken te komen, staat ons in den weg onze kort op handen zijnde scheiding, die ons verbiedt eenig werk, wat dan ook, uit te geven of eenige zaak, die meer verwikkeling aan onze affaire geeft, bij de hand te nemen. Wij hebben tijdens Uw hier zijn U reeds deze bedenking medegedeeld en het was daarop, dat U met Höveker in particulier over Uitgave spraakt. Wij verzoeken U dus vriendelijk in dit geval een anderen Uitgever te kiezen.

Doch deze bedenking rees bij ons op: Moet ons bijzonder belang niet voor den drang der omstandigheden wijken? - In dit geval, dunkt ons, neen. Want wat kan, ten ergsten aangenomen, onze weigering veroorzaken? Vertraging van eenige dagen of weken met de uitgave. Die gelooft zal niet haasten.[93] De gebeurtenis zal de kerk van Nederland schokken. Staat het aan ons te bepalen, of die schok eenige weken vroeger of later moet geschieden?

Die gelooft zal niet haasten. - Dit meen ik te mogen herhalen. Elke stap voorwaarts heeft hare gevolgen en is niet te herdoen. Ik heb het gebeurde lang verwacht en kan het niet afkeuren, doch wanneer ik op de vele zwakken zie, die nu de stroom volgen, en wanneer de verdrukking komen zal, zullen afvallen, dan moet ik wel eens vragen: Was het niet te vroeg, niet te haastig. De Heere vergeve mij, zoo menschenvrees of zwakheid op mijn besluit invloed heeft gehad.

Het onbestaanbare van een associatie heb ik nu weder leren zien.[94] Al kan ik voor mij zelven besluiten, dan kan of mag ik het nog niet voor een ander. De Heere beware Zijn Kerk en zij U nabij.

8. Scholte, 's-Gravenhage 7 november 1834

Dit schrijven loopt voor een deel parallel met één, 's-Gravenhage 5 november 1834, en gericht aan S.M. Scholte-Brandt.[95]
Het voornemen van Scholte was te 's-Gravenhage aan de Koning een request inzake de afscheiding van zijn gemeente te overhandigen. Enige leden van het Haagse Réveil - D. van Hogendorp, C.M. van der Kemp, Capadose, en mogelijk anderen - rieden hem ‘de personele gang tot den Koning’ af, maar Scholte werd

93 ... wie gelooft, die zal niet haasten. (Jesaja 16 vers 28b).
94 Bedoeld is de associatie met H. Höveker.
95 VIJFDE DEEL 37-38.

daardoor niet afgeschrikt. Evenwel werd hem de audiëntie belet door de op 2 november ingegane hof-rouw.[96]
Zoals ook uit de volgende brief blijkt, had Scholte, in Den Haag zijnde, het schrijven van Messchert van 3 november nog niet ontvangen.

Geliefde Vriend en Broeder in Christus!

Zie hier de stukken betrekkelijk de afscheiding mijner Gemeente van het tegenwoordig Kerkbestuur. De gelovigen in ons Vaderland zullen er verschillend over oordelen, doch daarom is het goed, dat de stukken allen het licht zien. Het request en de begeleidende brief van mij[97] heb ik teruggehouden, omdat daarop eerst de uitslag moet gewacht worden. Wonderlijk heeft de geheele zaak zich toegedragen; zoo in eens in eene positie die mij zelf verbaasd. Ik voor mijn persoon kon niet anders en ik heb vrede in mijn gemoed over hetgeen ik gedaan heb. De Gemeente was toen ik haar verliet één hart en ééne ziel. Er zal wel vervolging uit voortvloeijen, en welligt wordt deeze of geene geërgerd, doch de Heere zal zijne ware discipelen wel bevestigen in de waarheid. Morgen hoop ik weer op reis na huis te gaan. Hier heb ik de broeders in verschillende gemoedsgestalten aangetroffen. Ik heb met Hogendorp en zijne vrouw met innig zielsgenoegen over de dingen van Gods Koningrijk kunnen spreken; ook met Capadose die een heerlijk stukje heeft uitgegeven tegen het muziekfeest.[98]

Uit Groningen zijn treurige tijdingen; Do. de Cock heeft militaire inlegering, alle zijne papieren zijn in beslag genomen, doch dit zal tot niets anders dienen als om zijne onschuld meer aan den dag te doen koomen; welligt word zulk een maatregel ook bij mij genomen; hoe het zij, broeder, de Heere regeert, en ik ben in Zijne hand veilig wat mij ook mooge overkomen. Ik had gaarne dat de stukken zoo spoedig mogelijk gedrukt werden. De spelling zult gij wel nazien; mij dunkt dat er maar dadelijk 1000 exemplaren gedrukt moesten worden; zendt er mij 20 op velin papier[99] en 50 op ordinair. Zoo het eenigsints mogelijk is in de andere week. Ik hoop ook spoedig eene voorrede voor de preek van Brakel in gereedheid te brengen[100] en u overtezenden want die preek is eene herdruk overwaardig, vooral in de tegenwoordige omstandigheden. De strijd word meer en meer openbaar; het zou mij niet bevreemden zoo ons gouvernement in de mening stond dat het maar om een enkele geestdrijver te doen is, maar ik vrees voor de gevolgen zoo men mogt besluiten tot eene vervolging. Och dat de Heere de oogen der overheden mogt openen en Christus als Koning over Zijne kerk de eere mogt worden toegebracht.

96 *Ibidem* 37, noot 19.
97 Namelijk aan de Koning; *Stukken betrekkelijk de afscheiding van Doveren c.a., a.w.* 23. Door de latere verschijning van de brochure werd het request toch in deze brochure opgenomen.
98 A. Capadose, *De ontheiliging van het huis Gods op den lóden en 17den October 1834 te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1834. Capadose was verontwaardigd over een ‘muziekfeest’ gehouden in de Grote of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage; Kalmijn, *Capadose* 78-82.
99 Velijn papier = gesatineerd papier (glad en glanzend gemaakt).
100 Wij vinden in deze tijd geen preek van W. à Brakel uitgegeven met een ‘Voorrede’ van H.P. Scholte.

Schrijf mij als gij deeze ontfangen hebt een lettertje terug. Groet de vrienden en broeders en gedenk veel in uwe gebeden aan uwen liefhebbenden Broeder in Christus

H.P. Scholte

9. W Messchert, Amsterdam 8 november 1834

Copij

Veel Geliefde Vriend en Broeder in Christus

Mijn brief van 3 dezer op Genderen geadresseerd moet niet bij U ontfangen zijn geweest, toen Gij mij gisteren schreeft, en de stukken toezondt om gedrukt te worden. Niettegenstaande de meening in gemelde brief van 3 dezer uitgedrukt zouden wij (Messchert & Höveker) er waarschijnlijk toe gekomen zijn om de uitgave op ons te nemen, toen Uw nader schrijven ons gebracht werd, hetgeen ons wees op (van) Golverdinge.[101]

Ik ben overtuigd dat *de stukken moeten gedrukt worden en heel spoedig.* Ware er heen en weder schrijven met U noodig geweest, wij zouden de uitgave bezorgd hebben. Uw verwijzen op G(olverdinge) beslist.

Het bezwaar ligt bij ons zoo zeer niet in het maken van onderlinge schikkingen bij de scheiding,[102] als wel in de indruk op het publiek te maken.

Mijne associatie, het gewrocht van dweepachtige illusiën, was bij den aanvang de spot van den boekhandel, en zal het bij de spoedige dissolutie niet minder worden.

In die bespotting behoeven wij Uwe zaak niet in te trekken, ja wij mogen dit niet doen, *zoolang er elders gelegenheid is ter uitgave.*

Het afgesprokene met H(öveker) betreft uitgeven na 1e Januarij. Daartoe blijft hij niet alleen bereid, maar zelfs daarnaar verlangende. Hij zou thands nog eer tot de uitgaaf hebben besloten dan ik. Ik sta door mijne dwaze associatie in eene valsche positie. Daar moet ik uit, eer ik in eene zaak van gewicht mijn naam mag laten zien.

Ik hoop den boekhandel op mijn eigen naam voort te zetten, en ben ik eens op een bepaald standpunt, dan vertrouw ik, zal God mij de genade geven, voor Zijn zaak vrijmoedig uit te komen.

Wat nu Uwe zaak betreft, ik moet de vrijmoedigheid nemen U aan te merken, dat, mij voorkomt de acte van Scheiding niet in een gelukkig oogenblik is geteekend.[103] De Wetten en Reglementen bestonden, alvorens men ze tegen U liet gelden. Als Predikant en Kerkeraad stondt Gij onder de Wetten, en waart alzoo tot gehoorzaamheid verbonden tot de daad der afscheiding toe. Nu heeft het de schijn, als of Uwe wederstand is tegen de Wetten, niet om het beginsel, maar op de toepassing. Het heeft nu schijn van zelfverdediging en dat zal men tegen U laten gelden.

101 De naam J. van Golverdinge vinden wij niet in voorgaande brief.
102 Het uiteengaan van de associatie Messchert-Höveker.
103 DERDE DEEL 42-49.

Over de gematigdheid op Zondag (hoewel niet consequent na de Acte) verheug ik mij.[104] Niet onze kracht, maar de Heere moet de vijand uitdrijven.

Houd het mij ten goede, wanneer ik U vrijmoedig deze bedenking mede deel. In het beginsel zijn wij het eens. Het heerschend Kerkbestuur miskent het Koninklijk ambt van Christus, en regeert de Kerk buiten de Geest en het Woord. Daaronder kan men een poos, misschien zeer lange, lijdzaam blijven. Daarmede mag men niet instemmen, en alzoo is elk geloovige een Kerkelijke Bediening bekleedende, gestadig als protesterende.

De losmaking moet het eind zijn, voor den eenen vroeger, voor den anderen later. De Heere bepaalt de tijden. Hij beware Zijn volk zoowel van achterblijven als van voorbarigheid.

Ik voor mij verwacht niet, dat de scheiding voor als nog een doorgaande zaak in ons land zijn zal, doch de geestelijke scheiding wordt gewis door deze woelingen bevorderd, en deze moet de uiterlijke voorafgaan.

Willen intusschen de gezaghebbers militair te werk gaan, zooals in Groningerland, ja dan kan het spoedig tot scheiding komen, maar ook tot vele verwarring doordrijven.[105]

10. Scholte, Doeveren 14 februari 1835

Hartelijk geliefde Vriend en Broeder in Christus onzen Heer!

Met blijdschap ontfing ik uwe brief. Gedurige bezigheid belette mij tot hiertoe u te andwoorden. Dat de vrienden in Amsterdam de scheiding niet begrijpen komt mij niet vreemd voor. Het Schriftuurlijk betoog dat het tegenswoordig Kerkbestuur buiten Woord en Geest handeld kan nog wel eens koomen; ik heb mij nu de verzameling der wetten en reglementen aangeschaft, en hoop na mijn terugkomst uit Groningen[106] dadelijk aan het werk te gaan; eenige wenken heb ik reeds gegeven in het nu ter perse liggend stukje;[107] zoodra ik in mijne bediening als herder en leeraar wetten aantrof die niet met Gods Woord overeenkwamen, heb ik in de vreeze des Heeren die wetten laten varen en mij naar het Woord Gods gerigt. Van daar de spoedige tegenstand des kerkbestuurs; de Heere maakte mij getrouw om te staan, en zegende bijzonderlijk mijne dienst onder de overige opzienders der gemeente en in de gemeente zelve. In de

104 Op zondag 2 nov. 1834 werd zowel te Doeveren als te Genderen geen godsdienstoefening gehouden. Door de 'burgerlijke overheid' zouden de kerkgebouwen slechts voor de ringpredikanten worden geopend. '...door Gods genade werden de harten zoodanig bestuurd, dat eenparig het besluit werd genomen, om ons onderworpen te gedragen...'. (*Stukken betrekkelijk de afscheiding van Doveren c.a., a.w.* 23). Messchert vindt dit laatste inconsequent; men had zich toch *afgescheiden* van het Hervormde kerkbestuur!

105 Slot en ondertekening ontbreken bij dit afschrift.

106 Scholte was in de dagen rond 20 februari 1835 in de stad Groningen en te Appingedam. In laatstgenoemde plaats stond hij terecht voor de rechtbank van eerste aanleg, wegens het gebeurde te Ulrum op 10 en 12 oktober 1834. Zowel te Appingedam als later in hoger beroep te Groningen werd hij vrijgesproken. Vonnissen van 27 februari en 24 juni 1835. Vergelijk DERDE DEEL 66-76.

107 Vergelijk *Offic. Stukken* I, 55-65.

gemeente zelve ontdekte ik geen bekeringswerk, behalve een der kerkeraadsleden die sedert dien tijd bijzonder is toegenomen en door 's Heeren genade een helder inzicht heeft gekregen in de zaak van Christus kerk, en die zich dan ook reeds op eene vergadering van het Class. Bestuur waarvoor wij geciteerd waren in het afgelopen jaar krachtig heeft geopenbaard.[108]

In de gemeente kwam meer en meer kennis van de waarheid en tevens innige overtuiging dat wij den Heere eene zuivere dienst moeten toebrengen; vandaar gedurige tegenkanting tegen zoodanige verordeningen die openbaar werden en strijdig waren met het Woord. Buiten af werd er meerdere zegen op mijne dienst bespeurd in de bekering van zondaren. Dit merkbare onderscheid tusschen inwoners en omwoners deed mij meermalen vermoeden dat de Koning der Kerk daarmede wijze bedoelingen had, en dit vermoeden is waarheid bevonden; na langdurige worsteling met het Kerkbestuur in velerlei opzichten kwam ineens de schorsing, en daar stond eensklaps de gemeente afgescheiden. Wat ook de menschen daarvan moogen zeggen, de uitkomst zal wel toonen dat dit van den Heere was. Eenheid en zamenhang moge elders ontbreken, onder ons ontbreekt ze niet. Meer en meer wordt de Gemeente één hart in éénen Geest, en waar ik vroeger dikwijls op stond te zien, word nu openbaar. Bij veelen in de Gemeente is het na de schorsing en afscheiding openbaar geworden dat zij waarlijk leefden; en gij zult in het derde stukje een bewijs vinden dat men in de gemeente niet alleen den leeraar volgt.[109] Hoe meer tegenstand er geboden wordt hoe vaster de gemeente wordt; en daar onze vijanden dachten dat door de ministeriele dispositie,[110] en vooral om ongunstige bejegening door den Koning,[111] veelen zouden afvallen, kunnen zelf(s) de natuurlijke armen door beloften van geld of door bedreiging met armoede niet afgetrokken worden; en dit geeft onze tegenstanders niet veel moed. Er is nog geen predikant beroepen, en de ringpredikanten beginnen reeds te klagen dat het hen spijt dat de zaak zoo ver gekoomen is. Nu hebben zij nog hoop dat ik in Appingadam zal veroordeeld worden; doch ook deeze hoop zal hen wel eindelijk ontzinken.

Het stukje van Do. James[112] heb ik met veel genoegen gelezen, maar kan en mag men een verloochenaar van het wezen Gods *honorable Confrère* noemen. Van dat soort als Serrurier zijn er onder de hollandsche predikanten in menigte.

108 Niet duidelijk is, wie is bedoeld onder de tien leden tellende kerkeraad van Doeveren en Genderen. Wellicht Gijsbertus van der Beek; *Bos* I, 303.

109 H.P. Scholte, *Vervolg der liefdelooze handelingen van het zoogenaamd Hervormd Kerkbestuur*, 's-Gravenhage 1835, in de bundel *Offic. Stukken* I, 67-180. Gedoeld zal worden op een brief van de 17-jarige H. van der Beek aan het Classicaal bestuur van Heusden; *Ibidem* 111-115.

110 Eén van de requesten van de kerkeraad te Doeveren en Genderen aan de Koning, leidde tot een afwijzing bij dispositie van de minister van erediensten, gedateerd 27 nov. 1834; vergelijk *Bos* II, 177.

111 Men zie de vorige noot en *Bos* II, 172.

112 L.G. James, *Lettre à Monsieur Serrurier, Pasteur de l'Eglise Wallone de Dordrecht*, Amsterdam 1835. De brief was gericht aan de niet-orthodoxe ds. Daniel Serrurier (1804-1854); in 1845, 1846 en 1850 was Serrurier lid van de Hervormde synode.

Het stukje van Migault[113] waarvoor ik u hartelijk dank, zal ik morgen met een pak boeken van mijn zwager ontfangen.

Ik heb deeze week een brief van Do. Brummelkamp van Hattem ontfangen; hij maakt het door 's Heeren goedertierenheid bijzonder wel, doch hij heeft ook reeds tegenstand.

Van harte wensch ik dat de Heere u naar de rijkdom Zijner Genade in uwe nieuwe loopbaan[114] nabij zij; in Zijne nabijheid is het overal goed en daar alleen kunnen wij leeren den Heere te dienen om Zijns zelfs wil. Ik denk tegenwoordig wel eens aan de Zwanenzang van den nu zaligen Lodenstein:

> Het arm verbijsterd Christendom
> Diend God, en weet zelfs niet waarom
> Maar meest om eigen voordeel
> Het zoekt den Heiland maar en vindt
> Hem niet, omdat het niet bemind
> Dan vrijheid in het oordeel enz.[115]

Ons zelven geheel te verliezen en alles in den eenigen en algenoegzamen Borg en Middelaar des nieuwen Verbonds weder te vinden is geen werk van vleesch en bloed maar van den Heiligen Geest. En daar toch wordt alleen ware rust en vreede genoten en het zal eenmaal de zaligheid uitmaken voor de geheele triumpheerende Gemeente. Ik verzoek mijne hartelijke broedergroeten aan alle de broeders, hen hartelijk van den Heere toebiddende, dat zij niet na Issaschar mogen gelijken.[116] De getrouwe en onveranderlijke Verbondsgod schenke u uit genade om arm te zijn in u zelf en rijk in Christus. Gedenk mijner in uwe gebeden. Zoo aanstonds vertrek ik na Gorcum en zoo de Heere wil Maandag morgen na Groningen. Den 20ste sta ik voor den regtbank der menschen, wier adem in 's Heeren hand is. Mijn vrouw groet u. Uwen liefhebbenden Broeder in Christus

H.P. Scholte, Predikant

113 J. Migault, *Dagverhalen of wederwaardigheden van een Protestantsch huisgezin in Poitou, ten tijde der herroeping van het Edict van Nantes.* Uit het Fransch door P.B. Bähler. Amsterdam (W. Messchert) 1835.

114 W. Messchert was immers met ingang van 1 jan. 1835 zelfstandig zakenman. De brief is als volgt geadresseerd ‘Aan W. Messchert, Boekhandelaar, Leliegracht bij de Heere Gracht, Amsterdam’.

115 Jodocus van Lodensteijn, *Uitspanningen*, Amsterdam 1743, ‘Zwanen-Gezang’ 435-438, zevende couplet:

> Het arm verbijsterd Christendom,
> Diend Godt, en weet zelfs niet waarom,
> Als om haar eijgen voordeel.
> Het zoekt den Heijland, maar en vind
> Hem niet, om dat het niet bemind,
> Dan vrijheid in het oordeel.
> Daar 't Lam, Meest kwam
> Om de Wonden, Van de Zonden
> In Zijn Wezen,
> Door verloog'ning te genezen.

116 Verwijzing naar Genesis 49 vers 14 en 15.

11. J.D. Brandt aan W. Messchert, Amsterdam 24 februari 1835

In aansluiting op de vorige brief wordt in onderstaand schrijven, Messchert door de zwager van Scholte, Jan Daniel Brandt, op de hoogte gesteld van het verloop van de rechtszitting te Appingedam op 20 februari. De officier van justitie eiste een gevangenisstraf van twee tot vijf jaar, maar de rechtbank sprak, zoals we reeds zagen, Scholte vrij. Scholte werd verdedigd door mr. J. Potter van Loon.[117]

Waarde Vriend

Onze beloften UE. belangstelling te voldoen is deze in haast UE. te doen weten dat Broeder heden middag te Gorcum hoopt te arriveeren.

Het proces heeft geduurd van 's morgens 11 tot 's avonds 8 uuren. De advocaat van Loon heeft uitmuntend gepleit en zoo er maar eenigzints regtschapenheid bij de regters bestaat dan is de vrijspraak zeker. Er is na de strengste regtvaardigheid geen vonnis te verwagten. De verdediging van den Officier van de regtbank was zeer bescheiden en niet zeer sterk. De uitspraak van 't vonnis is 8 dagen uitgesteld, doch behoefde Broeder niet op te wachten. De eisch van de Officier is gevangenis van 2 tot 5 Járen doch deze eisch heeft hem niet verschrikt want hoe doller de eisch is, hoe moeijelijker de veroordeeling. De Heere zal Zijne zaak wel rigten.

Zijt hartelijk gegroet van

UE dienstwillige Dienaar en Vriend

J.D. Brandt

12. W. Messchert, Rotterdam 28 januari 1844

Condoleantie bij het overlijden van S.M. Scholte-Brandt, 23 januari.[118] Deze brief zal één der laatste zijn, door Messchert geschreven.

Veelgeachte Vriend en Broeder in onze Heere

Met diepe aandoening verneem ik uit Uwe letteren het overlijden van Uwe waardige echtgenoote. Zwaar is de beproeving door Gods Vaderhand U gezonden. De inhoud van Uwen brief getuigt van de waarheid der goddelijke belofte, dat bij den Heere troost en ondersteuning is in alle nood en droefenis. Zijne genade schenke U daarvan bij voortduring de ervaring, en geve U op den weg des geloofs moedig voort te gaan, en van dat geloof, Hem ter eere, getuigenis te geven in de vervulling der moeilijke verplichtingen, U in deze beproeving opgelegd. De uitkomst van onzen weg is licht en heerlijkheid, doch het pad blijft donker. De hand des Heeren geleidt ons. Hij doet alle dingen ten goede medewerken dengenen, die Hem liefhebben. Waar die liefde, door Hem in het hart verwekt, levendig is, zal de kracht niet ontbreken om Zijnen wil te doen. Houd U van mijn hartelijke deelneming verzekerd, en geloof mij, onder toebede van des Heeren ondersteuning en vertroosting, met oprechte hoogachting

Uwen Vriend (en) Broeder in het gelove

W. Messchert

117 DERDE DEEL 66-76; VIJFDE DEEL 44-45.

118 Vergelijk de inleiding van hoofdstuk 12.

Hoofdstuk 11
Zeventien brieven van H. baron van Zuylen van Nijevelt

Inleiding

Het was, zoals bekend, voor de Afgescheidenen een verademing, toen Koning Willem I op 7 oktober 1840 aftrad en zijn zoon Koning Willem II aan de regering kwam. In 1841 ging mr. F.W.F.T. baron van Pallandt van Keppel (1772-1853) heen als minister van het 'Departement van de Hervormde Eeredienst', daar hij 'niet gezind (was) om den Koning ter wille te zijn in diens nieuwe kerkelijke staatkunde.'[1] Zonder overdrijving kan worden gezegd, dat zowel Van Pallandt als de 'secretaris en adviseur' van het departement van de eredienst J.D. Janssen erkende tegenstanders waren van het verlenen aan de Afgescheidenen van vrijheid van godsdienstoefening.[2]

Al spoedig - 1 maart 1841 - werd H. van Zuylen van Nijevelt minister van eredienst; hij was toen tevens minister ad interim van buitenlandse zaken; van 1 maart 1842 tot 15 maart 1848 stond hij, zonder andere functie, aan het hoofd van het departement van de (protestantse) erediensten.

Hugo van Zuylen van Nijevelt[3] werd 7 juli 1781 te Rotterdam geboren als zoon van Jacob en van Adriana Maria Cornets de Groot, en overleed te 's-Gravenhage 18 maart 1853. Hij huwde 12 maart 1823 te 's-Gravenhage jonkvrouwe Cornelia Adriana Boreel - deze was van 1849 tot aan haar overlijden in 1875 dame du palais van Koningin Sophie. In Utrecht promoveerde Van Zuylen in 1803 tot doctor in de beide rechten. Van 1811 tot 1824 was hij lid van de regering van Rotterdam. Ook vervulde hij tal van diplomatieke functies; zo in 1814 te Brussel ter voorbereiding van de vereniging met België. In 1824 ontving hij de titel van minister van staat.

Na minister van buitenlandse zaken te zijn geweest, werd hij tot het bovengenoemde ministerschap geroepen.

Niet verdoezeld mag de vraag of van Zuylen van Nijevelt wel een Réveil-man kan worden genoemd. Het komt ons voor dat hierover verschillend kan worden gedacht. Anderzijds kan het al dan niet behoren tot het Réveil niet bijvoorbeeld

1 P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* III, Leiden 1908, 41.
2 Men zie hiervoor *Bos* I-IV register; Keizer, *Afscheiding* 415.
3 Men zie voor hem *NNBW* III, (Leiden 1914) 1522-1523; *Bos* I-IV register; *RGPgs114* register.

door het raadplegen van een ledenlijst worden afgegrensd. Op grond van de nu volgende brieven en van Van Zuylens correspondentie met Réveil-figuren als H.J. Koenen en I. da Costa[4] zouden wij in ieder geval durven zeggen dat hij door het Réveil niet onberoerd is gebleven. Uit zijn brieven blijkt ook dat hij nimmer, geheel of ten dele tot de overtuiging van de Afgescheidenen overhelde. Echter, zijn milde houding tegenover de Afgescheidenen - binnen het kader van de wettelijke bepalingen trachtte hij de erkenning van hun gemeenten zo veel mogelijk te bevorderen en te bespoedigen - maakt dat, naar onze mening, zijn brieven aan H.P. Scholte een plaats in dit boek verdienen.

Wel drukt hij zich in ambtelijke stukken aan de Koning en aan zijn ambtgenoot van justitie enigszins anders uit, dan wij op grond van zijn correspondentie met Scholte zouden verwachten. Wij willen van het laatste enige voorbeelden geven ontleend aan *Bos (Archiefstukken).*

In een rapport aan de Koning van 15 juli 1841,[5] handelt Van Zuylen onder meer over een brief van Scholte, waarin deze algehele scheiding van kerk en staat voorstelt ‘zooals zulks in het Noordamerikaansch gemeenebest plaats heeft’. Van Zuylen acht dit in strijd met artikel 192 der vigerende grondwet, waarin onder meer aan de Hervormden bepaalde rechten zijn gewaarborgd. Hij schrijft daarna:

> ‘Het is niet wel mogelijk, dat Ds Scholte, wien het bij alle zijne oppervlakkigheid en ijdelheid aan geene scherpzinnigheid mangelt, en zelfs in zijne handelingen veel slimheid aan den dag legt, de vermelde bezwaren tegen de verwezenlijking zijner denkbeelden niet zoude gevoeld hebben, daar die bezwaren elk moeten in het oog loopen. Maar het schijnt dat, daar de gevolgen der door hem inzonderheid bewerkte Afscheiding aan zijne verwachting niet beantwoord hebben, hij een anderen weg wil beproeven om zijn doel te bevorderen. Hij gevoelt dat de door de Afgescheidenen zoo vurig gewenschte onafhankelijkheid na derzelver verkrijging weinig aangename vruchten heeft gedragen en aan de nieuwe stichting geen duurzaam bestaan belooft. Dit is web niet meer te veranderen, maar de nadeelige gevolgen zouden verminderd worden, indien ook alle andere kerkgenootschappen in hetzelfde lot moesten deelen en op gelijke bodem met zijne nieuwe gemeente geplaatst werden, en dan welligt de daardoor veroorzaakte algemeene verwarring en beroering aan dezelve eene aanwinst verschaffen.’

Naar aanleiding van godsdienstoefeningen ten huize van mevrouw J.J. Zeelt te Baambrugge in 1846, kunnen de ministers van eredienst en justitie nog steeds niet komen tot een houding waarbij de overheid godsdienstige bijeenkomsten niet wil belemmeren.[6]

Het zal 1850 moeten worden voordat een minister van eredienst - mr. J.T.H. Nedermeyer ridder van Rosenthal - uitspreekt, dat de toepassing van de artikelen 291-294 van de Code Pénal op godsdienstige vergaderingen hem ‘steeds bedroefd en menigmaal geërgerd heeft’.[7] Tot dit standpunt heeft Van Zuylen

4 Ré veil-Archief. Verzameling H.J. Koenen: 16 brieven van H. van Zuylen van Nijevelt (1841-1851); Verz. I. da Costa: 25 brieven (1843-1850).
5 *Bos* IV, 447-449.
6 Men zie voor vrouwe J.J. Zeelt VIERDE DEEL 358-388; voor de houding van de landsoverheid *Bos* IV, 471-478.
7 *Bos* IV, 479.

tijdens zijn ministerschap niet kunnen komen. Hij hield vast aan de bevoorrechte positie der Hervormde kerk ten aanzien van vrijheid van godsdienstoefening.

> 'De Regering, die als zoodanig zich niet kan inlaten met geloofsverschillen, kan voor de ware Hervormde Kerk slechts houden die kerk, welke sedert de Reformatie hier te lande tot dusverre van dag tot dag onafgebroken als *Corpus morale* uitwendig in den staat heeft bestaan, en moet allen die zich, om welke reden ook, van deze kerk afscheiden, zonder zich bij eene andere te voegen, beschouwen als eene *nieuwe gezindheid.*'[8]

Met andere woorden, Van Zuylen bleef de overtuiging toegedaan, dat de bepalingen van het Koninklijk besluit van 9 januari 1841, no. 23[9] 'goed' waren. Bij dit besluit werden, tengevolge van de welgezinde houding van Koning Willem II, de bepalingen voor de toelating en erkenning van Afgescheiden gemeenten weliswaar aanmerkelijk verzacht, maar dit leidde toch niet tot vrijheid van godsdienstoefening.

De brieven zijn, met uitzondering van de dertiende (men zie aldaar) geschreven uit 's-Gravenhage, in de tijd dat Van Zuylen minister van eredienst was.[10]

8 *Bos* IV, 485 - Van Zuylen in een rapport aan de Koning van 17 februari 1847.

9 *Bos* IV, 421.
Het genoemde koninklijk besluit bepaalde, dat de Afgescheidenen zich bij een 'individueel onderteekend adres... ter toelating en erkenning' tot de Koning konden wenden, met overlegging van de volgende stukken:
a. de reglementen en kerkelijke organisatie der op te richten gemeente;
b. een certificaat van het hoofd van het plaatselijk bestuur dat het gebouw etc. wat zijn ligging aangaat geschikt is tot de uitoefening van de openbare eredienst, en dat uit het verlangde gebruik geen hinder voor andere godsdienstige gezindheden of stoornis der publieke orde en veiligheid te duchten is;
c. een verklaring dat men in de kosten van de eredienst, mitsgaders in de verzorging van de behoeftigen der armen buiten bezwaar van het rijk kan voorzien, 'zullende echter deswegens geene andere waarborg worden gevraagd';
d. gelijke verklaring, dat men nimmer enige aanspraak zal maken op de bezittingen, inkomsten en rechten van het Hervormd kerkgenootschap of van enige andere godsdienstige gezindheid, en aan de wetten van de staat zal gehoorzamen.

10 Terloops zij opgemerkt, dat zich in het dossier van de Scholte Papers waarin zich de nu volgende brieven bevinden - inv.no. 33, waarbij abusievelijk wordt vermeld: 17 brieven van *Cornelis* van Zuylen van Nijevelt - een brief wordt bewaard, gericht aan H.P. Scholte, met als kenmerk 'Den Haag, den 23 Januarij 1833' en geschreven door C.G. van Zuylen van Nijevelt geboren Bergsma, de echtgenote van C. van Zuylen van Nijevelt (1777-1833). Uit dit schrijven blijkt dat Scholte in deze dagen (en daarvoor) met het echtpaar in verbinding stond. Mevrouw Van Zuylen bedankt voor een toegezonden (geschreven?) preek, en schrijft te betreuren dat Scholte en zijn vrouw, bij een bezoek aan Den Haag, kortgeleden, niet konden worden ontvangen. Zij spreekt van de 'zwaar lijdende toestand van mijn man'. Bijgevoegd is een rouw-circulaire van slechts enige maanden later, waarin mevrouw Van Zuylen het overlijden van haar echtgenoot, op 10 mei 1833, bekendmaakt: 'Zijne laatste dagen waren kalm en troostrijk: eenstemmig met den wil van zijnen Hemelschen Vader, los van alle aardsche zorgen, en met een helder en geloovig uitzigt naar en vertrouwen op de beloften van den Heere Jezus Christus, wierd hij uit mijne liefdearmen gerukt..

Behalve bij de eerste brief, laten we aanhef en slot weg, beide onderdelen zijn steeds nagenoeg gelijkluidend.

In het archief Van Zuylen van Nijevelt (Algemeen Rijksarchief) worden geen brieven van Scholte bewaard; in het archief Hervormde Eredienst vonden wij slechts de twee brieven in paragraaf 14 van dit hoofdstuk vermeld.

1. 23 augustus 1841

WelEerwaarde Zeer Geleerde Heer

Na de blijde boodschap uit Schotland onlangs afzonderlijk en bij overdruk in het licht verschenen, konde eene opwekking uit dat Land, mij bij verplichtende brief van UwE. in dato 16 Aug. geworden, niet dan welgevallig zijn, aangezien de onmiskenbaren Christen-zin, die in dat geschrift doorstraalt.[11] - Ik ben UwE. voor die toezending niet minder dankbaar, dan voor den aangenamen indruk, welken op mij heeft te weeg gebracht Uwe herinnering aan wijle mijnen veel geliefden broeder,[12] wiens deel aan Uwe bevordering tot de eerste standplaats, mij onbekend was gebleven. UwelEerwaarde heeft zijnen ijver gekend voor de zaak van Christus en diens kerk in Nederland. Hoe zoude hij gezucht hebben over de scheuring, die thans plaats heeft!!! Hij die met volle overtuiging in luide klachten openbaar gemaakt, der veele afwijkingen en misbruiken die in de Gereformeerde Kerk waren ingeslopen, echter van oordeel was, dat het alleen tot triomph van Rome zou uitlopen, indien men tot afscheijding overging, en daardoor aan de hoop vaarwel zegde, om het Huis-krakeel in der minne bijteleggen. Allerminst had men zich kunnen verwachten op eene afscheiding, gegrond op de on voorwaardelijke wederinvoering ener oude Kerkenorde, zo te regt onlangs door UwEw. in hare waarde en tegenwoordige onwaarde aange-

11 Niet duidelijk welk stuk precies is bedoeld met ‘de blijde boodschap uit Schotland’. Scholte gaf in *De Reformatie* regelmatig berichten door uit dit land. In *Ref. 2e S.* I (1841) 111-128 vinden we een artikel ‘Opwekking uit Schotland’, waarin ‘de kinderen Gods verspreid over de geheele wereld’ worden opgewekt van 2 tot 11 oktober 1841 op elke dag een tijd af te zonderen voor gebed om de komst van Gods koninkrijk, en inzonderheid daarbij te vragen om de uitstorting van de Heilige Geest en de bekering van het Joodse volk. Het stuk draagt geen ondertekening, maar uit een onderschrift van Scholte blijkt dat het is gezonden door een groep Christenen in de Schotse kerk, die zich reeds van 1742 had verbonden op bepaalde uren te bidden om de uitbreiding van het koninkrijk Gods. In 1842 werd de oproep tot het houden van een tiental gebedsdagen herhaald (*Ref. 2e S.* III (1842) 250-255).

12 De in noot 10 genoemde C. van Zuylen van Nijevelt, overleden 10 mei 1833. In het vervolg van de brief wordt aangeduid dat hij in een aantal geschriften de ontwikkeling in de Hervormde kerk hekelde. We noemen: *De eenige redding*, Amsterdam 1831; *De Hervormde leer*, Amsterdam 1832. Men zie verder voor hem en zijn publicaties: Keizer, *Afscheiding* register.

wezen.[13] Ik heb daarbij niet te voegen, dan alleen de opmerking, dat, bijaldien 't geen alleen menschen werk is, na ruim twee eeuwen voor wijzigingen vatbaar kan geacht worden, het doel beter zou bereikt zijn geworden tengevolge van broederlijk overleg, en ontwarring van de kluwen dan door het doorhakken van den Gordiaanschen knoop.

Hoe het ook zij: de hoogst mogelijke vrijheid, alleen door de wet beperkt, zij het deel van andersdenkenden. Ik wanhoop niet aan het bestaan onzer Nationale Kerk, door, in den mij aangewezen kring, de neologie afteweeren en zuiverheid van leer, gepaard met oprechtheid van wandel, langs alle gepaste wegen aantekweeken en te bevorderen. En bedrieg ik mij niet, dan vertoonen zich reeds eenige heldere punten aan een bewolkten horizont. Zo moge de dag eens aanbreken, waarop zonder melding van het verleden, zonder een woord van verwijt, de gescheurde banden weder worden hersteld, en de Nationale Kerk zich verblijde over het terug keeren van broederen, wel voor een tijd afwezig, maar die (zo hoop ik het ten minste) haar niet voor altoos verlaten hebben.

Met bijzondere achting heb ik de eer te zijn, WelEerw. Zeer Gel. Heer
Uw W.E.W. Z.G. Heer dienstwillige Dienaar
H. van Zuylen van Nijevelt

2. 5 maart 1842

Hoe verschillend wij ook mogen denken over de middelen om de breuke in de kerk voorgevallen te herstellen, en alzo onze hervormde Leer te verdedigen tegen de zeer wezenlijke en krachtige aanvallen der ultramontaansche partij in de R.C. kerk, zijn wij echter zeker daarin eens, dat de zuivere prediking van die Leer, gepaard met een wandel, onzer belijdenis waardig, steeds de beste waarborgen voor de duurzaamheid van het Gereformeerd Kerkgenootschap zijn zullen. En ten dien opzichte vind ik sedert enigen tijd verbetering, vooruitgang. De Leer der rechtvaardigmaking door het Geloof, word alomme met meer vrijmoedigheid gepredikt. Zal ik echter de treurige afwijkingen, die er plaats hebben ontkennen? Neen zeker niet - maar denkt UWE. dat dezelve door stipte formulieren zijn te voorkomen? Zou UWE. van gevoelen zijn, dat het in de tegenwoordige zogenaamde liberale tijden zo gemakkelijk zijn zou, een predikant proces aan te doen, ik zeg niet over een uitgegeven gedrukt stuk, waarin de minste afwijking der formulieren werd aangetroffen, maar over een preek,

13 Scholte had zich kort te voren, mede naar aanleiding van zijn schorsing, fel gekeerd tegen de Dordtse kerkenorde, in een brochure (ten dele geschreven door J.A. Wormser) *Aanmerkingen betreffende een geschrift, getiteld: Verslag van de Synode der Afgescheidene Gemeente in Nederland... 1840 te Amsterdam etc.*, Amsterdam 1841 (Kon. Bibl. pamflet 27889). We lezen hierin de ironische opmerking van Scholte: ‘Men wist nu: de Dordtsche kerkeördening is het plegtanker der hoop; die dat niet wil, is een ketter.’ (42) En op blz. 22 schrijft Wormser - uiteraard met goedkeuring en instemming van Scholte - over het aannemen van de Dordtse kerkenorde door de synode der Afgescheidenen 1840 dat dit is ‘het na jagen van een hersenschim’. Men zie verder voor dit onderwerp EERSTE DEEL 155-156.

waarin een der kerkeraads-leden iets aanstotelijks gevonden had? En echter, indien er gene suspensie of afzetting dadelijk volgde, dan betekenen de formulieren niets. - Wij zullen het straks zien in de Gemeenten der afgescheidenen, of het thans nog moge lijk zij de menschen aan die banden te leggen, en of, zo ze mochten aangenomen worden, tot uitvoerbare maatregelen zullen leiden, waarbij de liefde zal bewaard blijven door de band des geloofs. Een Heerschende kerk als voor 1795, of een aan Pausselijk gezag grenzend Kerkbestuur zijn hier toe alleen in staat, ten minste zo komt het mij tot nog toe voor; en daar beiden hier te lande niet denkbaar zijn, geloof ik nog dat de in 1816 ingeslagen middenweg de goede is, tot dat ik een beteren zal ontdekt hebben.

Ik dank UWE. voor het toegezonden werkje,[14] 't welk ik in mijne eerste mollia tempora[15] zal lezen.

In UWE tweeden brief vind ik eene aanbeveling ten aanzien van het kerkgebouw te Heerjansdam, welke ik even als voorgaande van den zelfden aard, met ijver heb ter harte genomen.[16] Zedert een jaar, dat ik aan het hoofd van het Departement sta, is het besluit van 9 Januarij 1841[17] op de meest ruime wijze uitgevoerd, en is er bij mij niet eene klagte aanwezig, niet eene aanvrage onbevredigd gebleven. Het zou mij dus zeer bedroeven, indien er na het nieuw door mij bevolen onderzoek, gene middelen te vinden waren om ook die dorpelingen in de vrijheid hunner statelijke[18] Godsdienst-oeffeningen te helpen en te beschermen.

3. 18 mei 1842

Menigvuldige bezigheden veroorloven mij alleen op UWE. verplichtende missive te kennen te geven dat het verzoek van die van Numansdorp,[19] dadelijk den gewonen weg zal worden opgezonden en dat de zaak van Zeijst op den 10 Januarij 11 is gesteld in handen van den Gouverneur van Utrecht,[20] wiens ant-

14 Niet na te gaan, welk werkje is bedoeld.
15 mollia tempora = gunstige tijden.
16 De Afgescheidenen te Heerjansdam wilden in 1841 een door Jacob de Haan aangekocht huis met schuur tot kerkgebouw inrichten; zij vroegen tevens erkenning door de overheid. De burgemeester maakte bezwaar wegens te vrezen verstoring van de openbare orde indien ‘daar ter plaatse’ een kerkgebouw zou worden gesticht. De minister van eredienst nam deze argumentatie niet over; 12 oktober 1842 werd de gemeente erkend; TWEEDE DEEL 253-255.
17 Vergelijk noot 9.
18 plechtige.
19 Scholte had blijkbaar bij voorbaat aan minister Van Zuylen geschreven over Numansdorp. De Afgescheiden gemeente aldaar zond 7 mei 1842 een request aan de Koning (TWEEDE DEEL 218); zij werd zonder speciale moeilijkheden 7 aug. 1842 erkend (Herv. Ered. 12 aug. 1842, no. 18).
20 De erkenning van de Afgescheiden gemeente te Zeist heeft veel voeten in de aarde gehad. Het request aan de Koning (20 juli 1841) was namelijk ondertekend door slechts negen personen. Bij de landsoverheid rees daarop de vraag hoe groot het minimum-aantal lidmaten van een gemeente diende te zijn. De gemeente werd erkend bij koninklijk besluit van 17 november 1842. Men zie VIERDE DEEL 170-173.

woord wordt ingewacht. Van mijne zijde zal alles worden in het werk gesteld, om de afdoening te bevorderen.

4. 16 januari 1843

Ik ben UWE. mijnen dank nog schuldig voor haren brief van 27 December Jl. mij twee gedrukte stukken daarbij toezendende. Het eerste was mij bekend uit het rapport der Commissie van petitiën[21] en schijnt bij de eerste lecture geen ongunstige indruk op veele Leden der vergadering te hebben gemaakt. Hoe de R.C. gaarne het geen *in quantum pro*[22] gerigd is, zich toe eigenende, het overige hebben opgenomen, zullen de Stemmen UWE. hebben overgebracht.[23]

Het zij mij hierbij veroorloofd mijn leedwezen niet te verbergen dat UWE. niettegenstaande mijne stellige beloften het raadzaam geoordeeld heeft, zich in der tijd aan den Koning te adresseeren ten behoeve der Afgescheidene Gemeente te Zeijst.[24] Toen dat stuk inkwam, was de zaak in behandeling, om na inachtgenomen vormen, haar beslag te erlangen, gelijk de ondervinding zal bevestigd hebben. Dat de qualificatie van *Gemeente* niet wel toepasselijk kan gemaakt worden op de gemeenzame adagio ‘Tres faciunt Collegium’[25] zal door velen wel niet ontkend worden, en dat gevolglijk het beginsel, waarnaar het vestigen ener *Gemeente*, te bepalen zij, bij de betrokkenen autoriteiten tot onderscheiden beschouwingen heeft aanleiding gegeven, en dus dat verwijl, lag dunkt mij in den aard der zaken. Evenwel ik dacht er anders over en had dus bij UWE. voor den uitslag ingestaan.

21 Eén van de beide ‘gedrukte stukken’ was het door ons reeds genoemde H.P. Scholte, *Het strafregt in verband beschouwd met de vrijheid van geweten en Godsdienst*, Amsterdam 1842. Deze brochure, betrekking hebbend op de voorstellen tot wijziging van het Wetboek van strafrecht werd door Scholte ook gezonden aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal. De ‘commissie voor de verzoekschriften’ rapporteerde daarover 1 dec. 1842 en legde haar ter visie van de leden. *Handelingen Staten-Generaal 1842-1843*, 's-Gravenhage 1843, 47-48. *De Nederlandsche Staats-Courant* van 3 december 1842 bevatte het uitvoerig eindverslag van de commissie. Ook hier wordt vermeld dat het stuk ter inzage van de leden werd gelegd.

22 in quantum pro; we vertalen: voor zover te hunnen gunste. De constructie van de zin waarin deze woorden staan, is niet geheel doorzichtig.

23 De *Catholijke Nederlandsche Stemmen* (Grave 1842) wijdden enige artikelen aan het ontwerp voor een nieuw wetboek van strafrecht. Zo het nummer van 15 oktober 1842, 337-341 ‘Stelselloosheid van ons Ministerie’; 29 oktober 1842, 356-358 ‘De vierde Titel van het Tweede Boek van het Wetboek van Strafregt.’ De tendens van deze bijdragen was: het ontbreken van vrijheid van godsdienst voor de Rooms-Katholieken, in het ontwerp. Van Zuylen doelt in het bijzonder op een derde artikel, 17 dec. 1842, 412-413 ‘De Afgescheiden predikant Scholte en de vierde en tiende titel van het Wetboek van Strafregt’.

24 Vergelijk noot 20. Een missive van ds. Scholte werd bij de stukken van Zeist niet gevonden. Wel trekt het de aandacht dat een tweede request van Zeist aan de Koning - ‘Juny 1842’ - is geschreven door I. Overkamp, de secretaris van Scholte (Herv. Ered. 20okt. 1842, no. 2).

25 Tres faciunt Collegium = drie vormen een college (of gezelschap).

5. 18 oktober 1843

Op 22 augustus 1843 hield minister Van Zuylen in de Tweede Kamer een korte rede, naar aanleiding van enige requesten door Afgescheidenen ingediend.[26] 27 Daarbij verwees de spreker naar het koninklijk besluit van 9 januari 1841, dat een verruiming betekende van de mogelijkheid gemeenten van Afgescheidenen door de overheid te doen erkennen. 'De liberale beginselen, bij dat besluit ontwikkeld, werden alom gehuldigd... Door het vreedzaam gedrag dier Christelijke geloofsgenooten, welke, met dankbaarheid het besluit erkennende, thans niet minder dan 135 gemeenten formeeren, wordt... het bewijs geleverd, dat de verordening goed is...'. Verder sprak Van Zuylen onder meer van de 'gedemitteerde Leeraar te Benthuizen' - ds. L.G.C. Ledeboer - 'die klaagt over de vervolging.'

In een voor iemand, die met Van Zuylen in een vertrouwelijke correspondentie stond, scherp gesteld, lang artikel, reageerde Scholte op deze rede in *De Reformatie*.[27] Daarin ontwikkelt de schrijver onder meer de volgende gedachten.

'De Minister schijnt de vruchten dier vroegere studie' - namelijk van het 'Staatskerkregt' - 'niet te kennen, daar Z.Ex. in het denkbeeld verkeert, dat het Staatskerkregt hier te lande tot op 1816 of flaauwelijk, of slechts naar de provinciale behoeften afgemeten, beoefend is geworden.' (209-210)

'Wie geeft aan den Minister regt om den Heer Ledeboer te Benthuizen *ex-predikant* te noemen? Is het alweder niet alsof het ligchaam, door de Haagsche Synode & Comp^{e}. geregeerd, uitsluitend regt bezate, om iemand al of niet geregtigd te keuren om predikant te heeten. Dat ex heeft toch alleen betrekking op het genootschap van 1816. Ook nu nog is de Heer Ledeboer predikant voor zijne volgelingen. Of zou Z.Ex. van oordeel zijn, dat het tot het *jus circa sacra* behoort, om dat ex bij den titel van predikant te voegen en er weder af te nemen? Is dat niet volstrekt eene uitoefening van het *jus in sacra*, om te beslissen of iemand in eene Christelijke gemeenschap al dan niet predikant is? Als predikant heeft de Heer Ledeboer zijn afscheid genomen van het Hervormde Kerkgenootschap, en hij heeft sedert dien tijd niet opgehouden, die bediening uit te oefenen onder zijne geloofsgenooten.' (220)

'Het is onstaatkundig van den Minister, om het vreedzaam gedrag der erkende afgescheidene gemeenten te houden voor eene dankbare erkentenis van het voormelde besluit, en aan de Staten-Generaal voor te dragen als een bewijs, dat de verordening goed is, en dat de weinige klagenden onder de zeldzame uitzonderingen behooren: en daarom, met bedachtzaamheid, ja met billijk mistrouwen moeten worden aangehoord. Wanneer Z.Ex. er op gesteld is, om het tegendeel van vele afgescheidenen der erkende gemeenten te vernemen, er zouden spoedig genoeg eene menigte Adressen kunnen ingeleverd worden, waardoor het bewijs gegeven zou worden, dat zeer velen den weg, door dat besluit

26 *Verslag van de Handelingen van de Staten-Generaal 1842-1843* ('s-Gravenhage 1843) 463-464.

27 *Ref. 2e S.* V (1843) 'De minister van eeredienst' 206-222. Scholte heeft geen gevolg gegeven aan zijn voornemen dit artikel ook afzonderlijk - als brochure - te publiceren.

aangewezen, zijn gevolgd, om eenen nog meer bezwarenden weg te ontkomen.' (211)
'De Koning kan gerust de beide Ministeriën van Eeredienst supprimeren... De Ministers van Justitie of van Binnenlandsche Zaken... kunnen... ook wel toezien dat de gezindheden de landswetten niet overtreden... Ministeriën van Eeredienst zijn ballast voor Kerk en Staat, en wij zullen den dag gelukkig noemen, waarop de Koning een besluit teekent, waardoor die werkplaatsen van onrust en verwarring in Kerk en Staat, worden opgeheven.' (217)

vertrouw elijk

Gewoon zijnde het Tijdschrift *de Reformatie* met hooge belangstelling te lezen,

heb ik de afzonderlijke uitgave en verspreiding van het Artikel over den Minister van Eeredienst niet afgewacht, om hetzelve in het tijdschrift aandachtig nategaan.

Daar ik mij in mijnen vorigen loopbaan meer met Staat- en Volkeren-regt heb beziggehouden dan met het Kerkelijk-Staatsregt, erken ik gaarne mijne dwaling, indien ik vroegere geschriften over die aangelegenheid den verdienden lof heb te kort gedaan. Maar ik sprak vooral van de tegenwoordige beschouwingen van dat Regt *in betrekking tot de Grondwet.*

Dat het tijdschrift enig verwijt put uit de qualificatie van Ex predikant, aan den Hr Ledeboer gegeven spijt mij, want het ligt zo ver van mijne bedoelingen, om iemand wie hij ook zij te beledigen; en de familie Ledeboer, bij mij zeer gunstig bekend,[28] is te (zeer) achting waardig, dan dat het in mij zoude zijn opgekomen, om haar naam met minachting uittespreken. Maar Ledeboer *was* predikant. Hij moge nu voorganger wezen, maar predikant ener erkende Gemeente, neen dat is hij *noch niet.* Mij dunkt er is wel enige verschoning te vinden voor het *ex.*

Ik heb het Besluit van 9 Januarij 1841 *goed* genoemd; en daarover word ik sterk gehekeld. Ik sprak als Lid van de regering van Willem II, 't welk het Bestuur van het Departement niet op zich had genomen, ware deze of soortgelijke maatregel niet genomen. Toen ik in Maart 1841 het Ministerie aanvaardde, is het UWE. goed bekend, hoe het toen stond met de erkenning van Afgescheidenen: naauwlijks vier à 5 hadden het maatschappelijk bestaan erlangt.

Dadelijk bij mijn komst regende het Adressen om erkenning ingevolge het besluit, en ik beijverde mij, om dezelve zo spoedig mogelijk aftedoen. Ik mag hier Uw eigen getuigenis inroepen. Daar, waar Uw U.Eerw.s vertrouwelijke brieven mij weezen op ontstane vertragingen, nam ik die wenken dankbaar aan, en niet eene dier Gemeenten heeft ten slotte het gewenschte doel gemist. Over Zeijst hebben wij vriendschappelijk enige tijd van mening verschilt, uit hoofde van mijne beschouwingen ten aanzien van de omschrijving eener Gemeente. Maar ook dat punt is immers, door Uwe zorgen, en mijne medewerking ten genoegen afgedaan. En nu, daar ik de erkenningen en het bestaan van 135 gemeentens konde vermelden, zondigde ik daarbij zo grotelijks tegen de Logica, door te zeggen ‘ergo is het besluit goed’?

Niet volmaakt goed, niet absoluut goed, maar zakelijk goed: relatif tot de vorige bestaande spanning, relatif tot het verlangen der Adressanten om de Godsdienst te vieren, en de Leer te horen uitleggen, en te belijden, gelijk zij begrepen regt te zijn. De voorwaarden waren immers van te voren bekend, en voor zo veel het van mij afhing, zijn ze steeds in mitiorem partem[29] uitgelegd geworden. Is er berouw of teleurstelling bij de Adressanten, er is gene misleiding bij de regering. Van waar dan die ‘levée de bouclier(s)’[30] tegen mij in *de Reformatie?* Is

28 Ds. L.G.C. Ledeboer behoorde tot een geslacht van Rotterdamse notabelen; zo is de Nederlandse Hervormde kerk sedert de Reformatie door elf predikanten Ledeboer gediend. H. Natzijl, *Verzamelde Geschriften van Ds. L.G.C. Ledeboer* III, Utrecht 1980, 197-207.

29 in mitiorem partem = in gematigder vorm.

30 Letterlijk: het heffen der schilden, openlijk verzet.

het, omdat ik sommige verkeerdheden inziende, de lading, waarmee de Staat zich belast heeft, wil zuiveren, en het kerk-regt eerbiedigende, de Staats-invloed wil beperken?

Met genoegen stel ik mij voor, UWEw. de laatste Acta Synodi[31] te doen geworden, waaruit deze strekking, ten aanzien der Herv. Gezindte (of Gezindheid volgens de Grondwet) genoegsaam zal blijken; dus wat beginsel betreft voor en als.[32] Ik kan voor als nog niet veel heil zien in de suppressie[33] der Eerediensten - personneel mag ik het gaarne lijden. Maar of de belangen der betrokken Gemeenten er door zouden worden bevoordeeld worden, daar aan mag ik twijfelen. Men is vele jaren geleden, er op bedagt geweest, om de beide Departementen[34] onder Binnenlandsche Zaken te brengen, doch men heeft steeds gestoten op de zwarigheid die er bestond, om òf de R.C. uitwendige kerkelijke belangen aan eenen Protestant, of omgekeerd de protestantsche uitwendige Kerkelijke belangen aan eenen R.C. toetebetrouwen. Sapienti sat est.[35] Gelijk Uw WEw. correspondentie voor mij geheel vertrouwelijk blijft en blijven zal, en ik zulks ook van de mijne bij UWEw. verwacht, zij het mij geoorloofd te vragen, van waar die nieuwe en onverhoedsche oorlog, die *de Reformatie* mij aandoet? Is het te veel ge vergt de causa belli[36] te verneemen?

6. 28 november 1843

Ik ben waarlijk ten hoogste dankbaar voor Uwen langen vertrouwelijken brief van 4 Nov. en doe mij het verwijt deszelfs beantwoording zo lang te hebben uitgesteld.

Ik ben een groot vriend van publiciteit, en publiek onderzoek, en ik ben er dus ver af om iets berispelijks te vinden in het afzonderlijk boekske *over* of *tegen* de Minister van Eeredienst.[37] Ik wil ook gaarne niet langer twisten over de uitge-

31 Deze synode ontving een schrijven van Van Zuylen, in zijn kwaliteit van minister ‘belast met de Generale Directie voor de Zaken der Hervormde Kerk’, vermeldend een koninklijk besluit van 25 juli 1843, waarin werd bepaald - bij wijziging van de vigerende regeling - dat er geen veranderingen in het Algemeen Reglement voor het bestuur der Herv. kerk (van 7 jan. 1816) zouden kunnen worden aangebracht dan door de Algemene Synode der Herv. kerk, zij het ook dat de Koning de besluiten zou moeten bekrachtigen; *Handelingen Synode Herv. kerk 1843*, 's-Gravenhage 1843, 219.
In de zo juist genoemde rede van de minister in de Tweede Kamer had deze gezegd: ‘Dat het, noch met de bepalingen der Nederlandsche Grondwet, noch met de bedoelingen der Regering zou overeenkomen, dat dezelve zich eenig *jus in sacra* zoude aanmatigen, noch zelfs eenig *jus circa sacra* uitoefenen, buiten de bestaande reglementaire verordeningen, en de algemeene bevoegdheid en verpligting der Regering, om te waken voor de goede orde en de veiligheid van den Staat...’.

32 De zin van de laatste zeven woorden is niet duidelijk.

33 opheffing.

34 Van 1815 tot 1870 bestonden in ons land: het Departement van de Hervormde en andere eredienste, behalve de Rooms-Katholieke eredienst, èn het Departement van de Rooms-Katholieke eredienst.

35 Sapienti sat est = voor de wijze is één woord genoeg; Scholte had zijn genoemd artikel ‘De minister van eeredienst’ besloten met de woorden ‘sapienti sat’.

36 causa belli = oorzaak tot oorlog.

37 Zoals we reeds zagen - noot 27 - is dit ‘boekske’ niet verschenen.

breidheid welke de qualificatie van *goed* kan bevatten. Wat is volmaakt goed op dit ondermaansche!! Maar het Besluit had dan toch zeker goede kanten, anders zou UWEw. mij onderscheiden malen niet attent gemaakt hebben op de hinderpalen, die deszelfs executie ontmoetten, en aangedrongen hebben op eene spoedige voldoening aan de aanvragen der requestranten. En het was die omstandigheid vooral, die mijne verwondering opwekte bij de lezing der *Reformatie.* Wat er *later* bij verandering in de Grondwet, of bij het onderzoek van titels van het Lijfstraffelijk Wetboek, kan worden ingevoerd; dit zijn andere quaestien waaromtrent UWEw. reeds zeer belangrijke en overweging waardige wenken en opmerkingen hebt medegedeeld;[38] welke met welgevallen zijn ontvangen, en voorzeker suo tempore[39] niet vergeten zullen blijven. - Maar ik liep de toekomst niet vooruit, ik sprak van het bestaande; en geloof met Cicero 'bone civis est pr(a)esentem rei publicae statum tueri'.[40] Niet hardnekkig, maar tot dat de wettige tijd van veranderen rijp zij. De algeheele losmaking der kerk van de betrekkingen tot den Staat, ligt zo weinig in onze volks-begrippen, als ze strijdig zijn zou met onze geschiedenis. Men moet een sprong naar Noord-America doen, om de type te vinden eener zodanige algeheele afschijding. Het goede zal ook wel hier in het midden gelegen zijn. Zedert eenen geruimen tijd is mijn streven, om aan de kerk haar zelfstandig bestaan te verzekeren. Ik denk hier niet aan personen maar aan de zaak, wier belangen ik tracht te bevorderen. Mocht zo voortgaande de vrede in de kerk worden hersteld, en terugkeer plaats hebben van velen die zich gemoedelijk verwijderd hebben.

Het was mij aangenaam te vernemen dat UWEw. in relatie stond met den Minister van Justitie,[41] die even als ik, toenaderende gevoelens is toegedaan. Maar wij beschouwen de Heeren Ledeboer en Budding geensints uit één oogpunt. Wij geloven met UWE. dat de Eerstgenoemde niet alle zijn verstandsvermogens of bezit of gebruikt. Bij den Hr. Budding is zulks geensints het geval, en toch vleijen (wij) ons dat goed gemeende raadgevingen zo veel vermogen dat er zeer spoedig betere dagen voor hem en zijne hoogachters op handen zijn.

Ik moet eindigen, want het uur voor de post is daar; het zij mij vergund zulx te doen met de hoop, dat onze vertrouwelijke correspondentie van tijd tot tijd moge aangekweekt worden...

38 Bedoeld zullen worden: H.P. Scholte, *Memorie... ter zake van godsdienstoefening*, Amsterdam 1839 (vergelijk hoofdstuk 5, noot 30 en H.P. Scholte, *Het Strafregt*, Amsterdam 1842 (hoofdstuk 5, noot 54).

39 suo tempore = te zijner tijd.

40 De goede burger komt op voor de bestaande constitutie. De woorden 'rei publicae status' komen bij Cicero ettelijke malen voor, al dan niet in combinatie met werkwoorden als tueri, defendere (bijvoorbeeld *De lege agraria III, 4; Philippica IX in M. Antonium 10*). Maar een regel 'boni civis est praesentem rei publicae statum tueri' wordt, naar ons van hooggeleerde zijde werd verzekerd, bij Cicero niet gevonden.

41 Blijkbaar heeft Scholte, na de brief van 4 nov. 1842 aan hem geschreven door H.S. van Hall-van Schermbeek (VIJFDE DEEL 515-517) contact opgenomen met de toenmalige minister van justitie F.A. baron van Hall. Laatstgenoemde had zich op verontwaardigde toon uitgelaten over de 'hardnekkige weigering' van ds. H.J. Budding en ds. L.G.C. Ledeboer 'aan de wet gehoor te geven'.

7. 26 januari 1844

Betuiging van deelneming bij het overlijden van S.M. Scholte-Brandt op 23 januari 1844.[42]

Uw WelEerwaarde heeft zich niet bedrogen in haar vermoeden van mijne oprechte christelijke deelneming in het hier op aarde onherstelbaar verlies, 't welk UWEw. in den diepsten rouw dompelt. Eene Godsvruchtige gade, onzen weg naar het beter Vaderland verblijdende, is een onwaardeerbare gunst van onzen hemelschen Vader, en zou ons oog geen traanen storten, als zij van ons word opgeëischt!!! De Goddelijke genade ondersteune UWEw. op dezen donkeren weg, en doe haar in ruime mate den troost van het Evangelie van onzen Goddelijken Zaligmaker ondervinden, die rust zal geven op het ootmoedig gebed.

Het heeft mij genoegen gedaan, dat UEw. bij deze treurige gelegenheid aan mij heeft gedacht, en ik beijver mij aan UWEw. de vernieuwde verzekering aantebieden van mijne bijzondere hoogachting.

8. 11 maart 1844

Ik heb UWEw. opnieuw mijn dank te betuigen voor het mij toegezonden stukje,[43] teregt in rouw omkleed. Welke treurige herinneringen, in hetzelve uitgedrukt!! Uwe eigen gade, de hooggeachte De Clercq,[44] en mevrouw van Hall!![45] Alleen den tweden kende ik sedert vele jaren, en kan dus enigsints de uitgestrektheid waardeeren van het verlies, 't welk door zijn afsterven aan de Maatschappij en aan de kerk is teweeg gebracht. Gelukkig echter wanneer de stervende en heengaande zo goeden reuk achter zich laten. Zij zelve zijn vroeg zalig, en stichten noch de dwalende door hunne afgelegde getuigenis gedurende het leven.

De bijbel-verspreiding gaat hier zeer gelukkig voort. Het schisma door Do. Feisser[46] veroorzaakt zal wel niet vele volgers vinden, zo lang het woord onzes Heeren van kracht zal blijven. Verhinderd de Kinderkens niet om tot Mij te komen, want derzulken is het Koninkrijk Gods; en Hij zegende dezelve.[47]

42 Vergelijk de inleiding van hoofdstuk 12.
43 Niet duidelijk welke publicatie wordt bedoeld.
44 Willem de Clercq overleed 3 febr. 1844 (hoofdstuk 3).
45 H.S. van Hall-van Schermbeek overleed 27 januari 1844. Men zie voor haar VIJFDE DEEL register.
46 J.E. Feisser (1805-1865). Werd in 1843 afgezet als hervormd predikant te Gasselternijveen. Door Duitse baptisten liet hij zich in mei 1845 in een veenvaart onderdompelen en zich vervolgens aanstellen tot herder en leraar der ‘eerste gemeente van gedoopte christenen’. Men zie voor hem VIJFDE DEEL register.
47 Lucas 18 vers 16: Maar Jezus riep dezelve (kinderkens) tot Zich, en zeide: Laat de kinderkens tot Mij komen, en verhindert hen niet; want derzulken is het Koninkrijk Gods. - Het noemen van deze tekst is een verweer tegen het verwerpen van de kinderdoop door ds. J.E. Feisser.

De Heer Le Roy heeft mij zijnen Nicodemus gezonden.[48] Welk een schat van menschenkennis en van Waarheids-beoeffening. Hoe dikmaals moet men, al lezende, met schaamte uitroepen: ik ben die zondaar.

9. 2 december 1844

> Scholte schreef in *De Reformatie* verscheidene artikelen getiteld 'Kerk en Staat'[49] en liet deze daarna gebundeld verschijnen.[50] De schrijver deed duidelijk uitkomen dat hij alle staatsbemoeiing met de interne zaken der kerkgenootschappen afwees.
> Wij lezen in één van de artikelen:
> 'Wij hebben in de beide voorgaande stukken gehandeld, over de beginselen ten aanzien van Kerk en Staat, en derzelver onderlinge betrekking. Daaruit vloeide de stelling voort, dat, aangezien het beginsel der Staten uit den booze, en het beginsel der Kerk uit God is, de vereeniging van beiden onmogelijk is.'[51]
> En aan het slot van hetzelfde artikel:
> '...en tot zoo lang als geen staat zich aan CHRISTUS onderwerpt en de dienst van Belial geheel vaarwel zegt, wenschen wij te getuigen tegen elke poging om beide te vereenigen, te vermengen of met elkander in gemeenschap te brengen.'[52]
> Het uitgangspunt van Scholte is blijkbaar geweest een tegenstelling 'uit den Booze' - 'uit God'; hij heeft niet gezien dat kerk en overheid moeten gescheiden zijn op grond van verschil in ambtelijk terrein, op grond van gezag ieder in eigen kring.

Alhoewel een vlijtig lezer van *de Reformatie*, ben ik UWEw. mijnen oprechten dank schuldig voor de toegezonden verzameling der verspreide stukjes over Kerk en Staat. UWEw. heeft teregt voorzien, dat, hoeveel schoons en betrachting waardig, in uwe verhandeling voorkomt, ik niet, in alle deelen van haar gevoelen zijn kan. Het geestelijk beginsel der algemeene kerk, van welke Christus het hoofd is, ja dat is geheel in Gods Woord ingeweven. Maar het temporair beheer dier kerke, zo afhankelijk van climaat, zeden en maatschappelijke banden, hier over komen slechts wenken voor, en mij dunkt zeer wijsselijk. Even min als ik ten minste in den Bijbel een bepaald voorschrift van wijze van Regeeren der volkeren vindt, daar beurtelings de patriarchale, die der Richteren, en der Koningen vermeld worden, zonder aanduiding, welke de beste zij, even min kan ik uit den Bijbel de juiste bepalingen afleiden van de meer wijde of engere betrekkingen, die tusschen kerk en staat moeten bestaan.

Het spreekt van zelve, dat er niets strijdigs met Gods gebod moge gedaan of ondernomen worden en dat de wetgever zich het minste zal bedriegen, naar mate hij meer acht geve op die duidelijke voorschriften.

48 *Nicodemus: eene Verhandeling over de Menschenvrees ter bevordering der ware vreeze Gods etc.*, van A.H. Franke. Uit het Hoogduitsch vrij vertaald door J.J. le Roy, Amsterdam 1844. Scholte wijdde in *De Reformatie 2e S.* VI (1844) 177-178 een bespreking aan dit werkje, en prees het zeer.
49 *Ref.*: index op de delen *2e S.* IV (1843), VI-VII (1844).
50 H.P. Scholte, *Kerk en Staat*, Amsterdam 1844.
51 *Ref. 2e S.* VI (1844) 22.
52 *Ibidem* 34.

Met een opstel over den Kinderdoop zal UWE. de geheele Hervormde kerk

verplichten.[53] Ik heb lang met Do. Feisser over dit punt gesproken. Hij wilde niet erkennen de vergelijking tusschen Besnijdenis en Doop. Hij kwam altoos terug op het gebod 'Die geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn' etc.[54] Dus eerst geloven, dan dopen. Hij admitteerde gene uitlegging die dat bevel tot de tijden der Apostelen beperkte.

Ik heb order gegeven om UWE. de Acta Synodi over 1844 te doen geworden. Zo worde het verzuim hersteld.

10. 2 januari 1845

In 1844 schreef Scholte zijn verhandeling over de kinderdoop.[55] In hetzelfde jaar en in 1845 verscheen een drietal geschriften,[56] dat eveneens dit onderwerp behandelde; de schrijvers waren de doopsgezinde predikant J. de Liefde (die in 1845 het leraarsambt bij de Doopsgezinde gemeente te Zutphen neerlegde) en de afgezette hervormde ds. J.E. Feisser. Scholte reageerde op deze geschriften in artikelen en boekaankondigingen in *De Reformatie.*[57]

Ik haast mij UWE. mijnen dank te betuigen voor de verplichtende toezending der verhandeling over de H. Doop, vooral dienende tot wederlegging van het deswegens geleverde door Ds. de Liefde. Veel is er in uwe verhandeling 't welk voor eenen ongeletterden, niet ingewijd in de wetenschappelijke Godgeleerdheid, diep en hoog is. Maar ten volle beaam en begrijp ik het doorgaande bewijs, dat de Doopsgezinden geen houdbaar argument bezitten om den H. Doop aan bejaarden toetedienen, liever als aan jonge kinderen. De voorafgaande belijdenis der bejaarden is even min een waarborg voor geloof en wedergeboorte, als bij ons het lidmaatschap en belijdenis der ouderen van onze zuigelingen, en hun beloften, om dezelve in de leer van Christus optebrengen. Ik vinde niets te voegen bij hetgeen deswegens door UWEw. zo kernachtig gezegt is op het eind van pag. 100 en de eerste regelen van 101.[58] De oprechte Doopsgezinde Leeraar zal wel genoodzaakt zijn, dezelfde verklaring afteleggen. Wie kan de oprechtheid der belijdenis of zelf(s) van den wandel als bewijs derzelve

53 In 1845 gaf Scholte een verhandeling over de kinderdoop uit, zoals we verder in dit hoofdstuk zullen zien.

54 Marcus 16 vers 16: Die geloofd zal hebben, en gedoopt zal zijn, zal zalig worden; maar die niet zal geloofd hebben, zal verdoemd worden. - Naar wij menen is in deze tekst niet het aangeven van een *volgorde* bedoeld. Dit Schriftwoord wordt gesproken tot volwassenen; het kan niet van toepassing zijn op jonge kinderen die nog niet kúnnen geloven.

55 H.P. Scholte, *De Heilige Doop, of het teeken in het vleesch, ook voor de kleine kinderen der geloovigen, ter verzegeling van het eeuwig verbond*, Amsterdam 1845.

56 J. de Liefde, *Niet de kinderdoop, maar de doop der bejaarden is het Bondzegel des Nieuwen Verbonds*, Zutphen 1844; J. de Liefde, *Trouw aan het Woord! Broederlijke brief aan H.P. Scholte*, Zutphen 1845; J.E. Feisser, *Toespraak aan mijne medegeroepenen tot het dierbaar geloof: over den Heiligen Doop etc.*, Groningen 1845.

57 *Ref. 2e S.* VI (1844) 354-357; *2e S.* VIII (1845) 354-359; *3e S.* I (1845) 167-176, 179-180.

58 *Heilige Doop a.w.* 100-101: 'Ik wil u wel de verzekering geven, dat wanneer ik alleen den Heiligen Doop kon bedienen op grond van de zekerheid der wedergeboorte, er door mij waarschijnlijk wel niemand gedoopt zou worden, tenzij de Heere mij een bijzondere en duidelijke openbaring deed toekomen van die vernieuwing des harten.'

beoordeelen dan God alleen. Het voorbeeld van Simon den Tovenaar is hier alles afdoende.[59]

Verder vergeve UWE. mij de vrijmoedigheid te denken, dat de argumenten voor den kinderdoop geenzins versterkt worden door den wenk, als of de kinderen op hun 8ste dag hooren kunnen. Daartoe Lucas 1 vs. 44 aantehalen, komt mij min logisch voor.[60] De geheele geschiedenis van Johannes is buitengewoon, ja wonderdadig. Ik geloof het opspringen in de buik zijner moeder alleen omdat Gods Woord het mij zegt, maar kan bezwaarlijk daaruit het ergo admitteeren. De ondervinding der eeuwen zou er tegen op komen. Zelf(s) Bilderdijk is niet verder gegaan dan te affirmeeren, dat hij een en een half jaar (ni fallor[61]) oud zijnde, met zijne Grootmoeder gedichtjes repeteerde!!

Wat betreft uw beroep op de meer vermogenden, ik neem hetzelve met welgevallen aan,[62] voor de mogelijkheid, dat UWEw. nogmaals mocht gedrongen worden, om het betamende van de Kinderdoop, tegen de te verwachten andwoorden van Ds. de Liefde vol te houden. Met genoegen zal ik mijn deel in de daartoe vereischte kosten dragen. Ik vlei je mij, dat UWEw. een exemplaar der Acta Synodi over 1844 zal ontvangen hebben.

11. 7 juni 1845

Op 13 juni 1845 huwt Scholte te Utrecht zijn tweede vrouw Maria H.E. Krantz.[63]

Ik ben zeer gevoelig aan de verplichtende attentie. Het voorgenomen huwelijk worde door God gezegend en zij ten troost, na veel droefheid en hartzeer.

Met veel belangstelling las ik in het laatste no. der Reformatie, de verhandeling over de formulieren en Enigheid.[64] Het is jammer dat er niet altoos algemeen *zo*

59 Handelingen 8 vers 9-24. Inzonderheid vers 13: En Simon geloofde ook zelf, en gedoopt zijnde, bleef hij gedurig bij Filippus. Toch moet Petrus daarna tegen hem zeggen: Gij hebt geen deel noch lot in dit woord; want uw hart is niet recht voor God. (vers 21)

60 Onder het Oude verbond moesten de mannelijke Israëlieten op de achtste dag worden besneden (Genesis 17 vers 12). Lucas 1 vers 44: (de begroeting van Elisabeth, toekomstige moeder van Johannes de Doper) Want zie, als de stem uwer groetenis in mijn oren geschiedde, zo sprong het kindeken van vreugde op in mijn buik.
Scholte schreef hierover (*Heilige Doop a.w.* 108-109, noot 1): 'Wat nu uwe opmerkingen betreft omtrent de kinderlijke lidmaten: 1.° Gij kunt niet bewijzen, dat zij niet kunnen geloven, omdat gij niet kunt bewijzen, dat zij het Woord niet kunnen hooren. Zou Johannes de Dooper niet gehoord hebben, toen hij van vreugde opsprong in den buik zijner moeder op de stem der groetenis van Maria? (Luc. 1:44)...'.

61 ni fallor = indien ik mij niet vergis.

62 Voor het geval er verdere discussie over de kinderdoop nodig zou zijn (bijv, met ds. J. de Liefde) en er opnieuw een brochure zou moeten worden uitgegeven, schrijft Scholte in het 'Voorwoord' van de *Heilige Doop a.w.* ix: '...zoo noodig ik vermogende geloovigen uit, om mij tot dat einde te ondersteunen...'.

63 EERSTE DEEL 48, 56-57; VIERDE DEEL 278, 280, 465.

64 *Ref. 2e S.* VIII (1845) 324-336 'Formulieren van Eenigheid der Christelijke Kerk'. In dit artikel verklaart Scholte enerzijds de waarheden in de Formulieren beleden, van harte te geloven. (326) Anderzijds schrijft hij, niet te behoren tot degenen 'die dezelve beschouwen en verdedigen als het plegtanker der behoudenis voor de gemeente.' (324) Verder: 'Wij hechten ons echter niet angstig aan de letter der belijdenisschriften, maar vragen wat was het wezen des geloofs van hen, die deze schriften te zamenstelden.' (322) Etc.

over gedacht is, dan ware het nieuwe formulier van ondertekening juist naar waarde geschat geworden, niet voor den neoloog, die als een wolf in het schapen-vacht zich onverschillig de phrasiologie van iedere verbintenis, wel in de kooij zal weten te dringen, maar voor den oprechten Evangelie-dienaar, die even als UWEw. en de Heer Da Costa zich hunne vrijheid niet willen laten ontroven door oude en min bruikbare voorschriften van leerstellige argumentatien, maar dien het te doen is om de waarheid gelijk ze in Christus is.

Uit een vorig geschrift van Do. de Liefde had ik beter vermoeden van zijn Caracter en gemoeds-bestaan opgevat dan houdbaar is, volgens de beoordeling door UWEw., van zijn beantwoording op het stuk van den Kinderdoop.[65] Hij moge niet overtuigd zijn geworden van dwaling in zijn Mennonitisch stelsel, de zaak zelve, voorgestaan door bijna de gantsche Christenheid, en de wijze, waarop UWEw. den broeder had aangesproken, verdienden een meer bezadigd en bescheiden andwoord. Het oordeel zal in de kerk niet gunstig voor Zijn WEW. uitvallen.

Ik blijve met gevoelens van deelneming in de vreugde, die U bereid is...

12. 16 juli 1845

In deze brief wordt teruggegrepen op de vorige. Scholte heeft, volgens Van Zuylen, ‘liberale denkbeelden’ aangaande de Formulieren van enigheid, evenals Da Costa.[66]
Op de Synode van de Hervormde kerk van 1843 werd de positie van de hoogleraren in de Godgeleerdheid aan de hogescholen van het rijk (Groningen, Leiden, Utrecht) aan de orde gesteld. Aan de ‘Synodale Commissie’ werd opgedragen hierover verder te beraadslagen.[67] Deze commissie diende bij de Synode 1844 een rapport in, dat onder meer ‘zes artikelen’ bevatte aangaande de positie der hoogleraren, en waarvan het eerste als volgt luidde:
‘Dat van eiken nieuw benoemden Hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan eene van 's Rijks Hooge Scholen, worde verlangd eene schríftelijke verklaring, behelzende

65 Ds. J. de Liefde had eerder geschreven - behalve het als eerste genoemde in noot 56 - *Gevaar! gevaar! en geen vrede! een woord tot de slapenden en in slaap gewiegden*, Zutphen 1844, Scholte schreef hierover een tamelijk waarderend artikel (*Ref. 2e S.* VI (1844) 321-327) onder de titel ‘Beweging onder de Doopsgezinden’. We lezen daarin: ‘Met al de kracht van den jeugdigen geloofsijver... treedt hij op tegen den antichristischen geest en strekking van het tegenwoordige doopsgezinde genootschap.’ (322) Van Zuylen doelt hiér op de brochure van De Liefde als tweede genoemd in noot 56: *Trouw aan het Woord!* etc. Scholte antwoordde met een ‘Boekaankondiging’ (*Ref. 2e S.* VIII (1845) 354-359). Laatstgenoemde schreef hierin onder meer: ‘Wanneer een vloeijende stijl, scherpzinnige redeneringen, met voorbijgaan van aangevoerde hoofdgronden voor eene wederlegging gelden mag, dan zou dit boekje eene wederlegging kunnen genoemd worden.’ (354) Verder spreekt hij over een hoogst onbetamelijke manier, waarop de schrijver zich uitlaat ‘over den waarachtigen en levenden God.’ (356)

66 I. da Costa, *Rekenschap van gevoelens*, Amsterdam 1843. Ook Da Costa verzette zich, zoals we reeds zagen, tegen het opnieuw-invoeren van de ondertekening der Formulieren van enigheid.

67 *Handelingen Algemeene Synode Hervormde Kerk* (verder aan te duiden met *Handelingen Synode) 1843*, 's-Gravenhage 1843, 137.

de betuiging zijner verkleefdheid aan de Nederlandsche Hervormde Kerk en de leer, welke, overeenkomstig Gods Heilig Woord, in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van hare belijdenis; met verbintenis, “dat zoo hij mogt bevonden worden strijdig met deze betuiging gehandeld of geleerd te hebben, hij zich deswege aan de uitspraak der Nederlandsche Hervormde Kerk, wettiglijk vertegenwoordigd, zal onderwerpen”’.[68]
De Synode nam de artikelen ‘voorlopig’ aan, en besloot deze te zenden aan de drie Godgeleerde faculteiten, teneinde de mogelijkheid te scheppen dat zij hun consideratiën aan de volgende Synode zouden bekendmaken.[69]

De Synode van het jaar 1845 ontving 56 adressen die er op aandrongen de ontworpen zes artikelen te verwerpen; drie adressen vroegen deze te handhaven. Opnieuw werd nu deze aangelegenheid - op voorstel van Prof. Kist[70] - in handen gelegd van de Synodale commissie; maar ook hierna bleef de zaak slepen, totdat in 1848 geheel andere ‘zes artikelen’ door de Synode werden aanvaard.[71]
De *Nederlandsche Staats-Courant* van 16 juli 1845, No. 166, bevatte onder ‘Binnenlandsche Berigten’ de vermelding, dat de Synode van de Hervormde kerk in haar zitting van 4 juli 1845 heeft besloten de zaak van de ‘zes artikelen’, conform de propositie van prof. Kist, te verwijzen naar *een* volgende synode.
Het bericht eindigt als volgt:
‘Deze mededeeling geschiedt op stellig verlangen der Synodale Vergadering, bij algemeene stemmen, zoowel der praeadviserende hoogleeraren in de godgeleerde faculteiten, als van alle leden der hooge kerkvergadering.’
De mededeling was onder meer een tegenspraak van een artikel in de *Groninger Courant* van 11 juli 1845 - zoals we vinden in hetzelfde ‘berigt’ - waarin werd gesproken van een terzijdelegging van de adressen.

Het heeft mij leed gedaan, UWEw. gemist te hebben bij haar doortocht te 's Hage, en hope bij eene andere gelegenheid gelukkiger te zijn.

Veel dank ben ik UWE. schuldig voor de toezending van enige Exemplaren van het stukje getiteld ‘de formulieren van Eenigheid’. Het is jammer dat dergelijke liberale denkbeelden aangaande de verbindende kracht der bewoordingen dier formulieren, ook onlangs door den Hr. Da Costa aan den dag gelegd, niet zijn gemeen gemaakt in de tijden toen men zelf gene afwijking in de uitdrukkingen wilde toegelaten. Ik weet wel dat zodanig System, door velen voorgestaan, zeer consequent is, uit hoofde der groote moei jelijkheid, om de maat te bepalen der vrijheid voor welke anders de deur word open gezet, want hetgeen door UWEw. tot drie à vier punten word beperkt,[72] zal welligt door anderen met enige weinige bijgevoegde punten aangevuld en verrijkt worden. Het is onnodig dit verder uit te breiden om te doen zien hoe uiterst moeijelijk deze materie is, en hoe veel het hier aankomt op de christelijke gemoedsgesteldheid van den Leeraar.

68 *Handelingen Synode 1844*, 60.
69 *Ibidem* 192.
70 Nicolaas Christiaan Kist (1793-1859); *Handelingen Synode 1845*, 79.
71 *Handelingen Synode 1845*, 79-81; *1846*, 28; *1847*, 33-34, 158; *1848*, 54-56.
72 Scholte had in het reeds genoemde artikel in *De Reformatie* (vergelijk noot 64) vier voorbeelden gegeven van stukken der kerkleer die hij meende anders te moeten omschrijven dan wordt gedaan in de Formulieren van enigheid. (332-334)

De zaak van de 6 artikelen, waartegen zo luide klachten zijn opgegaan, doch waar *voor* zich een belangrijk geschrift (men gist van Do. Koorders te Maar-

sen[73]) heeft laten hooren, is op voorstel van Prof. Kist gerenvoijeerd aan de Synodale Commissie, gelijk zulks breder te zien en te lezen staat in de Staats Courant van heden.

Wat het oprichten van bijzondere Schooien betreft, dit onderwerp behoort uitsluitend bij het Departement van Binnenlandsche Zaken; dat der beide Eerediensten word, om redenen gemakkelijk te beseffen, daar buiten gehouden.

13. Waterland bij Beverwijk 4 augustus 1845

In *De Reformatie* 3e S. I (1845) 9-16 vinden we een opstel van Scholte getiteld 'De Haagsche Synode in 1845', waarin voornamelijk wordt gehandeld over de in de vorige brief genoemde 'zes artikelen'. De schrijver verwacht niet veel heil van de toepassing ervan. Op de bladzijden 12 en 13 lezen we:

'De Hoogescholen zijn Lands instellingen, waar ook onderwijs gegeven wordt in de Godgeleerde wetenschappen, zonder bepaald aan eenige godsdienstige gezindheid verbonden te zijn... De Staat, welke de Hoogleeraren als Lands-ambtenaren bezoldigt, kan gewis een toezigt over hen houden, zelfs omstandigheden bepalen, ten gevolge waarvan een Hoogleeraar verwijderd kan worden; doch deze omstandigheden te zoeken in de afwijking of tegenspreking eener bepaalde kerkleer, ligt buiten de grenzen van de grondwettelijke magt der Regering.'

Van Zuylen zegt van de inhoud van het eerste gedeelte van dit citaat dat de redenering van Scholte onjuist is, en wel volgens artikel 56 van het Besluit op het hoger onderwijs. Scholte reageerde hierop in *De Reformatie* 3e S. I (1845) 91-100: 'De professoren aan 's lands hoogescholen, in betrekking tot de kerk'. Volgens dit stukje luidde het bedoelde artikel 56 als volgt:

'De onderwerpen van het onderwijs zullen verdeeld zijn in vijf faculteiten:

1°. Die van Godgeleerdheid, tot vorming der kweekelingen voor den Hervormden Godsdienst.

2°. ...'

In de uiteenzetting die Scholte daarna gaf, kon hij zijn stelling in feite niet handhaven. Maar hij ontwikkelde de gedachte de inhoud van dit artikel *onjuist* te achten:

'Blijkt het nu door de worsteling in het Hervormd kerkgenootschap, dat Art. 56 van het besluit op het hoger onderwijs, van dien inhoud is, dat daardoor... eene inbreuk op onze staatsregeling gemaakt wordt, dan moet zulk een artikel naar de staatsregeling worden gewijzigd, en niet omgekeerd.' (92)

73 S.H. Koorders, in die tijd hervormd predikant te Maarssen. Deze schreef weliswaar verscheidene brochures, maar er is uit 1844-1845 geen anoniem geschrift van hem bekend; vgl. J.I. van Doorninck, *Bibliotheek van Nederlandsche Anonymen en Pseudonymen* I-II, Leiden 1883-1885 register.
De door Van Zuylen bedoelde brochure werd besproken in *Ref. 3e S.* I (1845) 59-60: '*De zes artikelen, zooals die door de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk voorloopig zijn vastgesteld etc.*, Utrecht, bij Kemink en Zoon, 1845.'

Brieven en maandwerken mij hier volgende, heb ik mede kennis genomen van het laatst uitgekomen no. der Reformatie, en gelijk gewoonlijk met veel belangstelling gelezen.

Ik meen echter UWEw. te moeten opmerkzaam maken op eene hoogst belangrijke dwaling, waarin dat tijdschrift gevallen is op pag. 12 aan het einde. - ‘De hooge Schooien zijn 's Lands instellingen, waar ook onderwijs word gegeven in de Godgeleerde wetenschappen’ tot dus verre volkomen waar. ‘*Zonder* be-

paald aan eenig Godsdienstige gezindheid verbonden te zijn.' Dit laatste is in strijd met art. 56 van het Besluit op het hooger onderwijs, alwaar zeer bepaaldelijk gezegt word, dat de Godgeleerde faculteiten dienen moeten om de Jonge Lieden opteleiden als Leeraars voor de *Hervormde* Kerk. Ik heb het besluit niet hier, dus kan dwaalen in het nummer van het artikel en in de precieze bewoordingen, maar de zin staat er stellig uitgedrukt, en het is juist dat artikel dat de gantsche zwarigheid inhoudt. Immers het is uithoofde van dat artikel, dat de faculteiten in de Synode praeadviseeren, en dat er gevolgelijk bij de Hervormden nog geen sprake geweest is van Seminaria, overmits het gezegde artikel zodanige speciale instelling *voor de Hervormden niet* nodig maakte. Hoe is het mogelijk dat de Reformatie die zwarigheid, welke de geheele materie wettig domineert, over het hoofd gezien heeft!!! Het is juist de spil daar alles op draait en het is dan ook uitgemaakt, dat welke ook de gedeeltelijk billijke klachten zijn, die tegen de zes artikelen zijn aangeheven, het principe zelf eener verbinding met de kerk, bij de faculteiten, of hare leden, geen contradictie heeft ontmoet.

Ik deel UWEw. deze opmerking geheel confidentieel mede, alleen uit liefde voor de waarheid, en ten einde het in zo veele opzichten, geacht tijdschrift, niet werd opgelegt een blaam van oppervlakkigheid en van geen genoegzaam onderzoek, waarvan hetzelve tot nog toe is vrij gebleven.

UwelEerw. houde mij de bemerking ten goede, en neme intusschen de nieuwe verzekering aan van mijne bijzondere achting.

14. 4 oktober 1845

Aan een in onderstaand schrijven aangesneden zaak hebben we te danken, dat er tenminste twee brieven van Scholte aan minister Van Zuylen zijn bewaard gebleven.[74]

Gesproken wordt van de studenten Andrew en John Murray,[75] twee van de zestien kinderen van Andrew Murray, predikant van de Nederduits Gereformeerde Kerk te Graaff-Reinet 'aan de Kaap' (Zuid-Afrika) en van M. S.M. Stegmann. Andrew en John Murray wendden zich - in het Engels - per brief van 23 september 1845 tot de minister van eredienst, met het verzoek faciliteiten te ontvangen voor hun toelating tot het examen, dat voor hen de weg zou openen tot het predikantschap in Zuid-Afrika. Dit examen werd afgenomen door de Haagse 'Commissie tot de zaken der Protestantsche kerken in Oost- en West-Indië'.

De gebroeders Murray hadden in Schotland enige tijd gestudeerd en vroegen nu op grond daarvan te worden vrijgesteld van de propadeutische opleiding van de theologische faculteit te Utrecht.

74 De in de inleiding op deze brief te noemen stukken worden bewaard in Herv. Ered. 4 okt. 1845, no. 10.

75 Andrew Murray (1828-1917) en John Murray (1826-1882) zijn beiden, na drie jaar theologie te hebben gestudeerd, en na op 9 mei 1848 - dus op jeugdige leeftijd - te zijn geordend door de nog te noemen Haagse Commissie, predikant geworden van de Nederduits Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika. Andrew bleef predikant en staat bekend als kerkleider, theoloog en publicist; John werd in 1858 hoogleraar in de theologie te Stellenbosch. Men zie voor beiden W.J. de Koek en D.W. Krüger, *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordenboek;* voor Andrew: I, Pretoria 1968, 600-608; Voor John: II, Kaapstad 1972, 515-517.

Bij dispositie van 4 oktober 1845 (Herv. Ered. 4 okt. 1845, no. 10) wordt aan de heren Murray medegedeeld, dat genoemde commissie bij toelating tot het examen uitsluitend afgaat op het oordeel van de desbetreffende theologische faculteit, met andere woorden, dat zij bij de minister van eredienst aan het verkeerde adres zijn. Bovendien gewaagt de beschikking van risico's ten aanzien van bepalingen van het Britse gouvernement. Scholte ondersteunde het verzoek - men zou ook kunnen spreken van een vragen om informatie - door het schrijven van een tweetal brieven, die we hier weergeven.

1. Utrecht 25 september 1845

Ik neem de vrijheid UEx. nevensgaande toetezenden met vriendelijk verzoek aan beide jongelieden geruststelling te verschaffen ten aanzien hunner studiën. Het zou voor hen eene bedroevende zaak zijn wanneer zij nog eens op de gewoone wijze de collegiën voor de voorbereidende studie moesten volgen, zoowel wat de tijd als de kostbaarheid van een langer verblijf hier te lande betreft.
Ik heb hen aangeraden om zich in hunne onzekerheid tot UEx. te wenden, niet twijfelende of UEx. zal hun volvaardig de noodige verzekering geven.

De vader dezer beide jongelingen is een Godvrezend Leeraar te Graaf[f]-Reinet aan de Kaap,[76] en zij beiden vreezen den Heere en hebben daarbij veel bekwaamheden, zoodat het allesints wenschelijk is, dat zij niet langer als volstrekt noodig is zich hier te lande ophouden. Wegens meerdere antecedenten te oordelen, dan bestaat er volstrekt geen behoefte, dat zij in Engeland hunne voorbereidende studiën volbragt hebbende, hier nog eens zich daaraan zouden overgeven.
Daar ik beloofd heb om den 3den October te Leijden de dienst waartenemen op den gedenkdag van het on[t]zet, denk ik den 2den eenige oogenblikken in den Haag te koomen, en alsdan tevens UEx. een kort bezoek te brengen.
Uit aanmerking van de dringende omstandigheden denk ik voortaan wekelijks alhier bidstond te houden en het alsdan gecollecteerde te gebruiken tot voeding van behoeftigen zonder onderscheid van Godsdienstige Gezindheid.[77]
Het is te wenschen dat door gepaste maatregelen zal worden voorgekomen de uitbarsting van ergerlijke tooneelen waarvan zich ginds en elders iets geopenbaard heeft.[78]

2. Leiden 2 oktober 1845

76 Men zie de inleiding van deze paragraaf.
77 VIERDE DEEL 280.
78 In het jaar 1845 bracht in Engeland een ernstige aardappelziekte de bevolking tot wanhoop; dezelfde ziekte gaf ook hier te lande, in september 1845, aanleiding tot hevige oproeren en plundering van bakkerswinkels door een hongerige menigte, met name in 's-Gravenhage, Haarlem, Leiden en Delft - P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* VIII, Leiden 1908, 65.

Door een merkelijke vertraging der spoortrein van Utrecht op Amsterdam ben ik heden morgen verhindert om mijn voornemen ten uitvoer te brengen en te 's Hage te koomen. Daar ik nu niet mondeling het andwoord van UEx. kan ontvangen voor die beide Kaapsche Studenten ten aanzien hunner Studie, heb ik het noodig geoordeeld UEx. van mijn wegblijven kennis te moeten geven, met vriendelijk verzoek om ten behoeve dier jongelieden eenig andwoord van UEx. te moogen ontvangen.
Huisselijke omstandigheden dringen mij om Zaturdag weder vroeg naar Utrecht te vertrekken, anders had ik getragt UEx. alsdan nog een bezoek te brengen.
UEx. zal in het laatste nummer der Reformatie een getuigenis aangetroffen hebben, tegen de drijvers der onderdompeling. Ik heb de Pinto[79] die te Zutphen aan het hoofd staat voor eenige dagen bij mij gehad, doch hij is tegenwoordig niet

79 J.B. de Pinto; men zie voor hem hoofdstuk 4, noot 241.

vatbaar voor eenige redelijke tegenspraak. Ik hoop echter dat van de zijde van het gouvernement geen poging gedaan zal worden om de dompelaars tegentestaan; dit zou de zaak verergeren.
Ik heb het noodig geoordeeld een kort maar duidelijk getuigenis te moeten geven en hoop dat de Heere dit zegenen zal. Ik verlang zeer om de Handelingen der Synode van dit jaar te zien. De tijden zijn donker en onstuimig, doch de Heere waakt over Zijne Gemeente, en zal alle dingen doen medewerken ten goede der Zijnen.

De beide brieven van 25 september en 2 October waarmede UWE. mij vereerd heeft, hebben dadelijk ten gevolge gehad dat ik mij heb trachten te verzekeren van den gang van zaken, dienende voor de beide Heeren, welke zich onder Uwe bescherming aan mij hebben geadresseerd. De Commissie voor Oost- en West-Indien heeft mij daartoe in staat gesteld, gelijk UWEw. uit nevensgaande dispositie zal ontwaren.

Het laatste gedeelte dezer dispositie is niet zonder oogmerk daarbij gevoegd, overmits zijdelingsche berigten het vermoeden doen geboren worden, dat voortaan aan de Kaap de goede Hoop, gene geestelijke dienaren zullen worden erkend, dan die *in Engeland* alle de graden hebben doorlopen, en gevolgelijk gene Testimonia uit den vreemde. - Ik kan echter voorshands niet beoordelen of deze informatien geheel naauwkeurig zijn en vooral of daarbij gene bevredigende uitzonderingen plaats hebben.

Bij den mislukten aard-appelen oogst[80] geloof ik dat het Gouvernement gedaan heeft, al wat door voorzigtigheid en wetenschap geleerd, door hetzelve moest gedaan worden. Het overige is ter verantwoording der stedelijke en plaatse lijke Besturen, en liefdadige inrigtingen, en vooral van de rijken en vermogenden, die wanneer zij onbekrompen en blijmoedig bijdragen, het gemis der aardappelen, bij genoegsame voorraad van andere voedende veldvrugten, waarvan de oogst, Gode zij dank, niet gefaald heeft, gemakkelijk zullen vergoeden.

Ik heb niet alleen het stuk over de indompeling,[81] maar ook dat over de Schepping[82] met groot genoegen gelezen. Wat het eerste betreft, kan het gantsch niet in de mening der regering vallen, om zich met deze doops-bediening intelaten.

80 Men zie de brief van Scholte hiervoor, 25 sept. 1845.
In *De Reformatie 3e S.* I (1845), waarover Van Zuylen ook verder in deze brief spreekt, geeft Scholte een 'Boekaankondiging' (177-179). Hij bespreekt daarin O.G. Heldring, *Wat te denken van en wat te doen in den aardappelennood*, Amsterdam (1845). We lezen in dit stukje: 'Wij achten dat de regering, wier roeping het is, dadelijk oproer tegen te gaan en de gegoede burgers tegen overweldiging te beschermen, vooral verpligt is om door gepaste maatregelen te zorgen, dat de armoede niet getergd en als het ware uitgedaagd wordt, om zich zelven te verschaffen, hetgeen haar onbarmhartig onthouden wordt.' (178)

81 *Ref. 3e S.* I (1845) 'De onderdompeling' 167-176. De reeds genoemde ds. J.E. Feisser en zijn aanhangers (o.a. J.B. de Pinto) verdedigden in die dagen een volwassenendoop door onderdompeling. Men zie *Ref. 3e S.* I (1845) 179-180. Van Zuylen reageert hier tevens op de derde alinea van de hiervoor genoemde brief van Scholte, 2 okt. 1845.

82 *Ibidem* 'De Schepping' 121-135. Het artikel was onder meer gericht tegen de Groninger School: 'De hoogleeraren Hofstede de Groot en Pareau, ontkennen wel aan de leer der schepping eene plaats in hunne christelijke dogmatiek..(130)

Iets anders is de toezigt der locale autoriteiten, ten einde zodanige plechtigheid niet tot on-ordelijkheid of ergernis oversla.

Het heeft mij leed gedaan, UWE. niet te hebben mogen ontmoeten, en ik bedank haar voor de explicatie mij desaangaande gegeven.

15. 28 april 1846

> Daar in deze tijd de plannen tot emigratie van Scholte, Van Raalte en hun volgelingen vaste vorm aannemen, is het begrijpelijk dat de situatie in de Nederlandse koloniën hun meer dan gewoon belang inboezemt, want voor landverhuizing was op die gebieden allereerst het oog gericht. Dit moge onder meer blijken uit een artikel van Scholte in *De Reformatie* 'Iets over colonisatie en de Nederlandsche Oost- en West-Indische bezittingen'.[83]
> Reeds eerder had Scholte een artikel geschreven 'Kerk en Staat - Uitdrijving van den Roomschen Bisschop en vier Priesters uit Nederlandsch Indië,[84] waarover hieronder nader.
> Gezien de datum en de inhoud van de in deze paragraaf behandelde brief, is het duidelijk dat Van Zuylen met de 'toegezonden brochure' een overdruk van laatstgenoemd artikel bedoelt. Scholte zond wel meer een overdruk aan deze of gene. Verder komt in dit schrijven - en in de twee volgende brieven - ter sprake het 'organisch Besluit van December 1835'. Hiermee wordt bedoeld het koninklijk besluit van 11 december 1835, no. 88, bevattende 'Nadere bepalingen aangaande kerkelijke aangelegenheden van de Christelijke Gemeenten in de Nederlandsche Oost Indische bezittingen'.[85]

Zeer vertrouwelijk

Het is mij aangenaam UWEw., in tamelijken staat van gezondheid, dadelijk te mogen bedanken voor de toegezonden brochure gevoegd bij Uwen geëerden van 27.

Wie zal het met UWEw. niet eens zijn, dat de zaak van den Bisschop Grooff[86] aan de gewone en erkende voorschriften van het Kerkelijk-staatsregt getoetst

83 *Ref. 3e S.* III (1846-1847) 172-179. In dit artikel vinden we tevens vermeld dat Scholte, gedateerd 9 mei 1846 een request zond aan de Koning met het verzoek toestemming te geven tot het vestigen van een 'Nederlandsche Volksplanting in een gedeelte der buiten Java gelegen Oost-Indische bezittingen'.
Op 4 juli 1846 antwoordt namens de Koning de minister van koloniën, J. Baud, het door Scholte geopperde denkbeeld 'voor als nog onuitvoerbaar te achten'. (175)
Op 15 mei 1846 schrijft Scholte aan Groen van Prinsterer: 'Ik ben met Ds. Heldring in langdurige conferentie geweest met den Minister van Koloniën'. (*RGPgs114*, 740) Men zie ook L. Heldring, *O.G. Heldring, Leven en arbeid*, Leiden 1882, 131-132.

84 *Ref. 3e S.* II (1846) 198-213.

85 ARA, Archief Staatssecretaris onder 11 december 1835. In artikel 1 lezen we: 'De protestanten in Nederlandsch Indië zullen voortaan maar één Kerkgenootschap vormen.' In de artikelen 2 en 8 wordt respectievelijk bepaald dat er in Oost-Indië hoogstens zestien predikanten en zes Rooms-Katholieke geestelijken zullen zijn.

86 Mgr. Jacobus Grooff (1800-1852). Eerste bisschop te Batavia. Kwam begin 1845 met vier andere missionarissen te Batavia aan. De waarnemend gouvemeur-generaal bracht hen onder het oog, dat zij niet als dienstdoende geestelijken konden worden erkend 'daar zij de hoedanigheid van ambtenaar misten'. Later werd aan hen het radicaal van geestelijke wel

aan vele bedenkingen onderhevig is en dat, indien hier toe regt bestond de verrigtingen van den Gouverneur Generaal aan vele verwijtingen zouden blootstaan. Maar dat is eene loutere bespiegeling, die wegvalt bij de opmerking, dat de Grondwet, even min als dat Europisch Staatskerk-regt, toepasselijk zijn op Java, waar slechts een paar duizend R.C., zestien duizend Protestanten, tegen over zeven millioenen Moham(m)edanen overstaan. Dit de *positive* staat der Javasche bevolking zijnde, kan het wel geen bevreemding veroorzaken, dat de Souvereijn bij de toelating van Prot. en R.C. Geestelijken op Java, vele beperkingen heeft voorgeschreven, ten aanzien van de uiterlijke uitoeffening van de Christelijke Godsdienst, en zeer bezorgd is geweest om, wil men Java behouden, de Moham(m)edanen niet in het harnas te jagen, bij vreeze voor eene propaganda, die onvoorzigtig bewerkstelligd, de vrede en de rust op Java al zeer schielijk in gevaar zou stellen. Onnodig zal het zijn alle de verordeningen op dat subject gadeteslaan, die sints een paar eeuwen, het kerk-bestuur op Java regelen. Maar het verwonderd mij, dat UWEw. hier niet gewezen heeft op het organisch Besluit van December 1835, door den Koning en raad van State, en na de consideratien van de beide Hoofden der Departementen van Eeredienst gehoord te hebben, genomen. Welke leemten men bij hetzelve moge betreuren, welke afwijkingen van het Staats-Kerk-regt, 't welk *hier* vigeert, men ook aan hetzelve zou willen verwijten, dat is, naar mijn oordeel, het exeptioneel maar positief Staats-stuk, 't welk het proces moet leiden. Nimmer is er getwijfeld aan de macht der Souvereijn, om dergelijke beschikkingen *voor de Colonien* uit te schrijven. De kerkelijke macht eener Christelijke gezindheid, die, om der Consciëntie wille, zich aan de bepalingen niet kan onderwerpen, blijve van Java verwijderd. Maar die kerkelijke autoriteit, met de regelen bekend, en naar Java gaande, word schuldig en is als auteur der verwikkeling aantezien, indien zij meer of anders willende, onder den machtigen arm van de Gouverneur Generaal valt, die alleen verantwoordelijk, geene infractie op 's Konings besluiten kan of mag gedogen. - Ik redeneer, meen ik, logisch en verlaat het terrein der theorien, omdat er een positieve en exeptioneele Staats-regeling bestaat, voor al de Christelijke gezindheden op Java.

Ik redeneer alleen uit hetgeen tot heden bekend is en heb daarom goede moed, omdat er hier gene sprake is - of tenminste behoort te zijn - van vervolging om het geloof, maar eene loutere quaestie van territoriale en Lands-heerlijke jurisdictie over eene Colonie, gesitueerd gelijk ik hier boven ten aanzien der bevolking beschreef en welke het kurkje is, waarop wij drijven.

Behalve enige huishoudens, die naar onze West-Indische Koloniën wenschen te gaan, zijn mij gene Landverhuizingen bekend.[87]

gegeven, maar inmiddels waren er grotere moeilijkheden gerezen. Deze kwamen toen mgr. Grooff twee pastoors en één onder-pastoor die door de Indische regering waren benoemd, suspendeerde. Het gouvernement te Batavia aanvaardde de schorsing niet. Inmiddels was J.J. Rochussen als gouvemeur-generaal te Batavia gekomen. Daardoor werden de tegenstellingen alleen maar verscherpt. Daar mgr. Grooff bleef weigeren de suspensie van de drie pastoors in te trekken, werd hij 3 februari 1846 uit Indië verbannen. Koning Willem II koos openlijk partij voor monseigneur Grooff en tegen de gouvemeur-generaal, door bij koninklijk besluit van 5 mei 1846, nr. 65, de rechten van de drie geschorste pastoors in te trekken. Men zie *NNBW* VII 501-503.

87 In de volgende brief corrigeert de schrijver deze opmerking enigszins.

16. 2 mei 1846

Vertrouwelijk

Zie hier het Besluit van 1835, zijnde de organique conditiën, waarop de Souvereijn alhier admissie en toelating verleend aan Predikanten en pastoors, naar Java wenschende te gaan. - Mij dunkt, het spreekt van zelve, dat hij, die met die voorwaarden niet te vrede is, de reize niet behoord te onderneemen; maar dat de Gouverneur Generaal voor de aankomende, gene andere regelen kan admitteeren dan die in dit Besluit staan uitgedrukt.

Hier houden dus alle bespiegelingen en alle redeneringen over het in Europa en in Nederland vigeerend Staats-kerk-regt op. Zij mogen álle hare waarde hebben in het afgetrokkene, maar de Souvereijn van Java als Conquest[88] beschouwd, heeft het regt, om in conformiteit met den exeptionelen toestand van Java, en hare van die van Nederland zo verschillende wetgeving, te zeggen ‘op deze conditiën zullen predikanten en pastoors op Java geadmitteerd worden; die niet wil, blijve 't huis.’ De kerkelijke macht is bij dit Besluit niet gehoord, om zeer gemakkelijk te bevroeden redenen. Alleen de hoofden der beide Departementen van Eeredienst.

De zaak is geheel politiek gebleven en wanneer men dezelve in dien engen kring door het Besluit aangewezen, wil houden, dan zal het onderzoek niet veel tijd of redenering nodig hebben; wie heeft *anders* of *meer* gewild dan dit Besluit uitdrukt, de Bisschop of de Gouverneur Generaal?

Ik heb afschrift doen neemen van de lijst der Landverhuizers, en zende dus de originele terug.

17. 19 mei 1846

Confidentieel

Ik eerbiedig gaarne een tegenovergestelde mening van de mijne, maar kan niet deelen in Uwe uitlegging van Art. 13.[89] Daar waar aan het Indisch Bestuur het regt word toegekend om de standplaatsen aan Predikanten en pastoors aantewijzen, mag of kan de kerkelijke magt der Christen-Gemeenten op Java, daartoe niet overgaan, zonder *vooraf* de toestemming van dat Opper-Bestuur ontvangen te hebben. Doet een kerkelijke magt op Java zulks, en vergenoegt zij

88 Slaat op ‘Java’; conquest = aangewonnen goed, veroverd gebied.

89 Vergelijk noot 85. Artikel 13 van het aldaar genoemde koninklijk besluit luidt als volgt: ‘Aan de Leeraars of Geestelijken bij de onderscheiden Gemeenten, zoo wel Protestantsche als Roomsch Catholieke, wordt steeds derzelver bepaalde Standplaats of bestemming door het Indisch bestuur aangewezen in overeenstemming echter met de klasse, waarin zij respectivelijk uit Nederland zullen zijn uitgezonden; zullende in allen gevalle die gene(n), welke nu reeds in bediening zijn, bij voortduring op het genot verknocht aan de bediening, thans door hun uitgeoefend wordende, *persoonlijk* aanspraak kunnen blijven maken.’ Wellicht zag Scholte in deze formulering een mogelijkheid, dat voor hem, als Afgescheiden predikant, een uitzondering zou kunnen worden gemaakt.

zich, om er slechts *ex post facto*[90] kennis van te geven, dan verkracht zij art. 13 van het Besluit, hetwelk wil dat zulks geschiedde door het Burgerlijk Bestuur. Onze protestantsche Leeraars hebben zich steeds plichtmatig aan deze bepaling onderworpen en zo lang dit Besluit bestaat, moet het, om rust en gezag te bewaren, *gelijkelijk* gehandhaaft worden. - De exceptionele toestand op Java, wat de christen-kerk aldaar betreft, werd genoegzaam duidelijk uit de beschouwing der bevolking, bestaande tegen over een handvol christenen, uit 7 millioen Mohammedanen, die een afgrijzen hebben van alle pogingen tot conversie of propaganda.

Aan de andere zijde, de verwikkeling door de handelingen van de R.C. kerkelijke autoriteiten,[91] eenmaal ontstaan zijnde, is het volstrekt niet goed te keuren, dat het Indisch Bestuur, afgezette of gesuspendeerde Leeraars of Pastoors herstelle in de H. bediening. Het Besluit geeft daartoe aan het Indisch Bestuur noch autoriteit noch aanleiding. Deze laatste staat van zaken moet en zal ophouden, bij het ontvangen der laatste Koninklijke dispositie.[92] Ik redeneer alleen uit het positief exceptioneel Kerk-regt op Java, niet naar Europische theorieën, en de in Europa aangenomen maximes in deze.

Ik kan niet begrijpen dat UWEw. zich verwonderd dat de regering verwijst naar de bestaande 's Lands verordeningen. Meer dan honderd afgescheiden Gemeenten bestaan krachtens die verordeningen; alle tegenstand heeft opgehouden, en de laatste afgescheiden Leeraar, Do. Budding, heeft reeds lang geleden, zijne submissie op eene waardige wijze gedaan, en vrijstelling van boeten verkregen.[93] En wie was de man, die zijn WelEerw. daartoe bracht? Niemand anders dan Do. Malan.[94] Wil men nu wijzer wezen: ik kan het niet helpen en wel minnen, maar niet zinnen.[95] Ik heb dit alles nog zeer onlangs aan Do. Starrenburg[96] uit één gezet, en hem vooral gewezen op het voorbeeld van Do. Budding. Hij kieze.

90 ex post facto = onmiddellijk daarna.
91 Vergelijk noot 86.
92 Idem; het koninklijk besluit van 5 Mei 1846.
93 Ds. H.J. Budding richtte zich, verblijvend in het ‘huis van arrest’ te Nijmegen, 16 september 1843 tot de Koning; hij vraagt hem ‘goedgunstelijk uit zijne gijzeling te ontslaan, en van verdere Regterlijke vervolging... te ontheffen’ - DERDE DEEL 193; Gunning, *H.J. Budding* 184-188.
94 Gunning, *H.J. Budding* 186: ‘De welbekende César Malan bezocht den vervolgden leeraar in zijnen kerker...’; Malan wist door gebed en gesprekken Budding te bewegen aan de Koning gratie te vragen, en te verklaren zich voor het vervolg aan de landswetten te onderwerpen.
95 Zinnen = denken, bepeinzen; hier: denken als de andere partij.
96 Niemand anders kan zijn bedoeld dan de zo bekendgeworden Kruisdominee Bastiaan Sterkenburg (1809-1900); men zie voor hem F.L. Bos, *Kruisdominees*, Kampen s.a.^{2} register.

‘Begin Mei (1846) gaan Sterkenburg en zijn ouderling’ - Dirk van Farowé - ‘nog eens persoonlijk naar Den Haag om hun belangen te bepleiten.’ (*Kruisdominees* 89) In deze tijd ontving Sterkenburg een groot aantal boeten, maar hij wilde geen gratie vragen aan de Koning.

Hoofdstuk 12
Zestien condoleantie-brieven bij het overlijden van S.M. Scholte-Brandt, 23 januari 1844

Inleiding

Ook in het VIJFDE DEEL - hoofdstuk 15 - namen wij een aantal condoleantie-brieven op, geschreven bij het overlijden van Scholtes eerste echtgenote, Sara Maria Brandt, te Utrecht, dinsdag 23 januari 1844. Deze waren geschreven door Afgescheidenen.

In dit hoofdstuk geven we zestien condoleanties, gezonden door vrienden en goede kennissen van Scholte, waarbij wij ons niet geheel konden beperken tot de kring van het Réveil. De schrijvers en schrijfsters behoorden tot deze beweging, waren hierdoor aangeraakt, of waren rechtzinnige predikanten die met Réveil-mensen in verbinding stonden.

Voor de duidelijkheid nemen we hieronder opnieuw de rouwcirculaire op.[1]

> Utrecht, den 23 Januarij 1844.
> Heden in den vroegen morgen heeft Gods vaderhand mij eene diepe beproeving toegezonden. Mijne getrouwe echtgenoote is door een borstongesteldheid van slechts weinige dagen, onverwacht van mij genomen.
> Gedurende eenen levensloop, waarin ik in de bediening des Evangelies velerlei strijd en kruis, maar ook overvloedige vertroosting ondervond, was zij waarlijk deelgenoote, ook in de moeijelijkste oogenblikken.
> De Heere, die haar mij had gegeven, heeft haar tot Zich genomen. Ik mag Zijn Naam prijzen, hoewel ik de smart dezer tijdelijke afscheuring ondervind; treurende, doch niet als degenen die geene hoop hebben; want zij wist ook in deze laatste ongesteldheid, die benaauwd was, dat het lijden dezes tegenwoordigen tijds, ook voor haar, niet te waarderen was bij de heerlijkheid, die aan ons zal geopenbaard worden.
> Met drie mij overgeblevene kinderen is mij de aardsche toekomst moeijelijk, doch de beloften van den getrouwen God en Vader in Christus zijn ook voor mij voldoende. De Heere zal het voorzien, want Zijn Woord is de Waarheid. De ondervinding van Gods trouw in dezen zeer smartelijken weg vertroost mijne ziele en is mij eene nieuwe drangreden, om verwachtende en haastende te zijn tot de toekomst van onzen Heere JEZUS CHRISTUS. - Ja, Hij zal komen, en die in Hem ontslapen zijn, zullen wedergebragt worden met Hem, en zij, die ik betreur, is ontslapen in Hem, Die de opstanding en het leven is.
> Overtuigd van de wezenlijkheid der gemeenschap der heiligen, houde ik mij verzekerd van broederlijke deelneming, en beveel ik mij met mijne kindertjes in het gebed des geloofs.
> Uw diepgetroffen broeder in Christus, H.P. Scholte, V.D.M.

1 VIJFDE DEEL 216-217.

Het leek ons minder juist, álle brieven in hun geheel te reproduceren. Dit zou, gezien hun eigen aard, tot vele herhalingen aanleiding geven en daardoor onnodig veel ruimte vragen. Immers, in een condoleantie keren veelal bepaalde thema's terug - uit liefde geschreven woorden van deelneming en vertroosting, alsmede bij dit overlijden het noemen van de zorg voor de drie kinderen van het echtpaar Scholte-Brandt: Sara Johanna (geboren 1833), Sara Maria (1839) en Sara Johanna Suzanna (1842).[2]

Bij het maken van de keuze: al dan niet een bepaald gedeelte van een brief weglaten, hebben we ons laten leiden door de volgende criteria: belangrijkheid van schrijver of schrijfster, karakteristieke woorden, het vermelden van bijzonderheden buiten de eigenlijke woorden van deelneming; deze laatste namen wij steeds op.[3]

In meer dan één brief wordt gesproken over het sterven van Helena Susanna van Hall-van Schermbeek, Utrecht 27 januari 1844.[4]

1. A. Abrahams, Amsterdam 26 januari 1844

Antje Abrahamsz - we schreven reeds in hoofdstuk vier over haar[5] - woonde in deze tijd bij haar vader. In 1837 leidde zij enige maanden de huishouding van de weduwnaar Abraham Capadose te 's-Gravenhage. Haar zuster H.J. Abrahamsz huwde laatstgenoemde in hetzelfde jaar. Een andere zuster van Antje, de weduwe E.B.A. Roëll-Abrahamsz, werd 7 februari 1844 de tweede echtgenote van M.J. Chevallier.

WelEerwaarde Heer!

Het heeft mij zeer getroffen te vernemen, de zeer bedroevende slag, zoo plotseling uwe vrouw te verliezen! Zoo kort nog geleden was ik getuigen van haar welstand en de moederlijke zorgvuldigheid waarmede zij in haar huisgezin werkzaam was!

Diep bedroeft mij dat verlies voor die lieve kinderen. Ik betuig u mijne innige deelneming en wensch van harte dat de Heer van Wien zoo wel het kwade als het goede komt u krachtig ondersteune, sterke en vertrooste en ook in ontferming nederziende op uwe kinderen ter hunner verzorging voorziende.[6]

Hij verblijde U in de hoop met hen de moeder bij den Heere weder te zien. Ik

2 Men zie voor hen: EERSTE DEEL 48, VIERDE en VIJFDE DEEL register.

3 Een drietal brieven lieten we rusten.

1. J.G. Geelkerken (men zie voor hem VIERDE DEEL 383-384), Utrecht 23 jan. 1844.
2. Hoogkamer en Co., Amsterdam 25 jan. 1844. Deze uitgevers verzorgden verscheidene brochures van Scholte; zij vermelden ook het mogen drukken van de ‘rouwbrieven’.
3. Th. van Schuylenburgh, Hellevoetsluis 6 febr. 1844; blijkbaar een goede kennis van Scholte. Hij schrijft onder meer: ‘Ik die zelf voor eenige maanden eene hartelijke geliefde vrouw en een zeer beminde eenige zoon verloor...’.

4 Men zie voor haar VIERDE DEEL register.

5 Blz. 94-95.

6 Zin loopt niet.

mogt mij nog aangenaam verkwikken in het geloof dat wanneer ons aardsche huis dezes tabernakels verbroken wordt, wij een gebouw bij God hebben.[7] Niet denkende dat zij haar plaats in die veele woningen reeds zoo spoedig zoude mooge betrekken, en onze kranke vriendin[8] nog voor zoude gaan. Aangenaam is mij de herinnering dien dag bij haar geweest te zijn.

Van Capadose kreeg ik eenige letteren, die ook veel deelneemt in deze beproeving voor U.

De Heere vertrooste U! Ik ben intusschen met hoogachting

UWEwe dienstwillige dienaresse

A. Abrahamsz

2. A. Abrahamsz, Amsterdam 30 januari 1844

Mejuffrouw Abrahamsz schreef Scholte nog een tweede brief naar aanleiding van het overlijden van diens echtgenote.

Veel geachte Broeder in den Heere

Ofschoon ik UWE reeds eenigsints mijne deelneming en droefheid over uw verlies heb betuigd, zoo kan ik niet voorbij u te bedanken voor de mij toegezonden communicatie brief, waaruit ik met blijdschap zag dat de vertroosting des Heeren de smart uwer ziele eenigermate leenigde.

...

En nu is dan ook onze Zuster van Hall de ruste ingegaan, en zal nu met uwe ontslapene aanschouwen en juichen in de volmaaktheid, over hetgeen ons in hoope verblijd. Weemoedige gedachte aan die geheel ouderlooze weesjes,[9] al gevoelen zij het niet, wat missen ze veel aan de moeder. Het verblijde mij te vernemen dat de lieve zuster Wormser[10] die taak voor uwe kindertjes wilde op zich nemen; dat de Heere haar ook ondersteune en sterkte geve in deze, en uw oudste meisje ook onder eene voor haar zoo noodige moederlijke leiding brenge, wenscht mijn hart, en dat de Heere bij meer toenemend gevoel van gemis U steeds met Zijn vertroostende nabijheid versterke.

Het gemis van mijn lieve hartelijke vriendin van Hall geeft mij ook veel droefheid. De gemeenschapoefening met haar was mij onder de leiding Gods tot veel zegen. Hij zij er dan nu ook voor geloofd en geprezen, en op Zijnen tijd volmaakt voor Zijnen troon.[11] Ik gevoel mij evenwel ellendig en zwak om in alles Zijnen Heiligen en prijzenswaardigen Naam te loven. Beveel mij alzoo in uwe gebeden te gedenken.

Uwe hoogachtende Zuster in den Heere

A. Abrahamsz

(P.S.) Verzoeke veele groete aan de met ons treurende Broeders en Zusters.

7 2 Corinthe 5 vers 1.
8 Mevrouw H.S. van Hall-van Schermbeek.
9 De drie kindertjes van weduwe Van Hall-van Schermbeek.
10 Janke van der Ven, de echtgenote van Johan Adam Wormser. Men zie voor haar: J. Stellingwerff, *Amsterdamse emigranten*, Amsterdam 1975 register.
11 De schrijfster zal bedoelen: de gemeenschap-oefening zal eenmaal volmaakt zijn.

3. Ds. E. Begemann en echtgenote, Amsterdam 31 januari 1844

De hervormde predikant Egbertus Begemann (geb. 1778) kwam in 1816 van Koog aan de Zaan te Amsterdam; hij overleed aldaar in 1850.[12] Hij was gehuwd met Sara Johanna Haverkamp. Zoals ook uit deze brief blijkt: Begemann was de predikant van de familie J.D. Brandt-Koopman,[13] en hij trouwde het paar Scholte-Brandt. Ook trad hij op als getuige bij het burgerlijk huwelijk.[14]

WelEerwaarde Zeer Geleerde Heer! Waarde Vriend!

Met de innigste deelneming ontving ik den 27sten dezer, het voor ons zoo aandoenlijk berigt van het Ontslapen Uwer getrouwe Echtgenoote en Deelgenoote in Uwe vreugde en het leed, de zoo lieve en teedere Moeder Uwer drie kinderen; mogelijk treuren wij met U meer dan iemand Uwer Vrienden of Bekenden. Uwe Saartje was ons zoo geliefd van hare kindsheid af. - Wij zagen Haar zoo voorspoedig opgroeijen - aan mijn godsdienstig onderwijs was zij toevertrouwd - tot Lidmate onzer Gemeente heb ik Haar aangenomen - Haar met U door den heiligen band des huwlijks godsdienstig verenigd - van zoo menige zijde was Zij ons en den onzen dierbaar geworden en ach! nu zoo spoedig, zoo onverwacht uit dit leven weggerukt. Die tijding heeft ons op het diepst getroffen en nu doet het ons om zoo meer leed, dat wij Haar in dit land onzer vreemdelingschap niet nog meer ontmoet hebben, toen Zij met U bij Uwen neef Roelofsz[15] gelogeerd was. Jaren zijn vervlogen zedert wij elkander niet gezien hebben en nu blijft ons alleen over de hoop des wederziens in dat eigenlijke Vaderland, waar eeuwige vereniging plaats heeft van allen, die hoe hier ook gescheiden, door banden des geloofs en der liefde verbonden waren. Waarlijk, wij wenen en klagen met U maar verblijden ons tevens ook in die overvloedige vertroosting, de Heer heeft Haar tot zich genomen, Zijn doen is Majesteit en Heerlijkheid, al slaat die tijdelijke afscheuring de diepste wonden en bloedt ons hart en weent ons oog de bitterste tranen.

...

Moge het bezit van Uwe lieve kinderen U eenige vergoeding zijn voor U zoo smartelijk verlies - de hemelsche Vader beware voor U dien grooten schat en bekroone Uwe opvoedende zorge en liefde met de gelukkigste gevolgen voor hart en leven, voor aarde en hemel.

Gij houd(t) U verzekerd van onze deelneming - zoo schrijft Gij - O! dat doet Gij teregt - Gij moogt U daarvan volkomen overtuigd achten. Is er veel voorgevallen, dat den vroegeren, naauwen vriendschappelijken omgang hinderde of scheen te verstoren, ware vriendschap door Een Geloof, door Eene Liefde, door Eene Hoop, in den Geest van het Evangelie, geheiligd, duurt voort en zoo

12 GA Amsterdam, Overlijden 8 jan. 1850. De overledene werd 71 jaar oud; hij was geboren te Wirdum in het koninkrijk Hannover (Oost-Friesland).

13 VIJFDE DEEL 32.

14 EERSTE DEEL 51.

15 Bedoeld zal zijn J.H. Roelofsz, geboren 1810. Hij wordt genoemd als vader in de acte: GA Amsterdam, Geboorten 22 dec. 1842. Dorothea F. J., dochter van Jan Hendrik Roelofsz, makelaar (32) en Amalia W. Bruggemeijer. Men zie verder EERSTE DEEL 48.

teekenen wij ons... alle goede gaven... van den Vader der lichten U toewenschende en toebiddende, (Uw) Vriend en Vriendin
E. en S. Begemann

4. Mr. J.J.L. van der Brugghen, Nijmegen 26 januari 1844

Justinus Jacob Leonard van der Brugghen[16] werd 6 augustus 1804 te Nijmegen geboren en overleed 2 oktober 1863 te Ubbergen. Was aanvankelijk advocaat te Nijmegen, werd daarna aldaar aan de rechtbank verbonden en in 1845 tot president van dit college benoemd.
In Nijmegen was hij één van de leden van de kleine, maar krachtige Réveilkring.[17] Bekend is de met zegen bekroonde strijd van deze groep voor een christelijke school - in 1844 - waaraan twee jaar later de normaalschool 'de Klokkenberg' werd verbonden. Na een periode van grote vriendschap met Groen van Prinsterer, kwam er een breuk tussen Van der Brugghen en laatstgenoemde, toen in 1857 zich tusen beiden fundamentele verschillen openbaarden inzake de wettelijke regeling van het christelijk onderwijs. Van der Brugghen was in dat jaar minister van justitie, ja hij had het kabinet geformeerd. Toen hij eind 1857 als minister aftrad, vestigde hij zich weer te Nijmegen, als een 'vergeten burger'.
De verschillen tussen Van der Brugghen en Groen behoeven hier niet te worden besproken, want zij dateren van een latere periode dan het jaar 1844; er moge worden verwezen naar de literatuur.[18]
Voor het juiste verstaan van dit schrijven is wèl nodig dat we twee dingen noemen. In de eerste plaats, als de schrijver gewaagt van moeilijke omstandigheden gedurende de laatste zomer ondervonden, dan slaat dit ongetwijfeld op de smaad die hij ondervond na het schrijven van een brochure over de bedevaarten naar het miraculeuze Mariabeeld te Kevelaar.[19] In de tweede plaats: zijn opwekking te bidden voor de overheden kan niet los worden gezien van de strijd waarin Van der Brugghen werd gewikkeld bij het oprichten van een christelijke school te Nijmegen. Na verscheidene requesten te hebben ingediend, waarbij

16 Men zie voor hem en de op hem betrekking hebbende literatuur *Chr. Enc.pedie*^{2} II, 37-38.

17 Kluit, *Réveil* register, op de naam Van der Brugghen.

18 Men zie behalve het reeds genoemde: G.J. Schutte, *Mr. G. Groen van Prinsterer*, Goes 1977^2, 105-112; J. Brouwer, *Het binnenste naar buiten - Beginselen en activiteiten van Mr. J.J.L. van der Brugghen (1804-1863)*, Zutphen [1981] register, onder Groen van Prinsterer. (Dit werk werd uitvoerig besproken in *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw* 12 - april 1982, 18-26; F.R.J. Knetsch, 'Een belangrijk voorman uit de negentiende eeuw'.)

19 J.J.L. van der Brugghen, *Berigt aan de Kevelaers-gangers*, s.l.et a. (1843).
Van der Brugghen schreef hierover aan Groen van Prinsterer (11 aug. 1843): 'Dat boekje heeft hier eene wonderlijke sensatie verwekt. Men schrijft er libellen tegen.'; Groen aan H.J. Koenen (21 sept. 1843): 'Deze waardige vriend' - Van der Brugghen - 'heeft vrij wat tegenspraak en smaad te verduren gehad. Schandelijk zijn de pamfletten die daarover uitgekomen zijn.'; S.J.E. Rau te Nijmegen aan Groen (29 nov. 1843): 'De zaak van het boekje van onze voorzitter... is gelukkig doodgebloed. Het heeft mij meer moeite gedaan dan ik u kan zeggen hem een onberaden stap te zien doen, die hem heeft blootgesteld aan de aanvallen van onwaardige aanranders, waardoor zijne waardigheid voor het oog van het algemeen werd in de waagschaal gesteld...'. (*RGPgs114*, 533, 538, 552). Men zie ook: Brouwer, *Het binnenste naar buiten* 75-78.

tenslotte een herhaald beroep werd gedaan op Gedeputeerde Staten van Gelderland, kwam

2 september 1843, vooral door toedoen van mr. J.F.H.J.E. baron Mackay, een gunstig antwoord.[20]

WelEerwaarde Heer, Zeer Geliefde Broeder in onzen Heere

Met veel leedwezen heb ik van uwe hand de treurige tijding ontvangen van het onverwachte overlijden uwer echtgenote.

Welke eene genade, welk een troost, welk eene blijdschap in droefheid, waarde Vriend, op goeden grond, en wetende in Wien men geloofd heeft; te mogen weenen, ja, maar niet als degenen die geene hoop hebben, maar als degenen, die *weten* dat de Heere kastijdt degenen die Hij lief heeft. Waarom? Enkel uit liefde - opdat zij Zijner heiligheid meer en meer deeláchtig worden, door meer en meer te leeren verstaan, dat Hij alleen het is, die alles *geeft* - die doodt en die levendig maakt - die slaat, en die geneest.

...

Gaarne zal ik mij (met) het mededeelen van deze treurige tijding aan onzen Gevangenen Broeder Budding belasten, en daar nog heden werk van maken.[21]

Mag ik u wel verzoeken, dat ingesloten briefje aan onzen lieven broeder (de) Pinto te willen ter hand stellen. Zijn hartelijke brief heeft mij zeer verkwikt. Zijne Waarde dankt U, waarde Broeder, voor uw gebed, waarover hij mij schrijft.[22] Het is eene heerlijke gedachte te weten dat de Gemeente voor u bidt, en dezen zomer heb ik daarvan, in moeijelijke omstandigheden, de kracht ondervonden. - Bidt veel voor mij, dat ik in alle ootmoedigheid en nederigheid God de eere moge geven, van hetgeen het Hem behaagd heeft in mij te werken, en verlost moge blijven van den Booze, die mij uit brieven, gelijk die broeder (de) Pinto, gaarne een strik van hoogmoed zoude spannen, gelijk de adder uit honig venijn zuigt.

Bidt vooral veel, voor alle zulke Overheden, die door Gods genade geroepen zijn, tot Zijne kennis, opdat zij vrijmoediglijk den Naam huns Konings in de vergaderingen der *Goden* mogen prijzen en belijden; Hij volbrenge zelf Zijne kracht in onze zwakheid.

Ontvang hiermede de verzekering der liefde en hoogachting met welke ik, onder broederlijke heilbede blijve

J.J.L. van der Brugghen

20 F. Kalsbeek e.a., *Van Strijd en Zegen, Gedenkboek van het Christelijk onderwijs 1854-1904*, Leiden 1904, 36-43.

21 Zoals we reeds zagen, was ds. H.J. Budding in 1843 en begin 1844 gevangen te Nijmegen. Het moet een hele daad zijn geweest van de rechter Van der Brugghen telkenmale de gevangene te bezoeken! Ook Budding schrijft 26 januari een brief aan Scholte en vermeldt daarin: ‘De Heer van der Brugghen deelde mij den gedrukten brief mede, en overhandigde mij tevens den ingeslotenen, uit welke ik nadere bijzonderheden vernemen mogt.’; DERDE DEEL 193-195.

22 Deze zin is niet geheel duidelijk; wellicht slaat hij op het gebed door Scholte uitgesproken, toen J.P. de Pinto zich bij de Afgescheiden gemeente te Utrecht voegde.

5. Ds. C.C. Callenbach, Nijkerk 19 februari 1844

Cornelis Carel Callenbach[23] werd 28 januari 1803 te Amsterdam geboren; hij overleed te Eist (bij Nijmegen) 25 oktober 1873.
Hij stond als hervormd predikant te Kortenhoef 1825-1828, te Nijkerk 1828-1861 en te Elburg 1861-1865.
Callenbach was een zwager van ds. G.F. Gezelle Meerburg - de naam van zijn vrouw was Catharina Hendrika Meerburg; in de tijd 1833-1834 leefde hij sterk mee met ds. H. de Cock. Hij staat terecht bekend als één van de hervormde predikanten uit de eerste helft van de negentiende eeuw die de rechtzinnige leer van harte aanhingen en predikten; daarom kan hij in één adem worden genoemd met J.D.B. Brouwer, S.J. de Hoest, J.J. Knap, B. Moorrees en J.J. le Roy.
Kort na het begin van de Afscheiding schreef hij een brochure, waarin zijn afwijzend standpunt tegenover deze beweging staat uitgedrukt: *De roeping en uitzigten van den getrouwen evangelie-dienaar* (Amsterdam 1835). In 1841 gaf hij in de Nijkerkse kerkeraad de stoot tot het zenden - in navolging van ds. B. Moorrees - van een adres aan de Hervormde Synode, waarin onder meer werd gevraagd de afschaffing van het nieuwe ondertekeningsformulier en de herinvoering van het oude. De Synode legde het adres om formele redenen ter zijde.[24]
Te Nijkerk was dertig jaar lang zijn collega de zo juist genoemde S.J. de Hoest.
De indrukwekkende lijst van publicaties van ds. Callenbach - voornamelijk preken en brochures - staat vermeld in *De Bie en Loosjes* (BWPGN) II, 8-10.

WelEerwaarde Heer, Geliefde Medebroeder in Christus! De genade en vertroostingen des Heiligen Geestes worden U zeer vermenigvuldigd!

Hoewel wat laat, kan en wil ik echter niet nalaten, UEerw. een paar regelen van mijne hand te doen geworden. Hevige rheumatische pijnen, die mijne krachten niet weinig onderdrukten en mij alle werkzaamheid beletteden, zijn oorzaak van mijn vertragen. Gisteren mogt ik weder voor het eerst de Gemeente voorgaan; geprezen zij de Naam des Heeren, die de pijnen heeft weggenomen en mijn krachten gesterkt. Diezelfde Heere, onze nooit volprezen God en Zaligmaker, zij Uw steun en sterkte in Uwen rouw en in Uwe smarten. Het verlies, mijn Broeder! dat gij geleden hebt, is groot, - ik meen het eenigermate te beseffen. Gij hebt verloren eene teedere beminde, eene beproefde, eene getrouwe Gade, - gij hebt haar onverwacht verloren, - drie thans moederlooze kinderen laat Zij U achter, - Uw verlies is treffend!

Maar wat is het groot, lieve Broeder! dat ‘de afscheuring’ in Uw' brief genoemd, slecht ‘tijdelijk’ is, en dat ge, hoe diep ook bedroefd, ‘niet treurt als degenen, die geene hoop hebben’!

...

Wat nu in 't bijzonder de drie U overgebleven kinderen belangt, de Heere zal het ook voor hen voorzien, omdat Zijne beloften zich ook tot hen, tot *al* het Godgeheiligd Zaad uitstrekken. Hij zal het maken; Hij zal doen boven hetgeen de teederhartigste Vader bidden of denken kan.

23 Men zie voor hem *Zij die bleven* 100-112.
24 *Zij die bleven* 110-111.

Geliefde Broeder! Sterke deze vertroosting U gestadig het harte, en ondervindt dagelijks in elke betrekking, inzonderheid in Uwe gewigtige en heilige Evangelie-bediening, dat de Heere met U is. Ik wensch Uwer en Uwer Kinderen in

mijne gebeden te gedenken; vergeet ook hem niet, die zich, na broederlijken Zegengroet, met liefde en hoogachting teekent

Uw Eerws. heilbiddende Broeder en Dienaar in Christus

C.C. Callenbach

6. M.J. Chevallier, Amsterdam 30 januari 1844

Op bovengenoemde datum staat de Amsterdamse Réveil-man Mathile Jacques Chevallier (1812-1885)[25] op het punt voor de tweede maal in het huwelijk te treden, en wel met de weduwe Elizabeth Bregetta Anthonia Roëll-Abrahamsz. Het huwelijk werd 7 februari 1844 te Amsterdam voltrokken. Laatstgenoemde overleed reeds 28 maart 1845.
De eerste echtgenote van Chevallier, Ester (Henriette) Belmonte overleed, naar we reeds zagen, 26 juni 1840.

Waarde Vriend en Broeder in onzen Heer

Met een diep getroffen hart vernam ik reeds Donderdag 11 den plotselingen dood van Uwe dierbare Echtgenoote. Des te treffender was mij dit droeve berigt daar ik juist den avond te voren met mijne toen nog aanstaande bruid[26] over de gewigtigste aangelegenheden der ziel sprekende de hoop uitdrukte dat de Heere Jezus op het feest onzer aanteekening in ons midden mogt zijn even als Hij welligt op het zelfde oogenblik de weduwnaar of de weduwe nabij zoude wezen.

Weinig vermoedde ik dat de eerste tijding welke ik op den dag mijner aanteekening moest ontvangen het berigt zoude zijn van het afsterven uwer godvruchtige gade; ja die getuigenis mogt men haar geven, immers Zij diende den Heere in opregtheid des harten, droeg smaad en Kruis om Zijnentwille en praalde tevens nimmer met hare godsvrucht; ook in dezen opzigte had zij veel overeenstemming met mijne dierbare Henriette. Gij zult veel aan haar missen, maar ook gij weet bij ondervinding dat de Heer de getrouwe is, die slaat en heelt, die doorwondt en geneest. - Maar welk een troost is het niet, hoe zielverheffende te weten dat de dierbare afgestorvene thans juicht voor den troon en dat Zij noch door zonde noch door smart meer gekweld wordt. Ach, wat waren wij zonder dat blijde uitzigt eener algeheele verlossing en bevrijding. Maar Gode zij dank, die ons uit vrije ontferming geroepen heeft tot Zijn Koninkrijk en heerlijkheid, en ons uitverkoren om de deugden te verkondigen desgenen die ons trok uit de duisternis tot Zijn wonderbaar licht.

De getrouwe God die Zijn werk altijd voleindigt, ondersteune en versterke U verder. Hij breide Zijne zegenende handen over uw lieve kinderen uit en doe U

25 Men zie voor hem Kluit, *Réveil* register; *De Hoeksteen* (Tijdschrift voor Vaderlandsche Kerkgeschiedenis) Berkel en Rodenrijs, 9e jaargang no. 4 (1980), A. de Groot, 'Het landgoed Veldwijk bij Ermelo' 142-144; ook hiervóór de bladzijden 56, 94-95.

26 Het paar tekende aan, zoals verder blijkt, (donderdag) 25 januari 1844.

alleswege ondervinden dat er nog balsem in Gilead is.[27]

Mijne waarde Bruid voegt hare innige deelneming tot de mijne. Gedenk onzer in Uwe gebeden en geloof mij

Uw zeer deelnemende Broeder in den Heer

M.J. Chevallier

7. Ds. S.J. de Hoest, Nijkerk 7 februari 1844

Samuel Joannes de Hoest[28] was, zoals we in paragraaf vijf reeds zagen, gedurende vele jaren te Nijkerk de collega van ds. C.C. Callenbach. Hij werd in 1804 te Amsterdam geboren en overleed in 1877 te Nijkerk. In 1827 werd hij hervormd predikant te Ottoland en Neder-Blokland; in 1830 te Lexmond; van 1831 tot aan zijn overlijden stond hij te Nijkerk. In 1843 huwde hij te Amsterdam Henrietta Palm (1819-1894). In de kerkelijke strijd stond De Hoest zij aan zij met ds. Callenbach. Beiden tekenden in 1841 *het Adres aan de Algemeene Synode der Hervormde Kerk in Nederland, ingediend ten jare 1841, door den Kerkeraad der Hervormde Gemeente van Nijkerk op de Veluwe* (Nijkerk 1841) en schreven zij *Nader Adres door de leeraren dier Gemeente ten dezen jare aan de Synode toegezonden* (Nijkerk 1842).

Op 3 september 1842 schreef H.J. Koenen aan Groen van Prinsterer: 'En toch wacht ik het behoud der Kerk geenszins van de Synode: veeleer het heil der Synode van de Kerken zelve. Mocht men beginnen van de zuivering der Kerkeraden! Doch daar had de goede De Hoest, daar hebben veele rechtzinnige predikanten nog het rechte denkbeeld niet van. De goede man was zeer tevreden van zijn Kerkeraad, omdat de leden zeer dociel voor de beide rechtzinnige predikanten waren!! Even als of dat vooral in dezen tijd genoeg ware! Hij wilde eene vergadering en 'Correspondentie' enkel van predikanten op zijn echt Pausgezind! De ouderlingen en leeken mochten toezien. Ik toonde den braven man, dat de Synode op dit punt rechtzinniger begon te worden dan hij zelve was. Zóó weinig denkbeeld heeft hij van het zuiver Presbyteriaansche beginsel. Waarlijk er is aan de rechtzinnigen zelve nog zeer veel te hervormen.[29]

WelEerwaarde Heer, Geachte Vriend!

Ja, gij kunt U verzekerd houden van mijne broederlijke deelneming in den zwaren slag die U getroffen heeft. Met smarte heb ik uwe letteren gelezen en mij eenigermate in uwen toestand kunnen verplaatsen; mijne vrouw heeft dezer dagen een kraambed gehad, van zoodanigen aard, dat haar leven als aan een zwakken draad scheen te hangen en ik bedreigd werd met het verlies van moeder en kind beiden.[30] Diep zijn de wegen des Allerhoogsten! Wat balsem in uwe wonden, dat gij uwe dierbare

27 Jeremia 8 vers 22: 'Is er geen balsem in Gilead? Is er geen heelmeester aldaar? Want waarom is de gezondheid der dochter mijns volks niet gerezen?' De vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap heeft voor de laatste vraag: 'Want waarom is de wond van de dochter mijns volks niet geheeld?'

28 *BWPGN* IV, 92-94.

29 *RGPgs114*, 466. Voor De Hoest moge ook verder worden verwezen naar deze publicatie, register.

30 Op 28 januari 1844 werd te Nijkerk geboren Gerrit Jakobus de Hoest; RA Arnhem, Geboorten Nijkerk 1844, acte no. 19.

ontslapene, als in den Heere rustend, kunt beschouwen! Zij verliet eene in 't booze liggende wereld en legde 't lichaam der zonde af. Zou zij terug willen keeren, indien dit mogelijk ware? Hare nagedach-

tenis is in eere en zegening en eens staat gij met haar aan de rechterhand des Richters, Die, geloofd zij Zijn Naam, Middelaar en Verzoener is.

...

Ik blijf uwer gedenken voor den troon der ontferming; vergeet gij mij en de mijnen niet.

Ik verblijd mij vereeniging des harten te bemerken tusschen U en mij; één in geloof en hope, zijn wij door een vasten band verbonden, schoon ons levenspad verschillende richting ontving.

Denk aan mij als aan uwen in Kristus toegenegen Vriend

S.J. de Hoest Pred.

8. Ds. J.J. Knap (Sr.), Doornspijk 9 februari 1844

Jan Jacob Knap[31] werd geboren te Amstérdam in 1806 en overleed te Woudsend in 1865. Zijn staat van dienst vermeldt: hervormd predikant te Valkenburg (Z.-H.) 1829, Heerde 1832, Aarlanderveen 1836, Doornspijk 1843, Fijnaart 1849; daarnaast stond hij nog onder meer te Oud-Alblas en Putten. Maar vooral heeft hij als prediker sterke indruk achtergelaten in de Friese gemeenten Heeg (1845-1853) en Woudsend (1862-1865).[32] In 1829 huwde hij Catharina Christina van Reenen. Onder zijn vele publicaties is vooral bekend geworden - en vele malen herdrukt: *Het eenzaam bidden* (eerste druk Sneek 1855).

Wel Eerwaarde Heer en Broeder!

Het berigt van den dood van UEs Echtgenote is ons geworden. Met aandoening des harten hebben wij hetzelve gèlezen. Wat kortstondig toch is het menschelijk leven! Nog niet lang geleden sloeg mijne vrouw de uwe met opmerkzaamheid gade en ofschoon haar Edele persoonlijk niet kennende, gevoelde zij op haar betrekking van wege het lijden, dat haar om de zaak van Christus was wedervaren. Zij deelde dat mij bij herhaling mede. Wij spraken ook dikwijls van UEerw, sedert wij U te Utrecht hoorden en beiden U voor 't eerst zagen. En nu - zoo onverwacht het berigt van den dood van UEs vrouw. Waarlijk, het heeft ons zeer getroffen.

Dat UE met uw kinderen in haar, de ontslapene, veel, zeer veel verliest, kunnen wij eenigzints gevoelen. Niet slechts behoeft het gezin eene getrouwe verzorging, maar ook wij, in onze gewigtige betrekking opbeuring, aanmoediging, soms vertroosting. UEs vrouw mogt dit alles voor UE zijn door 's Heeren genade. Haar God nam haar weg. Zij had Zijn raad uitgediend.

...

Daarbij, hoe groot! Uwe vrouw is henen gegaan naar het vaderlijke huis in hetwelk vele woningen zijn. Zalig, heerlijk is het daar. Misschien weet zij reeds, waarom zij nu en op die wijze, zoo spoedig van UE en van haar kinderen werd afgescheurd. Zeker, zij is daar boven den dood en boven de zonde verheven. Zij knielt daar diep neder voor het Lam, dat voor haar stierf en haar zich

31 Men zie voor hem G.A. Wumkes, *It Fryske Réveil*, Sneek 1911, 107-125; H. Harkema, *Zij die bleven*, 'Jan Jacob Knap sr.' 113-130, alsmede de daar genoemde literatuur.

32 *Zij die bleven* 118-121, 124-126.

eigende. Zij rust van haren arbeid en hare werken zijn haar gevolgd. - Eens breekt de dag aan van uwe nadere vereeniging met haar in Christus.

...

Wij gedachten Uwer in onze gebeden en wenschen UE te blijven gedenken. Vergeet ook ons niet, en geloof mij te zijn

UE Dienstvaardige Dienaar en Broeder in den Heer

J.J. Knap

9. Mr. H.J. Koenen, Amsterdam 31 januari 1844

Geliefde Vriend en Broeder in den Heer!

Met getroffenheid heb ik de beide aandoenlijke sterfgevallen, dat van Uwe waarde Huisvrouw, en onze Vriendin van Hall vernomen. Dit laatste was zeker lang verwacht, het eerste schijnt zeer onverwacht te zijn geweest. Ik neem oprechtelijk deel in uw treurig verlies; ik gevoel er het hartverscheurende van, daar de toestand mijner lieve Vrouw[33] mij in de laatste maanden meer dan eens ernstige bekommernis wekte; maar wij treuren niet, Gode zij eeuwig dank, als degenen die geen hoop hebben. Want de Heer neemt de Zijnen, die in den Zoon zijner liefde zijn, slechts tot zich en tot dien eeuwigheerlijke Koning der Eere op; en in Jezus is immers de strijdende en zegevierende Gemeente één geheel, alleenlijk naar den lichame van elkander verdeeld of verwijderd. Het zijn maar twee onderscheidene vertrekken in het één en eeuwige Huis des Vaders die zij bewonen.

En wat uwe lieve kinderen, thans halve weezen, aanbelangt, zijn er niet in het Woord onzes Gods meerdere beloften voor hulpeloozen dan voor geholpenen opgesloten? Weldra gaat de nacht voorbij en het morgenlicht van Koning Jezus breekt aan; wanneer Hij de Zijnen zal wederbrengen met Hem. Ik herinner mij slechts eenige weinige keeren Uwe Echtgenoot(e) te hebben gezien; maar Uw getuigenis omtrent haar in den brief is mij te haren opzichte genoeg. Ook mijne lieve Wederhelft neemt veel deel in Uw verlies en verzocht mij U dat uitdrukkelijk medetedeelen. Ook voor ons zal eenmaal de ure des scheidens slaan van eene aarde waar de zonde haren zetel heeft, en weldra is mogelijk ook voor mij de stond des verreizens daar. De Heere geve mij vrijmoedigheid om voor Hem te verschijnen in dien dag, en zonder verschrikking te staan voor den Zone des Menschen. Mochten dan onze werken, die in Hem gedaan zijn, ons volgen! Wij zijn toch maar onnutte dienstknechten in onszelven.

Ik heb gezien, dat er ook een sterfgeval in de familie de Pinto heeft plaats gehad.[34] Indien het eene zuster van onzen Vriend en Broeder geweest is, gelief hem dan uit mijn naam mijne deelneming te betuigen. Ach hoeveel treuriger dan het ontslapen der Uwe is dat van eene ziel die tot haar scheiden toe in het verblinde Jodendom bleef! Och dat Israëls Verlossing uit Sion kwame![35]

33 H.J. Koenen (1809-1874) huwde in 1831 Dionysia Catharina van Halteren (1805-1868).
34 Niet werd gevonden welk familielid van J.B. de Pinto hier wordt bedoeld.
35 Psalm 14 vers 7, 53 vers 7.

Zijt met broederlijke liefde en troost- en heilbede in Christus gegroet, en geloof mij steeds, Waarde Vriend, Uw liefhebbende Vriend en Broeder
H.J. Koenen

10. F.A.C. Koenen-Pauw, Amsterdam 28 januari 1844

Francona Antoinetta Conradina Pauw,[36] de moeder van de in de vorige paragraaf genoemde Hendrik Jacob, was de oudste dochter van Engelbrecht Pauw, burgemeester van Delft, die in 1795 - het jaar van de val van de Republiek - zijn ambten verloor en spoedig daarop stierf. Mede door haar moeilijke jeugd - zij moest al jong haar moeder bijstaan in het huishouden en bij de opvoeding van de jongere broers en zusters - werd zij gevormd tot een flinke vrouw; zij bezat wilskracht, bezonnenheid en gestrengheid. M. Elisabeth Kluit schrijft over haar:
'Het jaar 1795 stond gegrift in haar geheugen en gaf haar voorgoed een afkeer van al wat naar revolutie zweemde... Haar hart bleef hangen aan de oude instellingen der Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden. Francona was een vroom meisje en groeide uit tot een vrouw met een onwankelbaar geloof. Een geloof dat stoelde op haar absoluut vertrouwen in Gods Woord en belofte, in Gods eeuwig, onveranderlijk raadsbesluit. Zij was onverschrokken in het getuigen. Waar zij het nodig achtte, trad zij vermanend en waarschuwend op... Niet ten onrechte zou Da Costa haar later de erenaam "Moeder in Israël" geven. Francona trouwde in 1801 met de rijke koopman H.J. Koenen, een man van aanzien in het Amsterdam van die dagen. Hij stierf reeds in 1808, één maand voor de geboorte van zijn zoontje Hendrik Jacob Koenen. Mevrouw Koenen-Pauw hield de wol-affaire van haar man aan, opdat haar zoon deze later zou kunnen overnemen. Zij wijdde zich verder geheel aan de opvoeding van de jonge Hendrik Jacob en van haar stiefdochtertje. Haar man was weduwnaar geweest en was blij voor zijn dochtertje een goede moeder gevonden te hebben.'[37]

Wel Eerwaarde Heer!
Reeds door mijne lieve zoon verwittigd van het treffende verlies, dat UWelEerw. getroffen heeft, zo kan ik niet nalaten, UWE te vermelden, dat ik daarin hartelijk deel, den Heere biddende, dat Hij uw krachtdadig vertrooste door Zijnen Heiligen Geest, die tog de Trooster der Treurigen is; Zijne Genade bragt die lieve en Godzalige Huisvrouw tot uw, op dat gij eenen korten tijd, in hare Jeugd, uw mogt verblijden, en door haar bevestigd worden in uw allerheiligst geloof, door woord en voorbeeld. De Panden uwer liefde nalatende, om haar te gedenken, en aan haren Godzaligen wandel te herinneren, om eens (en hoe kort is dit leven somtijds) te samen gebragt te worden aan de voeten des Lams, in heerlijkheid.

36 Wij ontlenen enige bijzonderheden over haar aan Kluit, *Réveil* register.
37 *Ibidem* 154-155. Zij overleed te Haarlem - wonende te Amsterdam - op 30 juni 1846, oud 71 jaar; vermeld wordt dat zij de dochter was van de reeds genoemde E. Pauw en van Hillegonda Villates (GA Amsterdam, Overlijden 1846 - acte *23 juli* 1846).

Leest Uw WelEerwaarde Heer de Gezangen van van Alphen, bij het sterven van zijne eerste Huisvrouw;[38] het verlies was soortgelijk, en hoe smertelijk - (toch) is Hij[39] boven, en zal daar ook die smartelijke weg gedenken, om er den

38 J.I.D. Nepvcu, *Dichtwerken van Mr. Hieronymus van Alphen*, Utrecht 1871, 213-221; 'Mijne aandoeningen bij het graf van mijne beminde echtgenoote, Vrouwe Johanna Maria van Goens', 'Ode aan den dood', 'Ode aan Christus'.

39 'Hij' moet wel slaan op (H.) van Alphen.

Heere voor te loven en te prijzen. Hier is ons gezicht door zonde en gestadig sterven zo benevelt dat er zo veel nodig is om eenswillend met den Heere te zijn, maar dan zullen alle onze scherpste beproevingen, hoedanig ook hunne namen mogen zijn, stof (zijn) tot eeuwige blijdschap. Zij, die uwe ziele liefhad is nu reeds alle moeite, zorg en kommer te boven, en wagt uw in, om eens met eene gezaligde ziel en verheerlijkt lichaam, te samen uw te verheugen. Zij is ook niet meer bekommert om hare lieve Kinderen; de Naam van haren Drieënige Verbondsgod staat aan hunne voorhoofdjes, de Heere heeft zich daar ook al weggeschonken, als God de Algenoegzame.

Zij verwagten nu, die lieve Kinderen, van Uw, de beide, vaderlijke en moederlijke zorg, en dat zal Uw niet zwaar vallen, Waardste Heer, daar Gij een almagtigen, wijzen, barmhartigen, genadigen en getrouwen Heer diend, die Uw nimmer verliet, zelfs onder velerlei strijd en kruis, en nu noch niet begeeft noch verlaat, daar zult gij zeker al bewijzen van mede dragen.

Nu dan, Waardste Heer, hebt goede moed in den Heere, en in de sterkte Zijner magt. De tijd daar wij in leven, is zorgelijk en gaat zwanger van de gewigtigste gebeurtenissen; maar die den Heere verwagten, zullen ook Zijne genade ondervinden. Want al veranderde de Aarde hare plaats, en zij wierd verzet in het harte der zee, geen nood, de schaapjes Zijner weide zal Hij, met Zijne vleugelen overdekken, en voor en na binnen leiden in Zijne heerelijkheid.

De Heere geve UWelE. moed en kracht in UWE Evangeliebediening, eenen verbeurden zegen en bedauwe dezelve met Zijnen Geest, op dat veele Paarlen UWE Krone versieren, als gij dezelve zult werpen aan de voeten des Lams, hier boven.

Ik bedanke Uw voor de communicatie van uw verlies, recommandere mij in UWE vriendschap, en als UWE in de Stad mogt komen, zal uw bezoek mij aangenaam zijn. De gemeenschap der Hijligen in de strijdende en zegenpralende Kerk zij ook UWE troost en ons gemeenschappelijk gebed, onze Ademtogt, tot dat wij alle te samen ons vereenigen met ons Hoofd en Hij alles zal zijn en in allen.

Verzekering van de meeste achting en vriendschap is het daar mede ik mij noeme, WelEerwaarde Heer!

UWelEerw. Dienstwillige en gehoorzame Dienaresse
F.A.C. Pauw, weduwe Koenen

11. Ds. J. de Liefde, Zutphen 24 januari 1844

Jan de Liefde[40] werd 25 december 1814 te Haarlem geboren en overleed te Amsterdam 6 december 1869.
Op 10 december 1837 werd hij bevestigd als predikant van de Doopsgezinde gemeente te Woudsend, op 7 april 1839 verbond hij zich aan die te Zutphen. Om zijn rechtzinnige belijdenis werd de betrekking met deze gemeente, die de verandering in haar leraar niet volgde, verbroken. Aanstonds stichtte hij te Zutphen

40 Men zie voor hem o.a. *Chr. Enc.paedie* III, 666-667; *Chr. Enc.pedie*^{2} IV, 447 (en de daar genoemde literatuur); S. Coolsma, *J. de Liefde in zijn leven en werken geschetst*, Nijkerk 1917; Kluit, *Réveil* register.

een vrije gemeente; zij bestond echter slechts enige maanden. Wij schreven reeds over zijn verwerping van de kinderdoop.
Na een verblijf in Duitsland (Barmen) vestigde hij zich te Amsterdam en begon daar met evangelisatiewerk in enige achterbuurten. Dit leidde tot het oprichten van de vereniging *Tot Heil des Volks* (1855), waarvan te Amsterdam enige scholen uitgingen. In 1856 kwam De Liefde tot het stichten van een Vrije Evangelische Gemeente. Maar in 1862 werd, door financiële tekorten, het reeds in 1853 in gebruik genomen kerkje verkocht en afgebroken. Op aandrang van Engelse uitgevers, voor wie De Liefde regelmatig werkte, verhuisde hij met zijn gezin naar Londen. In 1868 keerde De Liefde naar Nederland terug; na een korte vestiging te Haarlem, verhuisde hij naar Amsterdam, waar hij reeds na enige maanden overleed.

De Liefde staat behalve als predikant en evangelist, bekend als schrijver, redenaar, dichter, componist, theoloog en humorist. Afzonderlijk dient hij te worden genoemd als de vader van de Christelijke kinderlectuur.

Zeergeachte Broeder in den Heere!

Welk eene allersmartelijkste tijding gewerd mij daar heden morgen door onzen broeder Kuypers![41] Uwe lieve, geloovige vrouw is niet meer! Zoo plotseling van uwe zijde weggerukt, die U in den Heere Jezus eene hulpe en krone en gezellinne op het distelige pad des levens was - in den bloei harer jaren - in de lente van uw huwelijksvereniging! Mijn waarde, diepgeslagene Vriend en Broeder! welk eene diepe wonde heeft de Heere U daar toe gebragt! En nu staat gij daar eensklaps alleen van uwe kinderen omgeven, die nog zoozeer ja al meer en meer de moederlijke zorg behoefden! Dat komt op geloof aan, mijn Broeder! Wat zal U daar troosten, oprigten en sterken buiten den Heere, die alleen de Rots en het eeuwig deel dergenen zijn kan, wier vleesch en hart dreigt te bezwijken? Het dierbaarste onder de schepselen is U ontnomen - wat zullen schepselen U daarvoor in de plaats geven?

Och! mogt gij 't nu door het geloof verstaan en ondervinden dat eene ziel nog van vreugde kan opspringen in den God haars heils, ook wanneer het werk des olijfbooms liegt, de schapen uit de kooye en uit de stalling de runderen zijn weggeroofd.[42]

Ik kan mij moeijelijk in uwen tegenwoordigen zielstoestand verplaatsen. Ik heb ook eenmaal eene vrouw en een kind aan hare borst liggend ten grave gebragt,[43] doch in eenen tijd toen het licht der eeuwige Zonne nog naauwelijks schemerend over mijne duistere ziel was opgegaan. Ik heb toen wel ondervonden wat het gevoel - maar niet wat het geloof vermag.

...

De Heere vormt U al meer en meer tot een prediker des Kruises. Door 't Kruis leeren wij 't Kruis prijzen. Moge 't U gegeven worden uwe Gemeente niet

41 Niet duidelijk wie is bedoeld.
42 Verwijzing naar Habakuk 3 vers 17.
43 Jan de Liefde huwde in 1837 zijn nicht Berendina Albertha Dijk, geboren in 1808 te Hengelo. Zij overleed te Woudsend reeds 14 okt. 1838. Op 8 juli 1840 huwde hij Sophie Molenaar, geboren te Leiden in 1817; Coolsma, *J. de Liefde* 22, 27, 29.
Op de dag van haar overlijden bracht de eerste echtgenote van De Liefde een levenloos kind ter wereld (RA Leeuwarden, Overlijden grietenij Wymbritseradeel 1838, acte no. 123).

alleen van 't Kruis te spreken - maar ook te toonen hoe de in Christus verloste het draagt. Ik weet dat gij niet treurt als die geene hope hebben. Daartoe hebt gij te veel hope ontvangen. En het pelgrimsgevoel zal U wel niet geheel vreemd zijn. Moge uwe ziel dikmaals een regt hartelijk pelgrimslied kunnen zingen, al is 't dan ook met een traan in 't oog.

...

Mijne vrouw voegt hare vertroostende groetenissen bij de mijnen. Zijn uwe kinderen welvarend? Hoe oud zijn zij?

Ontvang nogmaals mijnen broederlijken handdruk. Zoo gij behoefte of lust hebt schrijf mij wat uw hart opgeeft. Wees met uwe kleinen onzen God bevolen en verzekerd dat ik in Hem ben

Uw met U bedroefde en voor U biddende Broeder

J. de Liefde

12. Ds. D. Molenaar, 's-Gravenhage 26 januari 1844

Weleerwaardig Heer en Medebroeder!

Hoewel in uitwendige Kerkgemeenschap, tot mijne smart, gescheiden, zoo heeft er echter in de geestelijke gemeenschap der heiligen geene scheiding plaats. In eigen persoon door het verlies van eene dierbare gade[44] in den weg van smartvolle rampspoed geleerd, deed mij uwe treurige kennisgeving, heden morgen ontvangen, innig aan en, mag ik verklaren te deelen in uwe smart en rouwen, terwijl ik weet, wat men in zulk een geval verliest, hoe ledig de plaats aan onze zijde blijft en in welke donkerheden en bezwaren men met zijne kinderen gewikkelt wordt. Maar hoe gelukkig zijt gij mijn Broeder! Gij kent Hem, die u deze schat gaf, zoolang zij u nuttig was, en die haar aan u ontnam, omdat Zijne wijsheid en liefde dit voor u het beste keurden; gij kent Hem, die in het geloovig leven en rustig sterven van uwe dierbare dode de kracht en zegepraal des geloofs deed aanschouwen en u in de overtuiging, dat zij bij haren Heiland is, den besten troost verleent; gij kent Hem, die zoo wel een Vriend en Helper van bedroefde mannen als een Regter der weduwen en een Vader van wezen zijn wil en die ons door lijden beproeft en louteren wil. Mag ik uit eene gelijke ondervinding spreken, dan roep ik u toe, dat de Heer mij een Helper in dien nood is geweest en een Doorhelper in de zeven jaren van mijn eenzamen staat; dat Hij mij eenen man met een waterkruik deed ontmoeten,[45] om mij aan te wijzen, waar Zijn oog eene andere wederhelft voor mij en eene moeder voor mijne halve wezen had uitgezocht,[46] en die mij in al mijne beproevingen en leed geen dorre woestijn is geweest. Waar is het, dat gij nu geleid zult worden in paden, die gij nog niet gekend hebt,[47] waar zal het zijn, dat u nieuwe en zware beproevingen wachten, maar wat nood, als de Heer met u is, als Hij uwe

44 Ds. Molenaar huwde in 1812 voor de eerste maal, en wel met Johanna Verschuur; deze overleed in 1819.

45 Marcus 14 vers 13-14.

46 Elisabeth Jacoba Erissmann werd in 1826 de tweede echtgenote van ds. Molenaar.

47 Jesaja 42 vers 16.

vingeren oefent tot den strijd en voor Uw hart een God van alle vertroosting in Christus Jezus wil zijn. Wat onze dierbare Heiland nu voor u is en zijn wil naar Joh. 11 en 14, 15 en 16, behoef ik slechts aan uw geheugen te herinneren, maar denkt dan ook eens aan Rom. 14:7 en 9, eene kurk, waarop ik in nood en dood zoo menigmaal drijven mogt. Gaat het naar mijn wensch, en mijn wensch is mijne bede tot God, dan sterke en helpe en vertrooste de Algenoegzame u en heilige u in dezen weg door zijnen goeden Geest, om Hem steeds te zwijgen zonder morrend klagen, Hem welbehagelijk te zijn in de nieuwe verzoekingen, die u nu wachten, en Hem te verbeiden met een oog op den hemel, waar gij Hem eenmaal danken zult voor al het geleden kwaad.

Uit mijn hart geschreven mogen deze regelen u nog tot troost en sterkte zijn, bij de overtuiging en ervaring, dat de liefde de band der volmaking is. En bedankende voor de eer der kennisgeving, beveel ik mij broederlijk aan, mij noemende, uw deelnemende broeder in onzen Heer

D. Molenaar

13. Ds. J.J. le Roy, Oude Tonge 28 januari 1844

Jacobus Johannes le Roy[48] kan worden getypeerd als een onvermoeid strijder tegen de organisatie van de Nederlandse Hervormde kerk zoals die in 1816 tot stand kwam en als een kampvechter vóór het handhaven van de belijdenis in deze gemeenschap.

Hij werd 27 januari 1772 te 's-Gravenhage geboren en overleed te Oude Tonge in 1850. In 1794 - nog slechts 22 jaar oud - werd hij hervormd predikant te St. Anthoniepolder, in 1804 ging hij naar Sprang en van 1813 tot aan zijn overlijden stond hij te Oude Tonge op Overflakkee. Zijn echtgenote Teuntje Barendregt overleed aldaar in 1848.

In 1825 mengde hij zich in de strijd ontbrand over de gedrukte preek van A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat*.[49]

In 1835 richtte Le Roy zich voor de eerste maal tot de Hervormde synode: *Adres aan de Hoog Eerwaardige Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk* (Rotterdam 1835). Volgens hem functioneerde de belijdenis niet; het essentiële toch hierin is

'de evangelische leer van de rechtvaardiging des zondaars uit vrije genade om Christus wille door het geloof... waarmede verbonden zijn de leerstukken van 's menschen diepen val, de volstrekte noodzakelijkheid van den verlichtenden en vernieuwenden invloed van den Heiligen Geest, de verzoening door Jezus plaatsbekleedend lijden en de Godheid van den Verlosser.[50]

Maar dit adres ging tezamen met enige andere 'de grote synodale doofpot in'.[51] A. Capadose stelde zich in deze zaak echter ten dele tegenover Le Roy. Dit gold vooral het punt van de Evangelische gezangen; Capadose

48 Men zie voor hem *Chr. Enc.pedie*^{2} VI 680-681 en de daar vermelde literatuur; W. van Gorsel, *Zij die bleven*, 'Jacobus Johannes le Roy' 41-55; Volger, *Leer Hervormde Kerk* passim.

49 Amsterdam 1825.

50 *Zij die bleven* 60-51.

51 *Ibidem* 52.

kon niet begrijpen dat Le Roy deze kon zingen, laat staan God er voor danken.[52]
In 1837 schreef Le Roy opnieuw een adres aan de Hervormde synode.
In dit stuk vinden we onder meer:

52 *Idem* 51.

> ‘Laat de Synode mij niet beschuldigen van separatisme... want aan afscheiding denk ik niet. Maar... als de Synode blijft toelaten dat de proponentsformule zó wordt gelezen: “de leer *voor zover* die overeenkomt met Gods Woord”, dan moet zij mij niet kwalijk nemen dat ik haar besluiten en verordeningen zal gehoorzamen *voor zover* die overeenkomen met Gods Woord!’[53]
>
> Naar aanleiding van het adres van de ‘Zeven Haagsche Heeren’[54] in 1843 ingediend, wendde Le Roy, nu 71 jaar oud, zich opnieuw tot de Synode.[55] Maar al deze adressen brachten geen enkele verandering in de structuur van de Hervormde kerk.
>
> In 1848 werd - we zouden haast zeggen: men was ten einde raad - door bezwaarden, in Amsterdam een vergadering bijeen geroepen van ‘alle ambtsdragers en gemeenteleden die herstel van de vaderlandse kerk begeerden. Aan die oproep hadden niet minder dan 33 predikanten en 288 gemeenteleden gehoor gegeven. En de velen die niet konden komen... hadden schriftelijk hun instemming betuigd met het doel der vergadering. Onder hen was ook Le Roy, die met zijn 76 jaar de reis van Oude Tonge naar Amsterdam niet meer kon maken. Ter vergadering werd de brief van de kerkeraad van Oude Tonge voorgelezen, die natuurlijk door de predikant was opgesteld, en waarin werd aangedrongen “op eene dadelijke ontbinding van den tegenwoordigen kerkvorm en van alle wetten en reglementen, daaruit voortgevloeid, en een eenvoudige herstelling der oude kerkordening, met name zoals dezelve in de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 is vastgesteld”.’[56]

Zeer Waarde Broeder in den Heere!

Hartelijk neem ik deel in uw treffend verlies, daar het Gode behaagd heeft, U eene diep gevoelde beproeving toe te zenden, door uwe getrouwe Echtgenoote op het onverwachtst van U te nemen. Doch het is zoo als gij zelf in het geloof er bij voegt, eene beproeving van zijne Vaderhand. - Uwe Echtgenoote is ontslapen in Hem, die de opstanding en het leven is, en wist, ook in hare laatste ongesteldheid te midden der benaauwdheid, dat het lijden dezes tegenwoordigen tijds ook voor haar niet te waarderen was tegen de heerlijkheid die aan ons zal geopenbaard worden.

Zoo vervat dus uw eigen schrijven reeds alles in zich, wat in dat opzigt tot uwe vertroosting noodig is, en gij treurt daarom ook niet als degenen, die geene hope hebben. Wat zal ik in deze verder tot uwe vertroosting bijvoegen? Alleen ja, de smart der scheiding blijft, doch zij is slechts tijdelijk, en wordt ook verzacht door de hoop des wederziens in de opstanding der regtvaardigen.

Is U eene deelgenoote ontnomen in den strijd voor de zaak van Christus, welke in de moeijelijkste omstandigheden U tot bemoediging verstrekte, de Heer blijft U bij, en het zal ook verder aan Zijne trouw in dezen niet ontbreken. Het smartelijkste, dit gevoel ik, maakt U dit verlies het zien op uwe drie U overgeblevene zeker nog jonge kinderen. Doch ook hier merkt gij teregt aan, dat de beloften van den getrouwen God en Vader in Christus voor U voldoende zijn. Ik ontving uwen brief juist toen ik gisteren morgen mij voorbereidde voor de bediening des H. Avondmaals tegen heden, het welk mijn twee en zeventigste

53 *Idem* 52.
54 Men vergelijke hoofdstuk 6, paragraaf 18.
55 *Zij die bleven* 54; Volger *a.w.* 195.
56 *Zij die bleven* 54-55.

verjaardag was, en bepaaldelijk hield ik mij bezig met de overdenking der stof, die ik tot Nabetrachting had gekozen, zijnde Jesaja 46: 3, 4. - Schoon jonger dan ik hebt ge echter van het geen in het slot van het derde vers voorkomt reeds overvloedige ondervinding gehad, en moogt het ook voor uwe kinderen gelooven - het zal dan ook U en hun aan de ondervinding van hetgeen de Heer in het vierde vers toezegt niet ontbreken.

...

Ik dank U voorts voor de gedane mededeeling, en vooral uwe eigenhandige onderteekening, hetwelk mij een nieuw bewijs gaf van uwe broederlijke achting, welke ik ook wederkeerig ten uwen opzigte koester, en waarmeede ik mij noem

Uw deelnemende Broeder in Christus

J.J. le Roy

14. Ds. B.J.H. Taats, Elspeet 26 januari 1844

Bernard Jan Hendrik Taats[57] werd 6 januari 1819 te Nijmegen geboren en overleed te Middelburg 27 september 1861. In 1842 werd hij hervormd predikant te Elspeet, in 1844 te Harderwijk, in 1851 te Middelburg. Hij was ongehuwd. Als predikant trok hij volle kerken; hij wordt gerekend tot de orthodoxe hervormde predikanten uit de eerste helft van de negentiende eeuw.

Taats bestreed reeds op jeugdige leeftijd - hij was toen 23 jaar - de Groninger School en viel met name haar verzoeningsleer aan in zijn *Bijdrage tot de verdediging van de leer der voldoening aan Gods geregtigheid, door het lijden en sterven van Christus* (Utrecht/Amsterdam 1842).[58]

Taats was onvermoeid in het bijstaan en vertroosten van zieken en lijdenden. Vermoedelijk heeft hij tijdens één van zijn bezoeken de tyfeuze koortsen opgedaan, die hem op 42-jarige leeftijd ten grave sleepten. Zijn vriend J.J. van Toorenenbergen, destijds predikant te Vlissingen, die in 1844 door Taats te Elspeet was bevestigd, leidde de begrafenis.

WelEerwaarde en ZeerGeleerde Heer en Broeder in Christus!

Met deelneming vernam ik de treffende beproeving, die de Heer u in het afsterven uwer getrouwe echtgenoote heeft toegezonden, doch verblijd mij met u, dat gij op goede gronden kunt gelooven, dat de Heer haar tot Zich nam, om ook haar in Zijne heerlijkheid te doen deelen. De God der vertroosting schenke u genade om in Zijnen wil te berusten, en alle uwe bekommernissen ook voor de opvoeding van uw kroost, op Hem te werpen, die voor u ook zorgen zal. Hij spare u, kan het zijn, lang voor uw kinderen en beware u voor het ondervinden van dergelijke smartelijke verliezen, en make het tegenwoordige rijkelijk dienstbaar aan uwe verdere voorbereiding voor het Vaderland der ruste, waar wij voor eeuwig met onze dierbaren, die in den Heere zijn ontslapen, zullen

57 Men zie voor hem *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* I, Kampen 1978, 369-370.

58 Dit geschrift en de bestrijding ervan brachten Taats ertoe twee andere brochures te publiceren: *Brief aan Christophilus, betreffende de bijdrage tot de verdediging van de leer der voldoening (etc.)*, vooral tegen het tijdschrift Waarheid in liefde, Utrecht 1843; *De leer der voldoening aan Gods geregtigheid (etc.) - Eene toelichting en handhaving mijner uitgegeven Bijdrage*, Utrecht 1844.

worden hereenigd. Gaarne wensch ik u en de uwen den Heere op te dragen in den gebede, en beveel mij wederkeerig in het gebed des geloofs.

Onder toebidding van Gods dierbaarste Zegeningen in Christus over u, uwe betrekkingen en dienstwerk, blijf ik met hoogachting

uw deelnemende Broeder in Christus

B.J.H. Taats. VDM

15. J.J. van Toorenenbergen, Dordrecht 31 januari 1844

Johan Justus van Toorenenbergen,[59] geboren 12 februari 1822 te Utrecht als zoon van Justus en Elisabeth van den Brandeler, overleden 12 december 1903 te Amsterdam, was geen onbekende in de kring van het Réveil, zoals onder meer moge blijken uit de correspondentie van G. Groen van Prinsterer waarin hij vele malen wordt genoemd.[60]
Hij studeerde theologie te Utrecht van 1839 tot 1844; in 1844 werd hij hervormd predikant te Elspeet, in 1848 te Vlissingen; van 1863 tot 1868 was hij directeur van de Utrechtsche Zendingsvereeniging; in 1869 werd hij predikant te Rotterdam en van 1880 tot aan zijn overlijden was hij hoogleraar in de theologie te Amsterdam. Tijdens zijn studententijd sloot hij vriendschap met ds. Scholte.[61]
Van Toorenenbergen is in deze tijd te Dordrecht geweest, om zoals hij schrijft ‘de aardsche nalatenschap van eene geliefde doode te scheiden...’. Daardoor heeft hem blijkbaar het bericht van het overlijden van de echtgenote van Scholte (23 januari) later bereikt dan dat van Suze van Hall (27 januari).
Met de ‘geliefde doode’ wordt bedoeld zijn grootmoeder, de weduwe Alida Petronella van den Brandeler- van Nievelt; zij overleed 2 juli 1843.

WelEerwaarde ZeerGeleerde Heer! Waarde Broeder in Jesus Christus!

Dezen morgen verneem ik uit een brief van mijn moeder[62] dat hetgeen ik voor eenige dagen uit een andere brief in het onzekere had opgemaakt, waarheid is. Ik ben met U getroffen, en gevoel dat de dood een bittere vijand is. Te midden van de overblijfselen van mijn eigen geslacht en bezig met de aardsche nalatenschap van eene geliefde doode te scheiden en te delen, komt mij de tijding toe, die, hoewel niet onverwacht, mij zeer schokte van het overlijden van onze geliefde zuster van Hall, en thands die van het overlijden Uwer lieve vrouw. O! indien wij alleen in dit leven op Christus waren hopende, dan waren wij de ellendigste van alle menschen. Scheiding en *verdeeling*, afscheuring en vernietiging van rondom, en hoe goed is het, dat wij in ons den Geest der liefde Gods, der *verbinding*[63] in de volheid van Christus hebben, die niet wordt uitgeblazen als onze ziel, die het levensbeginsel is van het eeuwige leven, het levend water is dat niet opdroogt. Dien troost hebt Gij,

59 Men zie voor hem *Chr. Enc.pedie*^{2} VI, 397; Kluit, *Réveil* register, *NNBW* V, 952-953.
60 *RGPgs114* register.
61 VIJFDE DEEL 514, 517; ook blz. 327 hierna.
62 Elisabeth van den Brandeler, geboren te 's-Gravenhage 1788, overleden te Utrecht 1868. Men zie voor de hier genoemde personen Van den Brandeler: *Het geslacht van den Brandeler*, 's-Gravenhage 1879, register.
63 De woorden *verdeeling* en *verbinding* zijn wellicht een zinspeling op de kerkelijke gescheidenheid van Scholte en Van Toorenenbergen.

lieve Broeder! maar gij neemt zeker de hand ook van mij aan, die U naar boven wijst waar wij te huis behooren, en

waar het lichaam van Christus Zijne openbaring in heerlijkheid verwacht in zaligheid.

De Heere schenke U en ons allen, die aan de lieve dooden verbonden waren, veel gemeenschap te oefenen met Hem, door Zijnen Geest, en daardoor meerdere losmaking van alles wat in de wereld is, opdat wij den dag Zijner wederkomst te gemoet spoeden in onze gebeden. Hoe ondoorgrondelijk zijn Gods wegen voor ons vleeschelijk verstand! En hoe wonderlijk dat de beide echtgenooten van die twee Broeders, die misschien meer dan wij allen gevoelden, dat de Kerk hier op aarde strijd voert, tegelijk worden opgeroepen naar de zegevierende gemeente der uitverkorenen. Wie weet hoe spoedig ook wij, waarde Broeder!

Wij zijn zoo ligt geneigd om ons door de bedrieglijkheid van verstand en zinnen op valsche gronden te rusten te leggen, en ons hart te hechten aan hetgeen ons ontvallen moet. Dit ondervond ik de laatste dagen, die meer afleidend dan opleidend voor mij waren. Maar de Heer is getrouw; Hij houdt het oor mijns gemoeds open voor Zijne stemme en mijn hart week voor Zijne indrukken, zoodat ik gevoelen mag, dat ik Hem toebehoor en dat Hij mijn deel is ook dan als Hij komen zal in den weg des doods. Hij vinde mij wakende en strijdende.

Hoe gaarne vernam ik de bijzonderheden van het afsterven der beide van hier vertrokken zusters. Indien ik niet hoopte in het begin der volgende week terug te keeren,[64] zou ik U verzoeken mij een en ander te melden, doch thands doe ik dat niet, te meer daar UwEerw. weinig tijd zal hebben om mij te schrijven. Het zij wij elkander hier op aarde wederom ontmoeten of eerst daarboven, altijd zij deze ééne bijzonderheid het alles voor onze ziel, dat Christus den dood heeft te niet gedaan voor ons, die in Zijnen naam gelooven, met Hem begraven en opgewekt.

Wees hartelijk met Broeder Overkamp en de overige vrienden die thands zeker met u zullen weenen, gegroet van Uwen liefhebbenden Vriend en Broeder in Hem, die onze eeuwige Vertroosting is

J.J. van Toorenenbergen

16. P. Varkevisser, Scheveilingen 28 januari 1844

> P. Varkevisser te Scheveningen, fungeerde van 1840 tot 1845 als ‘administrateur’ van de ‘rederij’, in 1837 opgericht door mr. A.M.C. van Hall. Deze onderneming die aanvankelijk één, later twee visserspinken financierde, diende er toe enige Afgescheiden vissers die vanwege hun weigering zondagsarbeid te verrichten in moeilijkheden waren geraakt, aan werk en zo aan levensonderhoud te helpen. Behalve Maurits van Hall waren G. Groen van Prinsterer, H.J. Koenen, A.C. van Raalte en H.P. Scholte, geldschieters. Varkevisser was Nederlands Hervormd.[65]

WelEerwaarde Heer!

Het was voor ons zeer treffende te vernemen den dood van UWEw's geliefde Echtgenote. Dit werd nog vermeerderd door UWEw's berigt omtrent het spoe-

64 Namelijk naar het ouderlijk huis te Utrecht.

65 Men zie voor P. Varkevisser en de rederij VIJFDE DEEL 325, 498.

dig daarna overlijden van Mev. van Hall; welk een ramp! Welk een gevoelige slag! Dat zulks UWEw's hart doorgrieft kunnen wij genoeg beseffen. Zonder hulp van boven is zulks niet te overkomen. God de Heere die een Vader der weezen is, zij ook die uwer kinderen en die uwer geachte en geliefde afgestorvenen die haar reeds zijn vooruitgegaan. Geniet al de troost van het zaligend Evangelie met het vooruitzigt om allen te ontmoeten in die gewesten waar geen rouw of verdriet meer zal zijn maar eeuwige vreugden.

Dit is de eenvoudige doch welmeenende wensch van UWEw's vriend en zijn huisgenoten, die met UWEw's lot bewogen, God zullen bidden om uwe ziele te troosten.

Ontvang ook de hartelijke deelneming van Do. Gann Dun[66] en van Meester van Bueren.[67]

Met hoogachting heb ik de eer te zijn UWEw's Deelnemende vriend

P. Varkevisser

66 Hendrik Gann Dun werd in 1801 geboren te Naarden als zoon van James Dun en Elisabeth Gothart Gann (RA Arnhem; Overlijden Renkum 1868, acte no. 36).
H. Gann Dun was hervormd predikant in de gemeenten Balk 1831, Veenendaal 1833, Scheveningen 1843, Vlissingen 1846, Zwijndrecht 1849, Harderwijk 1851, Fijnaart 1854, Scheveningen (tweede maal) 1857, Renkum 1859. Deze laatste gemeente diende hij tot zijn overlijden 20 juni 1868. 'Hij was een zeer geliefd prediker van beslist Gereformeerde belijdenis.' (*BWPGN* III, 179)

67 Robert van Bueren, onderwijzer. Het gezin van Bueren woonde in 1840 Keizerstraat no. 189, Scheveningen. VIJFDE DEEL 502.

Hoofdstuk 13
Zes brieven uit het buitenland

Inleiding

De veelheid van contacten die Scholte met het buitenland had, blijkt het beste uit de brieven,[1] die hij ontving alsmede uit de personen, die - zoals we ook in bijlage I zullen zien - hebben gelogeerd zowel in zijn ouderlijk huis als in zijn pastorie te Utrecht, of die hem althans bezochten bij hun verblijf in Nederland.

De buitenlanders woonden in Zwitserland, Duitsland, Frankrijk, België of de Verenigde Staten. Wij krijgen de indruk dat Scholte - en ook dit moge een bewijs zijn van zijn begaafdheid - met enig gemak het Frans, Duits en Engels las en sprak. Dit in tegenstelling tot velen, ook gestudeerden, in zijn dagen.[2] Daarnaast blijkt uit het nu volgende en bijlage I onzes inziens, dat Scholte, in tegenstelling met bijvoorbeeld H. de Cock en S. van Velzen, zich thuis voelde in het geestelijke klimaat van het Réveil.

De oorspronkelijke tekst van de brieven 1-4 en 6 van dit hoofdstuk vindt de lezer in bijlage III.

1. I.F. Sander, Wichlinghausen (‘in Bannen im Wupperthale’) 26 augustes 1826

Immanuel Friedrich Sander[3] werd 1 december 1797 te Schaafstedt, een dorp gelegen tussen Merseburg en Halle, geboren. In 1815 begon hij zijn studie in de theologie aan de universiteit van Leipzig. Hij volgde zijn leraren niet in hun

1 Door ons werden in de Scholte Papers drie brieven uit het buitenland gevonden, die werden gepubliceerd in het tijdschrift *De Reformatie*. Wij hebben deze in dit hoofdstuk niet opgenomen. Het betreft het volgende.
   1. Nyon (Vaud, Zwitserland) 3 juli 1837. Brief van afgevaardigden van veertig Afgescheiden gemeenten in Zwitserland, Frankrijk en Piémont. Getekend; E. Th. de la Fléchère, president, F. Olivier, predikant, secretaris. *Ref. le S.* II (1837) 110-114.
   2. Parijs, 3 april 1838. Brief van de bekende John Nelson Darby. *Ref. le S.* III (1838) 301-305.
   3. Genève, 29 oktober 1838. Brief van César Malan. *Ref. le S.* IV (1838) 391-398.

   Wegens gedeeltelijke onleesbaarheid en onvolledigheid zagen wij ons genoodzaakt buiten deze publicatie te houden, twee kleine, in het Frans geschreven briefjes: A. de Gasparin, plaatsnaam onleesbaar, 6 juni 1843; H. Micheli, zonder plaatsnaam (uit Zeist?) en datum, kenmerk slechts ‘Samedi’.

2 De gebroeders Murray via Schotland uit Zuid-Afrika in Nederland gekomen en te Utrecht studerende, ‘converseerden’ met hun medestudenten (en hoogleraren?) in het Latijn; Kluit, *Réveil* 461.

3 Men zie voor hem: *Allgemeine Deutsche Biographie* XXX, Leipzig 1890, 350-352.

supranaturalisme, maar kwam onder meer door het bestuderen van de kerkvaders en door het bezoeken van de samenkomsten van mevrouw von Krüdener[4] tot geloof aan de waarheid van de gehele Heilige Schrift.

Hulpprediker geworden van de Lutherse gemeente te Gohlis bij Leipzig, maakten zijn preken grote indruk; men gevoelde dat daarin een hevige aanval werd gedaan op het rationalisme. Sander kreeg door zijn standpunt zowel vereerders als felle tegenstanders.
Kooplieden uit Wupperthal - de streek van Elberfeld-Barmen - die hem hoorden in de tijd van hun bezoek aan de Leipziger Messe, zorgden er voor dat hij door de Lutherse gemeente te Wichlinghausen werd beroepen (1822). Ook daar bleef hij in woord en geschrift het rationalisme bestrijden. Bekend zijn daarbij zijn aanvallen op de stellingen van Eduard Hülsmann, in 1835 Luthers predikant te Dahl; deze had in 1835 een *Predigerbibel* doen verschijnen, waarin 'das Hoheitsrecht der Vernunft' werd geponeerd. Wegens zijn publieke aanklacht tegen Hülsmann werd Sander in 1837 door de arrondissementsrechtbank van Elberfeld tot een hoge geldboete veroordeeld; hetzelfde gebeurde in hoger beroep. In 1838 werd hij in Elberfeld beroepen. Op grond van zijn overtuiging aangaande de leer der voleinding verwachtte hij de aanvang van het 'duizendjarig rijk' (Openbaring 20 vers 1-6) in het jaar 1847. Gedurende het grootste gedeelte van zijn leven onderhield hij vele contacten met de Duitse gereformeerden (Reformierten).
Van 1854 tot aan zijn overlijden 28 april 1859 arbeidde Sander in Wittenberg als predikant alsmede als superintendent en directeur van het theologisch seminarium.
F.W. Krummacher schreef een studie over zijn leven en arbeid: *I.F. Sander, Eine Prophetengestalt aus der Gegenwart*, Elberfeld 1860.
Zoals uit zijn eerste brief blijkt, heeft Sander in 1826 een bezoek aan Amsterdam gebracht; hij heeft bij de familie Scholte - weduwe Scholte en haar beide zoons, Hendrik Peter en Jan Andries - gelogeerd en Isaäc da Costa heeft diepe indruk op hem gemaakt. Hij hoopt dat de bijna 21-jarige Scholte eens naar Wupperthal zal komen; voor zover bekend, is dit niet gebeurd.

Zeergeliefde broeder Scholte,

Onvergetelijk blijft mij mijn verblijf te Amsterdam, waar U en de geachte da Costa mij zo dierbaar geworden zijn.

Een stroom van zegeningen is uit het heiligdom over mij uitgestort, sedert ik door da Costa de genade zo sterk heb horen loven. Mijn hart is daarvoor sedert die tijd veel verder opengegaan.

Op mijn wijze van preken heeft mijn kennismaking met da Costa grote invloed geoefend. Voor velen in mijn gemeente is het een grote aanstoot dat ik niets anders wil weten dan het bloed dat ons reinigt van al onze zonden en het was reeds nodig dat ik mij verantwoordde. De Heere echter zal mij meer en meer bevestigen en mij sterken, zodat ik aan Zijn genade genoeg heb en alleen in deze genade roeme - wij niets, Christus alles, zij onze zinspreuk. Daar ik nu in Holland zo gezegend ben, zo houd ik mij des te meer verplicht, dit land in mijn gebed te gedenken, en de Heere te smeken, dat Hij de reformatie, die hij door zulke dierbare werktuigen in Holland is begonnen, heerlijk tevoorschijn brenge. Ja, Hij zal dit doen en Zijn Geest nog in

4 Barbara Juliana von Krüdener-Vietinghoff (1764-1824); Kluit, *Réveil* register.

ruime mate over Holland uitstorten, over onze zendingsterreinen, misschien tenslotte over de arme kudden die naar herders verlangen. De Heere schenke aan U en aan de lieve broeders Da Costa en Capadose, die ik verzoek ook hartelijk te groeten de Geest der liefde, opdat

alles in de liefde wordt gedaan - de Geest der kracht, opdat zij zich door niets laten verschrikken.

Ik verzoek U uwe lieve moeder, die mij met zoveel liefde heeft geherbergd, hartelijk te groeten, evenals uw lieve broer, die de Heere steeds meer tot Zich zal trekken.[5] Nietwaar, Gij zult spoedig tot ons komen! Ik zal mij zeer verblijden als U enige tijd in mijn huis zult vertoeven, en ik de gesprekken kan voortzetten, waarmee wij zijn begonnen! Hoe schoon en liefelijk toch is het, als broeders één zijn, en hoe nodig is toch in onze tijd, dat wij, daar zo veel ons tracht te scheiden, ons innig aan elkaar verbinden. - Nu ik ben er zeker van, dat de Heere ook onze harten innig heeft verbonden, en ook bij ons het grote wonder heeft geopenbaard, dat wij in alle dingen zo geheel één zijn. Ik wist mij niets te herinneren, waarin wij ongelijk hebben gedacht. Vervul dan, lieve broeder, mijn vreugde en kom spoedig tot mij; maar laat U mij dit alstublieft enige dagen van tevoren weten.

Ik verzoek U deze ingesloten brieven te bezorgen. Ik heb slechts een paar woorden aan de geliefde Guericke[6] geschreven, daar ik er niet zeker van ben, of hij nog in Amsterdam vertoeft - want, naar ik hoor, zijn de andere zendelingen reeds vertrokken.

Nu, tot spoedig weerziens. Met innige liefde, uw broeder in de Heere

F. Sander

2. I.F. Sander, (zonder plaatsnaam) 14 mei 1827

> Op 24 maart 1827 overleed te Amsterdam Johanna Dorothea Roelofsz, weduwe Jan Hendrik Scholte.

Geliefde Broeder in de Heere,

Wij treuren niet als degenen die geen hoop hebben, maar wij treuren wél, als onze geliefden sterven; de Heere Jezus zelf weende bij het graf van Lazarus[7] maar wij zijn ook getroost en blijmoedig in onze droefheid, en roemen en loven de eeuwige liefde Gods, die balsem giet in onze wonden.

Nu, dat hebt ook Gij ondervonden en Gij prijst de genade van de Heere, Die uw geliefde moeder, die ook voor mij dierbaar was geworden, uit het aardse jammerdal tot Zich heeft genomen in de hemel, daar waar geen leed meer is en geen geween en geen pijn; Gij dankt de Heere dat Hij het U heeft duidelijk gemaakt, dat uw lieve moeder in het echte, levende geloof heeft gestaan. O, hoe menige gelovige is er, die ziet dat de zijnen sterven, zonder dit geloof en deze hoop te bezitten.

Wat bezitten wij toch een trouwe, lieve Heiland, Die bij ons is in alle angst, en ons daar uit leidt. Hem, de Getrouwe, zullen wij derhalve opnieuw plechtig trouw beloven, Hem trouw zijn tot de dood, opdat wij ook dan weer voor Zijn troon mogen staan. Maar ook op aarde zullen wij elkander weer zien. - Mis-

5 Dit zou kunnen doen uitkomen, dat Jan Andries Scholte (overleden 10 aug. 1827) in deze tijd (reeds) ziek was; ook is mogelijk, dat hij geen zekerheid des geloofs bezat.

6 J.F.K. Gericke; men zie voor hem Bijlage I, onder de nummers 3 en 11.

7 Johannes 11 vers 35.

schien kunt U deze zomer eens naar (Wupper)thal komen, in de armen van de U hartelijk liefhebbende broeder, die de herinnering aan U onvergetelijk en gezegend is. O, mijn lieve broeder Scholte, wat is de liefde toch iets groots voor ons. Ja, hieraan weten wij, dat wij niet in de dood liggen, maar uit de dood zijn overgegaan in het leven, dewijl wij de broeders liefhebben.[8]

In deze hartelijke liefde tot de broeders, waarbij het ons ook niet zwaar zou vallen ons leven voor hen te geven, ervaren wij de kracht en de waarheid van het Woord: Die liefheeft, is uit God geboren.[9]

Maar hoewel wij ons over dit getuigenis, dat de Heilige Geest geeft, dat wij de broeders liefhebben, mogen verheugen en dit als een teken van onze genadestaat tegenover de vijand kunnen gebruiken, die ons steeds er aan wil doen twijfelen dat wij kinderen Gods zijn - zo willen wij toch ook belijden en het voor ons zelf erkennen dat wij nog slechts beginnelingen in de liefde zijn. Want als het ons ten opzichte van degenen, met wie wij ons geheel één van ziel gevoelen, gemakkelijk valt om lief te hebben, zo wordt het ons al moeilijker hen lief te hebben, die weliswaar ook de Heere dienen, maar niet geheel één met ons zijn. Moeilijker wordt het voor ons, hen lief te hebben die ons weinig liefhebben - zoals Paulus ten opzichte van de Corìnthiërs - en nog moeilijker, hen lief te hebben, die de Heere niet kennen, en diegenen die ons vervolgen en haten. Evenwel moeten we die allen liefhebben. Daarom willen we de Heere bidden, dat Hij de Geest der liefde in ons hart hoe langer hoe meer zende.

Nu, vaarwel, waarde broeder; groet uw lieve broeders. Uw in de Heere met U verbonden broeder

Friedrich Sander

[P.S.] De preek van Wichelhaus zal broeder Reichart bezorgen.[10]

3. J.F. Haastert, Wertherbruch bei Rees 24 maart 1835

Johann Friedrich Haastert werd in 1801 te Holten (Dld.) geboren als zoon van Dietrich Haastert en Helena Wippmann. Hij overleed te Rotterdam 15 november 1885, als weduwnaar van Helena Gattung.[11]
In 1837 vinden we hem als gereformeerd predikant te Wertherbruch, bij Rees (Dld.), waar hij 1 mei van dat jaar een ‘onderwijzings-instituut’ opent. De latere afgescheiden predikant P.M. Dijksterhuis studeerde enige tijd aan deze inrichting. Met Pasen 1837 staat ds. Haastert toe dat ds. A. Brummelkamp tweemaal in zijn kerk voorgaat; in beide diensten is een aantal Afgescheidenen uit Nederland aanwezig.[12]
Maar reeds een jaar later is er sprake van vervolging en smaad voor de Christenen die om ds. Haastert staan.[13] Wellicht heeft de meerdere vrijheid voor Gereformeerden na 1853 in Nederland, Haastert doen besluiten naar ons land te gaan. Immers, in de Wet op de kerkgenootschappen

8 Verwijzing naar 1 Johannes 3 vers 14.
9 1 Johannes 4 vers 7b.
10 Johann Wichelhaus (1819-1858), hoogleraar te Halle, theoloog van gereformeerde richting; niet duidelijk werd, wie is bedoeld met ‘broeder Reichart’.
11 Gegevens ontleend aan Overlijden 1885, acte 3753, GA Rotterdam.
12 *Ref. le S.* I (1837) 250, 394.
13 *Ref. le S.* II (1837) 58-61; men zie voor Haastert ook VIJFDE DEEL 327, 343.

van 10 september 1853 (Staatsblad no. 102) werd, als uitwerking van de artikelen 165-170 van de Grondwet van 1848,

bepaald, dat aan alle kerkgenootschappen in het Rijk gelijke bescherming zal worden verleend; tevens: 'Aan alle kerkgenootschappen is en blijft de volkomen vrijheid verzekerd alles wat hunne godsdienst en de uitoefening daarvan in hunnen eigen boezem betreft, te regelen.' (art. 1) De mogelijkheid werd daarmee geopend dat gemeenten worden erkend zonder 'toelating' aan de landsoverheid te hebben gevraagd.
In 1857 wordt hij aangesteld tot hulpprediker van de 'Hoogduitsche Protestantsche Gemeente' te Rotterdam. Na enige verwikkelingen met de predikant F.M. Luther, sticht Haastert aldaar de 'Vrije Hoogduitsche Gemeente', die in 1863 de naam 'Hoogduitsche Gereformeerde Gemeente' aanneemt. Na het overlijden van ds. Haastert - in 1885 zoals we zagen - eindigt ook het bestaan van deze gemeenschap. De meeste leden sluiten zich dan aan bij de Afgescheidenen, of bij de in die dagen ontstane Doleantie-kerk.[14]
De vertaling van de brief van Haastert luidt als volgt.

Zeer geliefde broeder in de Heere,

Reeds lang heb ik hartelijk verlangd mij met U over de toestand van de kerk van Christus te kunnen onderhouden. Reeds vorig jaar was dit mijn wens en ik meende dat hij toen op mijn geprojecteerde reis door Holland in vervulling zou gaan, zoals vriend Koops[15] U zal hebben verteld; evenwel, God heeft het niet gewild, Ik hoopte nu later, tegelijk met de vertaling van uw geschrift over de Afscheiding etc.[16] in het Duits, U een brief te zenden; maar tot op heden wacht ik nog tevergeefs op enig bericht van vrienden te Elberfeld over het drukken van mijn vertaling. Zo komen nu slechts deze woorden door de hand van vriend Koops bij U aan en worden slechts ingegeven door hetgeen ik in de eerste regels heb vermeld.

Zonder van U, geliefde broeder in de Heere, toestemming te hebben ontvangen, ben ik begonnen uw geschrift in het Duits te vertalen, waarover ik door deze verontschuldiging vraag. Daarbij dreef mij tot spoed aan de gedachte, dat het voor alle christenen van duitse taal even verblijdend zou zijn als voor mij, te vernemen: ook in Holland, waar eens de zuivere leer heldhaftig verbreid en verdedigd werd, begint de lethargie meer en meer te verdwijnen, welke[17] haar vleugels in het nabije verleden over de volkeren van Europa had uitgebreid; de Geest Gods begint ook dáár de grendelen van de onboetvaardigheid te verbreken en Hem te brengen, Die eenmaal rondtrok en stromen van zegen uitstortte op een vervloekt aardrijk en eindelijk zich verzoenend heeft geplaatst in de gramschap van de eeuwige Gerechtigheid.

Verder meen ik, dat de benardheid van Gods volk, voor allen die hier waarlijk daartoe behoren, een onderwerp van gebed zal worden. En, zeker is het nodig

14 *Rotterdam in den loop der eeuwen* II, Rotterdam 1905, 110-113. Op pagina 111 vinden we een portret van ds. Haastert.
15 Niet kon worden nagegaan wie met deze persoon is bedoeld.
16 Gezien de datum van de brief kunnen slechts zijn bedoeld de eerste geschriften van Scholte over de gebeurtenissen te Doeveren c.a.: *Stukken betrekkelijk de afscheiding der Gereformeerde gemeente van Doveren etc.*, 's-Gravenhage 1835; en: *Vervolg der liefdelooze handelingen etc.*, 's-Gravenhage 1835. Een uitgave in de Duitse taal is niet verschenen.
17 Namelijk de lethargie.

dat de gelovigen aldus spreken: Gij zult opstaan, Gij zult U ontfermen over Zion, want de tijd om haar genadig te zijn, want de bestemde tijd is gekomen. Want Uwe knechten hebben een welgevallen aan haar stenen, en hebben medelijden met haar gruis.[18] Tenslotte meen ik ook, dat velen door uw geschrift uit hunne besluiteloosheid en hun vrees tot beslistheid en vrijmoedigheid kunnen worden gebracht. De Heere moge er Zijn zegen over gebieden!

In dit alles zij de lof des Heeren het resultaat. Maar wat kunnen mensen doen, als het scheepje van Christus[19] een spel der golven schijnt te wezen, als de baren er tegen beuken, zodat het dreunt en kraakt en dreigt te zinken? Wat kunnen dan de discipelen anders doen dan roepen: Heere, help ons, wij vergaan!? Hij alleen gebiedt de storm en beveiligt het scheepje.[20] Hem alleen in alles de heerlijkheid!

Hoe jammerlijk het er in het geheel nog voor staat, aan welke aanvechtingen de gelovigen ook mogen zijn blootgesteld, toch heb ik de overtuiging, dat de deur naar een betere tijd voor ons is open gegaan. Weliswaar is het kwaad voor wie het lijden van het overgang-tijdvak moet dulden! Het zwaard des Geestes wordt echter, Gode zij dank, krachtig gevoerd, en geen wonder, als Belial[21] met zijn draken-schaar zich hevig roert, want zijn rijk wordt bedreigd. Er is een heilige strijd ontbrand, waarde broeder; ik zou gaarne willen, dat de Heere ook mij in het strijdperk stelde, mij verwaardigde meer te lijden voor de zaak des Heeren. Het is immers waar, dat, als de kerk in de golven der vervolging wordt gedompeld, zij des te zuiverder tevoorschijn treedt en iedere Christen wint daarbij en vast en zeker moet men aan het woord van de oude kerkvader[22] geloof hechten: het bloed der martelaren is het zaad der kerk van Jezus (Christus). Dit is ook uw geloof, geliefde broeder, en dat versterke U steeds. O, dat de Heere steeds rijker Zijn Geest over U en uw gemeente moge uitstorten en Gij uit de hemel gesterkt moge worden om te volharden!

Ik betrek U en uwe gemeente in mijn gebeden; ik doe dit weliswaar ook uit (eigen) belang: want als ik alleen voor U allen bid, dan bedenk ik, ik heb daarbij veel voordeel, want dan gedenkt U allen ook aan mij alleen in ùw gebeden.

Tenslotte (verwijs ik nog naar) Openbaring 5 de verzen 9, 10 en 13. Ik haast mij U mijn hartelijke broederliefde te betuigen en de wens uit te spreken dat het de Heere moge behagen over deze regels Zijn zegen te gebieden.

J.F. Haastert, predikant

18 Psalm 102 vers 14 en 15.
19 Het origineel heeft: Schifflein Christi.
20 Verwijzing naar Lucas 8 vers 22-25: ‘Jezus stilt de storm’.
21 Belial = de duivel, de hellevorst.
22 Tertullianus, *Apologeticum* 50; 13: semen est sanguis Christianorum (een zaad is het bloed der Christenen); P.C. IJsseling, *Tertullianus Apologeticum*, Amsterdam 1947, 135.

4. A.J.L. Galland, Genève (Oratoire) 25 oktober 1836

Antoine Jean Louis Galland[23] werd in 1792 te Genève geboren en overleed te La Neuveville (Zwitserland) 9 mei 1862. Als jonge hulpprediker bracht hij in 1816 het Réveil van Genève naar Bern. In 1824 werd Galland uit Bern weggeroepen naar Parijs, om de leiding van het zendelinggenootschap aldaar, op zich te nemen. In 1826 keerde hij terug naar Genève, waar hij één van de oprichters was van de Société Evangélique in deze plaats. In 1832 werd hij één van de eerste hoogleraren aan de Ecole de théologie in zijn geboortestad. Het is in zijn kwaliteit van hoogleraar aan deze school dat hij onderstaande brief schrijft.

In Genève doceerde hij practische theologie. In 1837 gaf Galland zijn begeerte te kennen zijn hoogleraarschap te willen verwisselen met het predikantschap. Aan zijn wens werd voldaan; van 1838 tot 1854 was hij predikant te Sonvillier en van 1854 tot aan zijn overlijden te La Neuveville.

Mijnheer en zeer geëerde broeder in Jezus Christus!

Wij hebben het voorrecht gehad destijds uit handen van de geliefde broeder Koningsberger[24] uw geachte en geëerde brief te ontvangen, bestemd om hem bij ons te introduceren, evenals de stukken die U er had bijgevoegd, die dienden om ons de godsdienstige omstandigheden van Holland te leren kennen.

Wij danken U hartelijk, Mijnheer en broeder, voor al die zendingen; in het bijzonder kunnen wij hier niet meer dan alle belangstelling uitdrukken die deze geliefde broeder Koningsberger ons inboezemt in zijn nederige en oprechte wens de Heere Jezus te dienen in de Heilige bediening van Zijn Woord en daarom zich daartoe nauwgezet voor te bereiden door zijn werkzaamheden, zijn ijverige studies en de onderwerping aan Zijn wil. Het is ook goed dat het hen die Dienaren van de Kerk van Christus willen zijn betaamt beproefd te worden door de voorafgaande, gehele, levendige en heilige opoffering van hun personen, opdat zij gehoorzaamheid leren, zoals de Zoon zelf door de dingen die langdurig verdragen werden, en dat zij door al de ontzegging en al het geduld heen die de gewijde studies vragen zich zelf overtuigen en de anderen verzekeren dat hun lichaam en hun geest aan God toebehoren, die hen heeft vrijgekocht en hen zich heeft toegeëigend als vaten ter ere. Daarna zullen zij overgaan tot de uitwendige strijd tegen de vorst dezer wereld en op dat grote slagveld, waar vroeg of laat zij die niet de gehele wapenrusting Gods hebben aangedaan, omkomen. Wij hopen dus in broeder Koningsberger een leerling te vinden volgens de Geest der heiligmaking, die voordat hem een graad verleend wordt, verbonden is aan de genade van Christus en deel heeft aan het nieuwe en heilige leven van Zijn Lichaam; die bijgevolg alvorens het zout te zijn van de aarde die hem als arbeider verwacht, het zout zal zijn van de Theologische school die met vreugde haar deuren voor hem opent; omdat als hij er hulp en geestelijke gaven komt zoeken (van die...[25] welke verkregen worden door de geestelijke hoop) niet nalaat daar ook zijn aandeel aan goed, licht en stichting in te brengen! Laten wij de Meester, de sterke God der kennis bidden hem de sleutel er van te

23 men zie voor hem *Dictionnaire Historique et Biografique de la Suisse* III, Neuchâtel 1926, 309; ook de inleiding van hoofdstuk 9 van dit boek; Kluit, *Réveil* register.
24 Men zie voor deze brief ook blz. 191.
25 Eén woord onleesbaar.

geven opdat hij de schatten van de christelijke wetenschap kan openen en er overvloedig uit kan putten. Laten wij de Heiland bidden deze jongeman doeltreffend te helpen in zijn zwakheden van lichaam of van ziel, hem te ondersteunen in zijn dagelijks werk, en hem te doen leven in Hem; hebbende door zijn deelnemen aan het heilig avondmaal[26] een goed van olie voorziene en verzorgde lamp opdat zijn nachtelijke arbeid die van een toekomstig geleerde in Israel zal zijn, goed onderricht in de dingen van zijn God. Oh, het is iets groots aan de Kerk een goede Dienaar van Jezus Christus te geven, gevoed met de woorden van de heilige leer die onderwezen moet worden, en geschikt om volgens die leer aan te sporen! Moge het verblijf van Koningsberger in ons midden dit uitstekende doel bereiken! Maar wij maken ook van deze gelegenheid gebruik, Mijnheer en zeer geëerde Broeder, om U onze genegenheid uit te drukken in Christus, de Leidsman en de Voleinder van het geloof dat wij gemeenschappelijk hebben en waarin wij ons beroemen en ons samen verheugen. Want in Christus is er enige hartelijke genegenheid, enige verzachting in de barmhartigheid, enige sterke vertroosting en spreekt men door een zelfde geest, een zelfde taal, in Hem ook de waarheid met de barmhartigheid, vervolgens kan men zeggen de waarheid in de barmhartigheid, zich van geen enkele ontveinzing bedienen, en volgens de aansporing van de Apostel aan de Epheziërs ‘waarheid spreken met zijn naaste, want wij zijn elkanders leden’.[27] Ziehier dan wat de waarheid wil dat wij U zeggen, en de barmhartigheid die ons verenigt heeft er niets bij te verliezen; vanuit de afstand namelijk waar wij zijn, zou het aanmatiging onzerzijds zijn ons uit te spreken over de zaken van Holland, die ons niet voldoende bekend zijn, hoewel wij U hartelijk moeten bedanken voor alle inlichtingen die U ons heeft verschaft. Verscheidene vrienden, die ons zeer dierbaar zijn en die reeds vanaf de oprichting van onze school de hartelijkste en de meest actieve belangstelling voor deze instelling hebben getoond, zijn in de gevestigde Kerk gebleven; zelf geloven wij dat betrekkingen met de Staat, die de vrijheid van de Kerk niet aantasten, vaak gezegend kunnen worden voor deze twee Genootschappen: wij onthouden ons dan ook van elk oordeel in dit opzicht. Maar wij weten ook en de eerste drie eeuwen bewijzen het, dat de Kerk die onafhankelijk is van de Staat, grotelijks welvarend kan zijn, en dat er omstandigheden zijn waarin deze onafhankelijkheid een noodzakelijkheid wordt. Zonder dus op enigerlei wijze in die zaken te treden, zeer geliefde en geëerde broeder, zijn er twee dingen die wij moeten zeggen. Het eerste is onze broederlijke genegenheid in de volkomen overeenstemming van ons geloof, bevestigd door een oprechte instemming met de behoudende en beschermende kerkelijke gedenkzuilen[28] van dit erkende geloof. Het tweede is ons vurig verlangen en de gebeden die wij tot de Heere opzenden, dat alle strenge maatregelen, elke daad van dwang op het stuk van geloof en van eredienst in Uw belangrijk land ophouden. Wij wensen het voor de grootheid van het Evangelie dat vrijelijk wil worden verkondigd door hen aan wie die uitdeling van het geheime-

26 Het origineel heeft hier ‘communion’.
27 Efeziërs 4 vers 25.
28 Origineel ‘monuments Ecclesiastiques’ - de belijdenisgeschriften.

nis Gods van boven is toevertrouwd en bij wie de Heilige Geest aandringt er hun leven aan te wijden; wij wensen het voor Uw persoonlijk welzijn opdat U een gerust en stil leven moogt leiden in alle godzaligheid en eerbaarheid 1 Timotheus 2 vers 2. Wij wensen het, denkende aan de voorspoed van uw provinciën die bij alle Christenen zozeer geliefd zijn en aan de zegeningen die wij afsmeken over de Koning uw eerbiedwaardige vorst, afstammeling van voorouders die voedstervaders zijn geweest van de Kerk; wij bidden de Heere zijn hart te neigen als waterbeken en van hem een David en een Josia te maken voor het volk van Zijn nieuw verbond. Ja, Hij die de Overste van de koningen der aarde is, is machtig om alle dingen te doen wenden en te doen medewerken volgens Zijn onwankelbare beloften, tot het grote, eeuwige goed van hen die God liefhebben, namelijk van hen die Hij geroepen heeft volgens Zijn vaste voornemen. Daarom, zeer geliefde broeder, zij het ons geoorloofd, met innige deelneming in uw droefenissen, in naam van de Opperherder der schapen, teruggebracht uit de doden door het bloed van het eeuwig Verbond, tot U de woorden te richten die te lezen staan in Hebreeën 12 vers 2 en 3 zonder de volgende verzen te verwaarlozen en die ons zo goed doen zien, in het bijzonder vers 7, welk merkteken de smartelijkste kastijdingen van God aan ons geven. De vrede zij met U en met allen die de Heere met een rein hart aanroepen! De genade en de zegen worden U overvloedig geschonken en vermenigvuldigd! Wij zijn, Mijnheer en geliefde Broeder, uw zeer toegenegen in de Heere,

voor de Directie van de Theologische School, uw zeer onderdanige en toegewijde
Galland

5. Ver Mehr, Rotterdam 20 november 1842

Deze brief is weliswaar te Rotterdam geschreven, maar het is duidelijk dat de schrijver over enige dagen - ‘Donderdag’; 20 november was een zondag - weer in Brussel zal zijn, waar hij woont en werkt.
Hoewel het ons niet is gelukt de schrijver te traceren, hebben we gemeend de brief te moeten opnemen, aangezien hij ons in aanraking brengt met enige interessante bijzonderheden van het Belgische Réveil.
De gemeente die door Ver Mehr wordt bedoeld is die van de Rue Jeu de Paume te Brussel, waar Ed. Panchaud in deze tijd predikant is.[29] Zij was in 1834 ontstaan.
In januari 1841 schrijft deze gemeente een brief aan sympathisanten in Engeland, Nederland etc., waarin staat, dat de ondervinding van vier jaren heeft geleerd, dat het kerkgebouwtje - als het die naam al verdient! - niet aan de meest bescheiden eisen voldoet. Het is te klein, het staat in een uithoek van de stad en is gelegen in een smalle onzindelijke steeg.[30] De gemeente gaat dan een kapel bouwen aan de

29 Vergelijk noot 36 hierna. Over de desbetreffende gemeente wordt geschreven door Anet, *Hist. Soc. Ev. Belge*, (onder meer) 23-24, 66, 72.

30 Wij vonden deze en andere hier te noemen bijzonderheden bij een door ons ingesteld onderzoek in het archief van deze gemeente, thans gevestigd - na enige fusies - Boulevard Bisschoffsheim 40 te Brussel, terwijl het archief wordt bewaard in het daarachter gelegen pand Rue de la Sablonière 16-18. De gemeente betrok in 1841 de door haar gebouwde kapel aan de Rue Ducale en in 1851 een gebouwtje aan de Rue Belliard. We zullen haar aanduiden als ‘Eglise Rue Jeu de Paume’. De genoemde bijzonderheden over het eerste kerkgebouwtje vinden we in Map 19 ‘Rapports annuels 1840-1857’ (Rapport van 1 januari 1841).

Rue Ducale en betrekt deze in 1841.
Wij vonden dat in 1842 door Ver Mehr te Utrecht een bedrag van ƒ 27, 55 werd gecollecteerd voor zijn gemeente; te Amsterdam gaven ongeveer twintig personen iets voor hetzelfde doel, terwijl gedateerd 31 maart 1843 wordt verantwoord 'De divers amis de la Hollande par le pasteur Scholte' ontvangen het bedrag van ƒ 81.[31]
Wat Ver Mehr en zijn echtgenote betreft: wij vermoeden dat beiden niet lang - wellicht een jaar - te Brussel hebben gewoond. Het enige dat wij verder over hen vinden is de vermelding in 1842 dat zij begeren deel te nemen aan het heilig avondmaal[32]; enige maanden later verzoeken zij lid te mogen worden van de gemeente, welk verzoek wordt ingewilligd.[33]

WelEerwaarde ZeerGeleerde Heer, Broeder in Christo,

Verkwikkend en versterkend waren mij de oogenblikken met U doorgebragt. De Heer heeft dat korte onderhoud, en dat vurig ootmoedig gebed willen zegenen aan mijne ziel. Het behage Hem nu, den band van broederlijke liefde vaster aan te halen, en dien doen dienen tot bevordering van zijn Rijk in onze harten, en zoo 't mogt, ook buiten ons.

Uwe hartelijke bede, uwe belangstelling in de arme gemeente, verre van U verwijderd naar het stoffelijke, maar naauw met U en uwe gemeente verbonden door Denzelfden Goddelijken Heiligen Geest, heeft mij diep getroffen, en grootelijks gesticht. Ik durf het nogmaals herhalen, waarde Broeder, dat de toestand van die gemeente niet te vergelijken is met dien van anderen in ons vaderland. Oorspronkelijk uit zeven leden, zoo ik mij niet bedriege, zaamgesteld, waarvan nog twee of drie bekeerde roomschen waren, heeft deze gemeente, door getrouwe verkondiging des Woords, door heiligen wandel, door vereend Gebed en aanroepen des Heeren, mogen dienen tot bekeering van vele anderen, uit roomsche duisternissen. Zij is, inderdaad, een zendelingspost, te midden van een bolwerk der papisten. Zij bestaat niet uit familien, die, de kennis der Waarheid ontvangen hebbende, zich vereenigden; maar zij bestaat, voor twee derden misschien, uit arme zielen die allengs, door de Verkondiging, zijn opgewekt, en smaad en hoon in Christi Naam verkiezen boven de voordeelen der wereld. Hoewel reeds bij de 40 avondmaalsgangers tellende, is een groot gedeelte der hoorders des Woords nog wachtende op meerdere genade. Die gemeente werkt dus inderdaad, meer bijzonder, ten voordeele der zielen, welke door de Goddelijke Genade uit de duisternissen worden geroepen. De uitgaven zijn daardoor grooter dan ze wel kunnen gedragen worden - te meer nu, dat men een kapel heeft moeten bouwen. Lieve Broeder, geringe gaven zullen kostelijk zijn in de oogen des genadigen Heeren Jesu; zij zullen eene verkwikking zijn voor de harten dier Christenbroeders. Doet wat gij kunt; laat het die

31 Archief Eglise Rue Jeu de Paume, 'Livre de Caisse 1837-1854', folio 29-30 (1842), folio 32 (31 maart 1843).
32 Archief Eglise Rue Jeu de Paume, 'Livre des Notes de l'Eglise de Jésus Christ fixée à Bruxelles 1841-1850', folio 22, Séance du 29 Aôut 1842, paragraaf 4.
33 Idem; folio 29-30, Séance du 27 Mars 1843, paragraaf 3. Wij merken nog op dat Ver Mehr en zijn echtgenote niet worden genoemd in het eerste lidmatenregister der gemeente (aangelegd 1845). Het ligt voor de hand aan te nemen dat zij in genoemd jaar Brussel reeds hadden verlaten.

broeders niet aan de gelegenheid ontbreken, om den Heer te danken voor de Liefde welke Hij in uwe harten gelegd zal hebben. Wat gij verzamelen kunt, zend het of aan den Heer Schuijt[34] of aan den Heer Panchaud.[35]

Och dat de Heere met U, en met uw werk zij, en U krachtig ondersteune; dat uwe gemeente toeneme in Geestelijke wasdom, dat er vele zielen bijvallen. Donderdag avond hoop ik in de kapel te Brussel uwe broederlijke groete over te brengen aan de Gemeente, en daar zal Uwer en uwer Gemeente in gebede gedacht worden. De Heere Jesus, de Koning Zijner kerke, de Opperherder Zijner Gemeente zij met U en ons, Amen. Uw in den Heere genegen

Ver Mehr

6. W.P. Tiddy, Breda 12 januari 1847

Ook deze brief is in Nederland geschreven; maar Tiddy woonde te Brussel. De inhoud heeft nagenoeg geheel betrekking op omstandigheden in genoemde plaats. William Pascoe Tiddy[36] werd 28 november 1810 te Truro (Cornwall) geboren als zoon van Thomas Tiddy en Suzannah Pascoe. De familienaam van zijn moeder werd zijn tweede voornaam, zoals in die tijd gebruikelijk in dit deel van Engeland. Tiddy werd in 1835 door één der grote tinsmelterijen van Cornwall uitgezonden naar Oostende. In zijn vrije tijd verspreidde hij exemplaren van het Nieuwe Testament en colporteerde hij de Bijbel. Deze activiteit leidde er toe dat de British and Foreign Bible Society (BFBS) hem aanstelde als agent in België. Hij heeft deze functie bekleed van augustus 1835 tot maart 1854. Tiddy bouwde in deze jaren een systeem van Bijbelcolportage op, dat België, Nederland en een deel van Duitsland omvatte. Daarnaast had hij de supervisie van het drukken van Bijbels en polemiseerde hij met de Rooms-Katholieke pers. Mede door zijn toe-

34 Albertus Anne Willem Schuijt, geboren Amsterdam 1799; men zie voor hem VIERDE en VIJFDE DEEL register.

35 De *Biographie Nationale de Belgique*, supplement IV, Brussel 1964, 559-563, bevat een uitvoerig artikel over Panchaud.
Edouard Panchaud, predikant en publicist, werd 25 maart 1802 te Lausanne geboren en overleed aldaar 27 januari 1889. Hij was de zoon van D.F. Panchaud en J.A. La Harpe. Na theologie te hebben gestudeerd, werd hij hulpprediker te Morges. Daar, onder invloed van J.A.S. Pilet en anderen voltrok zich in hem een grote geestelijke verandering: het predikantschap ging voor het eerst voor hem leven.
In 1834 werd hij predikant te Le Havre. Onvoldaan over de ontwikkeling in de nationale kerk van Waadtland, brak hij, evenals Vinet dit had gedaan, met deze organisatie. Panchaud aanvaardde in 1839 te Brussel het predikantschap van de kleine Eglise Rue Jeu de Paume (vergelijk noot 30). Tevens werd Panchaud secretaris van de in 1837 opgerichte Société Evangélique Belge. Hij bleef in deze functie tot 1843; daarna was hij tot 1847 'secrétaire honoraire'. In 1851 trad hij toe tot het kleine kerkverband van de Eglise chrétienne missionnaire belge. In allerlei geschriften polemiseerde hij met de rooms-katholieke geestelijkheid.
Op 29 september 1862 nam hij afscheid van zijn gemeente te Brussel - dan gevestigd in de Rue Belliard. Daarna ging hij wonen in zijn geboortestad Lausanne. Hij huwde te Morges M. Potterat; zij overleed 1867.

36 De biografische bijzonderheden aangaande hem zijn ontleend aan H.R. Boudin, *Les relations entre les Eglises protestantes et l'Etat en Belgique* (1814-1839) IV, thèse, Université Libre de Bruxelles 1975-1976, 124-126. Men zie verder voor W.P. Tiddy: L. Anet, *Hist. Soc. Ev. Belge* passim; G. Browne, *The History of the British and Foreign Bible Society (1804-1854)* I, Londen 1859, 451-475.

doen werd in 1837 de Société Evangélique Belge opgericht; daarna - in 1851 - was hetzelfde het geval met de Eglise chrétienne missionnaire belge (de Belgische zendingskerk).
Tiddy was in de jaren dat hij te Brussel woonde, lid van de in de vorige brief genoemde Eglise Rue Jeu de Paume, welke gemeente deel uitmaakte van de zo juist genoemde Belgische zendingskerk.
In oktober 1853 ontving Tiddy een beroep van de 'New Road Congregational Church' te Camberwell (Londen), waar hij in 1854 tot predikant werd bevestigd. In 1859 werd hij secretaris van de BFBS voor de Londen-regio.
In 1864 bezocht hij Spanje en Portugal, en slaagde er in 1865 in het Nieuwe Testament te Lissabon in het Portugees te doen drukken.
In 1865 en 1867 bezocht hij opnieuw België; in eerstgenoemd jaar was hij aanwezig op de synode van de Eglise chrétienne missionnaire belge.

Op 29 oktober 1880 vierde Tiddy zijn gouden bruiloft. Hij was gehuwd met Kenwyn Hodge, evenals hij geboren te Truro; zij schonk hem acht zonen en vier dochters.
Op 31 maart 1882 ging hij met emeritaat en vestigde zich te Clapham Park (Londen), waar hij op 9 april 1890 overleed.
Als in onderstaande, in de Franse taal geschreven, brief sprake is van het 'Comité', wordt hiermee bedoeld het (kleine) bestuur van de Société Evangélique Belge.
Eind 1846 rijst er een conflict tussen Tiddy en dit bestuur. Volgens de notulen van het college[37] had Tiddy een uit het Engels vertaalde brochure[38] aan alle medewerkers ('agents') van de Société Evangélique Belge gezonden. Het Comité constateert dat in deze brochure zowel het werk van predikanten in godsdienstige organisaties - zoals de Société Evangélique - alsook het vertaalwerk inzake de Heilige Schrift dat werd verricht door de BFBS wordt aangevallen en ernstig becritiseerd. Het college ziet met name in dit laatste een dubbelzinnige houding in iemand die zelf agent is van de BFBS. De notulen bevatten afschriften van twee brieven aan Tiddy gericht. Vermeld wordt dat laatstgenoemde 30 december 1846 een brief heeft geschreven aan het Comité (welk schrijven niet is bewaard gebleven), waarin hij verscheidene krasse termen gebruikt in een poging zijn gelijk te handhaven. We lezen van vernederende uitdrukkingen, van een vergelijking van het Comité met de paus en zijn kardinalen, van bedreigingen etc.
Het valt buiten het bestek van deze publicatie, uitvoerig op het aangeduide conflict in te gaan, maar een eerste indruk uit de stukken moet ons wel tot de conclusie brengen, dat Tiddy in deze zaak ernstig heeft gefaald.

Geliefde vriend en broeder

37 Archief van de Société Evangélique Belge, bewaard in het Bureau van de Verenigde Protestantse kerk in België te Brussel - 'Séances du Comité Administrateur de la Société Evangélique Belge 1846-1847'; 1 dec., 18 dec. 1846, 4 jan. 1847.

38 Het betrof R.M. Beverley, *An Inquiry into the Scriptural Doctrine of Christian Ministry*, Londen 1840. Dit kleine geschrift was vertaald door C.F. Recordon (predikant te Vevey, Zwitserland) onder de titel *Recherches sur la doctrine scriptuaire du ministère chrétien*, Brussel 1846.

U zult hierbij ingesloten de tijdschriften vinden die U ontbreken over 1846 en de nummers van de voorgaande jaren.[39] Ik heb geen nieuwe abonnementen voor 1847 besteld, daar ik dacht dat U die niet wenst met het oog op uw aanstaand vertrek. Voor het geval dat U ze wilt hebben zal ik ze met het pakket van de volgende maand laten komen.

39 Niet duidelijk welke tijdschriften worden bedoeld.

U zult in het pakket twee *Patriots*[40] vinden - het nummer van maandag bevat mijn artikel over de godsdienstvrijheid in Holland. Dat van donderdag de opmerkingen van de Redacteur - ik geloof dat beiden uw belangstelling hebben - U kunt ze laten zien aan Schuijt, Chabot[41] en aan Wormser, maar ik probeer niet er ophef van te maken. Ik ben zo zwart in de ogen van verscheidene van hen die ik lief heb dat ik er geen behoefte aan heb te proberen mij nog zwarter te maken. Ik zend U bovendien, *in vertrouwen*, een afschrift van een briefwisseling die wordt gevoerd tussen het Comité van de Société Evangélique en mijzelf. U kunt deze laten zien aan de vrienden die ik reeds noemde, maar ik publiceer de briefwisseling niet, want ik geloof dat als ik dat deed de geest van onverdraagzaamheid die het Comité toont, de steun van de vrienden in Holland zeer zou verzwakken. Het werk van de Société heeft steun nodig en is het waard maar zij die het besturen zijn volgens mij geheel onwaardig. Het zal mij een genoegen doen uw oordeel over de brief van het Comité te vernemen - het Comité beweert nu dat ik een niet te rechtvaardigen uitlegging over de draagwijdte van zijn besluiten heb gegeven. Ik heb indertijd uw goede brief ontvangen, die mij het grootste genoegen heeft verschaft. Ik heb gepreekt over de tekst waarover ik U heb gesproken. De rede heeft veel effect gehad en heeft aangezet tot meer gebed en het getuigenis van een grotere genegenheid.[42] Ik heb U en de zaken van onze broeders in Holland ook genoemd in mijn rede en wij hebben vurig voor U gebeden - Moge de Heere onze gebeden verhoren die overeenkomstig zijn wil zijn.

Het deed mij genoegen van Chabot te vernemen dat U die zondagavond hetzelfde onderwerp hebt behandeld en dat U ook voor ons hebt gebeden. Ik ben er zeker van dat de Heere het zal zegenen. Sindsdien ben ik gedurende twee weken in Engeland geweest en ik had het genoegen mijn moeder en mijn zuster te zien, ik had ze sinds verscheidene jaren niet gezien - ik heb ook de ellende leren kennen die er is in Engeland en in Ierland. Het is hartverscheurend genoeg. Het is nog erger dan in Holland.[43]

De oordelen Gods gaan met grote vaart over de aarde maar de wereld blijft doof en blind. Hij vult Zijn beker en het einde zal er weldra zijn. Dat wij gereed mogen zijn voor de verschijning van onze Heiland en dat Hij spoedig mag komen. Hebt U gehoord dat Panchaud Brussel zal verlaten om naar Zwitserland terug te keren?[44] Hij is van plan in de maand juli te vertrekken. Er wordt een

40 Er zijn verscheidene tijdschriften geweest met de naam *Patriot*. Wij menen dat is bedoeld *The Patriot*, Londen 1832-1866.

41 David Chabot, geboren 1818. In die tijd student te Utrecht; werd in 1843 lid van de Afgescheiden gemeente aldaar. VIERDE DEEL 462; VIJFDE DEEL register.

42 Enige malen bemerken we in het origineel dat de schrijver - Engelsman van geboorte - de Franse taal niet geheel beheerst. Wij vermoeden dat Tiddy met de laatste zeven woorden bedoelt: en een grotere genegenheid getuigt van dit effect.

43 De schrijver doelt hier op de armoede en het gebrek in Engeland, België en Nederland tengevolge van de aardappelziekte in de jaren 1845 en 1846. Vergelijk hoofdstuk 11, blz. 270.

44 Dit is niet gebeurd, zoals de inhoud van noot 35 ons doet zien.

plaatsvervanger gezocht. Heel zijn werk en heel de zaak van de afscheiding[45] of liever van de aan tucht gewende Kerken is verloren gegaan door de lichtgeraaktheid en de naijver van de eigenliefde van Panchaud. Hij gelooft (naar men mij zegt) dat hij uiteindelijk niet de gave heeft Herder te zijn en hij is van plan geen beroep meer als zodanig te aanvaarden tenminste gedurende enige tijd.

Ik denk hier te blijven tot vrijdagmorgen, voor het geval U mij wilt schrijven.

Ik geloof dat ik mijn onkostennota voor de tijdschriften en de thee bij U heb achtergelaten. Als U haar mij kunt doen toekomen en het bedrag van de thee van...[46] er bij voegt zult U mij het genoegen doen van mijn boeken te kunnen afsluiten. U kunt het geld hier naar toe zenden of het betalen aan van den Bom.[47]

Geloof mij uw geheel toegenegen

W.P. Tiddy

(P.S.) Kunt U niet een artikel over ‘de godsdienstige gezindten in Holland’ schrijven waarbij U de geschiedenis van alle denominaties geeft? De redacteur van de *Patriot* heeft mij beloofd zo'n artikel op te nemen. Schrijf het in het Frans; ik zal het vertalen.[48]

45 Het oorspronkelijk heeft: ‘la dissidence’.

46 Naam - onleesbaar. De mededeling over de ‘thee’ slaat vermoedelijk op een privé-aangelegenheid.

47 L. van der Bom (1809-1875) was te Amsterdam gedurende verscheidene jaren vertegenwoordiger (‘amanuensis’) van de BFBS. Men zie voor hem het in noot 36 genoemde werk van G. Browne, deel I, 468, 473, 475.

48 Het lijkt ons niet waarschijnlijk dat Scholte zo'n artikel heeft geschreven. Drie maanden nadat hij Tiddy's brief ontving emigreerde hij en op 9 en 10 maart 1847 werd de publieke verkoop gehouden van respect, zijn bibliotheek en huisraad.

[Bijlagen]

Bijlage I
Het ‘Album amicorum’ van H.P. Scholte

Inleiding

Behalve de eigenlijke Scholte Papers in Central College, Pella, Iowa, wordt in het Scholte House in genoemde plaats bewaard het ‘Album amicorum’ van H.P. Scholte, door hem aangelegd reeds voor hij predikant werd - het eerste erin bewaarde handschrift dateert van december 1823; Scholte was toen achttien jaar oud.

Het ‘album’ is een fraai verguld, houten doosje in de vorm van een boekje, en waarin zich een groot aantal losse blaadjes bevindt, weliswaar niet alle even groot, maar ongeveer van het formaat van een briefkaart; sommige zijn van dubbele grootte en gevouwen.[1]

Niet alle blaadjes hebben historische waarde: soms is slechts van belang dàt zij werden geschreven. We zullen daarom in deze bijlage niet alle exemplaren in hun geheel reproduceren. Wat zij vermelden draagt soms het karakter van woorden, die men in een gastenboek schrijft.

Sommige personen hebben hun ontboezemingen gedaan aan het einde van of kort na een bezoek; anderen tijdens enige dagen-van-logeren in het ouderlijk huis van Scholte te Amsterdam of in zijn pastorie te Utrecht; weer anderen hebben hem - al dan niet op zijn verzoek - met enige regels vereerd bij een afscheid of andere bijzondere gelegenheid. Als één geheel moet worden beschouwd de kleine collectie van twaalf blaadjes geschreven bij het dienstnemen van Scholte als ‘Vrijwillige Jager der Leidsche Hoogeschool’ in oktober 1830; op 13 november 1830 vertrokken de studenten uit Leiden, 23 september 1831 keerden zij er terug. Het Album toont aan dat Scholte met de schrijvers, uit binnen- of buitenland, in betrekking stond en de blaadjes zijn er, voor wat de buitenlanders betreft, het bewijs van, dat dezen in ons land hebben vertoefd.

Helaas ontbreekt bij een achttal de datum - datering is soms bij benadering mogelijk met behulp van andere gegevens; deze blaadjes zijn door ons aan het eind van de reeks geplaatst. De overige werden chronologisch gerangschikt, terwijl we aan het slot van deze bijlage een alphabetische lijst van namen van de schrijvers (met zo mogelijk de data) toevoegen.

1 In 1976 was het Album in het bezit van een achterkleindochter van H.P. Scholte, Mrs. Leonora Hettinga-Gaass, Scholte House 734 Washington Street, die het ons enige dagen afstond, zodat fotocopieën konden worden gemaakt.

Het albumblaadje geschreven door ds. H. de Cock laten we achterwege, aangezien dit meer dan eens is gepubliceerd.[2]

1. H.F. Kohlbrügge, december 1823

Vriend! wanneer de Zon des Levens onze hoofden roost en blaakt,
En het zwoegend uur des Morgens naar een avondkoeltje haakt,
Heil dan hem! die om zijn stulpje vriendschaps wingerds heeft geplant,
En in hunne schaâuw mag rusten en daar leed en lot verbant!
Even als het kabb'lend beekje van de hooge bergtop schiet,
Zwiert en kronkelt langs viooltjes, dan zich huwt aan breeder vliet;
Scholte! zoo zij ook ons leven; smeken wij der Godheid af.
Dat zoo kalm ons hart ook kloppe, tot wij sluim'ren in het graf.
Kweekt de Deugd in onzen boezem voor elkaer het reinst gevoel.
O, dan zullen wij vrienden beiden, streven naar het eigen doel.
Ja! 'wij zullen vrienden blijven' zij, met onuitwischbaar schrift,
Op haar outer, Godgeheiligd, tot in euwigheid gegrift.

2. James R. Reily, Amsterdam 1 september 1825

Als wij de desbetreffende gegevens overzien, is het welhaast aan geen twijfel onderhevig dat het ds. James Ross Reily is geweest die - zoals reeds in de Inleiding van dit boek aangeduid - bij Scholte eind 1825 of in 1826 de begeerte heeft opgewekt, predikant te worden. Dit zou betekenen dat ds. Reily menselijkerwijs gesproken, in niet geringe mate de geschiedenis van de Afscheiding mede heeft bepaald. Men denke zich in, welke geheel andere loop deze beweging in het westen van het land zou hebben genomen, indien Scholte geen predikant zou zijn geworden, maar kandijkistenmaker zou zijn gebleven, als hij jurist of classicus zou zijn geworden.

Wij herhalen dat vanaf het bezoek van Reily aan Amsterdam (in het tijdvak ongeveer 1 september 1825 tot 18 september 1826) in de albumblaadjes - 4 tot 8 en 9 - naar voren komt dat Scholte zich gaat voorbereiden op het ambt van dienaar des Woords.

Scholte schreef in 1847:

> 'Een dienstknecht van Christus uit Noord-Amerika, eene collectereis door Nederland en Duitschland doende, was in Gods hand het middel, om de begeerte tot de bediening des Goddelijken Woords in mij op te wekken.'[3]

2 O.a. Wormser, *Schat in aarden vaten* II, 76; DERDE DEEL (met fascimilé) 9.
Verder namen we de volgende blaadjes niet op.
Een in het Duits gesteld briefje met een gedichtje van vier regels; kenmerk 'Arnhem dem 12. Jan. 1825'; handtekening onleesbaar.
Een eveneens in het Duits gesteld exemplaar, kenmerk 'Amsterdam 20 Aug. 1826', handtekening onleesbaar: '...aus Zürich'.
Tenslotte een Frans briefje van negen regels, zonder datum en plaatsnaam, getekend 'D.F.'.

3 H.P. Scholte, *Nieuwejaarsgeschenk aan Nederland*, Amsterdam 1847 (Koninkl. Bibl. pamflet 28390) 41.

Op het, chronologisch gezien, tweede blaadje van Reily - no. 8 - gedateerd 18 september 1826, schreef Scholte: ‘Hagerstown, Maryland, Noord-Amerika’.

De biografie van Reily luidt, wat de hoofdzaken betreft, als volgt.

> James Ross Reily, predikant van de German Reformed Church in de Verenigde Staten, werd 31 oktober 1788 te Meyerstown, Pennsylvania, geboren. Hij voltooide zijn theologische studie te Baltimore, Maryland, in het jaar 1812 en werd al spoedig predikant van enige kerken in Lyken's Valley, Pennsylvania. In 1813 maakte hij een reis om de mogelijkheid van zending in North Carolina te onderzoeken. Zes jaar later - in 1819 - werd hij predikant te Hagerstown, Maryland, maar in 1825 legde hij zijn ambt neer. Hij aanvaardde de benoeming van ‘agent’ (vertegenwoordiger) van de German Reformed Church en ontving de opdracht naar Europa te gaan teneinde daar financiële hulp te vragen en boeken te verzamelen voor de Theologische hogeschool van deze kerkengroep. In november 1826 kwam hij in Amerika terug en werd begin 1827 predikant te York, Pennsylvania.
> Tengevolge van een slechte gezondheid, moest hij dit ambt in 1831 neerleggen. Evenwel nam hij een betrekking aan teneinde in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien. Hij wordt in zijn biografie beschreven als iemand van grote energie en originaliteit, maar daarbij enigszins excentriek van karakter. Op de kansel was hij ernstig en buitengewoon welsprekend. Hij preekte in het Duits en het Engels.[4]

Moge God, Die U tot hiertoe heeft geleid, U ook verder zegenen in alles wat Gij onderneemt.

Dit is de hartelijke wens van uw oprechte vriend

James R. Reily, V.D.M.[5]

3. J.F.K. Gericke, Amsterdam 19 januari 1826

> Johann Friedrich Carl (Karl) Gericke werd in 1798 te Neustadt ‘in Mark Brandenburg’ geboren en overleed te Dusseldorf 15 januari 1857. In 1824 nam het Nederlandsch Bijbelgenootschap hem in dienst; hij werd uitgezonden naar Java waar hij in mei 1827 aankwam. Met enige onderbrekingen is hij tot ongeveer 1855 op Java geweest. In 1843 werd hij doctor honoris causa in de letteren aan de Universiteit van Groningen. Hij staat bekend als een vermaard kenner van de Javaanse taal.
> Wat de publicaties van deze geleerde betreft - afgezien van andere studies: hij vertaalde de Bijbel in het Javaans.[6]

4 J. M'Clintock and J. Strong, *Cyclopaedia of Biblical, Theological and Ecclesiastical Literature* VIII, New York 1894, 1025-1026.
Opgemerkt dient nog dat de German Reformed Church in de Verenigde Staten zich in 1957 verenigde met de Congregational Church; het nieuwe kerkverband draagt de naam United Church of Christ.

5 Moge der Gott der Sie bishieher geleitet, Sie auch ferner in allen ihrer Untemehmungen seegnen. Dies ist der herzliche Wunsch Ihres wahren Freundes
James R. Reily V.D.M.

6 *NNBW* IV, 646; S. Coolsma, *De Zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië*, Utrecht 1901 register; J.L. Swellengrebel, *In Leijdeckers voetspoor* I-II, 's-Gravenhage 1974-1978 register.

Gericke, is te Amsterdam verblijvende in de jaren 1824 tot 1826, een huisvriend van de Scholtes geweest.

Gericke citeert eerst gedeelten van Philippenzen 4 de verzen 4 tot 7 en 13. Daarna schrijft hij:

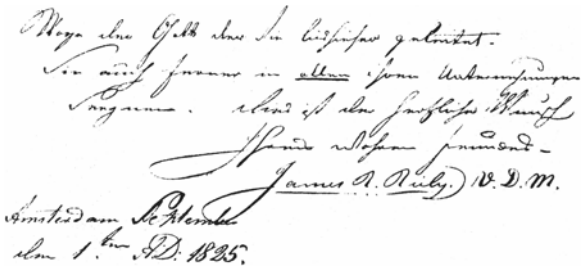

Albumblaadje geschreven door ds. James R. Reily, Amsterdam 1 september 1825

‘Deze woorden van de apostel (Paulus) mogen U steeds dienen, geliefde broeder, tot opwekking en bemoediging op uw pelgrimstocht door de woestijn des levens naar het Vaderland dat boven is, en zij mogen tevens een herinnering zegenen (wijden) aan

J.F.C. Gericke’[7]

4. K.A. Döring, Amsterdam 24 juli 1826

Karl August Döring[8] werd 22 januari 1783 bij Maagdenburg geboren en overleed te Elberfeld 17 januari 1844. Van 1802 tot 1806 studeerde hij te Halle theologie en filosofie. Na volbrachte studie bekleedde Döring een aantal functies, onder meer als leraar. Door contacten met leden van de Broedergemeente, ging zijn leven in piëtistische richting. Na de slag bij Leipzig (1813) spoedde hij zich, wonende bij Eisleben, naar Halle, waar hij optrad als geestelijk verzorger in de hospitalen. Hij maakte daarbij gebruik van tractaatjes die hij voor de Franse soldaten in hun moedertaal vertaalde.
In juni 1816 werd Döring predikant van de Evangelisch-Lutherse gemeente te Elberfeld, in welk ambt hij diende tot zijn overlijden. Ook te Elberfeld was hij zeer actief in evangelisatiearbeid en in het organiseren van allerlei zendingswerk. Verder staat Döring bekend als de dichter van vele geestelijke liederen.

Philosphia *quaerit* veritatem; theologia *invenit*; religio *possidet*.

Picus von Mirandula[9]

Symbolum: Si vis amari, ama![10]

Ama amentem, Carissime! In tui memoriam scripsit[11]

Doering, Pastor Elberfeld

5. I.F. Sander ‘Prediger im Wupperthale’, 24 juli 1826[12]

Na Colossenzen 3 vers 11 te hebben geciteerd (‘...maar Christus is alles en in allen’), schrijft Sander - uiteraard in het Duits - dat hij ook nu, hoewel hij weer op grote afstand verblijft, Scholte, diens moeder en broer gedenkt. Hij hoopt

7 Diese Worte des Apostels dienen Ihnen stets, lieber Bruder, zur Erweckung und Ermunterung auf Ihren Wallfahrt durch die Wüste dieses Leben zum Vaterlande, das droben ist, und sie segnen zugleich eine Erinnerung an
J.F.C. Gericke

8 Men zie voor hem Kluit, *Réveil* 112, 232; *Allgemeine Deutsche Biographie* V, Leipzig 1877, 348-349.

9 De wijsbegeerte zoekt de waarheid; de theologie vindt haar; de godsdienst bezit haar. - Picus von Mirandula.
Met ‘Picus’ wordt bedoeld de Italiaanse wijsgeer Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494). Van deskundige zijde werd ons verzekerd dat deze gedachte bij Pico wel voorkomt, maar de letterlijke uitspraak niet.

10 Parool: Als gij wilt bemind worden, bemint (dan)! Seneca *Ad Lucilium epistulae morales*, 9, 6.

11 Bemin de beminnende, (mijn) zeer geliefde vriend. Ter herinnering aan U, werd geschreven door...

12 In hoofdstuk 13 reproduceerden wij twee brieven van hem.

dat Scholte een goed gereedschap zal mogen zijn in de hand des Heeren, als hij het ambt dat de verzoening verkondigt, eenmaal zal ontvangen.[13]

6. A. Chavannes, Amsterdam 3 september 1826

Alexandre Chavannes (1794-1855)[14] was één van de voormannen van het Réveil in het kanton Vaud (Waadtland), Zwitserland. In 1822 werd hij als predikant geschorst en tijdens de vervolging van degenen die zich distancieerden van de officiële kerk, week hij uit naar het Britse Kanaal-eiland Guernsey. Hij voorzag daar in zijn onderhoud door onder meer 'pensionnaires' te houden. Vanuit Guernsey bezocht hij ook bij herhaling Nederland. Bijvoorbeeld in 1826 toen hij te Amsterdam Isaäc da Costa bewoog tot het beginnen met diens 'zondagavonden'. In de brieven van W. Messchert aan Da Costa wordt hij vele malen genoemd.[15] Omstreeks 1840 verzocht Chavannes weer te worden opgenomen in de kerk van Vaud. Hij werd predikant te Ollon. Maar in 1845 was hij één van degenen die de stoot gaf tot het ontstaan van de Eglise libre de Vaud; hij werd toen predikant te Vevey.

Alex. Chavannes, tekent met 'Ministre de l'Evangélique'. Eerst noemt hij de teksten 2 Timotheus 1 vers 7 en 2 vers 22.

Daarna schrijft hij:

'Dat onze goede God U vermenigvuldige Zijn kostbaarste gaven in Jezus Christus en U eenmaal verlene voor Zijn aangezicht te wezen een onberispelijke dienaar en een instrument van zegen voor velen.'[16]

7. P.P. Dupuij, Amsterdam 12 september 1826

Petrus Paulus Dupuij werd in 1806 te Amsterdam geboren en werd in het studiejaar 1824-1825 ingeschreven als student in de theologie te Amsterdam. Hij werd 10 oktober 1830 beroepen te Ottoland, waar hij 3 juli 1831 werd bevestigd. Hij had een zwakke gezondheid en overleed aldaar reeds 12 december 1832.[17]

Moge Christus het doel zijn van uw streeven, en Zijne eer uw eenig belang; Christus uwe rots, uw schild, burcht en hoog vertrek, onder 't strijden tegen Duivel, wereld en vleesch; Christus uwe eenigste roem in de overwinning, ja Christus uw alles; dit

13 Wij volstaan met een samenvatting in het Nederlands, aangezien in het origineel een aantal woorden onleesbaar is.

14 *Dictionnaire Historique et Biographique de la Suisse* II, Neuchâtel 1924, 495; Kluit, *Réveil* register.

15 Réveil-Archief Amsterdam, Verzameling Da Costa, brieven van W. Messchert.

16 Que notre bon Dieu et Père vous multiplie ses plus précieux dons en Jesus Christ et vous accorde d'être un jour devant Lui un ouvrier sans reproche et un instrument de bénédiction pour plusieurs.

17 Gegevens over hem in: Handschriften Borger en Brunt, Theol. Instit. R.U. Utrecht; men zie voor deze handschriften *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw* 4 (1978) 7-17, A. de Groot 'Nederlandse predikanten-registers en -boeken'.

wenscht mijn hart, als mij zelve, ook U mijn Vriend, vurig toe; opdat gij, U in Zijne kracht voorbereid hebbende, eens in Zijne kracht moogt optreden om zijn Naam te belijden en groot te maken voor de menschen, als wanneer ook Hij uw naam eens belijden zal voor Zijnen Vader, die in de

hemelen is en gij zeggen zult: Ziet Heere mij, en de zielen, die gij mij gegeven hebt!

Deze wensch strekke ten bewijze van de oprechtheid van Uw liefhebbenden Vriend...

8. James R. Reily, 18 september 1826[18]

Het oprechte geloof in Jezus Christus is een band die allen die hem bezitten onlosmakelijk aan elkander verbindt. En moge deze band nimmer worden gescheurd en ontbonden is het gebed van uw broeder

James R. Reily, V.D.M.[19]

9. F.W. Karbe, Rotterdam 8 oktober 1826

> F.W. Karbe werd - zoals hij zelf schrijft in zijn korte brief, waarmee hij afscheid neemt van Scholte, voor zijn vertrek naar Nederlands Oost-Indië - 'in Potsdam 4 Mijl van Berlin' geboren in het jaar 1793. In juli 1823 kwam hij in Nederland en werd aangenomen als leerling van het Nederlandsche Zendelinggenootschap te Rotterdam. In oktober 1826 werd hij uitgezonden, maar tijdens een kort verblijf op Timor, op weg naar zijn arbeidsveld Roti, stierf hij aan een leverziekte, reeds in mei 1828.[20]

1 Timotheus 4:12, 15, 16.

Kort, zeer kort was de kennis welke wij hier in dit land der Vreemdelingschap met elkanderen hadden, maar zij was mij dierbaar, en zal het blijven al zijn wij ook verre van elkander verwijdert, ja zij zal mij dierbaar zijn hier namaals voor het aangezigt van onzen gezegenden Verlosser die ons kocht met Zijn bloed, en in een geloof vereenigde tot Hem. Vaar dan wel geliefde vriend, vrede en genade zij met U en met uwe dierbaarste betrekkingen tot aan het graf. En die van Paulus aan Timotheus gegevene vermaning zij ook de uwe, blijve de uwe ook dan wanneer gij anderen zult eens verkondigen, de genade die in Christus Jezus is.

Hiertoe stelle Hij U door Zijnen Geest in staat, die U niet slechts geroepen heeft maar ook magtig is U heerlijk te maken.

Ter gedachtenis van uwen vriend en broeder in onzen Heer Jezus Christus, kort voor zijn vertrek als Zendeling naar de Oostindië.

18 Men zie ook nummer 2.

19 Der wahre Glauben an Jesus Christus ist ein Band welches alle die ihr haben unzurtrennlich mit ein ander bindet und möchte dieses Band nie gerissen und gelsöt werden ist das Gebet Ihres Bruders
James R. Reily, V.D.M.

20 *Gedenkboek NZG* 39; S. Coolsma, *De Zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië*, Utrecht 1901 register; E.F. Kruijf, *Geschiedenis Nederlandsche Zendelinggenootschap*, Groningen 1894, 176.

10. ‘Cousine Helène’, Amsterdam 20 oktober 1826

Deze ‘Nicht Helena’ kon niet worden getraceerd.

Dat gij de goede strijd des geloofs strijdt, en wandelt in de vreze Gods, is de oprechte wens van uw toegenegen Nicht en Vriendin

Helène[21]

11. J.F.K. Gericke, Amsterdam 13 december 1826[22]

O Timotheus, bewaar het pand (u) toebetrouwd.[23]

Wie eenmaal een kostbare schat heeft gevonden, bewaart hem, draagt hem overal met zich mede, vertoont hem niet aan iedere dwaas, opdat hij hem niet wordt ontstolen of dat hij hem op andere wijze moedwillig verliest.

Ter herinnering geschreven door

J.F.K. Gericke[24]

De nu volgende twaalf nummers zijn geschreven bij gelegenheid van het toetreden van Scholte tot het corps ‘Vrijwillige Jagers der Leidsche Hoogeschool’. Op 13 november 1830 - na enige weken van oefening - vertrokken de Jagers uit Leiden en keerden er eerst terug na de Tiendaagse veldtocht (2-12 augustus 1831).

12. W. Bilderdijk, 11 oktober 1830

Ga heen, mijn Vriend, en voer, in 's Allerhoogsten zegen
Bij 't zwaard van 't Godd'lijk woord den fieren Heldendegen,
Verweer, in 't Vaderland, des Heilands Kruisbanier,
En keer gezegend weêr met palm en krijgslauwrier.

13. M.J. Chevallier, Amsterdam 12 oktober 1830

De Heilbeden van Uwen Vriend en Broeder in Christus volgen U

God is liefde

Trekt uijt, strijdt tegen Amalek[25]
Verwint het quaet door het goet

21 Que tu combattes le bon combat de la foi, et te promène dans la crainte de Dieu, est le souhait sincère de votre affectionnée Cousine et Amie
Helène

22 Men zie ook nummer 3.

23 1 Timotheus 6 vers 20a.

24 O Timotheus, bewahre wass dir vertrauet ist!
Wer einmal einen Köstlichen Schatz gefunden hat, der bewahret ihn, trägt ihn überall mit sich herum, zeigt ihn nicht einem jeden Narre, damit er ihm nicht gestohlen werde oder er auf eine andere Weise muthwillig drum komme.
Zum Andenken geschrieben von
J.F.K. Gericke

25 Exodus 17 vers 9b.

Onze Godt is een verteerende vijer
Siet toe, waeckt ende bidt!

14. E. Chevallier geboren Belmonte, Amsterdam 12 oktober 1830

De Heere zij uw Leidsman en uwe Sterkte - ‘daarom neemt aan de geheele wapenrustinge Godts, opdat gij konnet wederstaan in den boosen dag, ende alles verricht hebbende, staende blijven. Staat dan, uwe lenden omgegordt hebbende met de Waarheyt ende aangedaen hebbende de borstwapen der gerechtigheyt’...[26]

15. Ds. J. ter Borg, Amsterdam 29 oktober 1830

Bij onze eerste ontmoeting, Lieve Vriend! trok ons hart een weinigsken naar den Heere. Immers heeft Hij onzer zielen zedert welgedaan. Is het donker om ons, terwijl ik dit blaadje in uw Album leg? De Heere is een Zonne. Gij zijt opgeschreven tot den krijg! De Heere is een Schild. Duisternisse aan de Hoogeschool! Duisternisse in de Kerke! Duisternisse in den Lande! God de Heere is een Zonne en Schild. Een Schild en eene Zonne zij Hij u te allen tijde!

16. A. Capadose, Amsterdam 31 oktober 1830

'T is Jesus door Wiens dood U 't leven is geworden
Hij scheen als 't Goddlijk licht in 't donkre van uw ziel
Hij wil uw zwakke heup met hemelkracht omgorden
Erken uw' zonden slechts, waarvoor dat Offer viel!

Ach! Vriend, kniel dikwerf neêr, waarheen Zijn wil U voere
Is 't duister om u heen, misken Zijn tuchtroê niet
Maar lacht Zijn Zon U toe, dat niets uw hart vervoere
't Is onverdiende gunst, die Hij den zondaar biedt!

Ga dan, mijn Vriend, de vorst der legerschaaren
Ontrolt op Golgotha Zijn glorierijke vaân
Hij wil de braven thands rondom Zijn staf vergâren
O! Mocht Hij in dien strijd ons in Zijn kracht doen staan!

Uit broederliefde, die den voor Vaderland en Oranje uittrekkenden Vriend, zegenende vaarwel zegt.

26 Efeze 6 vers 13-14.

17. N. da Costa geboren Belmonte, 31 oktober 1830

Waakt, Staat in het Geloove, Houdt u manlijk, Zijt Sterk. Dit geve u de Heere der Heirscharen, is de innige wensch van Uwe Heilbiddende Vriendin en Zuster.

18. H.J. Koenen, Amsterdam 31 oktober 1830

Sacerdos Dei, evangelium tenens et Christi praecepta custodiens, occidi potest, non potest vinei. - Cyprianus[27]

Ja mijn Vriend! *de Rots der Eeuwen* zij de vastheid onzer ziel,
Die, verknocht aan eigen keuze, ach! zoo ligt in d'afgrond viel';
Vastheid, die geen felle schokken van het druischend golfgeklots
In 't beroerde meir doet zinken, want de *Christus* is die Rots.
't Is de Christus, die de Volken, muiters boven perk en maat,
Met zijn' ijzeren heerscherroede als een aarden vat verslaat;
Die bekleedt met magt en glorie fier op jonge leeuwen treedt,
't Kronkelen belacht der slangen en het gif der addrenbeet;
Die ten troon steeg om de zege over 's duivels schrikbewind
Zijnen keureling te schenken die voor de eeuwigheid verwint.
Ach, wat is een volk in opstand, schoon het streek bij streek verheert,[28]
Bij den Koning wiens vermogen hemel, aarde en hel regeert!
Al vereende een nieuwe dwing'land 't Westen zich ten onderdaan,
Zou het nog niet veilig wezen onder Jezus pal te staan?
Want gewis, Hij komt eens weder, en de wereld zal Hem zien,
En aan d'eindpaal aller dagen zal Hem alles Hulde biên.

Volgelingen des Heeren zien elkanderen nooit voor het laatst.
Totus Tuus, Carrisime frater in Domino![29]
Openbaring 19 vers 10, 11-16; 21 vers 6, 7.

19. Ds. C.C. Callenbach, Nijkerk 4 november 1830

Aan mijn Waarde Vriend en Broeder in het eenig Geloof.

Zijt moedig, waarde Vriend! te veld voor 't Vaderland,
De Koning riep U op, neem 't wraakzwaard in de hand,
De strijd, de bangste strijd is wettig aangelegd,
Der Legerscharen Heer heeft U geen hulp ontzegd.
Het volk van Neêrland, ja! heeft de afval groot gemaakt,
De dienst zijns Gods veracht, Zijn wetten stout verzaakt.

27 Een priester Gods die vasthoudt aan het evangelie en de leer van Christus bewaart, kan worden gedood maar niet overwonnen. Cyprianus, *Epistola XII, ad Sanctum Cornelium Papam* (*Migne Patrologia Latina* III, kolom 851).
28 verheert = overmeestert.
29 Geheel de Uwe, Geliefde broeder in de Heere.

De Staat zelf wierp Hem uit, zich van de Kerke scheidend,
De Kerk blijft evenwel met grond Zijn hulp verbeidend.
Vrees dus geen oogenblik, want in den bangsten stond
Slaat Hij het teederst gâ, die zich aan Hem verbond.
Mij dunkt, ik zie U reeds, trotseerend 's Vijands magt,
Met 't oog op God gerigt, voortgaan van kracht tot kracht.
Mij dunkt, ik zie U reeds in zege weêrgekeerd,
Uw studiën hervat, Gods volk van U geleerd.
Uw Evangelie-dienst met voorspoed rijk gekroond
Van Hem, die zelf U riep, en in Uw harte woont.
Ga moedig dan, mijn Vriend! der Legerscharen Heer
Verzelt U in den krijg, keert zeg'nend met U weer.

De HEERE is een Krijgsman; HEERE is Zijn Naam!

Exodus 15 vers 3.

20. J.P. Freyss, Amsterdam 5 november 1830

J.P. Freyss (1808-1866), in deze tijd werkzaam bij de Nederlandsche Handel-Maatschappij in Overijssel (Goor, Enter, Diepenheim) was een sociaal zeer bewogen mens. In 1838 vestigde hij zich te Nijkerk als fabrikant van katoenen stoffen. In 1846 vertrok hij naar Oost-Indië. Hij trad daar op als zakenman, was onderwijzer te Batavia en van 1859 tot 1866 secretaris van het Genootschap voor In- en Uitwendige Zending aldaar. In 1866 overleed hij op de terugreis naar Nederland. Met name te Nijkerk was hij voortdurend bezig, de omstandigheden van zijn arbeiders te verbeteren en te stimuleren dat dit ook elders gebeurde. In 1859 verscheen van hem te Amsterdam: *Proeve ter beantwoording van de vraag: Wat ter bevordering van beschaving in Nederlandsch-Indië kan worden gedaan.*[30]

De leeraers nu sullen blincken als de glantz des uytspansels, ende die der vele rechtveerdigen, gelyk de sterren, altoos ende eeuwiglick. - Daniel 12 vers 3.
De Heere vervulle verder aan U deze belofte, gelijk dezelve door Zijne genade aan U aanvankelijk in mij vervuld werd.

ende geene onder haer en is jongeloos. - Cant. 4 vers 2.[31]

21. A.J. Twent van Roosenburg, ‘Raaphorst’ 9 november 1830

A.J. Twent van Roosenburg (1799-1868)[32] had een zeer wilde jeugd. Door de dood van een rijke oudoom kwam hij in het bezit van een groot

30 Men zie voor hem *RGPgs114* register.
31 Dit noemen van Hooglied 4 vers 2b zal wel zijn gebaseerd op een parafrase als: En geen der predikers arbeidt zonder vrucht.
32 Kluit, *Réveil* register; *RGPgs114*, 63, 463-464.

vermogen, dat hij voor een deel verbraste. Zijn gedrag was zijn familie een doorn in het oog.
Tot vreugde van zijn verwanten naar het buitenland - Zwitserland en Frankrijk - vertrokken, kwam hij in aanraking met Zwitserse gelovigen, behorend tot het Réveil. Hij werd bekeerd, waarna hij zijn maîtresse huwde en zijn kinderen echtte. Twent vestigde zich op zijn landgoed Raaphorst in Wassenaar. Het was

daar dat hij de jaren rond 1830 de ‘club van Scholte’, gevormd door Leidse studenten, ontving. Veel werd op Raaphorst gesproken over een afscheiding zoals Twent die in Zwitserland had gade geslagen. Ook na zijn bekering ging hij nog vaak naar Zwitserland en Frankrijk; in Parijs kerkte hij bij de Réveil dominee F.L.H. Olivier en nam aldaar ook deel aan het avondmaal.
Twent wordt gerekend tot de Haagse Réveil-kring. Hij was een groot vriend en bewonderaar van H.F. Kohlbrügge, en was antinomiaanse gevoelens toegedaan.

Na Openbaring 3 vers 5 en 12, 21 vers 4 te hebben geciteerd schrijft Twent (eveneens in het Frans):

Geliefde broeder in Christus, Wij verwachten de vervulling van deze beloften, en wij kunnen haar verwachten in volle verzekerdheid, want wij zijn door de onmetelijke ontferming van God onder het getal van degenen wier namen staan geschreven in het boek des levens. De Heilige Geest getuigt in ons dat wij kinderen Gods zijn, erfgenamen en medeërfgenamen van Hem, Die heeft gezegd, sprekende van ons als Zijn schapen: En Ik geef hun het eeuwige leven; en zij zullen niet verloren gaan in der eeuwigheid, en niemand zal dezelve uit Mijne hand rukken.[33] Deze ‘Ik’ was de Koning der Koningen, Die het hoofd van de vorst der duisternis heeft vermorzeld. Grijpen wij met standvastigheid zijn heerlijke beloften aan.

Gij gaat het vaderland en het huis van Oranje verdedigen. O, dat het moge zijn voor het herstel van de Kerk van Christus.

Ik bid onze God en Vader en Jezus onze Redder en Heere, U krachtig te ondersteunen door Zijn Heilige Geest, de Geest der Waarheid; dat Hij van U een getrouwe getuige make, hetzij in de overwinning, hetzij in de nederlaag, hetzij in gezondheid, hetzij in ziekte en tot in uw laatste ogenblikken. Hij vervulle uw ziel met vreugde, met vrede en met verzekerdheid (des geloofs). Ik wens voor het welzijn van de kinderen Gods, U te zien terugkeren in ons midden. Maar als God anders beschikt, zal ik ook ten opzichte van U vrede hebben. Ik weet in Wie Gij hebt geloofd.

Als Gij wordt geroepen te strijden, bid dan met David: Gij zelf zijt mijn Koning, o God, gebied de verlossingen Jacobs. Door U zullen wij onze wederpartijders stoten; in Uw Naam zullen wij vertreden, die tegen ons opstaan.[34]

Door de genade Gods uw zeer toegenegen broeder in Christus...[35]

33 Johannes 10 vers 28.

34 Psalm 44 vers 5-6.

35 Cher frère en Christ, Nous attendons l'accomplissement de ces promesses et nous pouvons l'attendre en toute assurance car nous sommes par l'immense miséricorde de Dieu du nombre de ceux dont les noms sont écrits au livre de vie. Le St. Esprit nous rend témoignage que nous sommes enfans de Dieu, héritiers et cohéritiers de Celui qui a dit en parlant de nous comme de ses brebis: Et moi je leur donne la vie éternelle et elles ne périront jamais et personne ne les ravira de ma main; ci ‘moi’ c'était le Roi des Rois qui a brisé la tête du prince des ténèbres. Tenons nous fermement accrocher à ces magnifiques promesses.
Vous allez défendre la patrie et la maison d'Orange. O, que ce soit aussi pour le rétablissement de l'Eglise de Christ.
Je prie notre Dieu et Père et Jésus notre Sauveur et Seigneur de Vous fortifier et de Vous soutenir puissament par Son St. Esprit, l'Esprit de Vérité; qu'Il fasse de Vous un témoin fidéle, soit dans la victoire soit dans la défaite, soit dans la santé soit dans la malade et qu'au demier moment. Il remplisse Votre ame de joie, de paix et d'assurance. Je désire pour le bien des enfans de Dieu Vous voir revenir au milieu de nous, mais si Dieu dispose autrement de Vous, je serai en paix à Votre égard. Je sai en qui Vous avez cru.

Si Vous êtes appelé a combattre, chantez avec David: O Dieu c'est toi qui es mon Roi, ordonne les délivrances de Jacob. Avec toi, nous battrons nos adversaires; par ton nom nous foulerons ceux qui s'élèvent contre nous.
Par la grâce de Dieu Votre trés affectionné frère en Christ...

22. G.F. Gezelle Meerburg, Leiden 10 november 1830

Aan mijnen Waarden Vriend, H.P. Scholte Theologisch student bij ZijnEd. vertrek uit Leijden met het Studenten jagercorps.

Een eenig man onder u salder duijsend jagen; want het is de HEERE, uwe God, die voor u strijdt, gelijk als Hij gesproken heeft, daarom bewaert uwe zielen neerstelick, dat gij den HEERE, uwen God liefhebbet. - Josua 23 vers 10, 11.

Als de Heer ten strijde wil trekken
dan verstuift het woest geweld,
Als de Heer slechts moed wil wekken,
is elk burger oorlogsheld.

Ga zoo Vriend, uw nieuwe loopbaan
Als Jehova's legerknecht
Hij gord' zelve U met die hoop aan,
die Zijn volk is toegezegt.

Ga zoo, keer zoo ongeschonden,
veilig onder Gods genâ
Om eens 't heilwoord te verkonden
de triomf van Golgotha.

Dat zoo de eenige Vreebewerker
U behouden wedervoert
Onze vriendschapsband dan sterker
als voor dezen word' gesnoert.

23. P.B. Bähler, november 1830

Na enige teksten en spreuken geschreven in en om een koninklijke standaard, komen de volgende woorden.

Aan mijnen veelgeliefden Vriend en Broeder in den gelove H.P. Scholte, bij deszelfs inlijving in den heiligen strijd voor Godsdienst, Vaderland en Oranje, ten blijke van warme vriendschap aangeboden door deszelfs heiltoebiddende Vriend en Broeder.

24. D.T. Notten, Veldhoven 2 augustus 1831

Diederich Theodorus Notten,[36] geboren te Groningen in 1804, was tijdens de Tiendaagse veldtocht alsmede kort daarvoor en daarna tweede luitenant bij de infanterie, reserve bataillon der achtste afdeling (derde divisie). Op 11 augustus 1831 zijn zowel Notten als Scholte in het vuur geweest in het zogenaamde avondgevecht bij Bautersum, gelegen tussen St. Truijen en Leuven. Het album-blaadje is geschreven te Veldhoven bij Eindhoven, kort voor de Leidse Jagers op 2 augustus de Belgische grens overschreden.
Notten kan in deze tijd worden beschouwd als een volgeling van Da Costa.

Onze vriendschap, in welke wij ons onderling slechts voor een korten tijd ter dezer plaatse verblijd hebben, zij geene vriendschap als die der Wereld, met welke zij alsdan voorbij zoude gaan!, maar gegrondvest in den Rotse des heils, dan zijn wij zeker eens elkanders aangezicht te aanschouwen, hetzij hier of ginds waar elke strijd een einde genomen heeft - Wij worden in hope zalig als wij in 's Heeren kracht strijden.

25. V. Koningsberger, Amsterdam 14 maart 1836

Evenals H. de Cock, schreef de Leidse ouderling, die we in hoofdstuk 9 als student te Genève ontmoetten, na het sluiten van de eerste synode van de Afgescheidenen te Amsterdam (2-12 maart 1836) op twee blaadjes van het ‘Album amicorum’ van Scholte.

In een gedicht van 36 regels zegt Koningsberger van Scholte onder meer, dat deze is geroepen de schapen Gods te weiden; ‘Leidsman in dees' dagen, der Leidsliên van Gods Kerk hier in den strijd’. ‘Gij zaagt met hen’ - zo gaat hij verder, doelende op de eerste synode - ‘Voor 's Heilands kerk dees' eersteling bereid’. Ons richtsnoer is alleen ‘het eeuwig Woord van God’. Hij besluit met de wens dat de Heere zijn hart en dat van Scholte hoe langer hoe meer aan elkander moge verbinden.

26. Mr. A.M.C. van Hall, 's-Gravenhage 11 juni 1838

Maurits van Hall, geboren te Amsterdam 26 februari 1808, overleed na zware ziekte te 's-Gravenhage 15 augustus 1838. Scholte wijdde aan hem een ‘In memoriam’ in *De Reformatie le S.* IV (1838) 191-196.[37]

Copie
Het geschied[d]e nu - dat de ziele Jonathans verbonden werdt aan de ziele Davids ende Jonathan beminde hem als zijne ziele 1 Sam XVIII vs 1.
Indien God ons alzoo lief heeft gehad zoo zijn wij ook schuldig malkanderen lief te hebben 1 Joan IV vs 11.

36 Men zie voor hem VIJFDE DEEL 21-30.
37 Idem: de hoofdstukken 17-19.

Deze vermelden van wagens en die van paarden, maar wij zullen vermelden van den naam des Heeren onzes Gods. - O Heere behoudt, die Koning verhoore ons ten dage onzes roepen Ps 20 vs 8, 10.

Ter gedachtenis aan zijnen geliefden vriend en broeder in Christus, aan zijnen hooggeschatten herder en leeraar, en aan zijnen getrouwen medeouderling H.P. Scholte zij dit blaadje ter gedachtenis aangeboden, in de tijd der aanvankelijke verlossinge Sions, in de tijd van strijd en vervolging der kerke, door zijnen innig liefhebbenden vriend en broeder

A.M.C. van Hall

N.B. Het oorspronkelijke is met potlood in zijne laatste ziekte geschreven op de omslag van eenen brief.

Zijne zwakte heeft hem vervolgens niet toegelaten om het op dit blaadje overteschrijven, zijnde hij in den Heere ontslapen, met een helder en welverzekerd uitzigt op eene eeuwige Zaligheid op den 15°. Augustus.

Het berigt van dit overlijden is te vinden in het Tijdschrift de Reformatie 1 Serie, 1838, 4de deel bl. 191 enz.

H.P. Scholte VDM

27. G. Stockfeld, Utrecht 22 juli 1839

Gerhard Stockfeld[38] werd 16 juni 1794 te Meerbeek bij Moers geboren. Zijn vader was 'Landwirt'. Hij bezocht de universiteit van Duisburg en werd predikant te Kalkar in 1819, te Heumen (Geld.) in 1824, te Urmond (Limb.) in 1826. In 1828 werd bepaald dat hij om de andere zondag ook te Grevenbicht moest preken. In 1840 ging hij met emeritaat.

Na vier regels van een variant op 'Een vaste burcht' van M. Luther te hebben neergeschreven,[39] gaat Stockfeld, die tekent met 'V. D. Minister', als volgt verder.

'Ik zeg U hartelijk dank, waarde, dierbare ambtsbroeder, voor de kostelijke stichting, die ik gisteren in Uw kerk heb genoten en voor de merkwaardige gedachten, die U mij als herinnering met zulk een warme broederliefde heeft geschonken. Moge de grote Herder uit genade geven, dat wij elkaar hier op aarde nog eens in blijmoedige gesteldheid weerzien en eens op Zijn grote dag aan zijn rechterhand mogen staan!'[40]

38 A. Rosenkranz, *Das Evangelische Rheinland. Ein rheinisches Gemeinde- und Pfarrerbuch* II, Dusseldorf 1958, 502; Handschriften Borger en Brunt, Theol. Inst. R.U. Utrecht.

39 Wir streiten nicht durch eigne Kraft,
Drum muss es uns gelingen!
Er ist's, der beides in uns schafft,
Das wollen und vollbringen.

40 Herzlich Dank sey Ihnen gesagt, verehrter, theuer Amtsbruder, für die kostliche Erbauung die ich gestem in Ihrer Kirche genossen habe und für die merkwürdige Stücke die Sie mir zum Andenken mit so warmer Bruderliebe geschenkt haben. Möge der grosse Ober-Hirte aus Gnaden geben dass wir uns hienieden noch einmal freudig wiedersehen und einst an Seinem grossen Tage zu Seiner Rechten stehen mogen! (De laatste woorden zijn een verwijzing naar Mattheus 25 vers 31-33.)

28. P. Mermod, Utrecht 29 juli 1839

Wij vonden geen enkel nader gegeven aangaande P. Mermod. Niet onmogelijk is dat hij een in Frankrijk werkende evangelist is geweest.

Ziet, hoe grote liefde ons de Vader gegeven heeft, (namelijk) dat wij kinderen Gods genaamd worden![41]

Zegen met mij deze eeuwige liefde! Hij is van vóór alle tijden, hij zal geen einde nemen; en voor ons bevat hij al de zegeningen van deze aarde en al de weldaden van de hemel.

Als dank voor zoveel liefde dienen wij al de dagen die vóór ons liggen, met de heilige Paulus, niets te weten dan Jezus Christus en Jezus Christus gekruisigd.[42] Deze menslievende en machtige Vriend is en zal eeuwig zijn een volkomen Verlosser. Deze onveranderlijke waarheid is de enige hoop en troost van uw broeder.[43]

29. J.H. Lausberg, Utrecht 16 juli 1841

J.H. Lausberg (1774-27 februari 1852)[44] was een Duits zakenman, die zich gedurende de vijftig jaren van zijn verblijf in België sterk interesseerde voor tal van godsdienstige activiteiten, vooral voor de verspreiding van de Heilige Schrift. Na het overlijden van L.J. Mertens in 1827 werd hij opnieuw beheerder van het depót van de British and Foreign Bible Society te Brussel. Tot 1848 was hij afwisselend president en penningmeester van het Comité (= bestuur) van de Société Evangélique Belge.
Lausberg maakte bij herhaling reizen naar Engeland, Duitsland en Nederland teneinde gelden in te zamelen voor het zendingswerk in België. Vooral zijn reis naar Nederland in 1841 werd een groot succes voor het werk waaraan hij zijn leven wijdde: hij had sympathisanten gewonnen en het vertrouwen van anderen versterkt. Hij kwam terug vol goede moed en geloof. De opbrengst van zijn collectereis was 3.757 francs - geld dat werd bijeengezameld in Amersfoort, Amsterdam, De Bilt, 's-Gravenhage, Haarlem, Leiden, Middelburg, Rotterdam, Utrecht en Zeist.[45]
De predikanten Panchaud, Spoerlein en L. Anet, alsmede de agent van de British Bible Society, W.P. Tiddy spraken aan zijn graf op 1 maart 1852. Lausberg verspreidde in totaal meer dan 18.000 exemplaren van de Heilige Schrift.

Lausberg volstaat met Johannes 3 vers 36 en Marcus 13 vers 33-35 te citeren.

41 1 Johannes 3 vers la.
42 1 Corinthe 2 vers 2.
43 Voyez quel amour le Père nous a témoigné que nous soyons appelés les enfants de Dieu! Bénissez avec moi eet amour éternel! Il préceda les temps, il n'aura point de terme; Et pour nous il renferme, Tous les biens de ce monde et tous les biens du ciel!
En retour de tant de charité puissons nous apprendre tous les jours davantage à ne savoir avec St. Paul que Jésus Christ et Jésus Christ crucifié. Ce charitable et puissante Ami est et sera éternellement un Sauveur parfait. Cet immuable vérité est la seule espérance et l'unique consolation de votre pauvre frère.
44 Enige gegevens aangaande hem zijn ontleend aan Boudin, *Les relations* etc., *Annexe* I, 179 alsmede aan Anet, *Hist. Soc. Ev. Belge* 35, 86, 90, 91, 152.
45 *Rapport de la Société Evangélique Belge, Année 1841*, Brussel 1842, 31-32.

30. H.A.C. Malan, Utrecht 28 oktober 1842

> César Malan, die wij reeds eerder in dit deel noemden, was in 1842 enige tijd in Nederland.[46] Tijdens dit verblijf bezocht hij Scholte en kreeg hij de gelegenheid in diens kerk te preken op donderdag 27 oktober.

O God, wij gedenken Uwer weldadigheid, in het midden Uws tempels. Psalm 48 vers 10a.[47]

En **zij** hebben de wacht van Mijne heilige dingen niet waargenomen, maar **zij** hebben zichzelven enigen tot wachters aangesteld in Mijn heiligdom. Ezechiël 44 vers 8.[48]

Houd dat gij hebt, opdat niemand uw kroon neme. Openbaring 3 vers 11(b).[49]

Ontvangen van ds. H.P. Scholte *ƒ* 85,-, gecollecteerd in zijn kerk, 27 oktober 1842, om door mij te worden gebruikt voor het drukken van godsdienstige tractaatjes.[50]

31. J.J. van Toorenenbergen, Utrecht 9 maart 1843

De theologische student J.J. van Toorenenbergen wijdde, na Romeinen 8 vers 17 te hebben geciteerd, een gedicht van twintig regels aan Scholte en aan hun onderlinge vriendschap.

> ‘Onpeilbaar is Gods raad, onpeilbaar Zijn erbarming,
> Die ons te samen bracht op de aardsche levenstocht...’.

Hij eindigt met ‘Maranatha’ (Mijn Heere, kom; 1 Corinthiërs 16 vers 22b).

32. Elise Schuijt, 30 maart 1843

> Biografische bijzonderheden aangaande Elise Schuijt - geen plaatsnaam vermeld - konden niet worden achterhaald. Ongetwijfeld heeft zij behoord tot de familie Schuijt, die wij hierna in deze bijlage hebben genoemd.[51]

‘Want Ik heb u tegen dit volk gesteld tot een koperen vaste muur; zij zullen wel tegen u strijden, maar u niet overmogen; want Ik ben met u, om u te behouden en om u uit te rukken, spreekt de Heere.’ Jeremia 15 vers 20.

46 Men zie voor hem ook Kluit, *Réveil* register en VIJFDE DEEL 508, 510-516.
47 In het Hebreeuws.
48 In het Frans. Merkwaardig is dat Malan in deze tekst tweemaal gij heeft vervangen door **zij;** in het origineel vous door **ils**.
49 In het Frans.
50 Reçu par le Pasteur H.P. Scholte Fl. 85,-, collecté à son église, 27 Octobre 1842, pour être employés par moi à l'impression de traités religieux. Malan tekent met ‘Ministre dus Seigneur Jésus’.
51 Albumblaadje no. 43.

Het is zonder twijfel niet aan mij uw aandacht te richten op een gedeelte van dit Woord, dat Gij zo vaak met zegen hebt verkondigd, maar als de hoedanigheid van een lid van eenzelfde lichaam, discipel van eenzelfde Heere, voldoende is de afstand te doen verdwijnen en mij toestaat naar U op te zien, als naar een broeder met wie mijn ziel innig is verenigd, dan zult Gij niet verwonderd zijn over het geloof dat ik ervaar ziende op de beloften die de Heere geeft aan Zijn getrouwe dienaren en dat ik in deze volheid het kwijtschelden vind van de schuld die ik aan U heb, U die aan mij heeft uitgedeeld de weldaden van zijn Meester, en die ik liefheb omdat ik hier uit zijn mond het getuigenis omtrent de volle raad Gods heb gehoord. ‘Wie is dan de getrouwe en voorzichtige dienstknecht, dewelke zijn heer over zijn dienstknechten gesteld heeft, om hunlieden (hun) voedsel te geven ter rechter tijd? Zalig is die dienstknecht, welke zijn heer, komende, zal vinden alzo doende.’ (Mattheus 24 vers 45, 46). Wat zal ik toevoegen aan deze belofte? en wat zou kunnen ontbreken aan degenen die de Heere zalig noemt! Zonder twijfel, niets. Ik wil er slechts aan toevoegen de zegen die Mozes over Levi uitsprak, om uit te drukken de wens van mijn ziel:

‘HEERE, laat U het werk zijner handen wel bevallen’! Deuteronomium 33 vers 11.

Uw toegenegen Zuster in onze veelgeliefde Verlosser...[52]

33. J.G. Noumey, Keulen 25 oktober 1843

Johann Gottlieb Nourney[53] werd 30 september 1794 te Neviges geboren als zoon van de predikant Anton Hermann Noumey, bezocht de universiteit te Marburg en was hulpprediker te Elberfeld. Van 1815 tot 1825 was hij predikant te Scholier en van 1825 tot aan zijn emeritaat in 1872 te Baerl. Hij overleed 10 juli 1880.

52 Ce n'est pas à moi sans doute qu'il appartient de diriger vos regards vers une partie de cette Parole, qui fut tant de fois présenté par vous, avec bénédiction, mais si le titre de membre d'un même corps, disciple d'un même Seigneur suffit pour faire disparaitre la distance et me permet de regarder vers vous, comme vers un Frère à qui mon âme se sont intimement unie, vous ne serez pas étonné de la foi que j'aprouve en regardant aux promesses que le Seigneur adresse à ses fidèles serviteurs et de trouver en cette plenitude l'acquittement de la dette que j'ai contractée envers celui, qui m'a distribué les biens de son Maître et à qui j'aime à pendre ici le témoignage d'avoir entendu de sa bouche tout le conseil de Dieu. Bienheureux, dit le Seigneur, le serviteur fidéle et prudent que son Maître a établi sur ses domestiques pour leur donner la nourriture dans le temps qu'il faut et qu'il trouvera faisant ainsi quand ‘Il arrivera’! (Matth. 24: 45, 46) qu' ajouter à cette promesse? et que pourrait il manquer à celui que le Seigneur nomme bienheureux! Rien sans doute. Aussi me veux je y joindre que l'exclamation de Moïse à l'égard de Levi pour exprimer le souhait de mon âme:
‘O Eternel! que l'oeuvre de ses mains te soit agréable’! Deut. 33: 11.
Votre affectionnée Soeur en notre bien aimé Sauveur...

53 A. Rosenkranz, *Das Evangelische Rheinland* II, Düsseldorf 1958, 367; Handschrift Borger, Theol. Inst. R.U. Utrecht.

Nourney schrijft onder meer:
‘God die ons op onze pelgrimstocht heeft samengebracht, verbinde ons bij voortduur in Zijne liefde.’[54]
Hij tekent

> ‘J.G. Nourney, evangelisch predikant te Baerl bij Meurs, Regierungsbezirk Düsseldorf’.

34. W.P. Tiddy, Utrecht 28 oktober 1843

> W. Pascoe Tiddy, die zijn brief van 12 januari 1847 aan Scholte[55] in het Frans zal schrijven, bedient zich van het Engels, zijn moedertaal.

Eén in Christus - 1 Corinthe XII vers 12-14, 20, 21, 27.
Welk een gezegende eenheid, één in Christus. Hoe heerlijk zal de Kerk tevoorschijn treden, als Hij komt in al Zijn macht, om te worden gezien en aanbeden door al degenen die Zijn verschijning zullen hebben liefgehad. Voorwaarts, geliefde Broeder, de Liefde van Christus dringt ons; wij zijn van Hem, niet van onszelf. Hij heeft ons gekocht met Zijn bloed. Waar Hij is, mogen ook wij zijn. Voorwaarts, geliefde Broeder, verkondig tijdig en ontijdig de onnaspeurlijke rijkdom van Christus: Een volkomen Verlossing door een volkomen Heiland, een liefde tot in eeuwigheid van een onveranderlijke God, en een oneindige heerlijkheid en grenzeloze zaligheid voor Zijn verloste volk. Wetende dat uw arbeid niet ijdel is in de Heere.[56]

35. Ed. Panchaud, Brussel 10 november 1843

Ds. Panchaud[57] gaf in het Frans op het albumblaadje: Hebreeën 10 vers 19-23 weer; hij eindigde met ‘Van uw zeer toegenegen (broeder) in Christus, Ed. Panchaud, Predikant’.[58]

36. H.S. van Hall-van Schermbeek, Utrecht 22 december 1843

54 Der Herr welcher uns auf unsrer Pilgemschaft zusammengeführt, verbinde uns fort und fort in Seiner Liebe.
55 Hoofdstuk 13, zesde brief.
56 One in Christ - 1 Cor. XII: 12-14, 20, 21, 27.
What a blessed Unity, one in Christ. How glorious will the Church appear when He comes in his mighty power to be seen and admired of all who love his appearing. Forwards, dear Brother, the Love of Christ constraineth us, we are His, not ours own, He has bought us with his Blood, that were He is we may be also. Forwards, dear Brother, preach in season and out of season, the unsearchable riches of Christ. A perfect Salvation of a perfect Saviour, an everlasting love of a unchangeable God, and an infinite glory and boundless praise for his redeemed people. Knowing that your labour is not in vain in the Lord.
57 Men zie voor hem hoofdstuk 13, noot 35.
58 De la part de ton très affectionné en Christ, Ed. Panchaud, P[asteur].

Suze van Hall overleed, zoals we reeds zagen, 27 januari 1844. Zij tekent met ‘H.S. van Schermbeek, weduwe Mr. A.M.C. van Hall’. Haar echtgenoot was 15 augustus 1838 overleden.

De wens van Suze van Hall, dat Scholte op haar kinderen Maurits Comelis, Johanna Justina en Floris Adriaan ‘een waakzaam oog (zou) houden’ en ‘hen (zou) opzoeken’ is niet in vervulling gegaan. Onzes inziens mede door het verzuimen van het nemen van maatregelen inzake de voogdij - voor het overlijden van de vader - kon de familie Van Hall aanstonds na het overlijden van de moeder, de kinderen naar Amsterdam overbrengen; zij werden aldaar opgevoed geheel en al afgezonderd van de Afgescheiden gemeente.[59]

Dierbare Leeraar en Vriend! Ja volgaarne schrijf ik tot aandenken eenige regelen in uwen album. Zoo langzaam aan schijnt het toch dat de reize voor mij meer en meer het einde nadert, na(ar) dat vaderland daar onze woning bereid is, en ook hij ons reeds voor vijf jaar voor ging, die dierbare vriend! die voor zijn sterven, aan u die woorden met naauw leesbare letteren schreef(:) gelijk de ziele Jonathans kleefde aan David zoo ook heeft mijne ziele u lief.[60] Dat verbond was niet alleen tusschen David en Jonathan maar ook voor hunne kinderen en afstammelingen; dat heeft David trouw gehouden en bewezen aan de gebrekkige afstammeling van Jonathans huis.[61] Dat verbond met onzen dierbaren ontslapenen vriend, hebt gij getrouw aan mij gehouden; en Hij de Almachtige alleen kan aan u toonen wat gij in Geestelijk onderricht, troost en versterking, in hartelijke medelijdende liefde aan de weduwe van uwen vriend hebt gedaan. Gij hebt uwe redelijke Godsdienst in deze vervuld;[62] doch dit weet toch de Heere ook dat ik in Hem u hartelijk lief heb en weet ook die liefde blijft tot in het eeuwige leven.

Thans mijn vriend, daar mijne plaats weldra ledig schijnt te zullen worden, bid en smeek ik u dat verbond der liefde met mijn dierbare kinderen, de kinderen uwes vriends voorttezetten, op hen een waakzaam oog te houden, en verloordt gij ze uit het gezicht, hen op te zoeken, al was het ook dat u dit soms eenige onaangenaamheden gaf. Hij, de Verbondsgod, onze God, kan u hier toe de kracht geven, om uwe weldadigheden te bewijzen aan het zaad uwer vrienden. Vaarwel!

Beste Vriend, God zegene uwen arbeid - dat onder uwe dierbare verkondiging veele moge worden toegebragt tot Hem die onze vloek gedragen heeft, en met ons ingaan mogen in de ruste die overblijft voor het volke Gods! De uwe in den Heere...

37. C.D. Louis Bähler

Het gedichtje is ongedateerd; wij vermoeden dat het te Leiden is geschreven bij zijn vertrek, of dat van Scholte uit genoemde plaats, na volbrachte theologische studie.[63]

59 VIJFDE DEEL 7-8, 489.
60 Men zie no. 26 hiervoor.
61 1 Samuel 9 vers 1-13 (David en Mefiboseth de zoon van Jonathan).
62 Romeinen 12 vers 1, Jacobus 1 vers 27.
63 Men zie voor de latere hervormde predikant C.D.L. Bähler: hoofdstuk 4, noot 54.

Wat op aard ons hart kan streelen!
Vriendschap, door God zelf gevoed,
Heilig, door des Heilands bloed,
Deze is immer 's levens zoet.
'k Mogt in deze uw' vriendschap deelen,
Scholte! ja, één liefdegloed,
Blaakt in beider ons gemoed.
Wat ons van elkaar moog scheiden
Toch vereend één zucht ons beiden,
Eens de lammeren te weiden,
Van den Herder, die ons hoedt.
Welaan! Hem alléén te vreezen
Die de Vader is der weezen,
Blijv', wat vijand grimmig woed',
Onze bede, ons éénig goed.

38. Ds. G.W. Bisschop, Doornspijk

Gezien de formulering die ds. Bisschop kiest - ‘opmerkelijke kennismaking’ - is het waarschijnlijk dat het is geschreven bij gelegenheid van de preekbeurt die proponent Scholte donderdag 18 oktober 1832 te Doornspijk waarnam.[64]

En nu blijft geloof, hoop en liefde, deze drie; doch de meeste van deze is de liefde. 1 Cor. 13 vers 13.

Hartelijk wensch ik dat onze opmerkelijke kennismaking en daar uit ontstane vriendschap, nimmer zonder geloof, hoop en liefde tot den eeuwig gezegenden Heiland Jezus Christus bestaan heeft, en nimmer bestaan zal, opdat wanneer ons geloof in aanschouwen afgewisseld en onze hoop niet beschaamd zal bevonden worden, om dat wij in gelooven en hoopen op zaligwording alleen op Hem zagen, onze liefde en vriendschap de eeuwen verduuren en in meerdere volmaking steeds toenemen zal.

Jaagen wij de liefde na. Dit is de keuze van hem, die zich noemt uw vriend.

39. J. le Feburé, (Leiden)

De God der Liefde en des Vredens zij met U.

40. N.P. de Gaaij Fortman

Neelina Petrina de Gaaij Fortman (1808-1848) werd te Veenendaal geboren als dochter van Nicolaas de Gaaij Fortman (deze was van 1807 tot aan zijn overlijden in 1821 Hervormd predikant te Veenendaal) en van

64 Hoofdstuk 10, brief no. 3.

Aagje Catharina van Amerom. Zij vraagt in 1829 attestatie van Veenendaal naar Hoorn.
Na gouvernante te zijn geweest bij één of meer families, vertrekt zij in 1842 naar Paramaribo, om daar in gelijke betrekking werkzaam te zijn in het gezin van ds.

Andries Roelofsz, die in genoemde plaats Hervormd predikant is geweest van 1837 tot 1851. Reeds een klein jaar later - mei 1843 - is zij terug in het vaderland.
Uit een briefje van mevrouw H.S. van Hall-van Schermbeek aan Isaäc da Costa (Réveil-Archief, Verz.-Da Costa) van 10 oktober 1843 blijkt dat Neelina in die tijd de kinderen van de schrijfster van de brief verzorgt. Mejuffrouw De Gaaij Fortman heeft onderstaande woorden zonder twijfel geschreven te Utrecht, bij haar vertrek uit deze stad. Zoals we zagen, overleed mevrouw Van Hall 27 januari 1844.
In september neemt Neelina deel aan de avondmaalsviering in een Hervormde kerk te Leiden.[65]

U zult het met mij eens zijn, Waarde Dominé, dat er altijd iets weemoedigs ligt in het Scheiden van Vrienden, die ons in Christus dierbaar geworden zijn; echter is het voor den Christen eene groote vertroosting, dat één en dezelfde geest ons blijft vereenigen, en ons doet naderen tot denzelfden troon van Gods genade in den naam van Jezus Christus onze Heere en Koning, door Wien wij één keuze, één doel, één Uitzigt hebben; en alzoo ook als Broeders en Zusters van één huis elkanders belangen op het harte dragen en voor elkander bidden. Hiertoe beveel ik mij ook bij *U* aan, onder wiens krachtige verkondiging van het dierbaar Evangeliewoord, ik den Zegen des Heeren mogt genieten van toe te nemen in de kennis van mij zelve als eene arme Zondares die niets bezit tot afdoening van die onnoembare groote Schuld voor een Heilig en regtvaardig God, maar ook in de kennis van den rijkdom Zijner genade in de gift van den Zoon Zijner liefde, die voor ons den Vloek droeg en door Zijn verzoenend lijden en sterven ons den eeuwigen Vrede aanbrengt; in Hem mag ik meer en meer mijne hope en vertrouwen vestigen als de eenige algenoegzame Borg en Middelaar die het alles volbragt heeft en die alles in allen is. Hij is ook mijn deel tot in Eeuwigheid.

Heb dank, waarde Dominé! voor de lessen en opwekkingen mij ten goede gegeven en voor de Vriendschap mij gedurende mijn hierzijn betoond. De algenoegzame Verlosser onzer zielen, zij verder Uwe Leidsman, Uwe sterkte en schenke U Zijne Zalige Vertroostingen te midden van alle beproevingen, en doe U alzoo Uwen weg met blijdschap bewandelen in het land onzer Vreemdelingschap, het oog steeds gevestigd houdende op het hemelsche Jeruzalem, waar eeuwige heerlijkheid en Vreugde het deel zullen zijn van hen die den strijd des geloofs gestreden hebben.

Gedenk in Uwe gebeden aan Uwe liefh(ebbende) Zuster in den Heere.

41. G.W.A. van der Lingen

Gottlieb Wilhelm Anthony van der Lingen,[66] geboren 29 mei 1804 te Kaapstad en overleden 7 november 1869 te De Paarl (Zuid-Afrika), was de zoon van een

65 Wij ontvingen van prof. mr. W.F. de Gaay Fortman te 's-Gravenhage enige biografische gegevens aangaande mejuffrouw N.P. de Gaaij Fortman. Zij wordt enige malen genoemd in Gera Kraan-van den Burg, Brandende harten, Kampen 1961[5], 207-211, 223, 225.

66 *Chr. Enc.paedie* III, 685-686; M.C. Kitshoff, *Gottlieb Wilhelm Anthony van der Lingen, Kaapse predikant uit die negentiende eeu*, Groningen 1972 (dissertatie Vrije Univ. Amsterdam).

zendeling van Nederlandse nationaliteit, die door het Londens Zendelinggenootschap naar Kaapstad was gezonden. In 1818 ging hij met zijn ouders naar Europa en werd in 1822 te Utrecht als student ingeschreven. Mede door invloed van H.F. Kohlbrügge kwam hij tot klaarheid ten aanzien van zijn persoonlijk geloof. In 1822 werd hij tot candidaat in de theologie bevorderd. Toen in 1828 een veelbelovend student Hendrik Faure, die het voornemen had de Kaapse kerk als predikant te dienen, overleed, werd hij aan zijn geboorteland herinnerd.

Van der Lingen ontving een beroep naar Zwartland, maar door allerlei omstandigheden werd hij, nadat hij begin 1831 te Kaapstad was aangekomen, als predikant aangesteld te De Paarl. Hij bleef daar tot aan zijn dood.
'Zijn prediking stond in het teeken van het: Maranatha! In zijn kerkgenootschap stond hij als een trouwe wachter op Sions muren.' (*Chr. Enc.paedie* III, 686.)
Enige van zijn preken werden in 1880 onder de titel *Tijdpreeken* te De Paarl uitgegeven door S.J. du Toit. Zijn dochter, mevrouw M. de Villiers, beschreef zijn *Leven en Arbeid*, met een voorrede van ds. P. Huet (Utrecht 1875).

Op grond van het hier vermelde en de inhoud van de twee albumblaadjes mogen we wel concluderen, dat het nu volgende - waaraan we enige hoogdravendheid niet willen ontzeggen - werd geschreven in 1830.

In het album van mijnen Vriend en Broeder in den Heere Jezus - Scholte.

De gemeenschappelijke eenheid der leden van het verborgen ligchaam van Christus, is niet derzelver geringste voortreffelijkheid. Zij gaat in volkomenheid de eenheid in elk ander zamenstel van menschen, oneindig te boven. En wel, wat hare natuur aangaat, door dien elk lid (wedergeboren ziel) in zelfstandige vorm (beeld van Christus' geloofskracht) volstrekt overeenstemt met het hoofd des ligchaams, namelijk Jezus de Heer, als mensch beschouwd; door wiens alvermogen het die vorm verkregen heeft, en door wiens kracht het dezelve behoudt. Van daar die driftige zucht om elkander aan te hangen; om zich in elkander weder te vinden en te behartigen; om, naar den zelfden Pool gezamentlijk zich wendende, in Christus zich onderling te genieten en te verliezen. Trouwens, de navolgers van Christus (als zoodanige) zijn één gelijkvormig verschijnsel van dezelfde ééne ondeelbare kracht; zijn dus dezulken, slechts in onderlinge vereeniging, en buiten dezelve als zoodanige niet denkbaar. Eén Geest. Eén geestelijk bestaan. Eén leven voor en in allen! - Deze eenheid in natuur en strekking, dikwijls te aanschouwen in Christus; dezelve tot Zijne verheerlijking en onze vertroosting veelmalen aan te wenden, zij ons door Zijne genade vergund - vooral dan, wanneer wij elkander in het gebed, voor Hem, zullen gedenken.

Symbolum: Caelem, non animum mutant, qui trans mare current. Horatius.[67]

Geschreven in de schuit van Utrecht naar Amsterdam, bij het aanvangen der reis naar Zuid-Afrika.[68]

67 Parool: Zij die over zee trekken veranderen (wel) van klimaat, (maar) niet van karakter. Horatius, *Epistulae* I, 11, 27.
68 Van der Lingen schrijft achter zijn naam 'Pred[ikant]', alsmede 'geboren te Kaapstad 29.5.1804'.

42. H. van Maasdijk

Hendrik van Maasdijk (1807-1873),[69] geboren 31 oktober 1807 te Herpen (N.-Br.), werd in 1838 in België tot priester gewijd; van 1837-1839 was hij pastoor te Be verst. In 1839 ging hij over tot het Protestantisme en wendde zich daarna tot de Belgische Société Evangélique, welke organisatie hem naar Genève zond, om aldaar aan de Ecole de Théologie te studeren. In 1841 werd hij evangelist te Leuven, maar onderging eind 1842 een geestelijke crisis en keerde voor korte tijd terug tot de Rooms-Katholieke kerk. Tijdens een verblijf in een klooster te St. Trui jen koos hij voorgoed voor het Protestantisme. Van Maasdijk werd vervolgens predikant van de Vlaams-Hollandse kerk te Brussel.

Van Maasdijk vertrouwde aan een albumblaadje de volgende teksten toe: Mattheus 5 vers 11 en 12 (uit de 'zaligsprekingen' de beide teksten over de vervolging) en Johannes 17 vers 20 en 21 (de bede van Christus 'opdat zij allen één zijn').

43. A.A.W. Schuijt, J. Schuijt-Alewijn, c.s., Bonn 14 september...[70]

Zoals reeds in het VIJFDE DEEL[71] opgemerkt, blijven de personen die op dit albumblaadje schreven of hun handtekening plaatsten, enigszins in de mist.
Albertus Anne Willem Schuijt (1799-1882) en zijn vrouw Joanna Alewijn (1810- 1875) zijn korte tijd lid geweest van de Afgescheiden gemeente te Utrecht. Daarvóór en daarna waren zij, voor zover uit de gegevens kan worden opgemaakt, Nederlands Hervormd. Als het echtpaar Schuijt-Alewijn, na enige malen kortere of langere tijd in het buitenland te hebben vertoefd, zich in 1851 opnieuw te Utrecht vestigt, wordt in het bevolkingsregister van deze stad aangetekend: 'rentenier; reizende geweest, had vroeger Utrecht als woonplaats'.[72] Wellicht heeft het gezin Schuijt ook enige tijd te Brussel gewoond.[73] De vraag die bij dit alles rijst, is, of dit reizen en trekken een toeristisch karakter droeg, of het geheel of gedeeltelijk verband hield met de gezondheid van één van de leden van de familie Schuijt, of dat er één of ander godsdienstig doel was, bijvoorbeeld het bedrijven van evangelisatie in het kader van de door het Réveil in enige landen in het leven geroepen evangelische sociëteiten. Uit dit briefje, evenals uit een door ons in het VIJFDE DEEL gepubliceerde brief van mevrouw Schuijt, spreekt ongetwijfeld een sterk godsdienstig gevoel.

69 Kluit, *Réveil* register; *RGPgs114*, 523; Anet, *Hist. Soc. Ev. Belge* 61-62, 102-103, 173: *Annalen 1965 van de Vereniging voor de geschiedenis van het Belgisch Protestantisme*, Brussel 1966, 379-386. Zijn naam dient te worden gespeld H. van Maasdijk, niet H. van Maasdijck.

70 Bonn etc. is gebaseerd op het poststempel, waarbij het jaartal ontbreekt; het albumblaadje is als brief aan Scholte gezonden. Aangezien gesproken wordt van 'u en uwe lieve kinderen' vermoeden wij dat het jaartal moet luiden 1846 (na het overlijden van S.M. Scholte-Brandt in 1844, en vóór de brief genoemd in VIJFDE DEEL 260-265).

71 260-265; VIERDE DEEL register, speciaal echter 461, 467-468.

72 VIJFDE DEEL 260.

73 Vergelijk hoofdstuk 13, no. 5.

Op het albumblaadje staan ook de handtekeningen van Joanna Bartholina Eleonora Ridder, [A.M.F.A.] M. Schuijt en [W.F.]A. [A.E.] Schuijt.[74] Vermoedelijk wordt met ‘Willem’ laatstgenoemde bedoeld.

74 VIJFDE DEEL 260-261.

Wij groeten u regt hartelijk, beste Vriend, en gedenken u en uwe lieve kinderen dagelijks in onze gebeden. Wij spreken dikwijls, ja zeer dikwijls over uwe voor ons zoo hartelijke vriendschap en zijn den Heer daarvoor dankbaar. Wij hebben u ook allen zoo innig lief.
Joanna B.E. Ridder A. Schuijt M. Schuijt

14 sept. Half 8 's morgens.
Nog eenige groeten, mijn Vriend, van ons allen. Willem, hoewel geen rustigen nacht gehad hebbende, is echter opgeruimd en vrolijk. Wij allen zijn nogal redelijk naar ieders omstandigheden. Wij zeggen U en de kinderen hartelijk goeden morgen. Voor altijd uwe liefhebbende Vrienden
A.A.W. Schuijt

... de HEERE zal u wezen tot een eeuwig Licht, en uw God tot uw Sierlijkheid. - Jesaja 60 vers 19b.

Het is daar (in) dat de Heere, als de bron van het licht, zich vertoont aan Zijn uitverkorenen, die Hij met zegeningen overlaadt,
de genietingen van de hemel in hun hart uitstort.
Zijn liefde is in allen; van allen is Hij de Vader.
Halleluja!
Laten wij staande blijven in het geloof!
Jezus is onze Koning![75]

God zij ons genadig en zegene ons; Hij doe Zijn aanschijn aan ons lichten. - Psalm 67 vers 2.

44. Joseph Wolff

Joseph Wolff werd in 1795 te Weilersbach, Beieren, geboren als zoon van een rabbi; hij ging in 1812 over tot het katholicisme. In 1816, na enige tijd te hebben gestudeerd aan een rooms-katholiek college, vestigde hij zich in Engeland en werd lid van de Anglicaanse kerk.
Hij huwde in 1827 de dochter van de Graaf van Oxford. Uit het huwelijk werd geboren Sir Henry Drummond Wolff, een bekend diplomaat en politicus. Na een theologische studie in Weenen en Tübingen werd Wolff zendeling onder de Joden. Hij werkte zowel in het Midden- en Verre Oosten, als in Afrika en in enige Europese landen.

75 Deze woorden zijn, evenals Jesaja 60 vers 19b en Psalm 67 vers 2, in het Frans geschreven. Het oorspronkelijke laat zich moeilijk vertalen; het luidt:

C'est là que le Seigneur, au sein de la lumière,
Se montre à ses élus, qu'il consommé d'honneur;
des délices du ciel il inonde leur coeur.
Son amour est en tous, de tous il est le Père.
Alléluia!
Soutenons notre foi!
Jésus est notre Roi!

Wolff schreef een aantal boeken over zijn en anderer zendingswerk.
Tijdens één

van zijn reizen door Europa bezocht hij ook Nederland (in 1827). In 1838 keerde hij naar Engeland terug en werd tot aan zijn overlijden in 1862 predikant te Somerset.[76]
Da Costa schreef over hem aan Willem Messchert, gedateerd 23 april 1827, dat 'de uit Israël bekeerde Zendeling Joseph Wolff en zijne Echtgenoote te Amsterdam zijn'. Verder: '...ook zijne Echtgenoote, een Engelsche Lady, is een voortreffelijke Christin, ofschoon beiden niet vrij schijnen te zijn van die Engelsche zuurdeesem der ondernemingzucht en eenige voorbarigheid in het werken.'[77]
We mogen wel aannemen dat Wolff zijn blaadje heeft geschreven in 1827.

Gaat heen en verkondigt de naam van Jezus onder alle volkeren. Uw broeder
Joseph Wolff, zendeling[78]

76 *Encyclopaedia Judaica* XVI, Jeruzalem s.a. [1971] 612.
77 Réveil-Archief, Verzameling Da Costa, brief van Da Costa aan W. Messchert, no. 41.
78 Gehet hin und verkündet der Namen Jesu unter den Völkern.
Joseph Wolff, Missionär

De namen van de schrijvers der albumblaadjes alphabetisch gerangschikt; de data, indien bekend, zijn eveneens vermeld

	no. blaadje
C.D.L. Bähler	37
P.B. Bähler, nov. 1830	23
W. Bilderdijk, llokt. 1830	12
G.W. Bisschop	38
J. ter Borg, 29 okt. 1830	15
C.C. Callenbach, 4 nov. 1830	19
A. Capadose, 31 okt. 1830	16
A. Chavannes, 3 sept. 1826	6
M.J. Chevallier, 12 okt. 1830	13
E. Chevallier-Belmonte, 12 okt. 1830	14
N. da Costa-Belmonte, 31 okt. 1830	17
K.A. Döring, 24 juli 1826	4
P.P. Dupuij, 12 sept. 1826	7
J. le Feburé	39
J.P. Freyss, 5 nov. 1830	20
N.P. de Gaaij Fortman	40
J.F.K. Gericke, 19 jan. 1826	3
J.F.K. Gericke, 13 dec. 1826	11
G.F. Gezelle Meerburg, 10 nov. 1830	22
A.M.C. van Hall, 11 juni 1838	26
H.S. van Hall-van Schermbeek, 22 dec. 1843	36
‘(Cousine) Helène’, 20 okt. 1826	10
F.W. Karbe, 8 okt. 1826	9
H.J. Koenen, 31 okt. 1830	18
H.F. Kohlbrügge, dec. 1823	1
V. Koningsberger, 14 maart 1836	25
J.H. Lausberg, 16 juli 1841	29
G.W.A. van der Lingen	41
H. van Maasdijk	42
H.A.C. Malan, 28 okt. 1842	30
P. Mermod, 29 juli 1839	28

D.T. Notten, 2 aug. 1831 24
J.G. Nourney, 25 okt. 1843 33
Ed. Panchaud, 10 nov. 1843 35
J.R. Reily, 1 sept. 1825 2
J.R. Reily, 18 sept. 1826 8
I.F. Sander, 24 juli 1826 5
A.A.W. Schuijt, J. Schuijt-Alewijn, c.s., 14 sept.... 43
E(lise) Schuijt, 30 maart 1843 32
G. Stockfeld, 22 juli 1839 27
W.P. Tiddy, 28 okt. 1843 34
J.J. van Toorenenbergen, 9 maart 1843 31
A.J. Twent van Roosenburg, 9 nov. 1830 21
J(oseph) Wolff 44

Bijlage II
De oorspronkelijke tekst van de brieven in hoofdstuk 7 genoemd, voor zover geschreven in het Frans[1]

1. Breda Le 10 Décemb. 1830

Cher frère et Ami en Jesus Christ;

...

Je me réjouis d'apprendre que vous êtes bien logé à Oosterhout, que votre santé est rétablie et que vous y jouissez de quelque repos pour vaquer à vos études et à la prière. Daigne le Seigneur être avee vous par son Esprit, vous fortifier dans l'homme intérieur et vous rendre de plus en plus capable d'être bientôt un fidéle Prédicateur de l'Evangile! Je regrette que votre éloignement de Breda me privé du plaisir de vous voir plus souvent et de m'entretenir avee vous des choses qui appartiennent à notre paix et à notre salut éternel. J'incline aussi à croire que la Providence nous épargnera le fléau d'une guerre générale et nous rendra bientôt la paix.

Mais quelque puisse être Tissue de cette lutte, prions le Seigneur de nous conserver et de nous augmenter sa paix qui surpasse toute intelligence, afin que cette paix de Dieu garde nos pensées et nos coeurs en Jesus-Christ. Nous vivons et nous combattons sous la banniere du Prince de la paix qui a étendu sur nous le Sceptre de Sa grace et nous a réconciliés avee Dieu Son Père. Quel ineffable privilège! nous, par nature ennemis de Dieu, enfans de colère, esclaves de Satan dévoués à la mort, être adoptés dans la bienheureuse familie des Enfans de Dieu, les objets de sa faveur et les héritiers de son Royaume éternel. Oh! Quels ne devrions nous pas être en foi, en reconnaissance, en dévouement pour la service d'un Dieu si bon, si... gratuites, si plein de support et de longanimité envers son peuple élu et racheté. Je souhaite ardemment qu'au milieu du fracas et du tumulte de la vie militaire le St Esprit soulage vos faiblesses et vos infirmités, élève votre âme vers les choses du ciel, et vous donne de pousser vers le Seigneur ces soupirs fervens d'une ame fatiguée, du bruit des agitations et des vanités du Siècle. Vous avez besoin d'une doublé mesure de vigilance pour que votre âme ne tombe pas dans la langueur et l'assoupissement au milieu des occupations bruyantes et des distractions multipliées que vous offre la carrière militaire. Nous savons d'ailleurs que la vie du Chrétien est un... de guerre continuel, fortifions nous donc en notre Seigneur et en la puissance de sa force afin de demeurer fermes et inébranlables au mauvais jour. Adieu, cher frère que la grace du Seigneur Jesus soit avee votre Esprit! Bien des choses affectueuses de ma part au cher frère Brummelkamp. Ma chère femme me charge de vous présenter ses salutations fraternelles.

Votre dévoué et affectionné frère en Christ et Ami
L G James

2. Breda Le 17 Janvier 1831

Très-cher frère en Jesus Christ, j'ai longtems hésité si je vous enverrois les ci incluses, dans la crainte que vous eussiez quitté Oosterwijk néanmoins je ne puis différer plus long-tems

1 Ook in de bijlagen II en III lieten we de tekst onveranderd, voor wat betreft spelfouten etc. We noemen als voorbeelden: ‘enfans’ i.p.v. enfants, ‘tems’ voor temps, en het weglaten van accenten.

ne sachant quand je pourrois avoir une occasion sûre de vous les faire parvenir. Cher Ami daigne le Seigneur vous accorder la grace de commencer et de finir cette année avec un coeur rempli de foi et du St Esprit! Que l'Etemel vous garde par sa puissance par la foi de tous les pieges de l'Ennemi de nos ames mille fois plus redoutable que les Belges féroces, qu'il vous préserve de tous les dangers et les tentations auxquels vous expose votre jeunesse et la vie militaire, qu'il mette sa crainte dans votre coeur et ne s'éloigne pas de vous!

Veille le Grand Evêque de nos âmes, le Seigneur Jesus vous remplir abondamment de ses dons et de ses grâces afin que vous puissiez bientôt, comme un de ses fidèles Ministres, annoncer avec furie et avec hardiesse tout le conseil de Dieu et avoir un jour l'ineffable bonheur d'amener plusieurs âmes à la justice! J'avois désiré vous envoyez une petite brochure de notre cher frère Capadose contenant la lettre circulaire par laquelle notre Roi bien aimé comme Prince Souverain, publia en 1814 un jour de jeûne et de prière et aussi un excellent sermon du jeune Krummacher sur la femme Samaritaine, mais la distance des lieux m'empeche de la faire. Je ne connais pas dans mon troupeau ni à Breda aucune cuisinière Protestante et parlant un peu francais que je puisse recommander à l'ami Twent. Nous avons eu ces jours derniérs l'agréable visite de pieux militaires qui nous ons bien réjouis et édifiés le 2. Lt Bichelmeyer, le sergent Kooistra et la Major Schoch. Ma chère femme qui par la bonté de Dieu se porte fort bien désire etre rappelée a votre bon souvenir, dites bien des choses affectueuses de ma part au cher frère Brummelkamp. La cause du Protestantisme gagne beaucoup en France et surtout à Paris. Pespère que Dieu vous accordera la faveur d'aller visiter les frères de la Hollande présenter leur mes salutations fraternelles.

Tout à vous votre devoué et cher
L G James

4. Breda Le 29 Juillet 1831

Très-cher Ami et frère en Christ,

Je me suis sincèrement réjoui du zèle et de l'application que le Seigneur vous a donné pour vos études et de la bénédiction avec laquelle il a couronné vos efforts. J'ai été extrêmement contrarié dans mon vif et sincere desir de vous rendre service en présentant moi même votre requête au Prince et en l'accompagnant de ma faible intercession Le jour même où je recus votre lettre le Roi arriva. Le lendemain il partit avec les Princes pour le camp prés Bois le duc et Eindhoven, ils ne revinrent que le mardi soir le mercredi fut employé en conférences. Le jeudi matin dernier je m'empressai de me rendre à l'Hotel du Prince mais je ne puis obtenir d'Audience, je m'y suis presenté de nouveau aujourd'hui mais avec aussi peu de succes.

Alors j'ai rédigé en francais une supplique au Prince dans laquelle j'ai developpé les raisons et les motifs que je desirais lui exposer de bouche, j'ai joint votre requête à ma lettre et ai remis moi même les 2 pièces entre les mains d'un Géneral qui travaille au Bureau du Prince. Il parait que par l'arrivée du Roi les affaires se sont tellement accumulées au Ministère que le Prince n'a pas un moment et n'accorde d'Audience a personne. La semaine prochaine je rendrai visite à Mr le Professeur van Hassen Sécrétaire privé du Prince pour m'informer si votre demande a été prise en consideration. J'ai fait et je ferai avec l'aide de Dieu tout ce que je pourrai pour vous obliger. Je joins aussi mes prières aux votres pour qu'il plaise au Seigneur de vous octroyer votre Requete. Il est plus facile d'obtenir Audience auprès de lui

qu'aupres des Princes de la terre. Oh! Pourquoi faisons nous si peu usage de ce glorieux privilege? Pourquoi nos coeurs sont ils si incredules, si tardifs si laches à prier. Je sens tous les jours mon énorme faute à eet injure et je rougis de ma deplorable et inaccusable tiédeur. O mon cher Ami, vous ne saviez pas combien je suis un méchant et inutile Serviteur, je ne crois pas en vérité qu'il y ait de plus indigne et de plus condamnables parmi les vrais serviteurs de Christ, si ce n'est pas comme j'ai souvent sujet d'en douter, une témérité d'oser me placer dans leur nombre. Je ne sais souvent que faire je suis las et dégouté de moi même. Rien n'égale mon infirmité et ma bassesse Est il possible d'avoir gouté l'amour de Jesus et d'avoir si peu de zèle et de devouement pour son service et la gloire. Jamais je n'eusse pensé que la maladie du péché fut si inviterée. Et cependant le Seigneur est si bon, si misericordieux si fidéle, c'est ce qui

fait ressortir toute la noirceur de notre ingratitude miserable! qui me delivrera du corps de cette mort.

Je suis comme un galerien qui traine partout avee lui les chaines! du péché je veux et ne puis soulever cette masse de corruption dans laquelle mon âme est comme enfermée. Je viens de recevoir de bonnes nouvelles du cher Capadose qui ne perd pas l'espérance que le Seigneur se glorifiera dans notre delivrance. Je n'ai pas assez de foi pour esperer contre toute esperance le salut de notre malheureuse patrie. Il me semble que Dieu nous cache sa face et veut faire une justice éclatante de nos iniquités. Ma chère femme qui par la grace de Dieu est bien portante, mais aussi trés mécontente d'elle meme désire être rappelée à votre bon souvenir Mille choses affectueuses au cher frère Brummelkamp.

Que la grace du Seigneur Jesus soit avee vous et vous fortifie. Priez pour son indigne Serviteur qui aime a se nommer votre frère et fidéle Ami

L G James

5. Breda Le 5 Septembre 1831

Très-cher frère en Jesus Christ notre Seigneur;

C'est avee une vive joie et une sincere reconnaissance envers le Dieu de notre salut que nous avons appris les marqués sensibles de la faveur et de la protection de l'Etemel dont vous avez été l'objet pendant la courte et glorieuse campagne que vous avez eu le bonheur de faire. J'ai aussi combattu avee vous et pour vous de loin par l'Epée de l'Esprit par la priere et si je ne me trompe il me semble que je l'ai fait en la foi avee une pleine assurance et une grande joie Le Seigneur a daigné aussi avant le commencement des hostilités me fortifier et ramener mon espérance et depuis ces jours de rafraichissement et de consolation je contenue à attendre à esperer et à demander la delivrance de notre patrie et le relevement de notre chère Sion. Pendant les 2 Dimanches qu'a duré cette courte guerre j'ai prêché le matin et tenu le soir un service de priere pour implorer la bénédiction de Dieu sur le succés de nos armes. Et le 3eme Dimanche j'ai rendu graces à l'Eternel en prêchant sur ces paroles du Pse 118: *La droite de l'Eternel a été haut élevée, la droite de l'Eternel a fait vertu!* Qu'une chose merveilleuse devant nos yeux Nous avons aussi reçu de bonnes et chères nouvelles de la Hollande entr'autres une lettre singulièrement remarquable d'une vénérable Pere en Christ un vieillard de 78 ans demeurant à Brakel vis-à-vis de Gorcum. Ce digne et éminent Serviteur de Christ au commencement du mois d'Aout se sentit pressé d'interceder auprès du Seigneur pour la patrie et pour l'Eglise et l'Eternel daigna lui révéler d'une maniere claire et certaine qu'il ne nous livrerait point entre les mains de nos ennemis mais nous accorderait la victoire; Il a eu aussi des promesses pour l'Eglise toute fois il avait plus de crainte au sujet de la délivrance de l'Eglise qu'au sujet de celle du pays, cependant le Seigneur lui avoit fait entrevoir de grandes et magnifiques choses en faveur de Sion. Il exhorte aussi tous les enfants de Dieu à ne pas se relacher dans leurs prieres et leurs supplications. Plusieurs copies de cette lettre extraordinaire et qui porte visiblement le cachet du St. Esprit, ont été envoyées dans les principales villes de notre patrie où elles ont produit la plus vive sensation car l'evenement a déjà pour une partie couronné les promesses du Seigneur adressées à ce cher et vénérable frère.

Vous apprendrez avee joie que le cher fils du Colonel des Cuirassiers Salis, jeune homme de 12 ans, dans une grave maladie dont il est atteint à Harlem, donne les

preuves les moins équivoques de l'oeuvre du St. Esprit, il ne cesse de confesser et de deplorer ses pechés et ses fautes, il prie avee ferveur, se prepare à la mort et souffre avee une résignation Angélique. J'ose croire que c'est un fruit de mon ministère, ce jeune homme ayant été placé 4 mois sous ma direction et ayant reçu de moi ses premières instructions religieuses j'avois déjà remargué en lui l'oeuvre de Dieu et avois connu de lui les plus heureuses espérances.

Hier mon âme a été en communion particuliere avee le Seigneur j'ai eu avee lui de doux entretiens et sa présence a été sensible dans notre petite Réunion religieuse du soir. La semaine derniere et jour avant j'ai distribué prés de 200 Bibles & N.T. parmi les schutters Gueldrois qui ont payé une partie de la valeur et qui témoignent un désir ardent de posséder la Parole de vie Je leur ai adressé quelques exhortations convenables et j'ai

trouvé parmi eux quelques Enfans de Dieu. Daigne le Seigneur benir cette bonne Semence et la faire fructifier! Ce Matin, j'ai écrit selon vos desirs une requête respectueuse et pressante au Prince Frédéric pour vous obtenir un congé de 2 mois mais je crains qu'on fera difficilement une exception en votre faveur toutefois le Seigneur tient en ses mains le coeur du Prince et peus l'incliner a vous etre favorable. Dites mille choses affectueuses de ma part au cher frère Brummelkamp. Ma chere femme qui par la bonté de Dieu jouit d'une excellente santé se rejouit avec moi de votre heureuse conservation et vous salue tous les deux d'une maniere cordiale et chretienne

Votre tout devoué par l'amour de Christ
L G James
Votre cher lettre nous a fort
édifiés nous et nos amis, je l'ai lue
votre petite Brochure.

6. Breda Le 9 Fevrier 1832

Très-cher frère en Jesus Christ notre Seigneur,

Nous attendions avec impatience et nous avons reçu avec une vive joie l'heureuse nouvelle du succes de votre examen et de votre promotion au grade de candidat en theologie. Nous adorons et benissons avec vous la miséricorde et la bonté du Seigneur notre Dieu, qui apres vous avoir gardé sur les champs de bataille et ramené sain et sauf aux lieux consacrés à vos Etudes, vient de nouveau de signaler d'une autre manière sa bonté envers vous, en vous assistant dans vos travaux littéraires, et en vous faisant triompher de toutes les difficultés. Vous voilà donc, cher Ami, approché du seuil du sanctuaire, vous avez enfin secoué la poussière assez profane de l'Academie, vous êtes échappé aux filets d'une fausse Science et bientot, je vous en félicite, vous n'aurez plus à recevoir de lecons que de la bouche de Jesus le vrai Docteur, plus de course à suivre que celui du St. Esprit. Oh! il me semble que vos épaules doivent être débarrasées d'un lourd fardeau et votre coeur mis au large. Il est si pénible de devoir apprendre des choses que l'on souhaite de désapprendre et d'avoir l'esprit toujours occupé à repousser terreur qui se presente avec tout le cortège des sophisme et les subtilités d'une vaine seance que la verité telle qu'elle est en Christ ne vivifie point. Dieu soit loué qui vous a sauvé des mains des Philistins. Votre foi a été éprouvé, mais elle n'a pas défailli, elle est sortie pure du creuset de l'Academie. Je connais votre dévouement à l'Evangile, votre amour pour Jesus, votre zèle pour les interets de son Roy et le salut des ames. J'ai la ferme et douce espérance que vous serez un bon soldat de Christ et un fidéle Ministre de Dieu. Oh! mon cher ami, l'oeuvre excellente à laquelle vous désirez consacrer vos talens et votre vie est grande et difficile, vous ne sauriez trop vous pénétrer de sa haute importance, et prier avec ardeur le bon Maitre qui vous appelle à son service de vous remplir de sagesse de foi et du S. Esprit. Nous avons bien sujet de nous écrier: qui est suffisant pour ces choses! helas! je suis souvent couvert de confusion et rempli de tristesse en considérant combien je suis éloigné des dispositions et des qualités d'un vrai et fidéle Ministre de Jesus Christ, je sens de plus en plus que je suis un serviteur inutile, indigne de ma sainte vocation, et la conviction intime de la stérilité et de ma misere m'ôteroit toute paix et me jetterait dans la désolation, si mon salut devoit dépendre de la manière dont j'avrai rempli mon ministère; la grace que j'emplore et en qui j'espère, peut seule me rassurer, j'ai besoin que la fidélité

du souverain Evêque de nos ames couvre mon infidelité et que son zèle pour la gloire de Dieu couvre ma tiédeur, que ses mérites cachent mon indignité et que son sang efface mes transgressions non seulement comme homme mais aussi comme Pasteur, car sur mille articles de mes devoirs je ne saurois répondre à un seul. Je dois m'écrier chaque jour: Seigneur n'entre pas en compte ni en jugement avec ton méchant Serviteur: Mais le Christ crucifié que nous prêchons comme l'unique Auteur du salut depuis le comencement jusqu'à la fin, devient aussi notre refuge et notre unique espérance. Ce qui soutient notre faiblesse et nous console de notre impuissance s'est que s'est lui qui doit prêcher aux ames. les instruire, les conscrire et les convertir bien qu'il daigne se servir de nous comme autrefois de la boue des rues pour ouvrir les yeux de l'aveugle; lui seul est tout et nous ne somes rien qu'autant qu'il daigne mettre quelque chose de bon en nous. C'est lui, donc,

cher Ami, que doit être votre Guide et votre Docteur, vous fortifier et vous rendre propre à lui rendra témoignage et à annoncer ses mérites. Je vous remercie pour l'envoi des 2 excellentes prédications du cher et fidéle Krummacher: quelle originalité! Quelle force dans ces discours! Quel éminent Serviteur de J. Christ! J'espère prendre avee mon beau père une 20e d'Exemplaires chaque mois, j'en ai déjà écrit au Klundert par l'entremise de ma chère femme, qui par la grace de Dieu se porte assez bien dans son état de grossesse et me charge de vous faire ses salutations Chrétiennes et affectueuses. Le premier No de notre Bannière Chrétienne s'est bien répandu et j'espere que le Seigneur bénira cette entreprise; le 2e No qui comprend une excellente Prière paraîtra demain ou après demain. J'ai reçu aujourd'hui de bonnes nouvelles du cher frère Capadose qui m'apprend la conversion réjouissante du jeune Avocat van Halle d'Amsterdam et que le Seigneur a daignée répandre son Esprit sur sa chère épouse et les villageois de Scherpenzeel et des environs qui fréquentent ses Réunions du lundi.

Partout le Seigneur opére avee puissance. Que son saint nom soit béni! Bien des choses amicales au cher frère Brummelkamp

Votre tout dévoué en Christ L G James

7. Breda Le 4 Avril 1833

Très-cher frère en Jesus-Christ notre Seigneur,

J'ai passé desuite chez Sterk qui m'a promis de vous envoyer desuite par la poste les 400 Ex. demandés de la Bannière. Je me réjouis de ce que le Seigneur vous a si promptement appelé dans sa vigne et vous donne déjà des preuves de Son assistance et de sa bénediction sur votre ministère.

Je regrette que vous ne nous ayez donné aucun détail sur l'étendue et l'état réligieux de votre troupeau sur votre mariage, votre chere femme etc.

Veuillez à la premiere occasion nous faire un récit circonstantié de toutes ces choses qui nous intéressent par l'amour que nous vous portons. La Bannière est déjà à la 3ieme Edition, je regrette infiniment que le cher frere Koolbrügge ne puisse ou ne veuille continuer cette publication qui a déjà été si extraordinairement bénié; cher ami ne pourriez vous pas composer un No tous les mois et tous les 2 mois dans le même genre en variant la forme, Sterk vous donneroit volontiers pour votre peine 100 Ex. de chaque No que vous lui envoyeriez. Tentez y ou si vous ne pouvez engagez Koolbrügge ou quelqu'autre ami a se charger de continuer la publication de cette feuille. Il y a eu 3 Editions de mon Sermon francais sur la Prière d'Asa et il va paraître en Hollandois traduit par Merylion Pasteur de l'île de Rozenburg. Je viens de rassembler f 26,- pour la mission projetée de 2 frères auprès de nos brisonniers. J'ai l'espoir et à peu prés l'assurance que le libraire Broess publiera ici par livraisons de 2 ou 3 Sermons, la traduction des excellens Discours du cher frère A. Vinet Ministre fidéle de Christ et Professeur de Littérature francoise à Bâsle. Ces discours sont des chefs d'oeuvre.

Par la bonté infinie de Dieu nous jouissons tous d'une excellente santé avee nos trois chers enfans, savoir 2 fils et une fille, ils prospèrent et sont bénis d'une facon toute particulière.

Ma chère femme vous salue trés affectueusement Bien des choses amicales de notre part à votre chère femme et au bien aimé frère Brummelkamp Dieu veuille vous assister et vous fortifier pour votre Ministère et nous faire la grace de pouvoir communier avee foi et avee joie au sang de Christ

Votre dévoué frère en Christ L.G. James

9. Breda Le 29 Janvier 1844

Cher frère et ami en Christ,

C'est avee une vive émotion et une profonde sympathie que je viens de recevoir la triste nouvelle du décès de votre chère épouse. Oui, cher frère, je partage votre juste douleur et je mêle mes pleurs à vos pleurs.

Que le Dieu miséricordieux et fidéle, qui vous a soutenu dans tant de combats et d'épreuves, continue à être votre haute retraite et le Rocher de votre coeur! Qu'il daigne verser

abondamment dans votre âme affligée le beaume salutaire de ses plus précieuses consolations! Non, il ne fera pas défaut à votre espérance, il est fidéle, il exaucera vos soupirs et déploiera sa vertu dans votre infirmité: il n'a jamais abandonné ses enfants, qui crient à lui dans leur détresse. il ne vous abandonnera pas non plus.

Mais, cher frère, si je sympatise à votre douleur je me joins aussi à vos actions de grace pour bénir le Seigneur de ce qu'il a magnifié sa grâce envers votre chère épouse et lui a donné de quitter ce monde dans la bienheureuse espérance de la gloire à venir. Elle n'est pas perdue pour vous, bientôt vous la retrouverez auprès du Seigneur, où nous espérons être bientôt réunis, devant le trône de l'Agneau à l'assemblée des premiers nés, dont les noms sont écrits dans les cieux. Cher frère, je vous promets de me souvenir de vous dans mes faibles prières, hier à notre Réunion du soir nous y avons imploré pour vous le secours et les consolations du Dieu fort, Par la grâce de Dieu, il y a eu un réveil réligieux réjouissant, qui s'étend de jour en jour. Il y a plusieurs âmes réveillées dans mon troupeau, j'ai chaque jeudi et dimanche soir une Réunion en hollandois, qui compte 20 à 25 personnes, que je crois convertis, de coeur au Seigneur, du moins le plus grand nombre. Les prédications et les catéchismes du cher frère Hasebroek sont bien benies. Ma chère femme, qui attend dans peu sa onzième couche vous envoye ses cordiales condoléances et ses affectueuses salutations. Ayez bon courage, fortifiez vous en Dieu et soyez assuré de l'affection chrétienne avec laquelle j'ai l'honneur d'être votre ami et frère en Christ

L.G. James

Bijlage III
De oorspronkelijke tekst van de brieven in hoofdstuk 13 genoemd, voor zover geschreven in het Duits of Frans

1. I.F. Sander, Wichlinghausen in Bannen im Wupperthale, am 26n Augustus 1826

Inniggeliebter Bruder Scholte,

Unvergesslich wird mir der Aufenthalt in Amsterdam sein, wo Sie und der theure da Costa meinem Herzen so theuer geworden sind. Ein ganzer Strom von Seegnungen hat sich aus dem Heiligthum über mich ergossen, seit dem ich so von da Costa habe die Gnade preissen horen. Das Herz hat sich mir seit der Zeit viel weiter aufgethan.

Auf meine ganze Prediktweise hat meine Bekanntschaft mit da Costa einen grossen Einfluss gehabt. Vielen in meiner Gemeinde ist es ein grosser Anstoss dass ich von nichts wissen will als von dem Blute, das uns reinigt von allen Sünden, und ich habe schon nöthig gehabt mich zu verantworten. Der Herr aber wird mich mehr und mehr befestigen, und mich starken. Dass ich mir an seiner Gnade genügen lasse und diese Gnade allein preisse - wir nichts, Christus alles, das sei unser Wahlspruch! Da ich nun in Holland so geseegnet bin so halte ich mich auch mehr verpflichtet, dieses Landes in meinem Gebete zu gedenken, und von dem Herrn zu flehen, dass Er die Reformation, die er durch so theure Werkzeuge in Holland begonnen hat, herrlich hinausführe. Ja, er wird es thun, und seinen Geist reichlich noch über Holland ausgiessen, über Missionsstaten, vielleicht zuletzt aber über die armen Heerden die nach Hirten verlangen. Der Herr schenke nun Ihnen, und den lieben Brüdem Da Costa und Capadose, den ich auch herzlich zu grüssen bitte, den Geist der Liebe, dass alles in der Liebe geschehe, - den Geist der Kraft, dass sie durch nichts sich erschrecken lassen.

Ihre liebe Mutter, die mit solcher Liebe mich aufgenommen hat bitte ich herzlich zu grüssen, so wie Ihren lieben Bruder, den der Herr immer mehr zu sich ziehen wolle.

Nicht wahr, Sie werden bald zu uns kommen! Da will ich mich recht freuen, wenn ich Sie einige Zeit in meinem Hause habe, und die Gespräche fortsetzen kann, die wir begonnen haben! Wie fein und lieblich ist es doch, wenn Brüder eins sind, und wie noth thut diess doch in unsrer Zeit, dass wir, da so vieles uns trennen will, uns recht innig verbinden. - Nun ich bin gewiss, dass der Herr auch unsre Herzen recht innig verbunden hat, und auch bei uns das grosse Wunder herausgebracht, dass wir in allen Dingen so ganz eins sind. Ich wüsste nichts, worin wir verschieden gedacht hatten. So erfüllen Sie denn lieber Bruder meine Freude, und kommen Sie recht bald zu mir, was Sie mir aber gefälligst vorher nur einige Tage anzeigen wollen.

Diese innliegende Briefe bitte ich zu besorgen. Ich habe nur ein Paar Worte an den lieben Guericke geschrieben, da ich nicht gewiss bin, ob er noch in Amsterdam ist, denn wie ich höre, sind die andern Miss, schon fort.

Nun bis auf baldiges Wiedersehen. Mit inniger Liebe Ihr Bruder im Herrn

F. Sander

2. I.F. Sander, am 14t Mai 1827

Geliebter Bruder im Herrn,

Wir trauern nicht wie die Heiden, die keine Hoffnung haben - wir trauem wohl, wenn unsre Lieben dahingehen; der Herr selbst weinte an Lazarus Grabe - aber wir sind auch getrost und freudig mitten in unsrer Trauer, und rühmen und preisen die ewige Liebe, die Balsam giesset in unsre Wunden.

Nun, das haben Sie auch erfahren und preisen die Gnade des Herrn, der Ihre liebe

Mutter, die meinem Herzen sehr theuer geworden war, aus diesem Jammerthale zu sich genommen hat in den Himmel, dahin, wo kein Leid mehr ist und kein Geschrei und kein Schmerz; Sie danken dem Herrn, dass Er es Ihnen noch hat klar gemacht, dass Ihre liebe Mutter im wahren lebendigen Glauben gestanden hat. Ach wie mancher Gläubige siehet die Seinen dahingehen, ohne diese zuvorsichtliche Hoffnung zu haben.

Was haben wir doch für einen treuen lieben Heiland, der bei uns ist in der Angst, und uns heraushilft. Ihm, dem Treuen wollen wir denn auch von neuem Treue geloben, treu sein bis an den Tod, damit wir uns dort wieder vor seinem Throne finden. Aber auch hier noch werden wir uns ja sehen - vielleicht koennen Sie diesen Sommer einmal in unser Thai kommen, in die Arme Ihrer Sie herzlich Hebenden Bruders dem das Andenken an Sie und an Ihre Liebe unvergesslich ist, und so gesegnet. Ach, mein lieber Bruder Scholte, wie ist es doch uns die Liebe so etwas Grosses! Ja, daran erkennen wir dass wir nicht mehr im Tode liegen, sondem vom Tode zum Leben hindurch gedrungen sind, weil wir die Brueder lieben.

In dieser herzlichen Liebe zu den Bruedem, wo es uns auch nicht schwer wäre das Leben für sie zu geben - da empfinden wir Kraft und Wahrheit des Wortes: Wer da liebet, der ist von Gott gebohren.

Aber ob wir gleich dieses Zeugnisses, das uns der Geist giebt, dass wir die Brueder lieben, uns freuen mögen und es als ein Zeichen unsers Gnadenstandes gegen den Feind gebrauchen können, der es uns immer zweifelhaft machen will, dass wir Gottes Kinder sind - so wollen wir doch auch erkennen und es uns gestehen dass wir uns noch Anfänger in der Liebe sind. Denn wenn es uns bei denen, mit denen wir uns ganz als ein Herz fühlen, leicht wird zu lieben, so wird es uns doch schwerer die zu lieben, die zwar auch den Herrn lieben, aber nicht so ganz eins mit uns sind. Schwerer wird es uns, die zu lieben die uns wenig lieben - wie es dem Paulus mit den Corinthem ging - und noch schwerer, die zu lieben, die den Herrn nicht kennen, und die, die uns verfolgen und hassen. Und doch sollen wir sie alle lieben. Wir wollen darum den Herrn bitten, dass Er den Geist der Liebe in unser Herz immer mehr sende.

Nun leben Sie wohl, theuer Bruder; grüssen Sie Ihren lieben Brueder.

Ihr im Herrn verbunden Bruder

Friedrich Sander

Die Predigt von Wichelhaus wird Br. Reichart besorgen.

3. J.F. Haastert, Wertherbruch bei Rees den 24 ten März 1835

Innig geliebter Bruder in dem Herrn,

Schon längst hat mich herzlich verlangt mit Ihnen über den Zustand der Kirche Christi mich unterhalten zu können. Im vorigen Jahre war diess mein Wunsch bereits und dachte ich er würde noch damals auf meiner projectirten Reise durch Holland erfüllt werden, wie Ihnen vielleicht Freund Koops wird gesagt haben; indess es hat Gott nicht gefallen. Ich hoffte nun später zugleich mit der Übersetzung Ihres Werkes über die Abscheidung etc. ins Deutsche, ein Briefchen Ihnen zuzuschicken; bis heute aber sehe ich noch vergeblich einer Nachricht von Freunden aus Elberfeld über den Abdruck meiner Übersetzung entgegen. So treffen nun diese Worte so ganz allein mit Freund Koops bei Ihnen ein und sind bloss veranlasst durch den Grund welchen in den ersten Zeilen ich angegeben habe.

Ohne von Ihnen, geliebter Bruder in dem Herrn, die Erlaubniss zu haben machte ich mich daran Ihr Werkchen ins Deutsche zu übersetzen weshalb ich hiermit um Entschuldigung bitte. Es trieb mich so eilig der Gedanke dazu, dass es allen Christen deutscher Zunge eben so erfreulich sein werde als mir, zu erfahren: auch in Holland, wo einst die reine Lehre heldenmüthig bekannt und vertheidigt worden, fange an die scheussliche Lethargie immer mehr zu schwinden, welche sich mit ihren Fittichen über den Völkern Europas in den nächsten Vergangenheit ausgebreitet hatte; der Geist Gottes fange auch dort an die Riegel der Unbussfertigkeit zu verbrechen und Dem zuzuführen der einst umherging und Segenströme ausgoss uber die verfluchte Erde, und zuletzt sich büssend hinein gestellt hat in die Zornesgluthen der ewigen Gerechtigkeit.

Ich dachte ferner die Bedrängnisse des Volkes Gottes würden bei allen die hier mit Recht dazu gehören ein Gegenstand des Gebetes werden. Und gewiss es thut Noth dass die

Gläubigen sprechen: Du wollest dich aufmachen und über Zion erbarmen; denn es ist Zeit, dass Du ihr gnädig seist und die Stunde ist gekommen. Denn deine Knechte wollen gerne dass sie gebaut würde etc. Endlich glaubte ich auch, mancher würde durch ihr Werkchen aus seiner Unentschiedenheit und Angstlichkeit zur Entschiedenheit und Freimüthigkeit gebracht werden können. Der Herr wolle segnen!

In allem sei das Lob des Herrn das Resultat. Was können auch Menschen thun, wenn das Schifflein Christi scheint ein Spiel der Wellen geworden zu sein, wenn die Wogen an es heranschlagen dass es dröhnt und kracht und zu versinken droht? Was können da die Jünger anders als hinüber schreien: Herr hilf, wir verderben!? Er allein bedroht den Sturm und sichert das Schifflein. Ihm allein in allem die Glorie!

Wie jämmerlich es auch noch stehen mag im ganzen, welchen Anfechtungen auch die Gläubigen mogen ausgesetzt sein, ich bin doch der Meinung, die Pforte einer bessem Zeit ist uns aufgethan. Freilich schlimm wer die Leiden der Durchgangs Periode ertragen muss! Das Schwert des Geistes wird aber, Gott sei dank, kräftig geführt und kein Wunder, wenn sich nun Belial mit seiner Drachenschaar gewaltig regt, denn sein Reich wird bedroht. Es hat ein heiliger Kampf begonnen, treuer Bruder, ich wollte nicht ungerne, der Herr stellte auch mich so auf den Kampfplatz, würdigte mich mehr zu leiden um des Herrn willen. Es ist ja wahr wenn die Kirche in die Fluthen der Verfolgung getaucht wird so tritt sie gereinigter wieder hervor und jeder Christ gewinnt dabei und gewiss muss man dem Worte des alten Kirchenvaters Glauben beimessen wenn er sagt: das Blut der Martyrer ist eine neue Aussaat fur die Kirche Jesu. Das ist auch Ihr Glaube, geliebter Bruder und der ermanne sie stets! O, dass der Herr immer reichlicher seinen Geist über Sie und Ihre Gemeinde ausgiessen möchte, und Sie von oben herab gestärkt würden immerdar auszuharren!

Ich schliesse Sie und Ihre Gemeinde in meine Gebete und freilich auch aus Interesse: denn bete ich allein für Sie alle, so denke ich, ich habe viel Vortheil dabei denn dann gedenken Sie alle ja auch wohl meiner allein in Ihren Gebeten. Zum Schlusse noch Offenb. 5: 9, 10, 13. Eilich aber mit herzlicher Bruderliebe und dem Wunsche dass dem Herrn gefallen mögte auf diese Zeilen seinen Segen zu legen.

J.F. Haastert, Prediger

4. A.J.L. Galland, Genève, Oratoire 25 Octobre 1836

Monsieur et trés honoré Frère en Jesus-Christ!

Nous avons eu l'avantage de recevoir en son tems, des mains du cher frère Koningsberger, votre chère et honoré lettre, destinée à l'introduire auprès de nous, ainsi que les pièces que vous y aviez jointes, propres à nous faire connaitre les circonstances religieuses de la Hollande. Nous vous remercions cordialement, Monsieur et frère, de tous ces envois: en particulier nous ne pouvons qu'exprimer ici tout l'interêt que nous inspire ce cher frère Koningsberger dans son désir humble et vrai de servir le Seigneur Jesus, dans le Saint Ministère de Sa Parole et pour cela de s'y préparer conscientieusement par ses travaux, ses études assidues et l'assujettissement de sa volonté. C'est bien aussi qu'il convient que ceux qui veulent être les Ministres de l'Eglise de Christ, soient éprouvés par le sacrifice préalable, entier vivant et saint de leurs personnes afin qu'ils apprennent l'obéissance, comme le Fils lui-même par les choses longuement endurées, et qu'autravers de tout le renoncement et de toute la patience que demandent les études sacrées, ils s'assurent eux-mêmes et assurent les autres que leurs Corps et leurs Esprits appartiennent à Dieu, qui les a rachetés et se les est appropriés comme des vases honorables.

Après quoi, ils s'avanceront au combat extérieur contre le Prince de ce Monde et sur ce vaste champ de bataille, où succombent tôt ou tard ceux qui n'ont pas été armés de toutes les armes de Dieu. Nous espérons donc trouver dans le frère Koningsberger un Elève selon l'Esprit de saintification, qui avant que d'être gradué est associé à la grace de Christ et participant de la vie nouvelle et sainte de son Corps; qui par conséquent avant que d'être le sei de la Terre qui l'attend comme ouvrier, sera le sei de l'Ecole de théologie qui lui ouvre ses portes avee joie; paree que s'il y vient chercher du secours et des dons spirituels (de ceux au moins qui s'acquièrent par l'exercice spirituel) ne laisse pas que d'y approcher aussi sa part de bien, de lumière et d'édification! Prions le Maitre, le Dieu fort des

connaissances de lui en donner la clé afin qu'il puisse ouvrir les trésors de la science chrétienne et y puiser abondamment. Prions le Sauveur d'assister efficacement ce jeune homme dans ses faiblesses de corps ou d'âme, de le soutenir dans son travail joumalier, de le faire vivre en lui; ayant par sa communion une lampe bien fournie et entretenue d'huile, pour que ses veilles soient celles d'un futur Docteur en Israel, bien instruit dans les choses de son Dieu. Oh c'est une grande chose que de donner à l'Eglise un bon Ministre de Jesu-Christ, nourri dans les paroles de la saine doctrine qui doit être enseignée, et propre à exhorter selon cette doctrine! Puisse le séjour de Koningsberger au milieu de nous, atteindre ce but excellent! Mais nous profitons aussi de cette occasion, pour vous exprimer, Monsieur et tres honoré Frère, notre affection en Christ, le Chef et le Consommateur de la foi qui nous est commune et dans laquelle nous nous glorifions et nous réjouissons ensemble. Car c'est en Christ qu'il y a quelque affections cordiales, quelque soulagement dans la charité quelques solides consolations et qu'on parle par un même esprit, un même langage, c'est en lui aussi que règne la verité avec la charité, ensuite qu'on peut dire la verité dans la charité, n'user d'aucun déguisement, et selon l'exhortation de l'Apôtre aux Ephes. ‘parler en vérité à ton prochain, car nous sommes membres les uns des autres’. Voici donc ce que la verité veut que nous vous disions, et la charité qui nous unit, n'a rien a y perdre: c'est que à la distance où nous sommes, il y aurait de la présomption de notre part à prononcer sur les affaires de la Hollande, qui ne nous sont pas connues suffisamment, quoique nous devions vous remercier vivement de toutes les informations que vous nous avez procurées. Plusieurs amis, qui nous sont très précieux et qui dès l'établissement de notre école, ont montré l'intérêt le plus affectueux et le plus actif à cette institution, sont demeurés dans l'Eglise établie; nous-mêmes, nous croyons que des rapports avec l'Etat, qui ne portent point atteinte à la liberté de l'Eglise, peuvent être souvent bénis pour ces deux Sociétés: aussi nous abstenons-nous de tout jugement à eet égard. Mais nous savons aussi et les trois premiers siècles la prouvent, que l'Eglise indépendante de l'Etat, peut être grandement prospère, et qu'il y a des circonstances où cette indépendance devient une nécessité. Sans donc entrer nullement dans ces questions, bien cher et honoré frère il y a deux choses que nous avons besoin de vous exprimer. La première est notre affection fraternelle dans l'entière communion de notre foi, confirmée par une adhésion sincère aux monumens ecclesiastiques conservateurs et gardeurs de cette foi reconnue. La seconde est notre désir ardent et les prières que nous présentons au Seigneur, pour que toutes mesures sévères, tout acte de contrainte en matière de foi et de culte, cessent dans votre intéressant pays. Nous le désirons pour la gloire de l'Evangile qui veut être annoncé librement par ceux à qui cette dispensation du mystère de Dieu a été confiée d'en haut et que le Saint Esprit presse d'y consacrer leur vie: nous le désirons pour votre bien personnel, afin que vous puissiez mener une vie paisible et tranquille en toute piété et honnêteté I Tim II.2. Nous le desirons en pensant à la prospérité de vos provinces si chères à tous les chrétiens, et aux bénédictions que nous implorons sur le Roi votre respectable souverain, issu d'ayeux qui ont été des nourriciers de l'Eglise; dont nous prions le Seigneur de guider le coeur comme des ruisseaux d'eaux, faisant de lui, pour le peuple de sa nouvelle alliance, un David et un Josias. Qui, il est puissant celui qui est le Prince des Rois de la Terre, pour faire tourner et concourir toutes choses, selon ses promesses immuables, au plus grand bien final de ceux qui aiment Dieu, savoir de ceux qu'il a appelés selon son propos arrêté. (C'est pourqoui, Bien aimé frère, qu'il nous soit permis, avec une profonde sympathie à vos afflictions, de vous adresser au nom du Souverain Pasteur des Brebis, ramené d'entre les morts par le sang de l'Alliance éternelle, les paroles qui se lisent en Hebr. 12. 2.3. sans négliger

toutes celles qui suivent et qui nous font si bien envisager particulièrement 7. quel caractère les visitations les plus pénibles de la part de Dieu, nous impriment. Que la paix soit avec vous et avec tous ceux qui invoquent le Seigneur, d'un coeur pur! Que la grâce et la bénediction vous soient abondamment données et multipliées!
Nous sommes, Monsieur et cher Frère,

Vos bien affectionnés dans le Seigneur pour la Direction
de l'Ecole de Théol. votre trés humble et dévoué
Galland

6. W.P. Tiddy, Breda 12 Janv 1847

Cher Ami et frère

Vous trouverez c'y joints les magazines qui vous manquent pour 1846 et les Nos des années precedentes. Je n'ai pas commandé des nouveaux abonnemens pour 1847, pensant que vous ne les diserez pas en vu de votre départ prochain. En cas que vous voulez les avoir je les ferai venir par le pacquet du mois prochain.

Vous trouverez dans le pacquet 2 Patriots - celui de lundi contient mon article sûr la liberté religieuse en Hollande. Celui du jeudi les remarques du Rédacteur. Tous deux je crois vous intéresennt. Vous pouvez les montrer à Schuyt Chabot et à Wormser, mais je ne cherche pas d'en faire du bruit. Je suis tellement noir dans les yeux de plusieurs de ceux que j'aime que je n'ai pas besoin de chercher plus de noire. Je vous envoie en outre, *en confiance* copie d'une corréspondance qui a lieu entre le comité de la société Evang. et moi même. Vous pouvez la montrez aux amis que j'ai déjà nommé, mais je ne publie pas la correspondance, car je crois que si je le faisais l'esprit d'intolerance que le comité montre, afflaiblerait beaucoup l'appui des amis en Hollande. L'oeuvre de la Société a besoin d'appui et en est digne mais ceux qui la dirigent, sont selon moi, tout à fait indigne. Je serai bien aise d'apprendre votre jugement sur la lettre du comité - le comité prétends maintenant, que j'ai mis une interprétation injustifiable sur la porté de leurs resolutions. J'ai reçu votre bonne lettre dans le temps, qui m'a fait le plus grand plaisir. J'ai prie le texte dont je vous ai parlé - le discours a eu beaucoup d'effect et a poussé à plus grande prière et le témoignage d'une plus grande affection. Je vous ai aussi mentionné dans le discours et les affaires de nos frères en Holland et nous avons ardement prié pour vous. Que le Seigneur veuille exaucer nos prières qui sont selon sa volonté. J'étais bien aise d'apprendre de Chabot que vous avez traité ce dimanche soir le même sujet et que vous avez aussi prié pour nous. J'ensuis sur le Seigneur le benira. J'ai éfé depuis en Angleterre pendant une quinzaine et j'ai eu le plaisier de voir ma mère et ma soeur, je ne les avais pas vu depuis plusieurs années. J'ai aussi appris d'apprecier le misère qu'il y a en Angleterre et en Irelande. C'est assez à déchirer le coeur. C'est encore pire qu'en Hollande. Les jugemens de Dieu font des pas de geants à travers de la terre mais le monde rest sourd et aveugle. Il remplit sa coupe et la fin sera bientôt. Que nous soyons prets pour la revue de notre Saveur et qu'il vienne bientôt. Avez vous apprit que Panchaud va quitter Bruxelles pour retourner en Suisse? Il compte partir dans le mois de juillet. On cherche un remplaçant. Toute son oeuvre et toute la cause de la dissidence ou plutot des Eglises disciplinées a été perdu car la susceptibilité et la jalousie de l'amour propre de Panchaud. Il croit à la fin (à ce qu'on me dit) qu'il n'a pas le don d'être Pasteur et il a l'intention de ne plus accepter vacation comme tel, ou au moins pendant quelque tems.

Je compte rester ici jusqu'à vendredi matin, si vous voulez m'ecrire. Je crois que je vous ai laissé ma note de frais pour les magazines et le thé, si vous pouvez me les faire passer en y joignant le montant du Thé de Schrijde vous me ferez plaisir de fermer mes livres. Vous pouvez envoyer l'argent ici ou le payer à Van den Bom. Saluez bien les amis chez vous. Croyez moi votre tout affecté W. Tiddy

Ne pouvez vous pas écrire un article sur ‘les parties religieuses en Hollande’ donnant l'histoire de toutes les denominations. Le redacteur du Patriot m'a promis d'inserer un tel article. Ecrivez le en francais je le traduires.

Literatuur

De op de bladzijden 9-11 vermelde titels, alsmede een aantal kleinere werkjes, terloops genoemde boeken en tijdschrift-artikelen, zijn niet opgenomen.

J. van den Berg, P.L. Schram e.a., *Aspecten van het Réveil*, Kampen 1980.
W. Bilderdijk, *Beschouwing der Vijf Tafereelen van Josephs leven*. Voorrede van H.P. Scholte, Leiden 1830.
W. Bilderdijk, *Nagelaten opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud* I-II, Amsterdam 1834.
J.G. Bomhoff, M.E. Kluit e.a., *Isaäc da Costa - Op 28 april 1961, honderd jaar na zijn overlijden herdacht*, Nijkerk 1961.
H.R. Boudin, *Les relations entre les Eglises protestantes et l'Etat en Belgique*, I-III, Annexes I-II, Thèse Université libre de Bruxelles, Brussel 1975-1976.
W. à Brakel, *Redelijke Godsdienst* I-II, Dordrecht 1765.
Emile Brocher, *L'Eglise Evangélique Libre*, Genève 1899.
A. Capadose, *Ernstig en biddend woord aan de getrouwe leeraren der Hervormde Kerk in Nederland etc.*, Amsterdam 1835.
Centenaire de la Chapelle de l'Oratoire à Genève 1834-1934, Genève 1934.
I. da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, Amsterdam 1823.
I. da Costa, *Voorlezingen over de Handelingen der Apostelen* I-III, Amsterdam 1826-1827.
I. da Costa, *De verbondsverklaring van 1573 aan Nederland herinnerd*, Amsterdam 1831.
I. da Costa, *Rekenschap van gevoelens bij gelegenheid van den strijd over het Adres aan de Hervormde Gemeente*, Amsterdam 1843.
I. da Costa, *Bezwaren tegen de geest der eeuw* - in hedendaags Nederlands overgezet door drs. K. Exalto, Bleiswijk 1974.
R. B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* V, Baarn 1978.
B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil*, Kampen 1980.
J.W. Gefken, *De Regtsvraag: zijn de bepalingen van het Code Pénal... toepasselijk op Godsdienstige bijeenkomsten etc.?*, Amsterdam/Leiden 1836.
H.F(reiherr) von der Goltz, *Die Reformierte Kirche Genfs im neunzehnten Jahrhundert*, Bazel/Genève 1862.
G. Groen van Prinsterer, *De maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het staatsregt getoetst*, Leiden 1837.
J.H. Gunning, *H.J. Budding - Leven en arbeid*, Rhenen 1909.
J. van der Haar, *From Abadie to Young* I, Veenendaal 1980.
Handelingen van de Opzieners der gemeente Jesu Christi te Amsterdam Anno 1836, Amsterdam/'s-Gravenhage 1836 (geciteerd als *Handelingen Synode 1836 Amsterdam*).
G.M. den Hartogh, *Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam*, Delft s.a.
J.P. Hasebroek, *Da Costa's Kompleete Dichtwerken*, Leiden 1876.
H. Heyer, *L'Eglise de Genève*, Genève 1909.
David Kalmijn, *Abraham Capadose*, 's-Gravenhage 1955.

J. Kamphuis, *Isaäc da Costa en de Afscheiding van 1834*, Groningen 1975.
C.M. van der Kemp, *De eer der Nederlandsche Hervormde kerk, gehandhaafd tegen Ypey en Dermout* I-III, Rotterdam 1830-1833.
C.M. van der Kemp, *Beoordeeling van het geschil over de Maatregelen tegen de Afgescheidenen* I-II, Rotterdam 1837-1838.
C.M. van der Kemp, *Schets ten betooge van de hooge eerwaardigheid der Dordtsche Synode van 1618 en 1619, ook nog in den tegenwoordigen tijd*, Amsterdam 1850.
W.P. Keijzer, *Alexandre Rodolphe Vinet 1797-1847*, Amsterdam 1946.
H.F. Kohlbrügge, *Leerrede over Romeinen 7 vers 14*, vierde druk, Amsterdam 1932.
R.A. Kollewijn, *Bilderdijk - zijn leven en zijn werken* I-II, Amsterdam 1891.
A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel* I-II, Amsterdam 1886.
J. de Lange, *De Afscheiding te Leiden*, Rotterdam 1934.
S. Coolsma, *J. de Liefde in zijn leven en werken geschetst*, Nijkerk 1917.
Le Livre du Recteur de VAcademie de Genève 1559-1878 (redactie Sven Stelling-Michaud) I-VI, Genève 1964-1980.
J. van Lonkhuijzen, *Hermann Friedrich Kohlbrügge*, Wageningen 1905.
C. Malan, *Chants d'Israël ou les Psaumes, les Hymnes et les Cantiques de la Bible*, Genève 1835.
C. Malan, *Chants de Sion*, Parijs/Genève/Londen 1841.
J. Meijer, *Isaac da Costa's weg naar het Christendom*, Amsterdam 1941.
J.P. Moet, *C.M. van der Kemp (1799-1862) inzonderheid als Réveil-figuur*, Vlaardingen 1948.
D. Molenaar, *Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten*, Amsterdam 1827.
H. Natzijl, *Verzamelde geschriften van ds. L.G.C. Ledeboer* I-III, Utrecht 1977-1980.
Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde, Amsterdam 1834-1838 (redactie W. de Clercq, I. da Costa, H.J. Koenen en - tot 1836 - A.M.C. van Hall).
L. Oostendorp, *H.P. Scholte - Leader of the Secession of 1834 and Founder of Pella*, Franeker 1964.
A. Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek* I-II, Haarlem 1888.
A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*, vierde druk, Amsterdam 1982.
(H.P. Scholte), *Iets over de Psalmen.* Uit het hoogduitsch vertaald en met een naschrift door H.P. Scholte, Amsterdam 1834.
H.P. Scholte, *Verdediging van Conscientie- en Godsdienstvrijheid. Pleitrede*, 's-Gravenhage 1835.
H.P. Scholte, *Memorie ingeleverd aan den Hoogen Raad der Nederlanden, ter zake van godsdienstoefening*, Amsterdam 1839.
H.P. Scholte, *Het Strafregt in verband beschouwd met de vrijheid van geweten en godsdienst*, Amsterdam 1842.
H.P. Scholte, *Kerk en Staat*, Amsterdam 1844.
H.P. Scholte, *De Heilige Doop, of het teeken in het vleesch, ook voor de kleine kinderen der geloovigen, ter verzegeling van het eeuwig verbond*, Amsterdam 1845.
H.P. Scholte, J.A. Wormser, *Aanmerkingen betreffende een geschrift, getiteld: Verslag van de synode der Afgescheidene Gereformeerde gemeente in Nederland - 1840 - Amsterdam*, Amsterdam 1841.

G.J. Schutte, *Mr. G. Groen van Prinsterer*, tweede druk, Goes 1977.
J.H. Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, Haarlem 1921.
A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat*, Amsterdam 1825.
J. Verhagen Jr., *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland*, Kampen 1881.
Verslag van de synode der Afgescheidene Gereformeerde Gemeente in Nederland 1840 te Amsterdam, 's-Gravenhage 1841 (geciteerd als *Verslag synode 1840 Amsterdam*).
J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* I-III Groningen 1972-1977.
J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland* I-III, Groningen 1980-1983.
W.J. de Wilde, *Geschiedenis van Afscheiding en Doleantie,* Wageningen s.a.
B.W. Wttewaal van Wickenburgh en P.W. Alstorphius Grevelink, *Het Leidsche Jagerscorps*, Leiden 1881.
P.J. van Zuylen van Nijevelt, *Bazuin ter vergadering der uitverkorenen*, Amsterdam 1835.

Chronologische lijst der brieven

(Hierin zijn niet opgenomen de chronologisch gerangschikte blaadjes van het ‘Album amicorum’ van H.P. Scholte, in bijlage I vermeld.)

		blz.
1826		
26 aug.	I.F. Sander	297
1827		
14 mei	I.F. Sander	299
1828		
4 dec.	I. da Costa	40
1829		
6 okt.	I. da Costa	41
9 nov.	I. da Costa	43
5 dec.	I. da Costa	46
11 dec.	I. da Costa	54
1830		
28 april	I. da Costa	54
29 sept.	H.P. Scholte aan W. Messchert	229
27 okt.	I. da Costa	56
25 nov.	H.P. Scholte aan W. Messchert	230
4 dec.	I. da Costa	59
10 dec.	L.G. James	162
1831		
17 jan.	L.G. James	163
21 maart	C. James-van der Made	164
27 juli	I. da Costa	63
29 juli	L.G. James	165
5 sept.	L.G. James	166

1832

30 jan.	I. da Costa	65
9 febr.	L.G. James	168
14 mei	I. da Costa	67
1 juni	I. da Costa	68
sept.	L. W. Bilderdijk	23
sept.	L. W. Bilderdijk	26
24 okt.	H.P. Scholte aan W. Messchert	231

1833

4 april	L.G. James	170
30 juli	H.P. Scholte aan W. Messchert	233
9 aug.	I. da Costa	69
17 okt.	I. da Costa	76
13 nov.	I. da Costa	78
29 nov.	I. da Costa	79
30 dec.	I. da Costa	81

1834

31 jan.	H.P. Scholte aan W. Messchert	236
1 maart	I. da Costa	82
16 maart	I. da Costa	84
1 mei	C.M. van der Kemp	177
14 mei	L.G. James	172
17 juni	H.P. Scholte aan W. Messchert	241
14 juli	D. van Hogendorp	117
3 nov.	W. Messchert	243
7 nov.	H.P. Scholte aan W. Messchert	244
8 nov.	W. Messchert	246
23 nov.	D. van Hogendorp	119
20 dec.	D. van Hogendorp	120
31 dec.	D. van Hogendorp	122

1835

11 febr.	D. van Hogendorp	124
14 febr.	H.P. Scholte aan W. Messchert	247
24 febr.	J.D. Brandt aan W. Messchert	250
4 maart	C.M. van der Kemp	179
14 maart	D. van Hogendorp	126
24 maart	J.F. Haastert	300

28 maart	D. van Hogendorp	127
4 april D.	van Hogendorp	129
15 april D.	van Hogendorp	131
16 april	J.W. Gefken	98
26 mei	J.W. Gefken	100
19 nov.	J.W. Gefken	101
7 dec.	M.C. van Hogendorp-van Hogendorp	132

1836

5 jan.	D. van Hogendorp	133
19 jan.	J.W. Gefken	102
20 jan.	D. van Hogendorp	135
4 febr.	C.M. van der Kemp	181
11 febr.	C.M. van der Kemp	183
12 febr.	D. van Hogendorp	136
23 febr.	J.W. Gefken	103

28 april	I. da Costa	85
6 mei	I. da Costa	85
13 juli	I. da Costa	85
16 aug.	D. van Hogendorp	138
27 sept.	V. Koningsberger	190
25 okt.	A.J.L. Galland	303
3 nov.	V. Koningsberger	192

1837

27 febr., 7 maart	V. Koningsberger	198
10 juli	V. Koningsberger	203
4-8 sept.	V. Koningsberger	209

1838

16 aug.	A. Capadose	29

1839

4 juni	D. van Hogendorp	140
26 aug.	J.W. Gefken	104
10 sept.	W. de Clercq	32
11 sept.	W. de Clercq	34
9 okt.	J.W. Gefken	105
29 nov.	J.W. Gefken	108

1840

18 maart	W. de Clercq	34
4 april	J.W. Gefken	110
23 april	J.W. Gefken	112
29 dec.	J.W. Gefken	113

1841

23 aug.	H. van Zuylen van Nijevelt	254

1842

5 maart	H. van Zuylen van Nijevelt	255

18 mei	H. van Zuylen van Nijevelt	256
6 juni	D. van Hogendorp	142
14 juni	I. da Costa	87
24 juni	D. van Hogendorp	144
26 juli	D. van Hogendorp	144
24 okt.	D. van Hogendorp	147
20 nov.	... Ver Mehr	305
26 nov.	D. van Hogendorp	149

1843

16 jan.	H. van Zuylen van Nijevelt	257
22 jan.	I. da Costa	89
8 febr.	I. da Costa	90

3 juni	D. van Hogendorp	150
14 juni	M.C. van Hogendorp-van Hogendorp	152
26 juni	D. van Hogendorp	154
18 okt.	H. van Zuylen van Nijevelt	258
28 nov.	H. van Zuylen van Nijevelt	260
eind	I. da Costa	93

1844

24 jan.	J. de Liefde	288
25 jan.	I. da Costa	94
26 jan.	A. Abrahamsz	277
	J.J.L. van der Brugghen	280
	D. Molenaar	290
	B.J.H. Taats	293
	H. van Zuylen van Nijevelt	262
27 jan.	A. Capadose	30
	D. van Hogendorp	156
	C.M. van der Kemp	186
28 jan.	F.A.C. Koenen-Pauw	287
	W. Messchert	250
	J.J. le Roy	291
	P. Varkevisser	295
29 jan.	L.G. James	173
30 jan.	A. Abrahamsz	278
	M.J. Chevallier	283
31 jan.	E. Begemann en echtgenote	279
	H.J. Koenen	286
	J.J. van Toorenenbergen	294
7 febr.	S.J. de Hoest	284
9 febr.	J.J. Knap (Sr.)	285
19 febr.	C.C. Callenbach	282
11 maart	H. van Zuylen van Nijevelt	262
2 dec.	H. van Zuylen van Nijevelt	263

1845

2 jan.	H. van Zuylen van Nijevelt	264
7 juni	H. van Zuylen van Nijevelt	265
16 juli	H. van Zuylen van Nijevelt	266
4 aug.	H. van Zuylen van Nijevelt	268
4 okt.	H. van Zuylen van Nijevelt	269

1846

28 april	H. van Zuylen van Nijevelt	272
2 mei	H. van Zuylen van Nijevelt	274
19 mei	H. van Zuylen van Nijevelt	274

1847

12 jan.	W.P. Tiddy	307

Register van personen

Niet álle personen die terloops en zonder relatie met Afscheiding of Réveil eenmaal werden genoemd - bijvoorbeeld als ouder of *geciteerd* schrijver - zijn in dit register opgenomen.

Abrahamsz, A., 94, 95, 277, 278
Abrahamsz, C., 94, 95
Abrahamsz, E.B.A., 95
Abrahamsz, H.J., 94, 95, 277
Abrahamsz, S., 95
Alberthoma, Th., 26
Alexander, W.G., 34
Alphen, H. van, 287
Alstorphius Grevelink, P.W., 56, 230
Ambrosius, R., 177
l'Amiable, juffrouw ..., 153
Andel, G. van, 122
Anet, L., 14, 305, 307, 326, 334
Arntzen, juffrouw ..., 142
Assen, C.J. van, 165
Auwerdonk, H., 228

Baaijens, A., 106, 122
Bähler, C.D.L., 18, 53-55, 66, 68, 69, 144, 146, 330, 337
Bähler, L.H., 53, 86
Bähler, P.B., 53, 59, 61, 74, 135, 249, 323, 337
Ball, E.F., 78
Baud, J., 272
Bauer, B., 37, 38
Bauer, Chr., 37, 38
Bavinck, H., 16
Beausar, A.T., 161
Bedot, Ch. J., 221
Beek, Gerrit van der, 122
Beek, Gijsbertus van der, 248
Beek, H. van der, 248
Beek, Hendrik van der, 240
Begemann, E., 78, 279, 280
Belmonte, Ester, 95, 283
Belmonte, Hanna, 36
Belmonte, Henriette (ook: Ester), 41, 53, 55, 95, 283
Belmonte, J., 36
Bengel, J.A., 49, 138
Benthem Reddingius, G., 184, 185
Berg, S. van den, 42
Bertelmann, J.G., 147, 148
Beverley, R.M., 308
Bierau, C.H., 133
Bilderdijk, L.W., 12, 22-28, 74
Bilderdijk, M.L.S., 22
Bilderdijk, W., 15, 17, 22, 36, 55, 72, 74, 78, 116, 141, 227, 229, 265, 318, 337,

Bisschop, G.W., 232, 331, 337
Blankers, J., 178
Blok, P.J., 64, 148, 151, 251, 270
Böhme, J., 15
Boll, D., 122, 126
Boll, T., 106, 122
Bom, L. van der, 310, 348
Bomhoff, J.G., 36, 37
Bonn, H.C., 115
Boonzajer, C.G., 111, 112
Boreel, C.A., 251
Borg, J. ter, 51, 62, 77, 319, 337
Borg, mevrouw ter, 53
Bos, F.L., 43, 53, 70, 75, 82, 99-101, 106, 107, 111, 120-125, 127-131, 136, 138, 141, 159-161, 177, 189, 192, 232, 239-241, 248, 251-253, 275
Bosch, J., 30
Bost, A., 16
Boucher, Ph., 14
Boudin, H., 7, 53, 307
Bouman, H., 145
Bousquet, J., 59
Boussevain, C., 32
Brakel, W. à, 54, 86, 245
Bräm, A., 139
Brandeler, E. van den, 294
Branderhorst, J., 121, 122, 126
Brandt, J.D., 69, 75, 85, 250
Brandt, S.M., 19
Brandt-Koopman, J.D., 279
Brandt-Koopman, S., 79, 197
Brocher, E., 205
Broese en Compagnon, 171, 342
Brouwer, J., 280
Brouwer, J.D.B., 282
Brouwer, L.M., 184, 185
Browne, G., 307, 310
Brugghen, J.J.L. van der, 171, 280, 281

Brummelkamp, A., 18, 54, 55, 59, 62, 66, 68, 69, 163, 164, 166, 168, 170, 171, 173, 176, 187, 214-216, 249, 300, 338, 340-342
Brummelkamp (Jr.), A., 55
Budding, H.J., 85, 105, 197, 202, 209, 212, 261, 275, 281
Bueren, R. van, 296
Burnet, G., 200
Burnier, L., 208
Buscarlet, J.L., 216

Calcar-Schiotling, E. van, 51
Callenbach, C.C., 12, 82, 176, 282-284, 320, 321, 337
Capadoce, A., 12, 17, 18, 25, 29-31, 36, 58, 62, 66, 77, 87, 92, 94, 116, 118, 128, 135, 139, 143, 152, 159, 161, 163, 166, 170, 178, 183, 207, 227, 244, 245, 277, 278, 291, 298, 319, 337, 339, 340, 342, 344
Capadose-Abrahamsz, H.J., 152, 153
Capadose-van der Houven, A., 170
Chabot, D., 309, 348
Chalmers, Th., 152
Charlier, C., 153
Chavannes, A., 17, 18, 316, 337
Chenevière, J.J.C., 221, 222
Chevallier, B.A., 53
Chevallier, M.J., 41, 53, 55, 56, 62, 66, 74, 78, 94, 95, 277, 283, 284, 318, 337
Chevallier-Belmonte, E., 319, 337
Clarisse, L., 117, 118, 229
Clercq, M. de, 70
Clercq, W. de, 12, 32-35, 38, 62, 70, 72, 74, 75, 79, 81, 88, 95, 144-146, 159, 182, 225, 262
Clifford, H., 115
Cock, H. de, 19, 32, 101, 105, 106, 116-118, 125, 127, 128, 131, 134, 176, 178-181, 184, 185, 209, 212, 239, 242, 245, 282, 297, 312, 324
Cock-Venema, F.H. de, 125
Collony, ..., 201
Coolsma, S., 288, 289, 313, 317
Coq, A. le, 72
Coquerel, A.L.C., 160, 227
Costa, D. da, 36
Costa, I. da, 12, 13, 17, 18, 29, 34, 36-96, 116, 130, 139, 149, 159, 168, 175, 176, 182, 224-228, 252, 266, 267, 298, 316, 324, 332, 336, 344
Costa, S. da, 36
Costa-Belmonte, Hanna (‘Nancy’) da, 41, 320, 337
Croll, B., 216
Curiel Bueno, Abr., 55, 56

Darby, J.N., 21, 297
Dek, A.W.E., 153
Dekker, C.D., 95
Dekker, E.D. (Multatuli), 95
Deteleff, C., 135
Detmar, D.A., 68
Diepenhorst-de Gaay Fortman, A.C., 115

Dieperink, D., 136
Donker, ..., 71
Donker Curtius, D., 101, 102, 147, 148
Doornik, W. van, 108
Doorninck, J.I. van, 268
Döring, K.A., 315, 337
Drummond Wolff, Sir H., 335
Dudok Bousquet, A.E., 59, 97
Duin, R. W., 105, 106
Dupuij, P.P., 316, 317, 337
Duyn van Maasdam, A.F.J.A. graaf van der, 158
Duijser, A., 178
Dijkman, D. H., 108
Dijksterhuis, P.M., 300

Egeling, L., 18, 29, 36
Egmond, J. van, 7
Elout van Soeterwoude, P.J., 87, 155
Elout van Soeterwoude-van Loon, L.W., 153
Engels, R., 159
Erskine, E., 87
Erskine, R., 87
Ertrijck, J.A. van, 123
Essen, J.L. van, 21
Evenhuis, R. B., 51

Farowé, D. van, 275
Feburé, J. le, 43, 46, 54, 66, 331, 337
Feen, Z.H. van der, 240
Feisser, J.E., 92, 93, 262, 264, 271
Feith, H.O., 131, 132
Fischer, E.F., 194
Flechère, Em. Th. de la, 205, 297
Freyss, J.P., 321, 337
Fruitier de Talma, E.A., 150
Fry, J., 34
Fry-Gurney, E., 34
Fijnebuik, B., 42

Gaay Fortman, B. de, 68, 97, 142, 143, 150, 152, 175
Gaaij Fortman, N.P. de, 94, 331, 332, 337
Gaay Fortman, W.F. de, 332
Gäbler, K.U., 17, 159, 160
Galland, A.J.L., 17, 68, 189, 191, 196, 197, 220, 303-305, 346, 347
Ganderheijden, J.F.M., 123
Gann Dun, H., 296

Gasparin, A. de, 297
Gaussen, L., 16, 17, 72, 87, 189, 196, 200, 201, 208
Gautier, A., 191
Geelkerken, J.G., 277
Gefken, J.W., 12, 97-114, 119, 126, 135, 140, 143, 152, 180-183
Gennep, A. van, 81
Gericke, J.F.K., 299, 313-315, 318, 337, 344
Gerlach, O. van, 72
Gevers, M.B.H.W., 87
Gezelle Meerburg, G.F., 18, 82, 127, 132, 137, 138, 161, 197, 202, 209, 282, 323, 337
Gildemeester, H., 53, 74, 76, 79, 81, 82, 238
Ginkel, ..., 78
Goltz, H. Freiherr von der, 189, 196, 201
Golverdinge, J. van, 125, 143, 244, 246
Gonthier, J.G., 16, 208
Gorsel, W. van, 291
Goslinga, A., 243
Groen van Prinsterer, G., 21, 34, 38, 87, 98, 107, 113, 144, 152, 155, 156, 159, 176, 178, 210-212, 215, 272, 280, 284, 294, 295
Groen van Prinsterer-van der Hoop, E.M.M., 21
Grooff, J., 272, 273
Groot, A. de, 7, 283
Gros, C., 102, 103, 181, 183
Guers, E., 16, 205
Gunning, J.H., 275
Gurney, E., 34
Gurney, S. 34
Gützlaff, K.F.A., 242, 243

Haan, J. de, 256
Haar, J. van der, 87
Haastert, J.F., 300-302, 345, 346
Haevernick, M., 72, 189
Haldane, R., 16, 17, 158-160
Hall, A.M.C. van, 29, 30, 35, 38, 40, 85, 97, 101, 102, 104, 111-113, 129, 131, 139, 140, 170, 180, 182, 295, 324, 325, 337, 342
Hall, F.A. van, 112, 330
Hall, F.A. baron van, 111, 112, 140, 148, 261
Hall, J. van, 108
Hall, J.J. van, 330
Hall, M.C. van, 330
Hall-van Schermbeek, H.S. van, 29, 34, 35, 89, 93, 94, 96, 108, 112-114, 140, 141, 144, 147, 150, 152, 154, 156, 261, 262, 277, 278, 294, 329, 330, 332, 337
Halteren, C. van, 77
Ham, F.C. van den, 225, 240
Hamming, H., 10
Harkema, H., 285
Hartogh, G.M. den, 36
Hasebroek, J.P., 36, 149, 174, 343

Hasselman, A., 102, 103, 111, 132, 190, 192, 202, 209, 223
Hauber, ..., 220
Haverkamp, S.J., 279, 280
Hegel, G.W.F., 37
Heldring, L., 272
Heldring, O.G., 271, 272
Helène, 'Cousine', 318, 337
Hemerik, J.P., 187
Hengstenberg, E. W., 72, 189
Hervey, J., 23
Hettinga-Gaass, Mrs. L., 311
Heusde, P.W. van, 148
Heusden, C.J. van, 123
Heyer, H., 191
Heijkens, B., 74, 143, 152
Hilders, C., 130
Hoest, S.J. de, 282, 284, 285
Hofstede de Groot, P., 93, 144, 185, 242, 271
Hogendorp, A. van, 115
Hogendorp, A.C. van, 142
Hogendorp, A.J. van, 142
Hogendorp, C. van, 115
Hogendorp, C.A. van, 175, 176
Hogendorp, D. graaf van, 12, 17, 18, 76, 87, 99, 100, 103, 110, 115-157, 176, 178-180, 244, 245
Hogendorp (Jr.), D. graaf van, 115
Hogendorp, G.K. graaf van, 115, 175
Hogendorp, H. graaf van, 115, 149
Hogendorp, H.C. van, 115
Hogendorp, M.C. van, 115, 128
Hogendorp, S.J. van, 142
Hogendorp (Jr.), W. van, 115
Hogendorp, Jonkheer W. van, 115, 175
Hogendorp, Wilhelmina, 115
Hogendorp-van Hogendorp, M.C. van, 115, 132, 133, 142, 150, 152-154
Hogerzeil, M.J., 22
Holster, B.A., 123
Honert THz., J. van den, 106, 109, 113
't Hooft, A., 178
Hoogendorp, juffrouw ..., 68
Hoogkamer en Co., 277
Hoorn, R., 7
Hop-Vedder, M., 111
Horst, W., 42
Houten, J.B. van, 61
Höveker, H., 83, 84, 227, 241, 243, 244, 246
Howe, Th., 87
Huet, P., 333

L'Huillier, P.T., 203, 205
Hülsmann, E., 298
Huydecoper, A.W., 108
Huydecoper, Th. C. R., 151, 155

Irving, E., 201

James, L.G., 12, 16, 18, 42, 59, 60, 62, 68, 158-174, 176, 248, 338-343
James-van der Made, C., 158, 164
Janssen, J.D., 121, 125, 251
Juten, W.J.F., 123

Kalmijn, D., 29, 94, 118, 139, 170, 207, 245
Kalsbeek, F., 281
Kamphuis, J., 36, 38, 40, 59, 88
Karbe, F.W., 317, 337
Keables, B. F., 78
Keizer, G., 115-117, 178, 185, 242, 254
Keja, J., 57
Kemp, C.M. van der, 77, 87, 100, 110, 119, 120, 122, 132, 134, 152, 175-186, 244
Kemp, D.C. van der, 134
Kemper, J.M., 108
Keijzer, W.P., 171
Kist, N.C., 267, 268
Kitshoff, M.C., 332
Kluit, M.E., 13-15, 17, 18, 25, 32, 34, 36, 37, 41, 42, 51, 53, 55, 58, 59, 62, 68, 70, 72, 74, 77, 79, 83, 87, 88, 97, 98, 113, 115, 116, 134, 149, 150, 152-154, 158, 163, 170, 175, 187, 189, 190, 194, 196, 201, 205, 208, 225, 280, 283, 287, 288, 294, 297, 315, 321, 327, 334
Klijn, H. G., 57, 187
Knap, J.J., 282, 285
Knetsch, F.R.J., 158-161, 280
Koek, W.J. de, 269
Koenen, H.J., 38, 59, 72, 77, 95, 113, 161, 175, 176, 180, 182, 252, 280, 284, 286, 287, 295, 320, 337
Koenen (Sr.), H.J., 287
Koenen-Pauw, F.A.C., 59, 77, 287, 288
Koester, F.B., 202
Kohlbrügge, G., 56
Kohlbrügge, H.F., 23, 56, 64-66, 72, 78, 79, 83, 139, 170, 171, 229, 240, 312, 322, 333, 337, 342
Kohlbrügge, J., 64
Kollewijn, R.A., 22, 74
Koningsberger, J.C., 202
Koningsberger, V., 12, 13, 72, 187-223, 303, 304, 324, 337, 346
Koopman, P.D., 69
Koorders, S.H., 267, 268
Kraan-van den Burg, G., 34, 332
Krantz, M.H.E., 20, 265
Krüdener-Vietinghoff, B.J. von, 16, 298

Krüger, D. W., 269
Krummacher, F.A., 72
Krummacher, F.W., 72, 163, 168, 298, 339, 342
Kruseman, A.C., 224, 227, 228
Kruijf, E.F., 243, 317

Laan, H.H. van der, 53
Laatsman, W., 77, 139
Laharpe, L.H., 196
Lange, J. de, 43, 154, 187, 189
Lausberg, J.H., 326, 337
Lavater, C., 14, 15
Ledeboer, L.G.C., 258, 259, 261
Leighton, R., 87
Lentz, L. C., 113
Liefde, J. de, 92, 93, 264-266, 288-290
Lightenvelt, L.A., 109, 112
Lingen, G.W.A. van der, 332, 333, 337
Lintenaar, N., 101
Lodensteijn, J. van, 249
Lonkhuijzen, J. van, 56, 64
Ludwig, J.D., 42, 57
Luther, F.M., 301
Luijben, J.L.A., 99, 126, 180
Luyster, J. van de, 41

Maanen, C.F. van, 111, 148, 149
Maanen, G.A.G. van, 111
Maasdijk, H. van, 334, 337
Mackay, J.F.H.J.E. baron, 281
Mackay van Ophemert, A. baron, 152
Made, C. van der, 159, 161
Made, D. van der, 159-161, 169
Malan, H.A.C., 16, 17, 87, 149, 160, 190, 194, 207, 275, 297, 327, 337
Maliepaard, C., 140
Mansveldt, A.C. W., 97
M'Clintock, J., 313
Meerburg, C.H., 282
Meinema, J., 7
Merckens, J., 74
Merle d'Aubigné, J.H., 16, 68, 87, 92, 189, 191, 196, 201, 205, 209, 213, 220
Mermod, P., 326, 337
Mertens, L.J., 326
Messchert, A., 224-226, 228
Messchert, W., 82, 83, 210, 224-250, 316, 336
Meijer, J., 36, 56
Meijer Brouwer, L., 184, 185
Michaelis, G.J., 74
Micheli, H., 297
Migault, J., 249
Millenaar, W.J., 124
Moen, C.G. de, 147, 216
Moet, J.P., 134, 175-177
Molenaar, D., 55, 118, 155, 179, 290, 291

Monod, A.L.F. Th., 219
Monod, F., 16, 130, 200, 218
Moorrees, B., 101, 130, 144-146, 282
Morilion Loysen, P., 171, 342
Moser, F.C. von, 76
Mouthaan, J., 151
Muller, Joh., 228
Murray, A., 269, 270, 297
Murray, J., 269, 270, 297

Natzijl, H., 258
Navis, D.J., 130
Neander, A., 189
Nedermeyer ridder van Rosenthal, J.T.H., 252
Nepvcu, J.I.D., 287
Newton, J., 25, 87
Nibbelink, G.H., 231, 232
Nieuwenhuizen, ..., 42
Notten, D.T.,324, 337
Nourney, J.G., 328, 329, 337

Obbes Dzn., N., 105
Olivier, F.L.H., 205, 297, 322
Oordt, J.F. van, 144
Oostendorp, L., 13, 23, 67, 69, 168
Ouden, J.H. den, 55, 127
Overkamp, I., 210, 257, 295

Pallandt van Keppel, F.W.F.T. baron van, 148, 251
Panchaud, Ed., 305, 307, 309, 310, 326, 329, 337, 348
Pape, C.F.J., 75, 82
Pape, C.F.S., 75, 82
Pape, C.W., 70, 75, 124, 125, 177
Pareau, L.G., 144, 271
Pauw, E., 287
Pellecom, A.N. van, 230
Philipse, A.W., 128, 134
Philopatris, 75
Pico della Mirandola, G., 315
Pierson, A., 13, 18, 32, 36, 37, 160, 232
Pilet, (J.A.) S., 196, 200, 220, 307
Pinto, J.B. de, 92, 93, 95, 96, 270, 271, 281, 286
Ploeg, B.H., 136
Plokker, M., 113, 114
Poelmans, W.J.L., 226
Potter van Loon, J., 98, 117, 125, 129, 131, 132, 250
Preiswerk, R., 220
Preiswerk, S., 191, 196, 197, 201
Pyt, H., 16

Raalte, A. van, 75, 164

Raalte, A.C. van, 18, 74, 113, 147, 164, 202, 295
Rappard, Jhr. W.L.F.C. ridder van, 108
Ras, D., 140
Rasker, A.J., 13, 14
Rau, S.J.E.,280
Recordon, C.F., 308
Reenen, J.H. van, 55
Reily, J. R., 19, 312-314, 317, 337
Rhee, J. van, 82, 127, 138, 176-179, 239, 242
Ricardo, R., 36
Richard, R., 62
Richter, C., 41
Richter, G., 41, 68
Ridder, J.B.E., 334, 335
Rochussen, J.J., 273
Roeleveld, C., 113, 114
Roëll-Abrahamsz, E.B.A., 277, 283
Roelofsz, A., 40
Roelofsz, (ds) A., 332
Roelofsz, J.D., 19, 40, 79
Roelofsz, J.H., 279
Rombout, M., 75, 76, 78
Rosenkranz, A., 325, 328
Rosenthal, J.W., 32-34
Röttger, E.H., 242, 243
Roy, J.J. le, 159, 175, 240, 263, 282, 291-293
Ruitenschild, G., 145
Rullmann, J. C., 53, 71, 88, 115, 117, 137, 144, 145, 174
Rutgers van der Loeff, A., 144, 146
Rijn, P. van, 43
Rijswijk, C. van, 178

Saladin, Ch., 200
Salis Soglio, J.U. von, 167
Sames, M., 74
Sander, I.F., 59, 297-300, 315, 316, 337, 344, 345
Schep, ..., 51
Schildkamp, O. L., 128
Schimmelpenninck van der Oye, W.A., 148
Scholte, H.P., passim
Scholte, J.A., 40, 298, 299
Scholte, J.H., 19, 299
Scholte, S., 85
Scholte, S.J., 78, 86, 141, 197, 236, 277
Scholte, S.J.S.,89, 142, 277
Scholte, S.M., 277
Scholte-Brandt, S.M., 20, 30, 40, 55, 69, 81, 94, 127, 156, 170, 173, 186, 244, 250, 262, 276-296, 334, 342
Scholte-Roelofsz, J.D., 298, 299
Scholten, J.H., 160
Schonekat, M.H., 227
Schram, P.L., 13, 187, 189

Schröter, J.J.E.F., 159, 240
Schutte, G.J., 280
Schuylenburgh, Th. van, 277
Schuijt, A.A.E., 334, 335
Schuijt, A.A.W., 307, 309, 334, 335, 337, 348
Schuijt, A.M.F.A.M., 334, 335
Schuijt, E., 327, 337
Schuijt-Alewijn, J., 334, 337
Schweikhardt, K.W., 22, 55, 74
Secrétan, J.C. I., 83, 97, 109, 118, 147, 148, 227
Sem, J.A., 147, 148
Serrurier, D., 248
Setten, C.F. van, 124
Sikemeier, H., 51
Singendonck, J.A., 87, 152
Slothouber, H., 232
Smelik, E.L., 37
Smits, C., 74, 171
Smits, J., 8
Sonius Swaagman, J., 144
Sonoy, D., 64
Sophie (Prinses), 147
Spoerlein, ds...., 326
Steiger, G., 72, 189
Stellingwerff, J., 278
Stenis, J.C. van, 151, 155
Sterk, F. Ph., 170, 171, 342
Sterkenburg, B., 275
Steyling, G. (?), 68, 69
Stienstra, G.C.E., 95
Stockfeld, G., 325, 337
Stokvis, P.R.D., 41
Strausz, F., 37, 38
Strong, J., 313
Stuiveling, G., 95
Suringar, L.P., 69
Swart, A., 94, 95
Swart Abrahamsz, C., 95
Swellengrebel, J.L., 313
Swiers, J.J., 144

Taats, B.J.H., 89, 293, 294
Tex, C.A. den, 108
Theerds, W., 101
Thelwall, A.S., 71, 291
Thorbecke, J.R., 107
Tiddy, W.P., 307-310, 329, 337, 348
Timmerman, A.J.M., 233
Timmers Verhoeven, H.P., 151, 155
Toit, S.J. du, 333
Tollens, H., 225

Toorenenbergen, J.J. van, 88, 89, 93, 147, 293-295, 327, 337
Tronchin, L., 189, 198, 219
Twent van Roosenburg, A.J., 18, 56, 66, 68, 163, 238, 321, 322, 337, 339

Uyttenboogaart-Smits, M.W., 154

Varkevisser, P., 114, 295, 296
Veenhuizen, A.B., 215
Veerman, L.J., 241
Velde, P.P. van der, 41, 42, 53, 68
Velijn, Ph., 74
Velzen, S. van, 18, 20, 105, 106, 111, 297
Verbeek, H., 178
Verhagen, J., 136, 137
Verheij van den Boogaard, B., 111
Verkuijl, A., 75, 78, 81, 84, 117, 118
Ver Mehr, ..., 305-307
Vermeulen, ..., 43
Verschuir, J., 128
Versp(r)ille, J., 164
Versteeg, J., 167
Villiers, M. de, 333
Vinet, A.R., 92, 171, 307, 342
Visser, Chr. de, 145
Voet, J.E., 124
Vogel, L.C.J.A. de, 53
Volger, W., 144, 146, 178, 241, 291, 292
Vos, D., 178

Waal, G. de, 128
Wallen van Vollenhoven, F. van der, 224, 228
Wandycz, P.S., 75
Warin, A., 116
Water, juffrouw... te, 152
Welle, D., 111
Welle, P., 111
Werkhoven, M. van, 25
Wermeling, Th. J., 231
Wesley, J., 14, 23
Wesseling, J., 118, 125, 128, 179, 180, 239, 241, 242
Westendorp, M., 70, 74, 77, 82
Westendorp-Willink, G., 77
Weyrathe, ..., 53
Whitefield, G., 14, 87
Wichelhaus, J., 300
Wilde, W.J. de, 127, 144
Willem I (Koning), 24, 56, 57, 64, 158, 165, 208, 251
Willem II (Koning), 59, 147, 148, 251, 273
Willem Frederik Karei (Prins), 168, 243, 341
Winkler, J., 92
Wit, C.A. de, 53
Witsius, H., 54
Wolff, J., 335-337
Wormser, J.A., 255, 278, 309, 348

Wormser (Jr), J.A., 13, 19, 23, 41, 58, 67, 71, 75, 77, 137, 232, 239, 312
Wormser-van derVen, J., 278

Wttewaal van Wickenburgh, B.W., 56, 230
Wumkes, G. A., 285

IJsseling, P.C., 302

Zeelt, J.J., 252
Zinzendorf, N.L. graaf von, 14-16
Zipperlen, G.A.F., 191
Zubli, E.A., 176
Zuylen van Nijevelt, C. baron van, 12, 253, 254
Zuylen van Nijevelt, H. baron van, 12, 148, 149, 251-275
Zuylen van Nijevelt, P.J., baron van, 127, 129, 130, 145
Zuylen van Nijevelt-Bergsma, C.G. van, 253
Zwanenburg, A., 210